

THE

KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 104.

(Karmakāṇḍa Section, No. 11)

THE

BOUDHĀYANA-DHARMASŪTRA

WITH THE VIVARANA COMMENTARY

28663 By

S'RI GOVINDA SWĀMĪ

Edited with—

Notes, Introduction, Word Index, etc.,

By

VEDAVĪSARADA, MĪMĀṆSĀKESARĪ,

Pandit. A. Chinnaswami S'astri

Professor, Benares Hindu University.

PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

BENARES.

1934.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. .... 28663.

Date ..... 24/8/60.

Call No. Sa 2 Vs 3 / Bau / Chi.

[Registered According to Act XXV of 1867,
All Rights Reserved by the Publishers.]

PRINTED BY
JAI KRISHNA DAS GUPTA
Vidya Vilas Press
Benares City.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमालय-

काशी संस्कृत सीरिज ग्रन्थमालायाः

१०४

कर्मकाण्डविभागे (११) एकादशं पुष्पम् ।

श्रीमहर्षिवैधायनप्रणीतं

वैधायनधर्मसूत्रम् ॥

श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम् ।

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयप्रधानमीमांसाध्यापकेन

“वेदविशारदेन, मीमांसाकेसरिणा”

पण्डितप्रवरेण श्रीचित्रस्वामिशस्त्रिणा भूमिकाटिप्पण्या-

दिभिस्संयोज्य संशोधितम् ॥

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

१९६१

राजशासनानुरोधेन सर्वेधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी ।

Recd. from P. S. Motilal Banars

किञ्चित् प्रास्ताविकम् ॥

इदमधुना भगवद्बोधायनमहर्षिप्रणीतं धर्मसूत्रं श्रीगोविन्दस्वामिरचितेन वि-
वरेण साकं मुद्राप्य प्रकाशं नीयते । ग्रन्थोऽयमितः पूर्वं Leipzig नगरे
1884. ई० वर्षे, महीशूरपुरे १९०४ ई० वर्षे १९०५ ई० वर्षे पुण्यपत्तने च
मुद्रितः । अतश्चतुर्थमिदं मुद्रणमास्माकीनम् । तत्र प्राथमिकं तार्तीयिकं
मुद्रणं च मूलमात्रविश्रान्तमिति न तेन व्याख्याकांक्षाऽपनीता । द्वितीयेन
तु मुद्रणेन साऽपनीता यद्यपि, तथाऽपि तत् संस्करणमिदानीमनुपलब्धिगोच-
रतामनुभवति । अतस्तदुद्धरणाय प्रवृत्तः श्रीमान् चौखम्बाग्रन्थमालाधिपः
अस्मान्पुरुरोधाऽस्य पुनर्संस्करणाय । अत्र च प्रवृत्तैरस्माभिरधोनिर्दिष्टान्याद-
र्शपुस्तकान्यासादितानि—

(मूलपुस्तकानि)

- (अ) मदीयमेव मद्रपुरे ग्रन्थाक्षरमुद्रितमेकं मूलमात्रम् ।
- (आ) लवपुरीयसंस्कृतपुस्तकभवनाध्यक्षैः श्रीभगवदत्तशास्त्रिभिस्सादरं
प्रहितं ग्रन्थाक्षरलिखितमपरं तादृशमेव ।
- (इ) लिप्सिग्नगरे नागराक्षरैर्मुद्रितं मूलमात्रम् ।
- (ई) पूनानगरे अष्टाविंशतिस्मृत्यन्तर्गतत्वेन मुद्रितमेकम् ।

(व्याख्यानपुस्तकानि)

- (क) श्रौतिकुलतिलकभूतानां मणक्काल् श्रीमुद्गुदीक्षितमहोदयानां
पुस्तकं नवीनं अशुद्धप्रायं ग्रन्थाक्षरलिखितम् ।
- (ख) तेषामेव प्राचीनतरं शुद्धप्रायं आदौ किञ्चित् खण्डितं च ।
- (ग) श्रीभगवदत्तशास्त्रिमहोदयैरेव प्रेषितं ग्रन्थाक्षरलिखितं शुद्धं समग्रं च ।
- (घ) श्रीकल्याणसुन्दरशास्त्रिमहोदयानां महीशूरपुरमुद्रितम् ।
- (ङ) तदेव काशिकसरस्वतीभवनतः प्राप्तम् ,

इति व्याख्यादर्शपुस्तकानि । एवं चतुःप्रकाराणि मूलादर्शपुस्तकानि
चतुर्विधानि व्याख्यादर्शपुस्तकानि चाऽवलम्ब्य शोधितोऽयं यथामति ।

तत्र महीशूरपुरमुद्रितं पुस्तकमादर्शपञ्चकमवलम्ब्य शोधितमपि सर्वेषामा-
दर्शानामैकरूप्येणाऽशुद्धबहुलतया च स्थितत्वात् तदपि तथैवाऽशुद्धिपूरितमेव
सन्मनस्तुदति स्मैव महात्मनसामपि सुमनसाम् । तत्र च परिचयार्थमधः काञ्चना-
ऽशुद्धयः प्रदर्श्यन्ते—

मैसूरपुस्तकपाठः

- (१) खड्गे तु विषदन्तः पृ० ९९.
पं० ५.
- (२) एकाशौचे तद्द्रष्टव्यम् पृ०
१०५. पं० १३.
- (३) अस्थिसंस्नावहोमादि पृ०
१०७. पं० १४.
- (४) अप्याचमनं तीर्थं क इह प्र-
बोच इत्यनेन पथा प्रविशेतै-
र्मतस्य पृ० १०९. पं० ८.
- (५) स्वापराधनिमित्ते तु मरणा-
देशं वक्तुमिति पृ० १५५ पं० ३.
- (६) सत्सु अन्येषु देवेषु, द्वितीयो-
ऽवरश्च पत्युर्भूतः पृ० १९३.
पं० ४.
- (७) तथा दाररक्षणमप्युक्तम् पृ०
२५५. पं० ९.
- (८) अपि तु अदन्तदंशननिन्दै-
षा पृ० २६३. पं० १७.
- (९) अत औपवसन्तीत्यौपवसम् ।
ते न तत्सन्निकर्षे पृ० २८३
पं० ४.

शोधितोऽस्मत्पुस्तकपाठः—

- (१) खड्गे तु विषदन्ते चौ. सं.
६५. ४.
- (२) एकाम्रौ चैतद्द्रष्टव्यम् ७७. ११.
- (३) मन्थिसंस्नावहोमादि ७९. ५.
- (४) आप्नान तीर्थं क इह प्रबोच-
नेन पथा प्रविबन्ते सुतस्य
पृ० ८१. पं० ५.
- (५) स्वापराधनिमित्ते तु मरणे नेदं
युक्तमिति पृ० ११२. पं० १४.
- (६) तत्सुतेषु देवरो द्वितीयो वरः ।
स पत्युर्भ्राता । पृ० १३८.
पं० २०.
- (७) तथा दक्षेणाऽप्युक्तम् पृ०
१८५. पं० ९.
- (८) अस्ति तु । तस्माद् (अतो)
नशननिन्दैषा पृ० १९०. पं० १६.
- (९) तेनौपासनाग्निकेनाऽपि तत्स-
न्निकाशे (तत्सन्निकर्षे)
पृ० २०५. पं० ३.

एवमनन्विता असम्बद्धाः पंक्तीर्बहुशोऽवलोक्याऽस्माकं प्रवृत्तिरुत्तेजिता पुन-
र्मुद्रणैः स्य बभूव । तत्र च 'ग'चिह्नितं पुस्तकमस्माकं शोधने. महोपकाराया
ऽकल्पत इति तत्प्रेषयितैव प्रथममर्हति धन्यवादम् ।

पुस्तकेऽत्र शोधनादौ यश्च यावांश्च परिश्रमः कृतोऽस्माभिः स विदुषां पुर-
तस्तिष्ठत्येव । अत्र हि टिप्पणी विषमस्थलविवेचिनी सीमांसापदार्थतत्त्वावेदनि-
का लब्धी काचन संयोजिता । सूत्रगृहीतप्रतीकानां मन्त्राणामनुवाकानां च साम-
प्रचमधष्टिपण्यां प्रायेण सम्पादितम् । व्याख्योद्धृतातां प्रमाणवाक्यानामाकरो
ग्रन्थान्ते प्रदर्शितः । पदसूच्यपि काचित् महीशूरपुस्तकविलक्षाणा निर्मिता ग्र-
न्थान्ते संयोजिता च । किञ्चाऽत्र कृतो विभागः प्रश्नखण्डसूत्ररूपात्मना
विशेषतो ध्यानमर्हति । अयं हि भागो धर्मसूत्रात्मकः अदसीयगृह्ये चतुर्दशा-

दिसप्तदशान्तप्रश्नतया परिगणितः । गृह्ये तु प्रश्नखण्डसूत्रात्मना विभागः कृतः यद्यपि तत्र क्वचित् प्रश्नेषु अध्यायविभागोऽपि दृश्यते, तथाऽपि न स सर्वत्र, खण्डविभागस्तु सर्वत्राऽनुगतः । अतोऽत्र धर्मसूत्रेऽपि खण्डविभागेनैव भाव्यम् । अत एव देशान्तरमुद्रितमूलपुस्तके ग्रन्थाचारमुद्रितमूलपुस्तके च खण्डविभाग एव प्राधान्येनाऽऽहृतः । अध्यायविभागस्तु गौणतया । हस्तलिखितमूलपुस्तके तु अध्यायविभागस्सर्वथा परित्यक्तः । अतो लिखितमुद्रितमूलपुस्तकोपलभ्यमान एव खण्डादिविभागे प्राचीनतां सूत्रकाराभिमततामौचित्यं च मन्वानैस्तत्संरक्षणे बद्धादरैस्स एव विभागस्समाहृतः । व्याख्यानुरोधात्तु अध्यायविभागोऽपि कृतः । स तु परं न प्रधानतया, न वा सूत्रसम्बन्धेन । महीशूरपुस्तके गृहसूत्रेऽप्यध्यायविभागमवलम्ब्य खण्डविभागस्सर्वथा परित्यक्तस्तोऽप्येतुष्टिष्टपरम्पराविरोधी । पदसूच्यपि तामेवरीतिमनुसरत्यत्र ।

एवमत्र संस्करणेऽध्ययनाध्यापनादौ पूर्वसंस्करणापेक्षया विशेषोपकारमभिलषता मया परिश्रान्तम् । साफल्यं परं प्राप्तं मया न वेति विद्वन्मनांस्येव निकषोपलाः ।

अत्र च यैः पण्डितप्रवरैः पुस्तकालयाध्यक्षैरन्यैश्चाऽस्मन्निकटं पुस्तकानि प्रेषितानि सानुकम्पं स्थापितानि च यावच्छोधनसमाप्तिं स्वपुस्तकालयनियमोल्लङ्घनात्समाकीर्णं सोढ्वाऽपि, तेषामानुष्यमशक्नुवन् सम्पादयितुं केवलं कृतज्ञतामाविष्करोमि पुनः पुनः ।

शोधनादिकार्यं सूचीनिर्माणदौ च यदस्मत्प्रियशिष्येण हिन्दूविश्वविद्यालये पूर्वमीमांसायास्सहायाध्यापकेन श्रीपट्टाभिरामशर्मणा मीमांसाचार्येण, अन्यैश्च शिष्यवरैः सुबहु परिश्रान्तमुपकृतं च, तत् सर्वथा प्रशंसनीयम् । अतस्तानाशीर्वचोभिरभिपूरयामि ।

सूत्रकारस्याऽस्य कालनिर्णयविषये आपस्तम्बाद्यपेक्षया पौर्वापर्यविषयादौ च यन्मया विचारितं यथामति, तद्वसरे सति समनन्तरमेव निरूपयिष्यामि । अन्ततो विबुधवरानघोतिनश्च सानुनयमभ्यर्थये—ग्रन्थमिमं यथावदुपयुज्य सफलयन्तु मदीयं परिश्रमं प्रकाशयितुरतुलमुत्साहं, वर्धयन्तु च तमाशीभिः पुनःपुनरेतादृशकार्यकरणे सर्वाङ्गीणसाहाय्यप्राप्तये इति—

वाराणसी हनुमद्वधटः
मार्गशीर्ष शुक्ल सप्तमी १९९१ वै० सं०
१३-१२-१९३४, ई०

} सुधीजनविधेयः ।
} चित्तस्वामिशास्त्री

* श्री: *

बौधायनधर्मसूत्रगतानां
विषयाणां सूची ।

विषयाः—	पृष्ठम्—
प्रथमप्रश्ने प्रथमखण्डे—	
धर्मप्रमाणम्	२
परिषत्कलक्षणम्	३
परिषदपवादः	४
परिषत्कर्तव्यता	५
प्रथमप्रश्ने द्वितीयखण्डे—	
देशाचारः	६
देशाचारे गौतममतम्	७
देशाचारे स्वमतम्	८
आर्यावर्तस्वरूपम्	९
अगम्यदेशाः	१०
प्रथमप्रश्ने तृतीयखण्डे—	
ब्रह्मचर्यकालः	११
अनुपनीतस्य कर्मस्वनधिकारः	१३
वर्णभेदेनोपनयनकालः	१४
मेखलाजिनदण्डाः	१५
वर्णानुपूर्व्येण भिक्षाचरणे मन्त्रो- च्चारणप्रकारः	१६
ब्रह्मचारिधर्माः	१६
प्रथमप्रश्ने पञ्चमखण्डे—	
स्नातकधर्माः	२४
दण्डकमण्डलुयज्ञोपवीतादिकम्	२५
प्रथमप्रश्ने षष्ठसप्तमयोः खण्डयोः—	
कमण्डलुचर्या	२८
प्रथमप्रश्ने अष्टमखण्डे—	
शौचविधिः	३२
बहिःशौचम्	३३
आचमनविधिः	३४
द्रव्यादिशुद्धिः	३८
प्रथमप्रश्ने दशमखण्डे—	
भूत्रपुरीषकरणतच्छौचे तत्र मत- भेदश्च	४७

विषयाः—	पृष्ठम्—
शौचविधिः	४८
वृद्धिपरिमाणम्	४९
पुरुषार्थानां परस्परविरोधे हेयो-	
पादेयविवेकः	५१
स्वेच्छाचारनिन्दा	५२
प्रथमप्रश्ने एकादशखण्डे—	
सापिण्ड्यम्	५४
आशौचविधिः	५८
रजस्वलाव्रतानि	६१
वेदविक्रययूपादीनां स्पर्शो स्नानम्	६२
शुनोपहतानां शौचम्	६३
प्रथमप्रश्ने द्वादशखण्डे—	
अभक्ष्यनिरूपणम्	६४
प्रथमप्रश्ने त्रयोदशखण्डे—	
शुध्यावश्यकता	६७
वस्त्रशुद्धिः	७०
देशशुद्धिः	७१
द्रव्यशुद्धिः	७२
प्रथमप्रश्ने चतुर्दशखण्डे—	
द्रव्यशुद्धिः	७५
प्रथमप्रश्ने पञ्चदशखण्डे—	
दीक्षितनियमाः	७८
प्रथमप्रश्ने षोडशखण्डे—	
वर्णविभागाः	८४
प्रतिलोमाः	८५
प्रथमप्रश्ने सप्तदशखण्डे—	
अनुलोमाः	८६
प्रथमप्रश्ने अष्टादशखण्डे—	
राजधर्माः	८८
प्रथमप्रश्ने एकोनविंशखण्डे—	
दण्ड्याः	९३
अनृतवदने प्रायश्चित्तम्	९६

विषयाः—	पृष्ठम्—
प्रथमप्रश्ने विशिखण्डे—	
अष्टौ विवाहाः	९७
पूर्वपूर्वविवाहस्य श्रेयस्त्वम्	९८
उत्तरोत्तरविवाहस्य पापीयस्त्वम्	९९
प्रथमप्रश्ने एकविंशखण्डे—	
कन्याविक्रयस्याऽऽकर्तव्यता	१००
अनध्यायाः	१०१
द्वितीयप्रश्ने प्रथमखण्डे—	
ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तम्	१०७
क्षत्रियवैश्यशूद्राणां वधे प्राय- त्तम्	१०९
गुरुतल्पगमनप्रायत्तम्	”
सुरापाने प्रायश्चित्तम्	११०
गुरुप्रयुक्तस्य मरणे प्रायश्चित्तम्	११२
अवकीर्णस्वरूपं तत्प्रायश्चित्तञ्च	११४
महापातकदेवविप्लावकादीनां त्याज्यत्वसङ्गाद्वात्वनिरूपणम्	११५
द्वितीयप्रश्ने द्वितीयखण्डे—	
पतनीयानि	११७
उपपातकानि	११८
अशुचिकराणि	११९
अशुचिकराणां प्रायाश्चित्तम्	१२०
पतितानां परस्परं सम्भूय धर्मा- नुष्ठानम्	”
पतितोत्पन्नस्य पतितत्वनिरूपणम्	१२१
पतितोत्पन्नानां प्रायश्चित्तम्	१२२
अमेध्यप्राशने प्रायश्चित्तम्	१२४
कृच्छ्रातिकृच्छ्रादिस्वरूपविवेचना	१२५
द्वितीयप्रश्ने तृतीयखण्डे—	
गृहस्थधर्माः	१२६
दायविभागाः	१२७
नानावर्णस्त्रीपुत्रसमवाये दायनि- र्णयः	१२८
पुत्रप्राप्तिनिधयः	१२९
क्षेत्रजस्वरूपम्	१३०

विषयाः—	पृष्ठम्—
पुत्रभेदाः	१३१
पुत्रमातृभरणम्	१३४
दुहितृणां साम्प्रदायिकालङ्करण- लाभः	”
स्त्रीणां दायनिषेधः	१३५
स्त्रीणां व्यभिचारे प्रायश्चित्तम्	”
पुरुषाणां व्यभिचारे प्रायश्चित्तम्	१३६
द्वितीयप्रश्ने चतुर्थखण्डे—	
क्षत्रियादीनां ब्राह्मणीगमने शा- रीरो दण्डः	”
पुत्रेषां देवदास्यादिगमनेऽल्पं प्रा- यश्चित्तम्	१३७
अधिवेदनम्	१३८
अगम्यागमने प्रायश्चित्तम्	१३९
व्यामोहपूर्वकं परस्त्रीगमने प्रा- यश्चित्तम्	१४०
आपदवृत्तिः	”
विहिताकरणदोषः	१४३
द्वितीयप्रश्ने पञ्चमखण्डे—	
गृहस्थनियमाः	१४४
स्नातकव्रतानि	१४६
द्वितीयप्रश्ने षष्ठखण्डे—	
स्नातकव्रतानि	१४९
द्वितीयप्रश्ने सप्तमखण्डे—	
सन्ध्योपासनम्	१५५
स्नानप्रोक्षणयोर्व्यवस्था	१५७
गायत्रीजपविधिः	१५८
सायम्प्रातस्सन्ध्योपस्थानविधिः	१६०
गायत्र्यनुपासितुर्दोषः	१६१
सन्ध्योपासनप्राशस्त्यम्	१६२
द्वितीयप्रश्ने अष्टमखण्डे—	
स्नानविधिः	१६३
द्वितीयप्रश्ने नवमदशमखण्डयोः—	
नित्यतर्पणविधिः	१६६
द्वितीयप्रश्ने एकादशखण्डे—	
पञ्चमहायज्ञाः	१७३

विषयाः—	पृष्ठम्—
भैष्टिकब्रह्मचारिधर्माः	१७६
परिव्राजकधर्माः	१७७
गार्हस्थ्यप्रशंसा	१७९
केचलज्ञानान्मुक्तिः	१८०
ज्ञानकर्मसमुच्चयः	१८१
द्वितीयप्रश्ने द्वादशत्रयोदशखण्डयोः—	
भोजनविधिः	१८५
द्वितीयप्रश्ने चतुर्दशखण्डे—	
आर्द्ध्याग्राह्यणाः	१९०
आर्द्धविधिः	१९४
द्वितीयप्रश्ने षोडशखण्डे—	
प्रजोत्पादनप्रशंसा	१९८
ऋणत्रयसंयोगतदपाकरणे	१९९
द्वितीयप्रश्ने सप्तदशखण्डे—	
सन्न्यासाविधिः	२०१
द्वितीयप्रश्ने अष्टादशखण्डे—	
सन्न्यासिनियमाः	२०९
तृतीयप्रश्ने प्रथमखण्डे—	
आश्रमविशेषव्यवस्थापूर्वकं वृ- त्त्युपायप्रतिपादनम्	२१७
तृतीयप्रश्ने द्वितीयखण्डे—	
पार्थक्येन वृत्तीनां लक्षणम्	२२१
तृतीयप्रश्ने तृतीयखण्डे—	
वानप्रस्थभेदाः	२२५
वानप्रस्थधर्माः	२२८
तृतीयप्रश्ने चतुर्थखण्डे—	
अवृत्यस्वरूपं तत्प्रायश्चित्तञ्च	२२९
तृतीयप्रश्ने पञ्चमखण्डे—	
अधमवर्णकल्पः	२३१
तृतीयप्रश्ने षष्ठखण्डे—	
यावकवृत्तम्	२३३
तृतीयप्रश्ने सप्तमखण्डे—	
कूटमाण्डहोमाः	२३६
तृतीयप्रश्ने अष्टमखण्डे—	
चान्द्रायणकल्पः	२४४

विषयाः—	पृष्ठम्—
तृतीयप्रश्ने नवमखण्डे—	
अनश्नत्पारायणविधिः	२५२
तृतीयप्रश्ने दशमखण्डे—	
अनादिष्टप्रायश्चित्तम्	२५६
चतुर्थप्रश्ने प्रथमखण्डे—	
चक्षुरादीन्निद्रव्यतिक्रमे प्रा- यश्चित्तम्	२६१
शूद्रागमनादिप्रायश्चित्तम्	२६२
अभक्ष्यभक्षणादिप्रायश्चित्तम्	”
ऋतुमत्याः कन्याया अप्रदाने	
भ्रूणहत्यातुल्यदोषः	२६३
कन्यादानकालः	२६४
ऋतुगमनातिक्रमे भर्तृदोषः,	
प्रायश्चित्तञ्च	२६६
प्राणायामस्तुतिः	२६५
चतुर्थप्रश्ने द्वितीयखण्डे—	
भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तम्	२६७
अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	२६८
चतुर्थप्रश्ने तृतीयखण्डे—	
रहस्यप्रायश्चित्तम्	२७०
चतुर्थप्रश्ने चतुर्थखण्डे—	
शास्त्रसम्प्रदायः	२७२
चतुर्थप्रश्ने पञ्चमखण्डे—	
कर्मार्यं जपादिचिकीर्षोर्नियमाः	२७५
प्राजापत्यकृच्छ्रः	२७६
तप्तकृच्छ्रः	२७७
सान्तपनादिकृच्छ्रः	२७८
चान्द्रायणकल्पः	२८०
कृच्छ्रविशेषः	२८२
चतुर्थप्रश्ने षष्ठखण्डे—	
परिवेष्टादिप्रायश्चित्तम्	२८४
चतुर्थप्रश्ने सप्तमखण्डे—	
प्रतिषिद्धवर्जनविहितानुष्ठानयोः प्रशंसा	२८६
चतुर्थप्रश्ने अष्टमखण्डे—	
गणहोमः	२९१
मन्त्रपुरश्चरणम्	२९३

श्रीमद्वैधायनधर्मसूत्रगतविषयसूची

समाप्ता ॥

शुद्धाशुद्धपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
धमः	धर्मः	२	११	२२	२३	१०५	५
जातीमात्र	जातिमात्र	२	२१	२३	२४	१०५	१४
अथतः	अर्थतः	३	६	इतरेतर	इतरेतर	१२०	१३
(१. ९)	(१. १. ९)	५	८	स्त्रिया	स्त्रियो	१३५	८
वाच्या	वाच्यो	५	१०	पारदार्येः	पारदार्ये	१३६	२८
(१. २०)	(१. २. १)	८	२१	यथाशक्ति	यथाशक्ति	१४६	१२
(१. २२)	(१. २. ६)	८	२७	चतत्	चैतत्	„	२५
सर्वत्राऽऽप्रति-	सर्वत्राऽऽप्रति-			नाघेऽनुं	नाऽघेऽनुं	१५१	१
हत	हत	१६	५	(२. ६. ११.)	(२. ६. १०)	१५२	८
पाणिना	पाणिना	२७	९	एतेऽर्घ्याः	एतेऽर्घ्याः	१५३	२४
१५	१६	३०	१९	आपा हि	आपो हि	१५७	१
ब्रजेत्	ब्रजेत्	३१	२३	पुर्वा	पूर्वा	१६१	६
बुधिः	बुद्धिः	३२	१४	साहोराणि समु-	साहोरात्रा-		
गावालैः	गोवालैः	३८	२३	द्वूतानि	णि समुद्व-		
निर्निक्तं	निर्णिक्तं	४३	२४	तानि	तानि	१६८	२१
यथारुधि	यथारुचि	५५	२७	पयः	पयः	१७२	२५
खङ्गवर्जाः	खङ्गवर्जाः	६४	२५	वानप्रस्थः	वानप्रस्थः	१७६	२३
अनिदशाहं	अनिर्दशाहं	६५	२२	ब्रह्मचारी	ब्रह्मचारी	„	२४
आयंछुचि	आयंछुचिः	६८	५	चपने	चयने	„	२९
स्पशः	स्पर्शः	७५	३	कृष्टाधिष्ठाने	कृष्टाधिष्ठाने	१७७	१८
निसरन	निरसन	७८	१७	जीर्णस्स्यात्	जीर्णस्स्यात्	१८४	२४
षोडशः	सप्तदश	८८	८	शश्रूषायाः	शुश्रूषायाः	१९०	९
सप्तमः	दशमः	८९	१	अप्यशयेत्	अप्याशयेत्	१९२	१५
सप्तमः	दशमः	९१	१	गावा	गावो	१९२	१९
„	„	९३	१	मेघातिभिः	मेघातिभिः	१९२	३०
ह्योषदम्पत्यं	ह्योष्यदम्पत्यं	९४	१०	सषा	सैषा	२०२	१९
गावधे	गोवधे	९४	११	तीत्वा	तौत्वा	२०५	१६
सप्तमः	दशमः	९५	१	सन्न्वास	सन्न्वास	२०६	१
कुस्माण्डैः	कूस्माण्डैः	९६	२८	आहनीये	आहवनीये	२११	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
सिद्धच्छति	सिद्धच्छति	२२४	१६
सिद्धमन्त्रं	सिद्धमन्त्रं	„	१८
मुपां	मुपां	२२९	४
फलायवादः	फलार्थवादः	„	११
पूणाहुति	पूर्णाहुति	२४२	१९
त्रिषवणास्वानं	त्रिषवण-		
	स्नानम्	२६९	२२
‘वैश्वानरो’ नः	‘वैश्वानरो नः’ इति		
इति घृतौदनेन	गायत्री । ‘यदिदं		
	बृहती । अंहोमुचौ तु		
	यजुषी एव । ततश्छन्दो-		
	विशेषानादरः, ‘यद्यजुषा-		
	ऽऽज्यं यजुषाऽप उतपु-		
	नीयात्, छन्दसाऽप उ		
	त्पुनाति’ इति यजुश्छन्द-		
	सोर्भेदनिर्देशात् । पाव-		
	मानीषु पुनः प्रथमाद्वि-		
	तीयाचतुर्थापञ्चम्यष्टम्यो		

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
	गायत्र्यः । तृतीया नव-		
	म्याद्या अन्त्यवज्याश्चाऽ-		
	नुष्टुभः । कृश्माण्डौषु प्र-		
	थमाऽनुष्टुप्, द्वितीयाऽति		
	जगती, तृतीयाचतुर्थ्यौ		
	जगत्यौ, पञ्चम्यतिशक्ती,		
	सप्तमी शक्ती, अष्टमी		
	जगती, नवमी पाङ्क्तिः,		
	दशम्येकादश्यौ शक्ती,		
	त्रयोदश्यत्यष्टिः, चतुर्द-		
	श्यनुष्टुप्, ततो गायत्र्यौ,		
	अन्त्याऽनुष्टुप् । वैश्वा-		
	नरीणामाद्ये गायत्र्यौ ।		
	सर्वा लिङ्गोक्तदेवताः ।		
	सहस्राक्षस्तु पौरुषः ॥५॥		
	घृतौदनेन २८८	७	
शाक्नोति	शाक्नोति	२९२	१२

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।

—❁ श्रीः ❁—

श्रीमहर्षिबोधायनप्रणीतं

—❁ धर्मसूत्रम् ❁—

श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम् ॥

उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् ॥ १ ॥

उपदिष्टः प्रदर्शितः प्रतिवेदम् प्रतिशास्त्रम् । अतीन्द्रियार्थप्रतिपादको नित्यो ग्रन्थराशिर्वेदः । तत्प्रतिपाद्यो धर्मः । यद्यप्येकैकस्यां शाखायां परिपूर्णान्यङ्गानि, तथाऽपि कल्पसूत्रान्तरैश्शाखान्तरोक्ता(१)ङ्गोपसंहारः क्रियत एव ॥ १ ॥

तस्याऽनु व्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

अन्विति । पश्चादित्यर्थः ॥ २ ॥

स्मार्तो द्वितीयः ॥ ३ ॥

अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः । तदभिव्यञ्जको ग्रन्थः स्मृतिशब्देनोपचर्यते । स्मार्तः स्मृत्युपदिष्टः । अनुव्याख्याग्रहणं स्मार्तस्य धर्मस्य कल्याणविधिमन्त्रार्थवादमूलत्वप्रदर्शनार्थम् । तच्च(२) 'धन्वन्निव प्रपा असि' 'तस्माच्छ्रेयासं पापीयान् पश्चादन्वेति' इत्यादि । अत एव प्रपागुर्बहुगमनादीनां कर्तव्यतामवगम्य तत्कर्तव्यता स्मृतिशास्त्रकारैरुपदिश्यते । अत एव द्वितीयः । । एवं(३)चाऽस्य श्रौतधर्म(४)विरोधे सति दौर्बल्यं द्रष्ट-

१. कर्ताशोप, इति क. पु.

२. हे अग्ने ! त्वं धन्वनि निरुदके प्रदेवे प्रपा पानीयशाला व्याज, इति भाषायां प्रसिद्धा, सेवाऽसि, इति मन्त्रखण्डस्याऽर्थः ।

३. एवन्त्वल्य, इति क. पु. ४. व्यतिक्रमे धर्मदौर्बल्यं, इति क. पु.

व्यम् । स च स्मात्तो धर्मः पञ्चविधो भवति—(१)वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मश्चेति । तत्रापि साधारणविशिष्टधर्मभेदेन द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । 'द्विजातीनामध्ययनम्' इत्यादिः साधारणधर्मो वर्णधर्मः । 'ब्राह्मणस्याऽधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः' इत्यादिविशिष्टः । तथा आश्रमधर्मो दयादिस्साधारणः । अग्नीन्धनादिविशिष्टः । तथा—वर्णाश्रमधर्मोऽप्यग्नीन्धनादिस्साधारणः । वैत्वदण्डधारणादिविशिष्टः । अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञो रक्षणं गुणधर्मः । (२)हिंसादिनिमित्तधर्मः । उपादेयानुपादेयताकृतो गुणनिमित्तयोर्विशेषः ॥ ३ ॥

तृतीयशिष्टागमः ॥ ४ ॥

धर्म इत्यनुषज्यते । शिष्टैरागम्यत इति शिष्टागमः । शिष्टैराचरित इत्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षश्रुतिविहितो धर्मः प्रथमो धर्मः । विप्रकीर्णमन्त्रार्थवादमूलो द्वितीयः । तृतीयस्तु प्रलीनशाखामूलः । सर्वेषां वेदमूलत्वेऽपि दीर्घत्वमर्थविप्रकर्षाद्वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

अथ शिष्टानाह—

शिष्टाः खलु विगतमत्सराः निरहङ्काराः कुम्भीधान्या
अलोलुपा दम्भदर्पलोभमोहक्रोधविवर्जिताः ॥ ५ ॥

खल्विति वाक्यालङ्कारार्थो निपातः । मात्सर्यं परगुणाक्षमता । अहङ्कारः अभिजनविद्यानिमित्तो गर्वः । (३)कुम्भीधान्याः दशाहं जीवनौपयिकधान्याः । अनेन च सन्तुष्टतोपलक्ष्यते । अलोलुपता वैतृष्यम् । दम्भो लोकप्रत्ययार्थं धर्मध्वजोच्छ्वायः । दर्पो (४)धर्मातिरेकमूलोऽतिहर्षः ।

१. जातीमात्रोद्देशेन विधीयमानो धर्मो वर्णधर्मः । ब्रह्मचर्याद्याश्रमोद्देशेन विधीयमानो धर्मः आश्रमधर्मः । वर्णगताश्रमोद्देशेन व्यवस्थया विधीयमानो धर्मः वर्णाश्रमधर्मः । गुणं कं चनोपादाय तदवलम्बेन विधीयमानो धर्मो गुणधर्मः । निमित्तमुपादाय विधीयमानो निमित्तधर्मः । विज्ञानेश्वरस्तु पञ्चभिरेभिस्सारकं साधारणधर्मं कञ्चनोपादाय षड्विधमाह ॥

२. विज्ञानेश्वरस्तु—निमित्तधर्मो विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम्, इति निमित्तधर्मं व्याख्याय साधारणधर्मोऽहिंसादिः इत्युक्तवान् ॥

३. स्वकुटुम्बोपपणे षडहमात्रपर्याप्तधान्यः कुम्भीधान्य इति विज्ञानेश्वरो गोविन्दराजोऽपि । वर्षनिर्वाहोचितधान्यः कुम्भीधान्य इति कुल्लूकः । पाण्मासिकधान्यादिनिचयः इति मेघातिथिः ॥ (मनु० ४. ७.)

४. धर्मातिरेकमूलान्मतिहर्षः इति क. पु.

लोभः प्रसिद्धः । मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता । दम्भादिविचर्जिताः ॥५॥
किञ्च—

(१) धर्मेणाऽधिगतो येषां वेदस्सपरिवृंहणः ।

शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ इति ॥६॥

येषामिति कृद्योगे षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति । इतिहासपुराणाभ्यां सहितो वेदो ग्रन्थतोऽथतश्च धैरवगत इत्यर्थः । बृंहणग्रहणं स्मृतिसदाचारशास्त्राणामप्युपलक्षणार्थम् । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवश्च श्रुतिरेव प्रत्यक्षं कारणमस्य धर्मस्येति येषां दर्शनमिति विग्रहः । अनेन मीमांसकाः कीर्तिताः । अत एव तदनुमानज्ञास्ते भवन्ति स्मार्तशिष्टागमयोश्श्रुत्यनुमानविद् इत्यर्थः । एवं च शास्त्राधिगतो यो धर्मस्सोऽनुष्ठेय इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तदभावे दशावरा परिषत् ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणशिष्टाभावे दशावरा परिषत् ; तथा यो विधीयते सोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तच्च परकीयमतेन । स्वमतं प्रदर्शयितुमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

चातुर्वैद्यं विकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः ।

आश्रमस्थास्त्रयो विप्राः पर्षदेषा दशावरा ॥ ८ ॥

चतस्र एव विद्याश्चातुर्वैद्यं तेन तद्विदो लक्ष्यन्ते । विकल्पी मीमांसकः । अङ्गं व्याकरणादि तद्भङ्गः । धर्मपाठकः तन्मूलिका तदर्थवगतिरिति पाठग्रहणम् । तदभिज्ञ इत्यर्थः । तान् विशिनष्टि—आश्रमस्थास्त्रयो विप्राः अवानप्रस्थास्त्रयो गृह्यन्ते । वानप्रस्थानां पुनर्वनाधिवासत्वादनधिकारो धर्मोपदेशस्य । परिव्राजकोऽपि भिक्षार्थं ग्राममियादेव । तथा च गौतमः—'प्रागुपोत्तमात्रय आश्रमिणः' इति । विप्रा इति क्षत्रियवैश्ययोर्धर्मोपदेशानधिकारप्रदर्शनार्थं विप्रग्रहणम् । 'ब्राह्मणो धर्मान् प्रब्रूयात्' इति वसिष्ठवचनाच्च । 'आश्रमस्थास्त्रयो मुख्याः' इति पाठे नैष्ठिकब्रह्मचारी गृह्यते । यथा(२) धर्मस्कन्धब्राह्मणे ताननुक्रम्य 'सर्वं एते पुरयन्तो का भवन्ति' इति । एवंगुणास्त्रय आश्रमिणो दशावरा परिषद्भवति ॥८॥

१. श्लोकोऽयं किञ्चिदन्यथयितो मानवे दृश्यते (मनु० १२, १०९)

२. आश्रमोऽयं त्रयो धर्मस्कन्धाः इत्यादिभ्यामऽऽन्नातं ब्राह्मणं धर्मस्कन्धब्राह्मणम् ।

अथाऽनुकल्पमाह—

(१) पञ्च वा स्युस्त्रयो वा स्युरेको वा स्यादनिन्दितः ।

प्रतिवक्ता तु धर्मस्य नेतरे तु सहस्रशः ॥ ९ ॥

सम्भवापेक्षो विकल्पः । अनिन्दितः पातकादिदोषरहितः । तृतीयो वाशब्दोऽपिशब्दस्याऽर्थे द्रष्टव्यः । आह च—

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विचक्षणः । इति ॥

अपिशब्दादेकेन न वाच्यम् । वक्ष्यति च 'बहुद्वारस्य धर्मस्य' (१.१३) इति । तुशब्दोऽवधारणार्थः ॥ ६ ॥

(२) अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशस्समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ इति ॥ १० ॥

'नेतरे तु सहस्रशः' इति (३) सामर्थ्ये सिद्धे सत्यारम्भादत्यन्तापद्य-
मतादीननुगृह्णाति । आह च—

जातिमात्रोपजीवी च कामं स्याद्वाहणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥ इति ॥ १० ॥

'नेतरे तु सहस्रशः' इत्युक्तम्, तत्रैव निन्दामाह—

यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

ब्राह्मणश्चाऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

१ चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वतत्रैविद्यमेव वा । सा ब्रूते यं स धर्मस्स्यादेको वाऽ-
ध्यात्मवित्तमः ॥ इति याज्ञवल्क्यः (या.स्मृ. १.९)

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्यादुद्देशानराः ।
अत्र वेदविद्युर्विच सामवेदविदेव च । त्रयवरा परिषद्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥
एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः । स विज्ञेयः परो धर्मो नाऽज्ञानादुद्दिष्टोऽयुतैः ॥

इति मनुः (म.स्मृ. १२. १११-११३)

२. प्राज्ञपत्यादिभिः कृष्णान्द्रायणादिभिश्च व्रतै रहिताः अव्रताः । अनधीतवे-
दाः अमन्त्राः । सूत्रमिदं खण्डान्त एव पठितं मूलग्रन्थकयोः । पापेभ्यो विप्रमुच्यत
इत्यंशस्य द्विरुक्तिरपि दृश्यते । ३. सामर्थ्ये सति इति, क.पु.

अत्यन्तापद्यपि एकोहिष्टभोक्तृवत् वक्तृणामपि दोषोऽस्तीति दर्शयितुमाह—

यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममजानतः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा वक्तृन् समधिगच्छति ॥११॥

व्यवहारं प्रायश्चित्तादिकं वा यद्वदन्ति तमसा अन्धकारेणाऽऽविष्टा अजानतः अजानन्तः यस्मिन् पापकर्मणि एभिः प्रायश्चित्तं विहितमिति शेषः ॥ १२ ॥

‘एको वा स्यादनिन्दितः’ (१. ६) इति यदुक्तं, तत्राऽऽह—

बहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः ।

तस्मान्न वाच्या ह्येकेन बहुज्ञेनाऽपि संशये ॥ १३ ॥

अनेकश्रुतिस्मृतिसदाचारप्रमाणकत्वाद्धर्मस्य बहुद्वारत्वम् । अत एव चाऽस्य सूक्ष्मत्वं दुरनुगत्वं च । तथा हि—

शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः ।

नानाप्रकरणस्थत्वात्सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः ॥

तस्मात् इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

बहवः पुनः—

धर्मशास्त्ररथारूढाः वेदखड्गधरा द्विजाः ।

क्रीडार्थमपि(१)यद्ब्रूयुस्स धर्मः परमस्मृतः ॥ १४ ॥

शिष्टानां प्राबल्यं प्रदर्शयितुं धर्मशास्त्राणि वेदाश्च रथायुधैरुपमीयन्ते ॥ १४ ॥

शिष्टैर्हि वर्णाश्रमादयो व्यवस्थापिताः । तेषु पापं न लिप्यत इत्याह—

यथाऽश्मनि स्थितं तोयं मारुतोऽर्कः प्रणाशयेत् ।

तद्वत्कर्तरि यत्पापं जलवत्संप्रलीयते ॥ १५ ॥

अथैनानाभिन्नोऽप्यवस्थां परिब्राय प्रायश्चित्तं विधीयत इत्याह—

शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च ।

समीक्ष्य धर्मविदुबुध्या प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ॥१६॥

शरीरं वातप्रकृतिकं पित्तप्रकृतिकमित्यादि । आयुः ज्ञानं अयते-
र्गत्यर्थादौणादिकः उणूपत्ययः । वयः बाल्यादिलक्षणम् । कालः शीतो-
ष्णादिलक्षणः । कर्म प्रायश्चित्तस्य निमित्तभूतं सानुबन्धं हिंसादि ॥ १६ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

श्रौतस्मार्तशिष्टागम इति त्रिविधो धर्मो व्याख्येयः । तथा तत्र तत्र
व्यवस्थिततया शिष्टाचरितानां धर्माणाम्—

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः ॥ १ ॥

दक्षिणेन नर्मदामुत्तरेण(१)कन्यातीर्थम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन हिम-
वन्तमुदग्विन्ध्यस्य । एतद्देशप्रसूतानां शिष्टानां परस्परं पञ्चधा विप्र-
तिपत्तिः विसंवादः 'यान् पदार्थान् अनुतिष्ठन्ति दाक्षिणात्याः न तानु-
दीच्याः । यानुदीच्या न तान् दाक्षिणात्याः इति ॥ १ ॥

तत्र प्रथमम्—

यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

(२)निगदव्याख्यातमेतत् ॥ २ ॥

तत्रेमान्युदाहरणानि—

यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषित-
भोजनं मातुलपितृष्वसृदुहितृगमनमिति ॥ ३ ॥

मातुलदुहितृगमनं पितृष्वसृदुहितृगमनमिति सम्बन्धः । ऋज्वन्यत् ॥ ३ ॥

अथोत्तरतः ऊर्णाविक्रयः शीधुपानमुभयतोदद्विर्व्यव-
हारः आयुधीयकं समुद्रसंयानमिति ॥ ४ ॥

ऊर्णायास्तद्विकारस्य च कम्बलादेर्विक्रयः । उभयतो दन्ता अश्वाद-
यः । व्यवहारः विक्रयादिः । आयुधीयकं शस्त्रधारणम् । समुद्रसंयानं
नावा द्वीपान्तरगमनम् ॥ ४ ॥

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन् ॥ ५ ॥

१. कन्या कुमारी इति दक्षिणसमुद्रतीरे प्रसिद्धं स्थानम् ।

२. पाठमात्रेणाऽर्थोऽवगम्यते । नाऽत्र व्याख्यानापेक्षेत्यर्थः ।

इतरत् अनुपेतेन सह भोजनादि, इतरस्मिन्नुत्तरापथे कुर्वन् दुष्यति तत्रत्यैश्शिष्टैः दूष्यत इत्यर्थः । एवमूर्णाविक्रयादीनि कुर्वन्नितरत्र । तस्मादनुपेतेन सह भोजनादीनि दाक्षिणात्यैश्शिष्टैराचर्यमाणत्वात् दोषाभावाच्च तैरेव कर्तव्यानि । ऊर्णाविक्रयादीनि चोदीच्यैरेव । तदेत-
द्भट्टकुमारिलैर्निरूपितम्—

(२) स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति ॥ इति ॥

(२) तथा हि—अहिच्छत्रब्राह्मण्यस्सुरां पिबन्ति ॥ इति च ॥ ५ ॥

ननु किमिति व्यवस्था ? यावता मूलश्रुतिरेषामविशेषेण कल्प्य-
ते यथा (३) होलाकादीनाम् । यथा वा बौधायनीयं धर्मशास्त्रं
कैश्विदेव पठ्यमानं सर्वाधिकारं भवति । गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव
पठ्येते, वासिष्ठं तु बह्वृचैः, अथ च सर्वाधिकाराणि । यथा वाऽन्यानि
शास्त्राणि यथा वा गृह्यशास्त्राणि सर्वाधिकाराणि, तद्वदनुपनीतसहभो-
जनादीन्यपि समानि कस्मान्न भवन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—

तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ॥ ६ ॥

एवं व्यवस्थितविषयैव मूलश्रुतिः कल्प्यते । किन्नामाऽनुपपत्ति-
र्न कल्पयतीत्यभिप्रायः । तस्माद्व्यवस्थितविषयमेवाऽनुष्ठानं तद्वर्जनं च ॥

मिथ्यैतदिति गौतमः ॥ ७ ॥

गौतमग्रहणमादरार्थम्, नाऽऽत्मीयं मतं पर्युदक्षितम् । स ह्येवमाह-
'देशजातिकुलधर्माश्चाऽऽस्त्रायैरविरुद्धाः प्रमाणम्' । तद्विरुद्धो देशादिधर्मो
न कर्तव्यः । तद्विरुद्धश्चाऽयम् । आह च गृत्समदः—अनुपनीतसहभोजने
द्वादशरात्रमुच्छिष्टभोजने द्विगुणम्' इति । प्रायश्चित्तविधानान्निषेधः
कल्प्यते । तथा 'स्त्रिया सहभोजने त्रिरात्रोपवासो घृतप्राशनं चेति' ।
तथा 'पर्युषितभोजने अहोरात्रोपवासः' इति संवर्तः । तथा मातुलदुहितृ-
गमनेऽप्याह—

सखिभार्यां समारुह्य मातुलस्याऽऽत्मजां तथा ।

चान्द्रायणं द्विजः कुर्याच्छ्रवश्रूमपि तथैव च ॥ इति ।

१. शूद्राश्चभोजनेनापि तुष्यन्त्यन्ये द्विजातयः । इति पूर्वधर्मः ।

२. तन्त्रवार्तिके शिष्टाकोपाधिकरणे—अद्यत्वेऽप्याहिच्छत्रमधुरानिवासिब्राह्मणीनां
छरापानम्, इति वाक्यमास्ति । तदेवात्राऽनूदितमिति मन्यामहे ।

३. होलाकादयो देशविशेषेष्वनुष्ठेयमाना अपि न व्यवस्थाविषयाः । किन्तु सर्व-
व्यपन्येया इति व्यवस्थापितं होलाकाधिकरणे पूर्वमीमांसायाम् । (१.३.८.) होला-
का नाम फाल्गुनपूर्णिमास्यां क्रियमाण उत्सवविशेषः ।

तथा विवाहेऽपि-

पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुतः ॥ इति ।

आह च-

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एवमूर्णाविक्रयादिष्वप्याम्नायविरोधः प्रसिद्धः । ऊर्णां तावदपण्येषु पठिता । शीघ्रुपाने गौतमः-‘नित्यं मद्यमपेयं ब्राह्मणस्य’ इति । तथोभय-
दन्तव्यवहारे वसिष्ठः-‘अश्वलवणमपण्यम्’ इति प्रकृत्य ‘ग्राम्यपशूना-
मेकशफाः केशिनश्च’ इत्याह । तथा च श्रुतिः-‘य उभयादत्प्रतिगृह्णात्यश्वं
वा घुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्’ इति प्रायश्चित्तम् । तथा
आशुघोयकेऽपि परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत’ इति । स्वयमेव
पतनीयेषु समुद्रसंयानं (२. १. ४१.) वक्ष्यति । एवमादीन्यालोच्याऽऽम्ना-
यैरविद्वद्वाः प्रमाणमित्युक्तम् । अतो ‘मिथ्यैतदिति गौतमः’ इत्युपपन्नं
भवति ॥ ७ ॥

एतदेव स्वमतमित्याह-

(१) उभयं चैव नाऽऽद्रियेत ॥ ८ ॥

च शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । अनुपेतादि सहभोजनमूर्णाविक्रयादि चो-
भयमपि न कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

कस्मादित्याह-

शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् (२) शिष्टागमविरोधदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

शिष्टागमविरोधस्तावत् स्वयमुदितः ‘पञ्चधा विप्रतिपत्तिः’ (१. २०)
इत्यत्र । स्मृतिविरोधश्चाऽनुपनीतादिसहभोजने प्रायश्चित्तविधानात् ।
शिष्टस्मृतिविरोधः मनुविरोधः । शिष्टो हि मनुः । तद्विरोधश्च ।
तत्स्मृतिः शिष्टस्मृतिः । शिष्टस्मृतिविरोधः सोऽपि दर्शित एव । एक-
सूत्रतां त्वेके मन्यन्ते । यथा होलाकादयो व्यवस्थितदेशविषया अप्य-
व्यवस्थिताः कर्तव्याः इत्यमिमेऽपीत्यस्य चोद्यस्य व्यवस्थितदेशश्रु-
त्यनुमानमुक्तं ‘तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्’ (१. २२) इति ।
तत्राह-‘उभयं चैव नाऽऽद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्’ इति । स
च विरोध उक्तः । तस्मादविद्वत्त्वाद्दोलाकाद्यनुष्ठानं सर्वाधिकार-

१. उभयं त्वेव नाद्रियेत । तुशब्दः पक्ष. इति. ग. पु.

२. ‘शिष्टागमविरोधदर्शनात्’ इति नास्ति च. पुस्तके सूत्रमिदमनुवदत्सु
ग्रन्थान्तरेषु च ।

कम् । इह विरोधादनुपनीतसहभोजनादिवर्जनं सर्वाधिकारमिति विशेषः ।
आहुश्च न्यायविदः 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इति ॥ ६ ॥

अथ शिष्टदेशानाह—

(१) प्रागदर्शनात्प्रत्यक्कालकवनादक्षिणेन हिमवन्तमुदक्पा-
रियात्रमेतदार्यावर्तं तस्मिन् य आचारस्स प्रमाणम् ॥१०॥

तत्राऽपि शिष्टस्मृतिविरोधेऽनपेक्ष्यमेव ॥ १० ॥

(२) गङ्गायमुनयोर्नन्तरमित्येके ॥११॥

आर्यावर्तत्वे विकल्पः ॥ ११ ॥

अथाऽप्यत्र भाल्लविनो गाथामुदाहरन्ति ॥ १२ ॥

आर्यावर्तान्तरप्रदर्शनार्थं भाल्लविनः छन्दोगविशेषाः गाथा श्लोकः १२ ॥

तमाह—

पश्चात्सिन्धुर्विसरणी सूर्यस्योदयनं पुरः ।

यावत्(३) कृष्णो विधावति तावद्धि ब्रह्मवर्चसामिति ॥१३॥

कृष्णः कृष्णमृगः । ब्रह्मवर्चसं अध्ययनज्ञानानुष्ठानाभिजनसम्पत् ।

म्लेच्छदेशस्त्वतः परम् ॥ १३ ॥

१. अदर्शनः सरस्वत्या नद्या यत्र देशेऽन्तर्धानं स देशः । आर्यावर्तलक्षणं मनुनो-
क्तम्—आसमुद्राच्च वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्तं विदुर्बु-
धाः ॥ इति ॥ (मनु २-२२) शूद्राणामनिरवसितानाम् (२. ४. १०) इति पाणिनि-
सूत्रे भगवान् पतञ्जलिः 'कः पुनरायावर्तः' ? इति प्रश्नमुत्थाप्य तत्समाधानत्वेन
“प्रागादर्शात् प्रत्यक्कालकवनादक्षिणेन हिमवन्तमुदक्पारियात्रम्” इतीदमेव सूत्रमुददी-
धत् इति प्रतिभाति । तत्रा—“ऽऽदर्शादयः पर्वतविशेषाः” इति कैयटेन व्याख्यातम् ।
परन्तु बहुषु बौधायनधर्मसूत्रउस्तकेषु हस्तलिखितेषु सुप्रतिषेधेषु च “प्रागदर्शनात्” इत्येव
पाठस्समुपलभ्यते । अतः यत्प्राग्विनशनादपि इति मनुवचनानुरोधेन च सूत्रे “अदर्शनात्”
इत्येव पाठस्समुचितः, तस्य च यत्र सरस्वती नदी अदर्शनं गता स देशः विनशनाख्य
पुत्राऽर्थ इत्युचितं प्रतिभाति ।

२. अस्य च मूलम्—तैत्तिरीयाण्यथके द्वितीयप्रपाठकान्तिमानुवाकस्य “नमो
गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमः” इति वाक्यमिति विभावयामः ॥

३. कृष्णा विधावन्तीति क, पु. अत्र वासिष्ठान्यपि सूत्राणि प्रायश इमान्ये-
वाऽनुकुर्वन्ति ।

तदाह-

अवन्तयोऽङ्गमगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।

उपावृत्तिसन्धुसौवीरा एते संकीर्णयोनयः ॥ १४ ॥

(१) स्त्रीषु व्यवस्था नास्तीति यावत् । अवन्त्यादिषु कल्याणाचारो नास्ति ॥ १४ ॥

किञ्च-केचिद्देशाः प्रवेशार्हा अपि न भवन्ति । तत्प्रवेशे प्रायश्चित्तविधानात् । तत्र दूरोत्सारितमाचारग्रहणमित्याह-

आरद्धान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान् वंगान् कलिङ्गान् प्रानूनानिति च गत्वा पुनस्तोमेन यजेत सर्वपृष्ठया वा ॥

(२) पुनस्तोमो नाम एकाहः । इष्टप्रथमसोमस्यैव प्रायश्चित्तमेकाहकाण्डोक्तं द्रष्टव्यम् । 'यदि पद्भ्यामेव विशेषं कुर्वीतैष ह वै पद्भ्यां पापं करोत्यारद्धान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान् वा गच्छति' इति । (३) सर्वपृष्ठे द्विस्त्वाहिताग्निमात्रस्य । सा च 'य इन्द्रियकामो वीर्यकामस्स्या'दित्यत्र विहिता । अनाहिताग्नेस्तु वक्ष्यति—'प्रतिषिद्धदेशगमन' इति ॥ १५ ॥

पुनरप्याहिताग्नेरेव देशान्तरगमने प्रायश्चित्तमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

पद्भ्यां स कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते ।

ऋषयो निष्कृतिं तस्य प्राहुर्वैश्वानरं हविः ॥ १६ ॥

वैश्वानरं हविः वैश्वानरेष्टिः । एषा च कलिङ्गगमने सर्वपृष्ठया सह विकल्प्यते । अथ वा-आरद्दादिषु न गमनादेव प्रायश्चित्तं, किं तर्हि सम्भाषणसहासनादिभिरपि । कलिङ्गे पुनर्गमनमात्रमिति विशेषः ॥ १६ ॥

१. स्त्रीपुंसयोरिति. ग. पु.

२. अथैष पुनस्तोमः यो बहु प्रतिगृह्य गरगीरिव मन्येत स एतेन यजेत* (तां. ब्रा. १९.४.१) (का. श्रौ. २२.१०.१६) इत्यनेन यो विहितस्सोमयाग एकाहात्मकः सः । एकछत्याकस्सोमयाग एकाह इत्युच्यते ।

३. बृहत्, रथन्तर वैरूप, वैराज, शाक्वर, रैवताख्यानि, षट् सामानि पृष्ठाख्यस्तोत्र-साधनभूतानि । तत्प्रतिपाद्यगुणविशिष्ट इन्द्रो देवताऽस्या इष्टेरिति कृत्वा इष्टिरियं सर्व-पृष्ठेष्टिरिति कथ्यते ।

अथाऽप्याह—

बहूनामपि दोषाणां कृतानां दोषनिर्णये ।

पवित्रेष्टिं प्रशंसन्ति सा हि पावनमुत्तममिति ॥१७॥

निर्णये नितरां नये अपनोदने । पवित्रेष्टिश्च यज्ञप्रायश्चित्तेषु प्रसिद्धा ॥१७॥

अथैतत्प्रसङ्गादाह—

(१) वैश्वानरीं ब्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।

ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पापेभ्यो विप्रमुच्यते

(२) पापेभ्यो विप्रमुच्यत इति ॥ १८ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

पवित्रेष्ट्याः पूर्वत्रः प्रहणं प्रशंसार्थम् । इह तु ऋतावृताविति कालविधानार्थम् । आसामेकैकस्या एव प्रयोगः । द्विरुच्चारणमादरार्थं विशेषज्ञापनार्थं वा ॥ १८ ॥

इति बौधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते

प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

ब्रह्मचर्यमुपायच्छेत् गुरुशुश्रूषणं तथा ।

समिद्वैश्वगुरुक्तीनां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

अथ ब्रह्मचर्यं प्रस्तूयते—तच्च समिदाधानं मिश्राचरणमाचार्योक्तकरणं स्वाध्यायाध्ययनं चेति । तच्चैतत् “ब्राह्मणो वै ब्रह्मचर्यमुपयच्छंश्चतुर्धा भूतानी” (१.४.७.) त्यत्र स्पष्टीकरिष्यति । तत्कियन्तं कालं चरितव्यमित्यत आह—

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पौराणं वेदब्रह्मचर्यम् ॥ १ ॥

पुरातनं पुराणं पौराणं कृतयुगपुरुषचरितम् । किं तत् ? वेदस्वीकर-

१. वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् (तै. सं. २.२.६) इति विहितेष्टिवैश्वानरी । अग्नये व्रतपत्नये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् आहिवाग्निस्सन्नव्रत्यमिव चरेत् (तै. सं. २.२.२.२) इति विहितेष्टिर्ब्रातपती । अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये हुचये, इतीष्टित्रयम्, पूर्वोक्ताभ्यां वैश्वानरी-ब्रातपतीभ्यां सहेष्टिपञ्चकं पवित्रेष्टिरित्युच्यते ।

२. द्विरुक्तिरध्यायसमाप्तिमुचिकेति युक्तं वदितुम् ॥

णार्थं ब्रह्मचर्यं उपनयनात्प्रभृत्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षपरिमितं च । तदिदानी-
न्तनैरपि कर्तव्यमिति वाक्यशेषः । यद्वा-पौराणं पुराणैर्मन्वादिभिर्दृष्टमा-
चरितं च । अथ वा-अनादित्वात् पुराणो वेदः तत्र भवं(१) पौराणम् ।
यद्वा-प्रसिद्धेतिहासपुराणप्रभवम् ॥ १ ॥

तस्यैव परिमाणान्तरमाह—

चतुर्विंशतिं द्वादश वा प्रतिवेदम् ॥ २ ॥

वर्षाणीत्यनुवर्तते । वाशब्दश्च प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ २ ॥

संवत्सरावमं वा प्रतिकाण्डम् ॥ ३ ॥

प्राजापत्यादीनां (२) पञ्चानामपि काण्डानामेकैकस्मिन् काण्डे स-
म्बत्सरावमं वा सम्बत्सरावधिकमित्यर्थः । प्रतिशब्दो वीप्सार्थः ॥ ३ ॥

ग्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

यावता कालेन वेदस्वीकरणं भवति तावन्तं कालम् । एते च विक-
ल्पास्सामर्थ्यपेक्षया द्रष्टव्याः । एतदुक्तं भवति—यावद्वेदस्वीकरणं तद-
र्थावबोधश्च न जायते तावन्नाऽऽश्रमान्तरप्रवेशाधिकार इति । तावदधीत-
वेदैराश्रमान्तरप्रवेशः कार्यः, स त्वधीतवेदाविप्लुतब्रह्मचर्येण च कार्यः ।

आह च—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥ इति ॥

तथा च श्रुतिः—‘आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मा-
तिशेषेणाऽभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे’ इत्यादि ॥ ४ ॥

अधुना ग्रहणान्तपक्षमेव स्थापयितुं हेतुमाह—

जीवितस्याऽस्थिरत्वात् ॥ ५ ॥

पौराणिकादिवेदब्रह्मचर्यचरणं न कार्यम्, श्रौतस्य कर्मणोऽग्निहोत्रा-
देर्विच्छेदप्रसङ्गात् । किमिति विच्छेदः ? जीवितस्याऽस्थिरत्वात् ॥ ५ ॥

१. See my foot note of आपस्तम्बधर्मसूत्र on 12
published in (Kashi Sanskrit Series,) Benares.

२. प्राजापत्यसौम्यारण्यवैश्वदेवस्वायम्भुवानि पञ्च काण्डानि । एतेषां स्वरूपं
गृहे (३ १०) द्रष्टव्यम् ।

ननु कश्चित् कर्ता तावन्तं कालं जीवेदिति तेनैवाऽग्निहोत्रादि करिष्यते ।
तस्मान्न पूर्वेषां पक्षाणां त्यागो युक्त इत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमेव दर्शयति--

कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतिः ॥ ६ ॥

अनया श्रुत्या विरोधात्स्मात्तानां पूर्वेषां पक्षाणां त्यागः ॥ ६ ॥

अथेदानीं ब्रह्मचर्यस्य उपनयनानन्तरारम्भं दर्शयितुमनुपनीतस्य शा-
स्त्रचोदितकर्मानधिकारमाह--

नाऽस्य कर्म नियच्छन्ति किञ्चिदा मौञ्जिवन्धनात् ।

वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदेषु जायत इति ॥ ७ ॥

प्रायशो नियमरूपत्वाद्विधीनां नियच्छन्तीत्युक्तम् । तथा च गौत-
मः--'यथोपपातमूत्रपुरीषो भवती'ति । ननु किमिति तस्य धर्मानधि-
कारः ? यावता सोऽपि त्रैवर्णिक एव । सत्यम्, तथाऽपि वृत्त्या शूद्रस-
मो ह्येषः । वृत्तिर्वर्तनमाचारः । तथा च गौतमः--'प्रागुपनयनात्काम-
चारवादभक्षः' इति । वेदजननमस्योपनयनम् । ननु प्रागुपनयनाच्छूद्रस-
म इत्यादिदेशान्मधुपानादिष्वप्यदोषस्स्यात् । नैतदेवम्, शूद्रसम इ-
त्यतिदेशान्न स्वयं शूद्रः, ततश्च न स्वजात्याश्रयधर्मनिवृत्तिर्भवति । जा-
त्याश्रयश्च मधुपानादिप्रतिषेधः 'मद्यं नित्यं ब्राह्मण' इत्यादिस्मृतेः ।
अत्र पूर्वोणाऽर्धेन विध्यभावमाह । उत्तरेण च प्रतिषेधाभावम् ॥ ७ ॥

उपनयनस्य कालमाह--

गर्भादिस्सङ्ख्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ ८ ॥

तदष्टमेषु गर्भाष्टमेष्वित्यर्थः । 'छन्दोवत्सूत्राणी'ति व्यत्ययेन पर-
स्मैपदम् । यद्यपि गर्भादिस्सर्वोऽप्युपनयनस्य कालः, तथाऽपि प्राक्प-
ञ्चमादिसामर्थ्यान्निवृत्तिः । पञ्चमप्रभृतिरिष्यत एव(१) 'पञ्चमे ब्रह्मवर्च-
सकामः' इत्यादिश्रुतितस्तदादिरेव गृह्यते ॥ ८ ॥

अधिकेषु राजन्यमुपनयीत ॥ ९ ॥

गर्भैकादशेष्विति यावत् ॥ ९ ॥

तस्मादेकाधिकेषु वैश्यम् ॥ १० ॥

गर्भैकादशेष्वित्यर्थः ॥ १० ॥

१. सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम्, इत्यापस्तम्बसत्यापादश्च । गृह्यसूत्रेऽप्येवमेव ।
मनुस्तु पञ्चममेव स्मरति । मनु. २. ३७.

अत्राऽपि विशेषमाह—

(१) वसन्तो ग्रीष्मश्शरदित्यूतवो वर्णानुपूर्व्येण ॥ ११ ॥

उदगयनमात्रेऽपि केचिदिच्छन्ति । आह चाऽऽश्वलायनः—‘उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणेनक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः’ इति । तस्मादुदगयनेऽपि योग्यं नक्षत्रमारभेत । तदुपनयनं कर्तव्यम् । अथ कस्माद्वसन्तादाबुपनयनोपसंहारो न भवति ? उच्यते—उदगयनशब्दानर्थक्यप्रसङ्गाच्चोपसंहारो युक्तः । उदगयन एव हि वसन्तो नाऽन्यत्र । तस्माद्वसन्तेऽप्युपनयनं कर्तव्यम् । वसन्तादिश्रुतिः किमर्था ? (२) विशेषज्ञापनार्था । अतश्च शुक्रास्तमयादिविरोधे सत्यपि वसन्ते कर्तव्यमिति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिर्यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

उपनयीतेति शेषः ॥ १२ ॥

आषोडशादाद्वाविंशादाचतुर्विंशादित्यनात्यय एषां क्रमेण ॥

अनात्ययः अनतिक्रमः उपनयनकालस्य ॥ १३ ॥

मौञ्जी धनुर्ज्या शाणीति मेखलाः ॥ १४ ॥

एषां क्रमेणेत्यनुषज्यते । मौञ्जी ब्राह्मणस्य मेखलेत्यादि ॥ १४ ॥

कृष्णरुबस्ताजिनान्यजिनानि ॥ १५ ॥

एषां क्रमेण । अजिनशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्येत्यादि । पुनरजिनग्रहणात् (३) कुशशरजातिकं वा उत्तरीयं स्मृत्यन्तराद्धेदितव्यम् । न त्वेवाऽनुत्तरीयस्यादित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

मूर्धललाटनासाग्रप्रमाणा याज्ञिकस्य वृक्षस्य दण्डाः ॥ १६ ॥

एषां क्रमेणेत्यनुषज्यते । याज्ञिकवृक्षविशेषाः पलाशादयो (४) गृह्य एवोक्ताः । तेषां मध्ये प्रतिगृह्णीयादीप्सितं दण्डम् ॥ १६ ॥

भिन्नाचरणे कर्तव्ये ब्राह्मणस्य तावन्मन्त्रोद्धारमाह—

भवत्पूर्वा भिक्षामध्यां याच्यान्तां चरेत् सप्ता-

क्षरां क्षां च (५) हिश्च न वर्धयेत् ॥ १७ ॥

१. Cf सू० १०. ४. of आपस्तम्बगृह्यसूत्र ।

२. प्रशंसालापनार्था इति क. पु. ३. कुशज्जादिकं इति ग. पु.

४. बौधायनगृह्ये द्वितीयप्रश्ने षष्ठखण्डे द्रष्टव्यम् ।

५. ‘भि’ इत्यपि पाठः ।

भिक्षामन्त्रं व्यक्तमेवोच्चरेत् भवच्छब्दपूर्वा भिक्षाशब्दमध्यां याञ्जा-
प्रतिपादकशब्दान्तां सप्ताक्षरां चरेत् । एवं हि 'भवति भिक्षां देहि' इति
सम्पन्नो भवति । तत्र च क्षाक्षिद्वा न वर्धयेत् नोच्चैराचक्षीतेत्यर्थः ।
वचने अवचने कण्वनिपातः (?) । उच्चैराचक्षीतेति विधिर्गम्यते ।
यद्वा-ओदनादिदेयद्रव्यभेदे दातृभेदे च न वर्धयेत् । द्विवचनबहुवचन-
प्रयोगो न कर्तव्य इत्यर्थः । एवमुच्चारणमदृष्टार्थं भवति ॥ १७ ॥

अथ वर्णानुपूर्व्येण भिक्षामन्त्रोच्चारणवेलायां भवच्छब्दप्रयोगदेशमाह-

(१) भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां रा-
जन्यो भवदन्त्यां वैश्यस्सर्वेषु वर्णेषु ॥ १८ ॥

ब्राह्मणग्रहणं वर्णान्तरार्थमनुवादः । वर्णग्रहणेनैव सार्ववर्णिकमैक्षा-
चरणे सिद्धे सर्वग्रहणात् प्रकृतविषयमिति गम्यते । प्रकृताश्च त्रैवर्णि-
काः, ततश्च पर्युदस्तशृङ्गः । ननु प्रतिलोमपर्युदासार्थः स किमिति न
भवति ? भवतु यदि शृङ्गात्रभोजनप्रतिषेधपराणि वाक्यानि न स्युः,
सन्ति हि तानि ॥ १८ ॥

ते ब्राह्मणाद्यास्स्वकर्मस्थाः ॥ १९ ॥

स्वकर्मसु प्रसिद्धाः । तथा चाऽऽह गौतमः—'सार्ववर्णिकं मैक्षाचर-
णमभिशस्तपतितवर्जमि' ति । ननु 'द्विजातिषु स्वकर्मस्थेषु' इति सूत्रयि-
तव्ये किमिति सूत्रद्वयारम्भः ? सत्यम्, अयं ह्याचार्यो नातीव ग्रन्थलाघव-
प्रियो भवति । अथवा आरम्भसामर्थ्यादेव प्रशस्ताभावे सत्यप्रश-
स्तद्विजातिष्वपि न दोष इति गम्यते ॥

आह च मनुः—

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

सर्वे हि विचरेद्भ्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ॥

गौतमीयेऽपि सर्ववर्णग्रहणमप्रशस्तपरिग्रहार्थमेव ॥ १९ ॥

उक्तं भिक्षाचरणं ब्रह्मचर्यं । अथ समिदाधानमाह—

सदाऽरण्यात्समिध आहृत्याऽऽदध्यात् ॥ २० ॥

अग्नाविति शेषः । अरण्यग्रहणं ससमित्कदेशप्रदर्शनार्थम् ॥ २० ॥

सत्यवादी हीमाननहङ्कारः ॥ २१ ॥

स्यादिति शेषः ॥ २१ ॥

(१)पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी ॥ २२ ॥

गुरोस्स्यादिति शेषः ॥ २२ ॥

सर्वत्राऽऽप्रतिहतगुरुवाक्योऽन्यत्र पातकात् ॥ २३ ॥

गुरोर्वाक्यप्रतिघातः तदर्थाकरणं विलम्बनं वा । सोऽत्र दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु । यद्वा—विद्याग्रहणात् प्रभृत्यूर्ध्वं च । अन्यत्र पातकात् पतनीयात् यस्मिन् गुरुक्तकर्मणि कृते ब्रह्महत्यादिना पतितो भवति तद्वर्जयेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

(२)यावदर्थसम्भाषी स्त्रीभिः ॥ २४ ॥

बहुभाषणादतिप्रसङ्गस्सम्भवेदिति ॥ २४ ॥

नृत्तगीतवादित्रगन्धमाल्योपानच्छ-

त्रधारणाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जी ॥ २५ ॥

वादित्रं पटहादि, गन्धश्चन्दनादि, माल्यं पुष्पादि, गन्धादिषु च त्रिषु धारणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—गन्धधारणमित्यादि । उपान-द्रूपग्रहणं पादुकाया अप्युपलक्षणार्थम् । अञ्जनमदणोः । अभ्यञ्जनं शिरसि॥

दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येन चोपसंगृही-

यादीर्घमायुः स्वर्गं चेच्छन् ॥ २६ ॥

दक्षिणं पादं दक्षिणेन पाणिना स्पृशेत् । इतरं चेतरेण । तदभिमुख एव । आह च—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ॥ इति ॥

दीर्घमायुर्ध्यायन् स्वर्गं च ॥ २६ ॥

‘असावहं भो’ इति श्रोत्रे संस्पृश्य मनस्समाधानार्थम्॥२७॥

उपसंग्रहणवेलायां च स्वश्रोत्रसंस्पर्शः कर्तव्यः चित्तसमाधानार्थम् । तत्र मन्त्रः—‘असावहं भोः’ इति । अस्मीति वाक्यसमाप्तिः । असावित्यात्मीयनामग्रहणम् । (३)गोविन्दशर्मा नामाऽस्मीति प्रयोगः ॥ २७ ॥

१. Cf आपस्तम्बधर्म १. ४. २८.

२. Cf आपस्तम्बधर्म १. ३. १६.

३. अत्र ग्रन्थकर्ता प्रयोगप्रदर्शनव्याजेन स्वनाम निर्दिशति ।

पादयोः कियान् देश उपसंग्राह्य इत्यत आह—

(१) अधस्ताज्जन्वोरा पद्भ्याम् ॥ २८ ॥

उपसंगृहीयादिति शेषः ॥ २८ ॥

तत्राऽपवादमाह—

नाऽऽसीनो नाऽऽसीनाय न शयानो न शया-

नाय नाऽप्रयतो नाऽप्रयताय ॥ २९ ॥

उपसंगृहीयादित्यनुवर्तते । अप्रयतोऽशुचिः ॥ २९ ॥

(२) काममन्यस्मै साधुवृत्ताय गुरुणाऽनुज्ञातः ॥ ३० ॥

गुरोरन्यस्मै साधुवृत्ताय अनुष्ठानपराय विदुषे गुर्वनुज्ञया तत्सन्नि-
धावप्युपसंगृहीयात् । कामग्रहणान्निवृत्तिरपि प्रतीयते । असन्निधौ तु
विनाऽप्यनुज्ञया कुर्यादेव ॥ ३० ॥

(३) शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाऽप्रयतस्स्यात् ॥ ३१ ॥

शकाविति वक्तव्ये विषयग्रहणं ब्रह्मचारिणोऽन्यस्य वा प्राप्त्यर्थम् ।
स्नाननिमित्ते स्नायादेवः आचमननिमित्तेऽप्याचामेदिति ॥ ३१ ॥

अथ पयुदस्यति—

समिद्धार्युदकुम्भपुष्पाब्जहस्तो नाऽभिवादये-

द्यच्चाऽन्यदप्येवं युक्तम् ॥ ३२ ॥

समिद्धारी समित्पाणिः । उदकुम्भादिषु हस्तशब्दः प्रत्येकमभिस-
म्बध्यते । पर्वयुक्तं पितृदेवताभिकार्यादिषु व्यापृतो व्यापृतमपि नाऽभि-
वादयेत् ॥ ३२ ॥

न समवायेऽभिवादनमत्यन्तशः ॥ ३३ ॥

अत्यन्तशस्समवायेऽत्यन्तसमीपे स्थित्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भ्रातृपत्नीनां युवतीनां च गुरुपत्नीनां जातवीर्यः ॥ ३४ ॥

१. 'सकुष्ठिकमुपसंगृहीयात्' इत्यापस्तम्बः । सगुल्फमित्यर्थः । १५. २१.

२. सूत्रमिदं २६ सूत्रानन्तरमेव पठितं सर्वेष्वपि मूलपुस्तकेषु । व्याख्यानपुस्तकेषु
तु सर्वत्राऽत्रैव पठितमुचितं च ।

३. समानाकारमेव सूत्रमापस्तम्बीये । Of with आपस्तम्बधर्म. १. १५. ८,
३ वौ० ध०

‘न समवायेऽत्यन्तश’ इति वर्तते । जातवीर्यो जातशुक्लः । चशब्दा-
त्पितृव्यादिपत्नीनामपि युवतीनाम् । स्थविराणां बालानां च न दोषः ॥ ३४ ॥

नौशिलाफलककुञ्जरप्रासादकटकेषु चक्रवत्सु

चाऽदोषं सहासनम् ॥ ३५ ॥

चक्रवन्तो रथशकटादयः । इतरे प्रसिद्धाः । एषु गुरुणा तत्पत्नी-
भिर्वा सहासनं अदोषं दोषावहं न भवति । एषु सहासनाभ्युपगमा-
दन्यत्र सदोषं सहासनमिति गम्यते ॥ ३५ ॥

प्रसाधनोच्छादनस्नापनोच्छिष्टभोजनानीति गुरोः ॥ ३६ ॥

शिष्येण कार्याणीति शेषः । प्रसाधनं मण्डनम् । उच्छादनं द्रव्यधा-
रणम् । स्नपनं गात्रमलापकर्षणम् । इतिकरणात् पादमर्दनपृष्ठधावना-
दयो गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

उच्छिष्टवर्जं तत्पुत्रेऽनूचाने वा ॥ ३७ ॥

उच्छिष्टभोजनवर्जं कार्यम् । अनूचाने चाऽगुरुपुत्रेऽपि । अनूचानः
एकशाखायास्साङ्गाध्यायी । वाशब्दोऽवधारणार्थः, अनूचान एवेति ॥ ३७ ॥

प्रसाधनोच्छादनस्नापनोच्छिष्टवर्जं च तत्पत्न्याम् ॥ ३८ ॥

युवत्यामिति शेषः । स्थविराया उच्छादनादिप्राप्त्यर्थोऽयमार-
म्भः ॥ ३८ ॥

(१) धावन्तमनुधावेद्गच्छन्तमनुगच्छेत्तिष्ठन्त-

मनुतिष्ठेत् ॥ ३९ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ३९ ॥

(२) नाऽप्सु श्लाघमानस्स्नायात् ॥ ४० ॥

श्लाघनं विकत्थनं तच्च क्रीडनं करताडनादिः । तथा च वसिष्ठः—
‘न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यान्न जलेन जलम्’ इति ॥ ४० ॥

(३) दण्ड इव प्लवेत् ॥ ४१ ॥

अप्सुद्धर्तनप्रतिषेधोऽयम् ॥ ४१ ॥

१. Cf with आपस्तम्बधर्मसूत्र १. ६. ७-९.

२. ३. Cf with आप. घ. १. २. ३० and see foot note of that
Sutra.

अब्राह्मणादध्ययनमापदि ॥ ४२ ॥

कुर्यादिति शेषः । आपत् ब्राह्मणाभावः । अध्ययनं श्रवणस्याऽपि प्रदर्शनार्थम् । ब्राह्मणाभावे क्षत्रियात्, तदभावे वैश्यात् । अब्राह्मणग्रहणात् त्रैवर्णिका गृह्यन्ते । ततश्च न कदाचिच्छूद्राह्नौ किमपि विद्या गृहीतव्या ॥ ४२ ॥

क्षत्रियवैश्ययोरपि—

शुश्रूषाऽनुव्रज्या च यावदध्ययनम् ॥ ४३ ॥

तावत् । शुश्रूषा प्रसाधनादि । अनुव्रज्या अनुगमनम् ॥ ४३ ॥
अयुक्तमेतदिति चेत्—

तयोस्तदेव पावनम् ॥ ४४ ॥

पावनं शुचिहेतुः । एवं कृतेऽपि शिष्योपाध्याययोर्वर्णधर्मव्यतिक्रमदोषो नाऽस्तौत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

भ्रातृपुत्रशिष्येषु चैवम् ॥ ४५ ॥

शुश्रूषाऽतिदिश्यते यावदध्ययनम् । यवीयसामित्युपरितनसूत्रात् प्रतिकर्षो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

(१) ऋत्विक्छ्वशुरपितृव्यमातुलानां तु यवयिसां

प्रत्युत्थायाऽभिभाषणम् ॥ ४६ ॥

अयमपि नियमोऽध्यापकानामेव ऋत्विगादीनाम् । अभिभाषणं स्वागतादिशब्दप्रयोगः ॥ ४६ ॥

प्रत्यभिवाद इति कात्यः ॥ ४७ ॥

कतस्य ऋषेरपत्यं कात्यः । स एवं मन्यते स्म—ऋत्विगादिभिः प्रत्यभिवादः कर्तव्य इति । एषां प्रत्यभिवादनविधानादितरैरभिवादनं कर्तव्यमिति गम्यते ॥ ४७ ॥

तत्र हेतुमाह—

(२) शिशवाङ्गिरसे दर्शनात् ॥ ४८ ॥

१. Cf with आपस्तम्बधर्म. १.१४.१०.

२. ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि त्रिप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्याताम् ॥ ३ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने तृतीयः खण्डः ॥३॥

शिशुः किलाऽऽङ्गिरसः पितृनध्यापयामास । तान् 'पुत्रकाः' इत्याम-
न्त्रयामास, तच्च न्याय्यमेवेति देवा ऊचुः । अनेनाऽपि प्रकारेण ज्ञानत
एव ज्यैष्ठ्यं न वयस्त इति दर्शयति ॥४८॥३॥

अनर्हाय विद्या न दातव्येत्याह—

(१) धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।

विद्यया सह मर्तव्यं न चैनामूषरे वपेत् ॥ १ ॥

यथा कृषोवलशिशुं बीजमूषरे न वपति । तथा शुश्रूषादिर्वर्जिते वि-
द्या न दातव्येत्यर्थः ॥ १ ॥

अथोग्याध्यापने दोषमाह—

अग्निरिव कक्षं दहति ब्रह्मपृष्ठमनाहतम् ।

तस्माद्वै शक्यं न ब्रूयात् ब्रह्म मानमकुर्वतामिति ॥ २ ॥

(२) शक्यं मानमिति सम्बन्धः । वैशब्दः पादपूरणः । ब्रह्म विद्या
मानं पूजां ॥ २ ॥

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वशिष्ठश्रुत्वान् ।

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥

इति मनौ (म. २. १५०-१५४.)

ताण्ड्यमहाब्राह्मणे—शिशुर्वा आङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीत् स पितृन् पुत्रका
इत्यामन्त्रयत् तं पितरोऽब्रुवन्नधर्मे करोषि यो नः पितृन् सतः पुत्रका इत्यामन्त्रयस इति
सोऽब्रवीदहं वाव पिताऽस्मि यो मन्त्रकृदस्मीति ते देवेष्वपृच्छन्त ते देवा अब्रुवन्नेष वा-
व पिता योऽमन्त्रकृदिति तद्वै स उदजयदिति श्रुतम् । (ता. ब्रा. १.३.२४) तदेवात्र
मनुना सूत्रकारेण चाऽनुसंहितं वेदितव्यम् ।

१. Of with मनु. २. ११२.

२. न ब्रूयादिति सम्बन्धः, इति. ग. पु.

ब्रह्मचर्यविधावेवेतिहासमाह—

(१) अत्रैवाऽस्मै वचो वेदयन्ते ॥ ३ ॥

एवेत्येवमित्येतस्मिन्नर्थे । एवमस्य ब्रह्मचारिण इतिहासरूपं वचो वेद-
यन्ते वाजसनेयिनः । तच्च वक्ष्यमाणम् ॥ ३ ॥

तदाह—

(२) ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् तस्मै ब्रह्मचारिणमेव
न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदस्तु मह्यमप्येतस्मिन् भाग इति
यामेव रात्रिं समिधं नाऽऽहराता इति ॥ ४ ॥

ब्रह्मशब्देन जगत्कारणरूपमुच्यते, वेदसम्बन्धात् । तत् मृत्यवे प्र-
जाः प्रददौ । किमर्थम् ? मारयितुम् । प्रायच्छदपि तस्मै ब्रह्मचारिणमेव
न प्रायच्छत् आत्मसन्निकर्षात् । अथ मृत्युराह—सोऽब्रवीदस्तु मह्यमप्ये-
तस्मिन् भाग इति । ब्रह्मचारिण्यपि (३) मारणाय ममप्रवेशोऽस्त्वित्यर्थः ।
ततो ब्रह्माऽब्रवीत्सा रात्रिस्तवाऽवसरः यामेव रात्रिं समिधं नाऽऽहराता
इति । लिङ्गर्थे लेङ्भवति । समिदाहरणमग्नौ न्यनम् । तच्च भिक्षाचरण-
वेदाध्ययगुरुश्रुषादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ॥ ४ ॥

उपसंहरति—

तस्माद्ब्रह्मचारी यां रात्रिं समिधं नाऽऽहरति
आयुष (४) एव तामवदाय वसति ॥ ५ ॥

आयुषः खण्डमिति शेषः । द्वितीयार्थे वा षष्ठी । यथा (५) 'द्विरैन्द्र-
वायवस्य भक्षयति' इति ॥ ५ ॥

१. एवास्मै. इति. क. पु. एते वास्मै. इति. ड. पु.

२. गोपथब्राह्मणे (१. २. ६.) द्रष्टव्यम् ।

३. मरणधर्मप्रवेशोऽस्तु इति. क. पु.

४. आयुष एतामवदाय, इति ग. पु.

५. ज्योतिष्टोमे—ऐन्द्रवायवनामकः कक्षत्र ग्रहोऽस्ति । स. इन्द्रवायुभ्यां गृह्यते
हृत्ये च । सर्वेषामपि प्रहाराणां चमसानां च होमानन्तरं 'सदसि भक्षयन्ति' इत्यनेन
भक्षो विहितः । भक्षणं च सङ्गदेव । विशेषाश्रवणात् । ऐन्द्रवायवे तु द्विर्भक्षणमनेन
वचनेन विधीयते । तत्र ऐन्द्रवायवमिति द्वितीयास्थाने ऐन्द्रवायवस्येति षष्ठी
यथा तथेत्यर्थः ।

अथाऽग्नीन्धनादिचतुष्टयमपि विदधाति—

तस्माद्ब्रह्मचारी समिधमाहरेन्नेदायुषोऽवदाय

वसानीति ॥ ६ ॥

नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभवे गम्यमाने । यथा—‘नेन्मे वाक्प्राणैरनुषक्ता सत्’ इति । आयुषोऽवदाय न वसानीति परिभवेनाऽ-
ग्नीन्धनादिचतुष्टयं कुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ दीर्घसत्रसंस्तवेन ब्रह्मचर्यप्रशंसा—

दीर्घसत्रं ह वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैति ॥ ७ ॥

दीर्घसत्रं(१) शाक्यानामयनादि ॥ ७ ॥

सत्रस्य प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ स्तः । उभयतोऽतिरात्रत्वात्
सत्राणाम् । मध्ये चाऽन्यान्यहानि, तदिह कथमिति ? आह—

स यामुपयन् समिध आदधाति सा

प्रायणीयाऽथ यां स्नास्यन् सोदयनी-

याऽथ या अन्तरेण सत्र्या एवाऽस्य ताः ॥ ८ ॥

यां रात्रिमुपयन्तुपनीयमानस्समिध आदधाति ‘आयुर्दा देव जर-
सम्’ इति । यां च स्नास्यन् ‘इमं स्तोममर्हते जातवेदसे’ इति । तदिह
प्रायणीयोदयनीयौ रात्रिप्रधानत्वात् निर्देशस्य प्रायणीयोदयनीयशब्दा-
भ्यां स्त्रीलिङ्गोपादानमदोषः । याश्च ते अन्तरेण रात्रयस्तासु यास्साय-
प्रातस्समिध आधीयन्ते तानि सत्रियाण्यहानीत्युपमीयन्ते ॥ ८ ॥

ब्राह्मणो ह वै ब्रह्मचर्यमुपयंश्चतुर्धा भूतानि प्रवि-
शत्याग्निं पदा मृत्युं पदाऽऽचार्यं पदाऽऽत्मन्येव चतुर्थः
पादः परिशिष्यते । स यदग्नौ समिधमादधाति य एवा-
ऽस्याग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्याऽऽत्म-

१. तत्र षट्त्रिंशत्संवत्सरानुष्ठेयः शाक्याना (क्त्याना) मयनं नाम सत्रविशेषः ।
(अनेकदिनसाध्यः सोमयागो द्विविधस्सत्रात्मकोऽह्नीनात्मकश्चेति । तत्र त्रयोदशदि-
नप्रभृति सहस्रसंवत्सरपर्यन्तकालसाध्यस्सत्रात्मकः । द्विरात्रप्रभृति एकादशरात्रपर्य-
न्ताहर्माणसाध्योऽह्नीनः) तत्र प्रथममहः प्रायणीयं अन्तिममुदयनीयमित्युच्येते । ते प्रथ-
मोत्तमे द्वे अप्यहनी अतिरात्रसंस्थाके । सर्वेषां सत्राणां आद्येऽहन्यतिमे चाऽतिरात्रसं-
स्थाकत्वं विहितम् । तदेवानुसन्धीयतेऽत्र व्याख्यात्रा ।

न्यत्ते स एनमाविशत्यथ यदात्मानं दरिद्रीकृत्याऽहर्नि-
त्वा भिक्षते ब्रह्मचर्यं चरति य एवाऽस्य मृत्यौ पादस्त-
मेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्याऽऽत्मन्यत्ते स एनमा-
विशत्यथ यदाचार्यवचः करोति य एवाऽस्याऽऽचार्यं पा-
दस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्याऽऽत्मन्यत्ते स
एनमाविशत्यथ यत्स्वाध्यायमधीते य एवाऽस्याऽऽत्म-
नि पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्याऽऽत्मन्यत्ते
स एनमाविशति न ह वै स्नात्वा भिक्षेताऽपि ह वै स्ना-
त्वा भिक्षां चरत्यपि ज्ञातीनामशनायाऽपि पितृणाम-
न्याभ्यः क्रियाभ्यः स यदन्यां भिक्षितव्यां न विन्देता
ऽपि वा स्वामेवाऽऽचार्यजानां भिक्षेताऽथो स्वां मातरं नैनं
सप्तम्यभिक्षिताऽतीयात् ॥

भैक्षस्याऽचरणे दोषः पावकस्याऽसमिन्धने । सप्तरात्रम-
कृत्यैतदवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ तमेवं विद्वांसमेव चरन्तं
सर्वे वेदा आविशन्ति ॥ ९ ॥

ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् । भूतशब्देनाग्निं मृत्युमाचार्यमा-
त्मानं चाऽऽह । पादश्च तेजः आयुः प्रज्ञा बलमिति । तत्रार्थैस्त्रिभिः पादै-
रग्न्यादीन् प्रविशति । अतस्स्वात्मन्येवाऽस्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ।
एवंभूतं विप्रं सर्वे वेदा आविशन्ति ॥ ९ ॥

न केवलं ब्रह्मचर्यानुष्ठाने ब्रह्मचारिणो वेदग्रहणमेव फलम् । किं तर्हि
स्नातकावस्थायां दीप्तिरपीत्याह—

यथा ह वा अग्निस्समिद्धो रोचत एवं ह वा एष स्नात्वा
रोचत य एवं विद्वान् ब्रह्मचर्यं चरतीति
ब्राह्मणमिति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

‘यथा ह वा’ इत्यादि ‘चरति’ इत्येतदन्तं ब्राह्मणम् । अन्यत्राप्येवं-
जातीयकनिपातप्रयोगे ब्राह्मणपाठ इति द्रष्टव्यम् । रोचते दीप्यते ॥ १० ॥

इति बौधायनीयधर्मविचरणे गोविन्दस्वामिकृते प्रथमप्रश्ने
(गृह्यसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने) द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

‘स्नात्वा रोचते’ (१. ४. १०) इति स्नानप्रयुक्तान् धर्मानाह—

अथ स्नातकस्य ॥ १ ॥

प्राक्पाणिग्रहणाद्धर्मा वक्ष्यन्त इति शेषः । त्रयो हि स्नातका भव-
न्ति—वेदस्नातको व्रतस्नातको वेदव्रतस्नातक इति । ननु समावर्तना-
नन्तरमेव भार्यामधिगच्छेत्, न तु तूष्णीं स्थातव्यम् । तथा हि—

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।

आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये विप्रभोजने ।

नाऽसौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमच्युतः ॥ इति ।

चत्वार एवाऽऽश्रमधर्मास्सूत्रकारैस्समाह्विताः, न च स्नातको नाम
तेषां मध्ये कश्चिदाश्रमी विद्यते । आचार्येणाऽप्युक्तम्—‘यत्र यत्र कामयते
तदेतीत्येतत्समावर्तनम्’ इति । एवं ब्रुवता समावर्तनानन्तरमाश्रमप्राप्ति-
रेव दर्शिता । नैष दोषः—भार्याऽधिगमने यतमानस्याऽपि कदाचिद्भार्या-
ग्रहणं न सम्भाव्येत, परचित्ताधीनत्वात्तस्य । तस्यामवस्थायामिमे
वक्ष्यमाणा धर्मा वेदितव्याः । किञ्च—यावद्वेदस्वीकरणं ब्रह्मचारिणो
नियमानुपालनं, अत ऊर्ध्वं धर्मजिज्ञासाऽवस्थायां स्नातकधर्मावसरः ।
तस्मादूर्ध्वं दारसङ्ग्रही इत्यविरोधः (१) । आहुश्च न्यायविदः—‘अ-
स्नानादिनियमपर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः’ इति ।

तथा—

तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन् मधुमांसाद्यवर्जयन् ।

जिज्ञासेताऽविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते ॥ इति ॥

१. विवाहानन्तरमपि स्नातकत्वस्याऽनप्यात् एतेषां धर्माणां प्राप्तिरित्येवेति
साम्प्रदायिकाः ॥

सोऽयं स्नातकः—

(१) अन्तर्वास्युत्तरीयवान् ॥ २ ॥

स्यादिति शेषः । अन्तर्वासः कटिसूत्रम् । तद्धान्तर्वासी सचोत्तरीय-
वान् स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

वैणवं दण्डं धारयेत् ॥ ३ ॥

अङ्गुष्ठप्रमाणा (२) मूर्धपरिमिता यष्टिर्दण्डः ॥ ३ ॥

सोदकं च कमण्डलुम् ॥ ४ ॥

धारयेदित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

द्विजज्ञोपवीती ॥ ५ ॥

स्यादिति शेषः । द्वे यज्ञोपवीते अस्येति विग्रहः ॥ ५ ॥

उष्णीषमजिनमुत्तरीयमुपानहौ छत्रं चौपा-

सनं दर्शपूर्णमासौ च ॥ ६ ॥

एतेऽप्यस्य भवेयुरिति शेषः । उष्णीषं शिरोवेष्टनं, अजिनमुत्तरीयं,
उभयमपि भवेदित्यर्थः । औपासनं एकाग्निपरिचरणं, तदेवौपासनश-
ब्देनाऽऽह । दर्शपूर्णमासौ च स्थालीपाकविधानेन कर्तव्यौ ॥ ६ ॥

पर्वसु च केशदमश्चुलोमनखवापनम् ॥ ७ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । केशा मूर्धजाः । श्मश्रु मुखजम् । लोम गुह्यप्रदे-
शजम् । नखाः करजादयः ॥ ७ ॥

तस्य वृत्तिः ॥ ८ ॥

तस्य स्नातकस्य वृत्तिः यात्रा जीवनोपायो वक्ष्यते । प्रकृतेऽपि स्ना-
तके तस्य ग्रहणं वृत्तिव्यतिरिक्तधर्माणां गृहस्थस्याऽपि प्रवेशार्थम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणराजन्यवैश्यरथकारेष्वाप्तं लिप्सेत ॥ ९ ॥

आमग्रहणात् पक्वप्रतिषेधः । आमाभावे पक्वयाचनं चाऽनुज्ञायते ।
तथा च वसिष्ठः—‘क्षुधा परीतस्तु किञ्चिदेव याचेत’ इति प्रकृत्य ‘धा-
न्यमन्नं वा न तु स्नातकः क्षुधाऽवसीदेदित्युपदेशः’ इति । क्षुन्निवृत्तिसम-
र्थस्य द्रव्यस्यैव विधिः ॥ ९ ॥

१. ‘अन्तर्वास उत्तरीयम्’ इति मूलपुस्तकेषु । २. मुखसंमिता, इति, ग. पु. ।

तदभावे—

भैक्षं वा ॥ १० ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षं, आपदि बहुभ्यो याचेतेत्यर्थः ॥ १० ॥

याच्ञावस्थायाम्—

वाग्यतस्तिष्ठेत् ॥ ११ ॥

स्वस्तिवचनमपि न कुर्यादित्यभिप्रायः । 'न ह वै स्नात्वा भिक्षेत'
इत्यस्यैवाऽयमनुवादः ॥ ११ ॥

सर्वाणि चाऽस्य देवपितृसंयुक्तानि पाकय(१)ज्ञसं-
स्थानि भूतिकर्माणि कुर्वीतेति ॥ १२ ॥

देवपितृभ्यां संयुक्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ते च पञ्च महा-
यज्ञाः । पाकय(१)ज्ञसंस्थानि (२)अष्टकाहोमादयः । भूतिकर्माणि आयु-
ष्यचरुहृत्यादयः । इतिशब्दः प्रकारवचनः । एवंप्रकारा अस्य भैक्षात्
होमाः कर्तव्याः । अप्राणिनो हि षष्ठी पञ्चम्यर्थे भवति 'यूपस्य स्वरं
करोति' इति यथा ॥ १२ ॥

अथ फलार्थवादः—

एतेन विधिना प्रजापतेः परमेष्ठिनः परमर्षयः परमां
काष्ठां गच्छन्तीति बौधायनः ॥ १३ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः । तस्य स्थानं परमा
काष्ठा । परमर्षयो वसिष्ठादयः । बौधायनः काण्वायनः । आहस्मेति शेषः ।
(३)आत्मानमेवाऽऽचार्य आह । आत्मनो वा आचार्यम् । यद्वा—मनोः
भृगुवत्तस्य शिष्यो ग्रन्थकर्ता । विचलितशाखा वा काचिद्बौधायन-
संज्ञिता ॥ १३ ॥

इति बौधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते प्रथमप्रश्ने
(गृह्यसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने) तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१. यज्ञिक, इति. क. पु.

२. पौषमाघफाल्गुनमासीयापरपक्षाष्टमीषु क्रियमाणा होमा अष्टकाहोमाः । ते च
गृह्ये (बौ २. १०) विहिताः । आयुष्यचरुआयुष्यहोमारव्यः तत्रैव (बौ. गृ. २. ९)
विहितः ॥ ३. आत्मानमेवाऽभिवदन्त्याचार्याः इति क. पु.

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

‘सोदकं च कमण्डलुम्’ (१. ३. ४) इत्युक्तम् ; तत्राह—

अथ कमण्डलुचर्यामुपदिशन्ति(१) (वेदविदः) ॥ १ ॥

चर्या चरणं धारणादि । मृगमयो हि कमण्डलुः । तत्र मृगमयोप-
घातेऽभिदाहशुद्धिहेतुराम्नातः । अथ पुनः कमण्डलोऽशुद्ध्यन्तरवि-
धित्सयेदमारभ्यते ॥ १ ॥

(२) छागस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षिणे ।

अप्सु चैव कुशस्तम्बे पावकः परिपठ्यते ।

तस्माच्छौचं कृत्वा पणिना परिमृजीत

पर्यग्निकरणां हि तत् । ‘उद्दीप्यस्व

जातवेद’ इति पुनर्दाहाद्विशिष्यते ॥ २ ॥

अजः छागः । स्तम्बस्सङ्घातः । एतेषु चतुर्ष्वग्निः पठ्यते वेदेषु
(३) आधाने—‘आग्नेयो वा एषा यदजा’ इत्येवमादिषु । तस्माद्ब्राह्मणस्याऽपि
दक्षिणे हस्तेऽग्निर्विद्यते । एवं च कमण्डलोरशुचिभावे प्राप्ते तं दक्षिणेन
पाणिना परिमृजेत् ‘उद्दीप्यस्व’ इति मन्त्रेण । पर्यग्निकरणं तद्भवति ।
तच्च पुनर्दाहाद्विशिष्टतरं शौचमापादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्राऽपि किञ्चित्संस्पृष्टं मनासि मन्यते कुशैर्वा तृ-

णैर्वा प्रज्वालय प्रदक्षिणं परिदहनम् ॥ ३ ॥

कमण्डलोरेवाऽशुचिसंस्पर्शाशङ्कायां कुशैर्वा विश्वामित्रतृणैर्वाऽग्नौ
प्रदीप्तैः प्रदक्षिणतः परिदहनं कर्तव्यम् । परितो दहनं परिदहनम् ॥ ३ ॥

१. वेदविद इति नास्ति मूलपुस्तकेषु ।

२. अजार्था होतव्यम् । आग्नेयो वा एषा यदजा । अग्नावेवास्याऽग्निहोत्रं हुतं
भवति । यद्यजां न विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् । एष वा अग्निर्वैश्वानरो
यद्ब्राह्मणः । *यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । दर्भस्तम्बे होतव्यम् । अग्निवान् नै दर्भ-
स्तम्बः । अग्नावेवास्याऽग्निहोत्रं हुतं भवति । यादि दर्भांश्च विन्देत् । अप्सु होतव्यम् ।
आपो वै सर्वा देवताः । देवतास्वेवास्याऽग्निहोत्रं हुतं भवति (तै. ब्रा. ३. ७. ३) इत्यर्थं
वेदभागोऽस्य सूत्रस्य मूलभूत इत्यवगन्तव्यम् ।

३. इमानि वाक्यानि नाऽऽधानप्रकरणे श्रूयन्ते । अतः कथमत्राऽऽधाने इति
लिखितं व्याख्यात्रेति न प्रतीमः ।

अत ऊर्ध्वं श्ववायसप्रभृत्युपहतानामग्निवर्णं
इत्युपदिशन्ति ॥ ४ ॥

श्ववादिभिरुपघाते पर्यग्निकरणं कृत्वा अत ऊर्ध्वं यथाऽग्निवर्णो
भवति तथा दग्धव्य इत्युपदिशन्ति आचार्या इति शेषः ॥ ४ ॥

(१) मूत्रपुरीषरोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः ॥ ५ ॥

एतैरुपहतानां कमण्डलूनामुत्सर्गस्त्यागः । व्यक्त्यपेक्षया बहु-
वचनम् ॥ ५ ॥

यदा कमण्डलुर्भग्नस्स्यात्, तदा किं कुर्यादित्यत्राह—

भग्ने कमण्डलौ व्याहृतिभिश्शतं जुहुयात् ॥ ६ ॥

आज्येनेति शेषः ॥ ६ ॥

जपेद्वा ॥ ७ ॥

व्याहृतीरेव ॥ ७ ॥

“भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्म
पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यता”मिति
कपालानि संहृत्याऽप्सु प्रक्षिप्य सावित्रीं दशावरां
कृत्वा पुनरेवाऽन्यं गृह्णीयात् ॥ ८ ॥

भूमिर्भूमिमगादिति वामदेव ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । भिन्नानि मृण्म-
यानि(२)प्रतिपाद्यानि । भूमिविकाराणां प्रकृतिलयविज्ञानं क्रियते ।
प्रथमान्तो भूमिशब्दः पात्रमाह । द्वितीयान्तः प्रकृतिम् । कपालानि स्व-
प्रकृतौ स्त्रीनानि । माता मातरमप्यगात् । य एवमन्तःपरिमिताकाशो
मृत्पिण्डः कमण्डलुः घटादिरूपेण निर्मितोऽसावपि स्वप्रकृतिमगात् ।
ततः किमायातमस्माकम् ? वयं तु पुत्रैः पशुभिर्भूयास्म । आशिषि लिङ् ।
यो नोऽस्मान् द्वेष्टि स एव हि भिद्यतामिति । अनेन मन्त्रेण कमण्डुक-
पालानामप्सु प्रक्षेपणं प्रतिपत्तिः । अथाऽन्यं गृह्णन् सावित्रीं दशावरां
कृत्वा जपित्वा गृह्णीयात् ॥ ८ ॥

१. सूत्रमिदमेतद्वाख्या च नास्ति ग. पुस्तके ।

२. प्रतिपत्तिसंस्कारेण संस्कारार्थीत्यर्थः । कार्योपयुक्तस्य उपयुक्तशेषस्य वा
वस्तुनो विहितदेशे प्रक्षेपणं प्रतिपत्तिः ।

किञ्च—

वरुणमाश्रित्य 'एतत्ते वरुण पुनरेव तु मामो'मि-
त्यक्षरं ध्यायेत् ॥ ९ ॥

वरुणमाश्रित्य वरुणं प्राप्य ध्यात्वा 'एतत्ते वरुण पुनरेव तु मामोम्'
इति ग्रहणमन्त्रः । तस्याऽऽयमर्थः—यदेतत्कपालं मयाऽऽप्सु संक्षिप्तं तत्तव
वरुण भवतु, अपरं कमण्डलुद्रव्यं पुनर्मांसे तु । भग्नस्तु कमण्डलु-
स्त्वाम्, इति ओमित्यक्षरं ध्यायेत् । ओमिति ब्रह्मणो नाम, तेन हि
सर्वमोतं प्रोतं च भवति । अक्षरमपि तदेव न क्षरति न विनश्यतीति ।
ध्यायेत् अनुस्मरेत् ॥ ९ ॥

अथ कमण्डलुग्रहणवेलायामपादानकारकवर्णविशेषात् प्रायश्चित्त-
विशेषः—

शूद्राद्गृह्य शतं कुर्याद्वैश्यादर्धशतं स्मृतम् ।

क्षत्रियात्पञ्चविंशत् ब्राह्मणाद्दश कीर्तिताः ॥ १० ॥

प्रणवो गायत्री वा सङ्ख्याविषया ॥ १० ॥

रात्राबुदकग्रहणे मीमांसा—

अथाऽस्तमिते आदित्य उदकं गृह्णीयान्न गृह्णीया-

दिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः ॥ ११ ॥

संशयार्था प्रकृतप्लुतिः । तत्राऽग्रहणपक्षश्रेयान्, कुतः ? पौराणिक-
वचनात् । तथाहि—

कर्मयोग्यो जनो नैव नैवाऽऽपशुद्धिकारणम् ।

यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥ इति ॥

श्रुतेश्च 'अपो निशि न गृह्णीयात्' इति ॥ ११ ॥

गृह्णीयादित्येतदपरम् ॥ १२ ॥

न विद्यते परं दर्शनं यस्मात्तदपरं सिद्धान्त इत्यर्थः । अनियतकाल-
त्वान्मूत्रपुरीषादेरवश्यकर्तव्यत्वाच्चोदकसाध्यशौचानां 'शक्तिविषये मुहूर्त-
मपि नाऽप्रयतस्स्यात्' (१. ३. ३१) इति वचनाच्च ग्रहणमेव साधोयः ॥ १२ ॥

यत्तु पुराणं श्रुतिश्च 'अपो निशि न गृह्णीयात्' इति, तत्र परिहारमाह—

यावदुदकं गृह्णीयात्तावत्प्राणानायच्छेत् ॥ १३ ॥

उदकग्रहणवेलायाम् ॥ १३ ॥

कथं प्राणायामेन परिहार इत्याशङ्क्यऽऽह—

अग्निर्ह वै ह्युदकं गृह्णाति ॥ १४ ॥

कथं प्राणायामे सत्युदकं गृह्णात्यग्निः ? कथं वा तेनाऽऽदित्यसन्निधि-
र्भवति ? इति चेत् ; उच्यते—निरोधे सति वायुर्वलवान् जायते, ततो-
ऽग्निः । तथा च वक्ष्यति—

‘निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निर्ह जायते ।

तापेनाऽऽपोऽधिजायन्ते ततोन्तश्शुध्यते त्रिभिः’ (४.१.२४) इति ।

अनुभवोऽपि तथैव दृश्यते । अग्नौ सत्यादित्यसन्निधिर्भवतीति श-
क्यते वक्तुम् । तथा च श्रुतिः—‘आदित्योऽग्निं यन्नक्तमनुप्रविशति
सोऽतर्धायते’ इति । तथा—‘रात्रावर्चिरेवाऽग्नेर्ददृशे न धूमः’ इति । दूर-
भूयस्त्वानुभवोऽपि तथैव भवति ॥ १४ ॥

कमण्डलूदकं पुनरात्मन एव शुद्धिकारणं, न पितृसंयुक्तादिकर्मभ्य
इत्याह—

कमण्डलूदकेनाऽभिषिक्तपाणिपादो यावदारद्रं ताव-
दशुचिः परेषामात्मानमेव पूतं करोति नाऽन्यत्कर्म
कुर्वीतेति विज्ञायते ॥ १५ ॥

अन्यत्रापि विज्ञायते इत्युक्ते श्रुतिपाठ इत्यवगन्तव्यम् ॥ १५ ॥

**अपि वा प्रतिशौचमामणिबन्धाच्छुद्धिरिति
बौधायनः ॥ १५ ॥**

प्रतिशौचं जलान्तरेणाऽऽमणिबन्धात् ॥ १५ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

कमण्डलुर्द्विजातीनां शौचार्थं विहितः पुरा ।

ब्रह्मणा मुनिमुख्यैश्च तस्मात्तं धारयेत्सदा ॥

ततश्शौचं ततः पानं सन्ध्योपासनमेव च ।

निर्विशङ्केन कर्तव्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ १ ॥

कमण्डलुदकेन शौचं अपानदेशमलनिर्हरणादिकम् । पानसन्धयो-
पासने दृष्टादृष्टकार्योपलक्षणार्थे ॥ १ ॥

कथमनेनाऽन्तःकरणेन देवतापूजादि कुर्यादित्याशङ्का न कार्या—

कुर्याच्छुद्धेन मनसा न चित्तं दूषयेद्बुधः । सह कम-
ण्डलुनोत्पन्नस्त्वयं भूस्तस्मात्कमण्डलुनाऽऽचरेत् ॥ २ ॥

शास्त्रलक्षणेष्वर्थेषु सामान्यतो दृष्ट्या भ्रान्तिर्न कार्या । विशिष्टो-
त्पत्त्या च कमण्डलुप्रशंसैव । आचरेत् अनुतिष्ठेत् जलकार्यम् ॥ २ ॥

मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणे हस्ते गृह्णाति सव्ये
आचमनीयम् ॥ ३ ॥

मूत्रपुरीषयोरुपचमने च नियमः । अनुपयोगकाले यथासौकर्यं
भवति तथा गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

एतत्सिध्यति साधूनाम् ॥ ४ ॥

एतस्मिन् कमण्डलौ ये धर्मा अभिहितास्ते साधूनां सिध्यन्ति नेतरे-
षाम् । साधवश्च निर्विशङ्कितशास्त्रार्थाः ॥ ४ ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयन्नाह—

यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो मेध्य उच्यते ।

अपां तथैव संयोगान्नित्यो मेध्यः कमण्डलुः ॥ ५ ॥

मेधो यज्ञः, तदर्हो मेध्यः ॥ ५ ॥

यस्मात् 'कमण्डलुदकेनाऽभिषिक्तपाणिपादो यावदाद्रं तावदशुचिः
परेषाम् (१. ४. १४) इत्युक्तं, तस्मात्—

पितृदेवाग्निकार्येषु तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

कमण्डलुदकं यस्माच्छुद्धिकारणम्—

तस्माद्विना कमण्डलुना नाऽध्वानं ब्रजेन्न सीमान्तं
न गृहाद्गृहम् ॥ ७ ॥

मूत्रोत्सर्गादिरनियतकालत्वात् ॥ ७ ॥

पदमपि न गच्छेदिषुमात्रादित्येके ॥ ८ ॥

यदिच्छेद्दर्मसन्ततिमिति बौधायनः ॥ ९ ॥

सन्ततिरविच्छेदः ॥ ९ ॥

ऋग्विधमृग्विधानं वाग्वदति ऋग्विधमृग्विधानं
वाग्वदति ॥ १० ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

वागिति ब्राह्मणमुच्यते । अस्मिन्नर्थे ऋगप्यस्तीति ब्राह्मणमाहेत्यर्थः । स यथा—‘तस्यैषा भवति । यत्ते शिल्पं कश्यप रोचनायत्’ इति ॥ १० ॥

इति बौधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते प्रथमप्रश्ने
(गृह्ये चतुर्दशप्रश्ने) चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

कमण्डलुशौचप्रगङ्गेनाऽन्यद्रव्यविषयमपि शौचमारभ्यते—

अथाऽतदशौचाधिष्ठानम् ॥ १ ॥

अधिष्ठानं निधानं कारणमित्यर्थान्तरम् । शोध्यद्रव्यं वा ॥ १ ॥

अद्विदशुद्ध्यन्ति गात्राणि बुधिर्ज्ञानेन शुध्यति ।

अहिंसया च भूतात्मा मनस्सत्येन शुध्यतीति ॥ २ ॥

अब्रह्मणं मृदादीनामप्युपलक्षणार्थम् । गात्रग्रहणं पार्थिवद्रव्यान्तरप्रदर्शनार्थम् । बुद्धिरन्तरात्मा । सा च व्यवसायात्मिका । ज्ञानं तत्त्वावबोधः । तस्मिन् सति रागादिक्षयादन्तरात्मा शुद्धो भवति । वाङ्मनःकायैर्भूतानां दुःखस्याऽनुत्पादनं अहिंसा, तथा च भूतात्मा शुध्यति । स पुनः कर्मणां कर्ता । आह च मनुः—

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः । इति ॥

सङ्कल्पविकल्पात्मकं मन इत्युच्यते । सत्यं तु यथाभूतार्थवचनम् ॥ २ ॥

एवं च सति—

मनश्शुद्धिरन्तदशौचम् ॥ ३ ॥

तत्र ज्ञानेन सत्येन या शुद्धिरुक्ता तदन्तदशौचमिति वेदितव्यम् ।
अन्यद्विदशौचम् ॥ ३ ॥

तदेव तावद्व्याख्यास्यामः—

बहिर्दशौचं व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

विविधाऽऽख्या विस्तर इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बाह्यस्याऽचेतनस्य गात्रादेरशुचिभावे पुरुषस्याऽप्यशुचित्वं भवतीति तदर्थं बाह्यशौचमारभ्यते । अङ्गिरेवाऽऽचमनं क्रियत इति तदेव प्रथममारभ्यते—

**कौशं सौत्रं वा त्रिखिवृद्यज्ञोपवीतमानाभेर्दक्षिणं
बाहुमुद्धृत्य सव्यमवधाय शिरोऽवदध्यात् ॥ ५ ॥**

कुशविकारः कौशम् ; सूत्रस्य विकारः, सौत्रम् । तच्च सूत्रं कार्पासमयम् । त्रिरिति क्रियाभ्यावृत्तिगणने सुचू भवतीति । त्रिवृदिति च त्रिगुणं भवति । एतदुक्तं भवति—नवकुल्यस्संपादयेदिति । यज्ञार्थमुपवीतं उपव्यानं विन्यासविशेषः । यज्ञग्रहणं गुरुपासनादेरपि प्रदर्शनार्थम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—‘उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्’ इति । आनाभेः, आङ्मर्यादायाम्, ऊर्ध्वं नाभेरित्यर्थः । दक्षिणं बाहुमवधाय बाहोरधस्तात्कृत्वा शिरोऽवदध्यात् दक्षिणं बाहुं शिरश्चोपरि गृहीयादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम्’ इति च ॥ ५ ॥

विपरीतं पितृभ्यः ॥ ६ ॥

दक्षिणबाहुमधस्तात्कृत्वा सव्यं बाहुमुत्थाय शिरोऽवदध्यात् । श्रुतिरपि ‘एतदेव विपरीतं प्राचीनावीतम्’ इति । पितृनुद्दिश्य यत्क्रियते तत्रैतद्भवति ॥ ६ ॥

कण्ठेऽवसक्तं निवीतम् ॥ ७ ॥

मनुष्याणां भवति । ऋषीणामित्येवेदमुक्तं भवति ॥ ७ ॥

अधोऽवसक्तमधोवीतम् ॥ ८ ॥

नाभेरधोऽवसक्तमधःक्षितमधोवीतं भवति । एतदेव ‘संवीतं मानुषम्’ इति चोच्यते । मनुष्यकार्येषु कर्तव्यम् । तानि चाऽङ्गनाभ्यङ्गनोद्धर्तनादीनि ॥ ८ ॥

५ बौ० ध०

आचमनादिशौचाङ्गतया यज्ञोपवीतमुक्तम् । इदानीं तदेव शौचमाह—
 प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाऽऽसीनश्शौचमारभेत । शुचौ
 देशे दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा प्रक्षाल्य पादौ
 पाणी चाऽऽमणिवन्धात् ॥ ९ ॥

शौचमिहाऽऽचमनमभिप्रेतम् । शुचावित्येव सिद्धे देशग्रहणं पादुका-
 द्वाखण्डेनाऽऽचमनं न कर्तव्यमिति बोधयितुम् । अनेकपुरुषोच्चाय्यो-
 दे । आसीनग्रहणं शयनादिनिवृत्त्यर्थम् । प्रक्षाल्य पाणी पादौ चेति
 चशब्दान्मूत्राद्युपहतं गात्रान्तरमपि प्रक्षाल्येति गम्यते ॥ ६ ॥

पादप्रक्षालनोच्छेषणेन नाऽऽचामे(१)द्यद्याचामेद्भू-
 मौ स्नावयित्वाऽऽचामेत् ॥ १० ॥

यत्पात्रस्थोदकेन पादप्रक्षालनं कृतं तदवशिष्टं पादप्रक्षालनोच्छेषणं
 तेनाऽऽचमनं न कार्यम् । अन्यस्याऽऽसम्भवे तेनाऽपि यद्याचामेद्भूमौ स्ना-
 वयित्वाऽऽचामेत् । तस्माद्भूमौ किञ्चिदुदकं विस्राव्याऽऽचमनं कार्यम् ॥

आचमन एव पाण्यवयवविशेषविधित्सयाऽऽह—

ब्राह्मेण तीर्थेनाऽऽचामेत् ॥ ११ ॥

किं तद्ब्राह्मं तीर्थम् ?

अङ्गुष्ठमूलं ब्राह्मं तीर्थम् ॥ १२ ॥

तस्याऽङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो मेखला ॥ १२ ॥

एतत्प्रसङ्गात्पितृतर्पणार्थमन्यान्यपि तीर्थान्याह—

अङ्गुष्ठाग्रं पित्र्यमङ्गुल्यग्रं दैवमङ्गुलिमूल-
 मार्षम् ॥ १३ ॥

अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्मध्यं पित्र्यम् । तथा च वसिष्ठः—‘प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरे
 पित्र्यम्’ इति । ऋज्वन्यत् ॥ १३ ॥

इदानीमाचमन एव किञ्चित्पर्युदस्यति—

नाऽङ्गुलीभिर्न सबुद्बुदाभिर्न सफेनाभिर्नोष्णाभिर्न
 क्षाराभिर्न लवणाभिर्न कटुकाभिर्न कलुषाभिर्न
 विवर्णाभिर्न दुर्गन्धरसाभिः ॥ १४ ॥

अङ्गुलीस्त्राविताभिः अङ्गिर्नाऽऽचामेत् इति सम्बन्धः । बुद्बुदः स्फोटः । सफेनाः सडिण्डीराः । उष्णाभिः अग्निना, नाऽऽदित्यरश्मिभिः । क्षाराश्च द्रव्यान्तरसंकमणात्, न स्वभावतः । कालुष्यमपि कारणान्तरेण, न वर्षादिना । विवर्णत्वमपि तथा, न तु भूगुणेन ॥ १४ ॥

अथाऽऽचमन एव कर्तुं वस्थाः पर्युदस्यन्ते—

न हसन्न जल्पन्न तिष्ठन्न विलोकयन्न प्रह्वो न प्रणतो
न मुक्तशिखो न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न
त्वरमाणो नाऽयज्ञोपवीती न प्रसारितपादो नाऽऽ-
बद्धकक्ष्यो न बहिर्जानुः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयं
गमाः पिबेत् ॥ १५ ॥

प्रह्वः अधोमुखः । प्रणतो वक्रकायः । ननु 'आसीनश्शौचमार-
भेत' इत्युक्तम् । किमिति तिष्ठतः प्रतिषेधः ? उच्यते—तत्र उपवीतसाह-
चर्यादासनयोगविधानं त्रैवर्णिकाधिकारं स्यात् । ततश्च स्त्रीशूद्राणां स्था-
नादियोगिनामप्याचमनं प्राप्येत, तस्मा भूदिति पुनर्ग्रहणम् । अथ वा
अत्यन्तापदि तत्प्रहृताभ्यनुज्ञानाय । यद्वा—हसनजल्पनादिप्रतिषेधार्थं
दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । आवद्धकक्ष्यः कृतासनबन्धः, बहिर्जानुः जान्वो-
र्वहिर्गतदक्षिणबाहुः । तथा च गौतमः—'दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा'
इति । त्रिःपाने क्रियमाणे एकैकस्यामावृत्तौ हृदयङ्गमाभिरङ्गिर्भवित-
व्यम्, ततश्च पाणिपूरणोदकेन पानं कार्यम् । अन्यदतिरोहितम् ॥ १५ ॥

(१) त्रिः परिमृजेद्विरित्येके ॥ १६ ॥

आस्यात् बहिर्भूतमुदकं त्रिः परिमृजेत्, द्विरित्येके । परिमार्जन एव
द्विरभ्यासो न पानेऽपि । उत्तरत उभयग्रहणात् ॥ १६ ॥

(२) सकृदुभयं स्त्रियाश्शूद्रस्य च ॥ १७ ॥

उभयं पानं मार्जनं च स्त्रीशूद्रयोस्सकृत्सकृत् ॥ १७ ॥

१. त्रिरोष्ठौ परिमृजेत् द्विरित्येक इत्यापस्तम्बः (आप० ध० १. १५. ३, ४) एवं
चौष्टस्यैव परिमार्जनं कण्ठतो वदति सूत्रकार आपस्तम्बः । अत्र तु व्याख्याता
बहिर्भूतस्योदकस्य परिमार्जनस्याऽर्थं विधिरित्यभिप्रेति ।

२. सकृदुभयं शूद्रस्य स्त्रियाश्च, अ. पु. पा. त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो
मुखम् । शारीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत् सकृत् ॥ इति मनुः (म. ५. १३९)

अथाऽप्युदाहरन्ति—

(१) गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियश्शुचिः ।

वैश्योऽङ्घ्रिः प्राशिताभिस्स्यात् स्त्रीशूद्रौ स्पृश्य चाऽ
न्तत इति ॥ १८ ॥

वर्णान्तरस्योदकपरिमाणान्तरविधानादेव हृदयङ्गमविधिर्विप्रस्येति
प्राते पुनर्विप्रग्रहणमितरवर्णार्थमनुवादः । हृदयादुपरि कण्ठः । तस्मा-
दुपरि काकलम् । तस्मादुपर्योऽष्टमिति प्रतिवर्णं स्थाननिर्देशः । स्त्रीशू-
द्रयोरप्यास्यप्रक्षेप उदकस्य द्रष्टव्यो न स्पर्शनमात्रम् ॥ १८ ॥

दन्तवदन्तसक्तेषु दन्तवत्तेषु धारणा ।

स्रस्तेषु तेषु नाऽऽचामेत्तेषां संस्नाववच्छुचिरिति ॥

दन्तवदन्तसक्तेषु उदकबिन्दुषु । किमुक्तं भवति ? दन्तवत्तेषु धारणा
कार्या । वह्निर्गतजलस्य परिमार्जनविधानादन्तर्गतस्य दोषाभाव इत्य-
भिप्रायः । संस्नावः लाला ॥ १९ ॥

अमुमेवाऽर्थं परकीयमतेन द्रढयितुमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

(२) दन्तवदन्तलग्नेषु यच्चाऽप्यन्तर्मुखे भवेत् ।

आचान्तस्याऽवशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिरिति ॥ २०

आचमनोत्तरकालं यदास्येऽवशिष्टमुपलभ्यते जलावशिष्टमभ्यव-
हार्यं द्रव्यं तन्निगिरन् प्रवेशयन्नेव तच्छुचिः, भवतीति शेषः ॥ २० ॥

तथाऽऽचमने किञ्चिद्विधित्सयाऽऽह—

खान्यङ्घ्रिस्संस्पृश्य पादौ नाभिं शिरः सव्यं

पाणिमन्ततः ॥ २१ ॥

खानि शीर्षण्यानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि । कुतः ? स्मृत्यन्तरदर्श-

१. हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठ्याभिस्तु भूमिपः । वैश्योऽङ्घ्रिः प्राशिताभिस्तु
शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ इति मनुः (२. ६२) अनेन श्लोकेन साकं सूत्रस्य मह-
त्सादृश्यमस्त्यवलोकनीयम् ।

२. दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शं शुचिर्न तु । परिच्युतेषु तत्स्थानात् निगिरन्नेव
तच्छुचिः ॥ इति मनुः (म. ९. १९)

नात् 'ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै' इति वक्ष्यति—

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुषी समुपस्पृशेत् ।

उभाभ्यां प्रत्येकमिति शेषः । एवमुत्तरत्राऽपि योज्यम् ॥

प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाभ्यां तु नासिके समुपस्पृशेत् ॥

कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाभ्यां तु श्रवणे समुपस्पृशेत् ।

पादावभ्युक्ष्य सर्वाभिः नाभिमङ्गुष्ठकेन तु ॥

दद्यात्तु मूर्ध्नि सर्वाभिस्सव्ये पाणौ ततो जलम् ॥ इति ॥ २१ ॥

गात्राणां शौचमुक्तम् । सम्प्रति तत्सम्बन्धिनो द्रव्यस्याऽऽह । तत्र यद्द्रव्यहस्तश्चेदुच्छिष्टी भवति तस्य द्रव्यस्य किं शौचमित्यत आह—

तैजसं चेदादायोच्छिष्टी स्यात्तदुदस्याऽऽचम्याऽऽ

दास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् ॥ २२ ॥

तेजसा हेतुभूतेन यत्क्रियते तत्तैजसं तद्वस्तस्तु उच्छिष्टी भवति, निधाय च तद्द्रव्यमाचम्याऽऽदास्यन् तद्द्रव्यं अद्भिः प्रोक्षेत् । स च तद्द्रव्यं च प्रयतं भवति ॥ २२ ॥

अथ चेदन्नेनोच्छिष्टी स्यात् तदुदस्याऽऽ

चम्याऽऽदास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् ॥ २३ ॥

पृथगारम्भस्तैजसेनाऽन्नस्य वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थः । पूर्वत्र तैजसहस्त-
स्याऽप्रायत्ये संजाते शौचमुक्तम् । इह तु पात्रान्तराहस्तस्य शौ-
चमिति विशेषः । तथा च वसिष्ठः—

चरन्नभ्यवहार्येषु उच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तत्पात्रमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥ इति ॥ २३ ॥

अथ चेदद्भिरुच्छिष्टी स्यात् तदुदस्याऽऽ

चम्याऽऽदास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् ॥ २४ ॥

एतदेव विपरीतममन्त्रे ॥ २५ ॥

अमन्त्रं मृण्मयपात्रमिहाऽभिप्रेतम् । तस्याऽत्यन्तोपहतस्योदसनमात्र-
मेव नाऽऽदानमित्यर्थः । इतरस्य पुनर्दाह एव ॥ २४ ॥ २५ ॥

वानस्पत्ये विकल्पः ॥ २६ ॥

वानस्पत्ये वार्धे पात्रेऽप्रयते सति (१)आदानमुदसनं वा विकल्पः
उपहृतिविशेषापेक्षया । आचमनं तु स्थितमेव ॥ २६ ॥

पुरुषेण संयुक्तद्रव्यस्याऽप्रायत्ये शौचमुक्तम् । अधुना वियुक्तावस्था-
यामाह—

(२)तैजसानामुच्छिष्टानां गोशकृदमृद्भस्मभिः

परिमार्जनमन्यतमेन वा ॥ २७ ॥

उपघातापेक्षया द्रव्याणां समुच्चयविकल्पौ द्रष्टव्यौ । उदकं पुनस्स-
र्वत्राऽनुवर्तते ॥ २७ ॥

अथ विशिष्टानां तैजसानां शौचान्तरमाह—

ताम्ररजतसुवर्णानामस्तैः ॥ २८ ॥

परिमार्जनमित्यनुवर्तते । सलेपानामेतत् । निर्लेपानां तु पूर्वोक्ता-
नामन्यतमेनैव । तथा च वसिष्ठः—‘अद्विरेव काञ्चनं पूयते तथा रज-
तम्’ इति ॥ २८ ॥

अमत्राणां दहनम् ॥ २९ ॥

स्पर्शमात्रादुच्छिष्टानां मृगमयानां पुनर्दाहः शौचमाज्ञातम् । अनर्हा-
प्रायत्ययुक्तस्पर्शं तु प्रोक्षणमेव ॥ २९ ॥

दारवाणां तक्षणम् ॥ ३० ॥

शौचमित्यनुवर्तते ॥ ३० ॥

वैणवानां गोमयेन ॥ ३१ ॥

परिमार्जनमिति शेषः । विदलादीनामशुचिस्पृष्टानामेतत् ॥ ३१ ॥

फलमयानां गोवालरज्ज्वा ॥ ३२ ॥

वित्वनालिकेरादिफलविकाराणां गोवालरज्ज्वा । परिमार्जनम् ।
रज्जुग्रहणं चालवहुत्वोपलक्षणार्थम् । तथा च वसिष्ठः—‘गावालैः
(परिमार्जनं) फलमयानाम्’ ॥ इति ॥ ३२ ॥

१. आदानस्य विकल्पः, इति क० पु०

२. See. मनु० from. १. ११४ to १२४. कौशेयाविकयोरूपैः कुतपानाम-
रिष्टकैः । श्रीफलैरशुपद्धानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः । क्षौमवल्कलशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य
च । शुद्धिविज्ञानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा । इति स्मृत्यन्तरवचनमेतत्संवादि ।

कृष्णाजिनानां बिल्वतण्डुलैः ॥ ३३ ॥

बिल्वतण्डुलान् पिष्ट्वाऽवलेपनं कार्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

कुतपानामरिष्टैः ॥ ३४ ॥

कुतपा नाम पार्वतीयच्छागरोमनिर्मिताः कम्बला उच्यन्ते । (१) अरिष्टैः पूयवृक्षफलैः ॥ ३४ ॥

और्णानामादित्येन ॥ ३५ ॥

ऊर्णा अविलोमानि । तद्विकाराणां प्रावरणादीनामादित्यातपेन शुद्धिः ॥ ३५ ॥

(२) क्षौमाणां गौरसर्षपकल्केन ॥ ३६ ॥

क्षुमा अतसी तद्विकाराणाम् ॥ ३६ ॥

मृदा चेलानाम् ॥ ३७ ॥

कार्पासमयानां मृदा शुद्धिः ॥ ३७ ॥

चेलवत् चर्मणाम् ॥ ३८ ॥

कृष्णाजिनव्यतिरिक्तानामिति शेषः ॥ ३८ ॥

(३) तैजसवदुपलमणीनाम् ॥ ३९ ॥

उपलानां मणीनां च गोशकृदादिभिश्शुद्धिः ॥ ३९ ॥

दारुवदस्थनाम् ॥ ४० ॥

तक्षणमित्यर्थः ॥ ४० ॥

क्षौमवच्छङ्कुशृङ्गशुक्तिदन्तानाम् ॥ ४१ ॥

गौरसर्षपकल्केन शौचं कार्यम् ॥ ४१ ॥

पयसा वा ॥ ४२ ॥

प्रक्षालनमिति शेषः ॥ ४२ ॥

१. रीठी इति भाषायाम् ।

२. "गौरसर्षपकल्केन क्षौमजानाम्" इति वसिष्ठः (व० ३-५०)

३. तैजसवदुपलमणीनां, मणिवच्छङ्कुशुक्तीनां, दारुवदस्थनां रज्जुविदलवर्मणां चेलवच्छौचम् । इति वसिष्ठः (व० ३-४९)

चक्षुर्ग्राणानुकूल्याद्वा मूत्रपुरीषासृक्शुक्लकुणपस्पृ-
ष्टानां पूर्वोक्तानामन्यतमेन त्रिस्सप्तकृत्वः
परिमार्जनम् ॥ ४३ ॥

मूत्रादिग्रहणं द्वादशमलप्रदर्शनार्थम् । तानि च मनुना प्रदर्शितानि-
वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट् कर्णविण्णखाः ।
श्लेष्माशु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

पूर्वोक्तानां गोशकृदादीनामन्यतमेन शौचम् । एतच्च परिमार्जनं
तैजसानामुच्छिष्टमात्रदुष्टानां वेदितव्यम् । परिमार्जनमुल्लेखनं पुनः-
करणमिति यथोपघातं कर्तव्यम् । तथा च शङ्खः—(१) 'कुणपरेतोऽसृङ्मूत्र-
पुरीषोपहतानां आवर्तनमुल्लेखनं भस्मना परिमार्जनमुत्सर्गः' ॥ इति ।
अत्राऽऽवर्तनशब्देन पुनःकरणमुच्यते । तत्रैवं व्यवस्था—स्पृष्टमात्राणां
त्रिस्सप्तकृत्वः परिमार्जनम् । अल्पकालोपहतानामुल्लेखनम् । चिरकालो-
पहतानामावर्तनम् । अत्यन्तोपहतानां त्याग इति ॥ ४३ ॥

अतैजसानामेवंभूतानामुत्सर्गः ॥ ४४ ॥

एवंभूतानामित्यन्तमलिनानां त्यागः । तेषामेव(२) 'यथासम्भवमुत्से-
दनं तन्मात्रच्छेदश्च' इति शङ्खवचनात् ॥ ४४ ॥

वचनाद्यज्ञे चमसपात्राणाम् ॥ ४५ ॥

चमसानां पात्राणामुच्छिष्टस्पर्शदोषो नाऽस्तीति शेषः । मूत्राद्युपह-
तानां तु त्याग एव ॥ ४५ ॥

किं तद्वचनमित्यत आह—

न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ॥ ४६ ॥

सोमेनोच्छिष्टाः पुरुषास्सोमाश्चमसाश्चाऽन्यानि च पात्राणि उच्छि-
ष्टानि न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इदानीं संक्षिप्याऽऽह—

(३) कालोऽग्निर्मेनसश्शुद्धिरुदकाद्युपलेपनम् ।

अविज्ञातं च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यत इति ॥ ४७ ॥

१. २. मुद्रितशङ्खस्मृतौ नास्तीमे वचने ।

३. श्लोकोऽयं किञ्चिदेवाऽन्यथयितं वासिष्ठे दृश्यते । See व० घ० २३. २७.

कालशशावाशौचादौ शुद्धिसाधनं भवति । तथाऽन्यत्राऽपि तैजसानां पात्राणां मूत्राद्युपहतानां गोमूत्रे सप्तरात्रं परिशायनमिति । अग्निरपि मृगमयस्य शुद्धिहेतुः । मनसश्शुद्धिरनातङ्कः परितोष इत्यादि । तदपि प्रायश्चित्तादौ सहकारीति । तथा च मनुः—

यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्स्यादलाघवम् ।

तस्मिन् तावत्ततः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ इति ॥

तथोदकैस्स्वर्णरजतादि शुध्यति । अन्यान्यपि यानि प्रातिस्विकानि शोधकानि कालगोवालविव्वतण्डुलादीनि तेषामपि स्नानप्रोक्षण-प्रक्षालनादिषु यथाद्रव्यं योजनीयम् । तथा भूमेरुपलेपनादि वक्ष्यते । अविज्ञातं च प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनाऽनवगतदोषमपि शुध्यति । एवं षड्विधं शौचं भवति ॥ ४७ ॥

अधुनाऽन्यदपि शौचविधौ परकीयमतेन कारणमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

कालं देशं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च विज्ञाय शौचं शौचज्ञः कु-

शलो धर्मेप्सुः समाचरेत् ॥ ४८ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्नेऽष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

कालो ग्रीष्मादिः शीतोष्णादिमल्लक्षणः । देशः कान्तारादिः । द्रव्यं शोध्यं मृगमयादि । द्रव्यप्रयोजनमुदकाहरणादि । उपपत्तिः न्यायः । अवस्था स्थितिरातुरादिका । चशब्दात् कर्तारमपि ज्ञात्वा, शौचज्ञः मन्वाद्यनेकाविरुद्धशास्त्रार्थज्ञः । कुशलः प्रवीणः ऊहापोहसमर्थः । अस्मिन् कालेऽस्मिन् देशेऽस्य द्रव्यस्याऽस्मै प्रयोजनायाऽस्मात् कारणादस्यामवस्थायामस्य पुरुषस्यैतावच्छौचमिति यो वेद स कुशलः धर्मजिज्ञासु-स्समाचरेत् विदध्यात् । एतदन्यत्राऽपि दण्डप्रायश्चित्तादौ द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

इदानीं द्रष्टव्यदोषाणामपि केषांचिद्द्रव्याणां शौचमापादयितुमाह—

(१) नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति श्रुतिः ॥ १ ॥

१. श्लोकोऽर्थं समानानुपूर्वीको मनौ दृश्यते । Cf. म. ५. १२९.

६ बौ० ध०

हस्तादन्येन पादादिना स्पर्शने दोषः । आपलगतैः विक्रीतुं पर्य्य
प्रसारितम् । श्रुत्युपन्यासः सामान्यतो दृष्ट्या प्रक्षालनाद्याशङ्का-
निवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

किञ्च—

(१) वत्सः प्रखलवने मेध्यः शकुनिः फलशानने ।

स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ २ ॥

अत्र 'पक्षिजग्धं गवाऽऽघ्रातमवधूतमवक्षुतम्'

इत्येवमाद्यालोचनया जुगुप्सा नैव कर्तव्या । दोहकालादन्यत्र वत्सा-
लीढेऽपि दोषः । तथा शाननग्रहणात् वृक्षात्पतितस्य शकुनिजग्धस्य
भक्षणे दोषः । रतिसंसर्गग्रहणात् अन्यत्र स्त्रीणां श्वासलालास्वादने
दोषः । तत्राऽपि स्वभार्याया एव । तथा मृगयाया अन्यत्र श्वलीढस्य
दांषः । तथा च वसिष्ठः—

श्वहृताश्च मृगा वन्याः पातितं च खगैः फलम् ।

बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् ॥

प्रसारितं च यत्पण्यं यो दोषः स्त्रीमुखेषु च ।

मशकैर्मक्षिकाभिश्च लीढं चेन्नाऽवहन्यते ॥

क्षितिस्थाश्चैव या अपा गवां तृप्तिकराश्च याः ।

परिसङ्ख्याय तान् सर्वान् शुचीनाह प्रजापतिः ॥ इति ॥ २ ॥

आकरादशुचयस्सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ।

अदूष्यास्सन्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ॥ ३ ॥

आकरा उत्पत्तिस्थानानि । गुडक्षौद्रादीनां दृष्टदोषाणां न तत्र शङ्का
कार्येत्यभिप्रायः । सुराकरं तु वर्जयेत्, स्पर्शनगन्धग्रहणादीनां प्रतिषे-
धात् । अदूष्यास्सन्तता एव धाराः । अशुचिस्पृष्टा अपि जलप्रचवणादयः
अदूष्याः । विच्छिन्नास्तु दूष्याः । अत एतद्गम्यते विच्छिन्नया करका-
दिधारया नाऽऽचामेदिति । वायूत्थापिताश्चैवस्करादिदेशादुत्थापिता
अप्यदूष्या एव रेणवः ॥ ३ ॥

किञ्च—

अमेध्येषु च ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः ।

तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥ ४ ॥

१. श्लोकोऽयं समानानुपूर्वीक एव वसिष्ठे दृश्यते । cf. व. घ. २८. ८.
किञ्चिदेवाऽन्यथयितो मनौ । See मनु. ५. १३०.

वृक्षग्रहणं पुष्पग्रहणं चौषधिशालादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ४ ॥

किञ्च—

चैत्यवृक्षं चितिं यूपं चण्डालं वेदविक्रयम् ।

एतानि ब्राह्मणस्पृष्टा सचेलो जलमाविशेत् ॥ ५ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ५ ॥

किञ्च—

आत्मशय्याऽऽसनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु ॥ ६ ॥

स्पष्टमेतत् ॥ ६ ॥

आसनं शयनं यानं(१) नावः पथि तृणानि च ।

(२)चण्डालपतितस्पृष्टं मारुतेनैव शुध्यति ॥ ७ ॥

पन्थानो भूमिविषयाः । नौः दारुमयी फलका । आन्दोलिकादीन्यपि द्रव्याणीति केचित् । एषामन्यतमानीत्यध्याहार्यम् । तत्राऽपि स्पर्शन-
मात्रेऽदोषः । एतदध्यासनादिषु तु यथादोषं शौचं कर्तव्यम् ॥ ७ ॥

किञ्च—

खलक्षेत्रेषु यद्धान्यं कूपवापीषु यज्जलम् ।

अभोज्यादपि तद्भोज्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥ ८ ॥

अभोज्यान्नैः पुरुषैर्निष्पादितेषु खलक्षेत्रधान्यादिषु पुनश्च साधारण-
त्वेन सङ्कल्पितेष्वेतद्द्रव्यम् । तत्राऽपि पतितचण्डालपरिगृहीतं दुष्ट-
मेव । गोदोहनवेलायामेव परिगृहीतं पयो भोज्यम्, गोष्ठगतत्ववि-
धानात् ॥ ८ ॥

किञ्च—

(३)त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्निक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ९ ॥

ब्राह्मणग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, पुराकल्पप्रशंसैषा । अदृष्टं प्रत्यक्षादि-
भिरनवगतदोषम्, उपहतानुपहताशङ्कायामद्भिर्निर्निक्तं प्रशालितम्,

१. नौः पन्थाश्च. इति क. पु.

२. 'चवचण्डाल' इति. ई. व्यतिरिक्तेषु मूलपुस्तकेषु.

३. ब्रह्मलोकोऽयं समानानुपूर्वीकं पृथ मनौ हृदयते ॥ Cf. मनु. १. १२७.

तथा वाचा प्रशस्तं च । आह च वसिष्ठः—‘वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जीत’
इति । वाक्प्रशस्तान्यद्भिः प्रोच्योपयुञ्जीतेति ॥ ६ ॥

(१) आपः पवित्रं भूमिगताः गोतृप्तिर्यासु जायते ।

अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १० ॥

अमेध्येन पुरीषादिना । भूगुणव्यतिरिक्तगन्धवर्णरसान्विताः वज्र्या
इत्यर्थः ॥ १० ॥

भूमिगता इत्युक्तम्, तत्प्रसङ्गादाह—

(२) भूमेस्तु सम्मार्जनं प्रोक्षणोपलेपनावस्तरणो-

ल्लेखनैर्यथास्थानं दोषविशेषात् प्रायत्यम् ॥ ११ ॥

भवेदिति शेषः । सम्मार्जनं समूहन्या । प्रोक्षणं त्वद्भिः । उपलेपनं
गोमयादिना । अवस्तरणं दर्भादिभिः । उल्लेखनं खनिजैः ।

आह च मनुः—

सम्मार्जनेनाऽल्लेखनेन सेचनोल्लेखनेन च ।

गवां च परिवासेन भूमिश्शुध्यति पञ्चभिः ॥ इति ॥

यथास्थानं यथादेशम्, दोषविशेषात् दोषगुणलघुतापेक्षया सम्मार्ज-
नादीनां व्यस्तसमस्तापेक्षया प्रायत्यं शुचित्वं भवति । तत्रैकेन कचिच्छु-
द्धिः, कचिद् द्वाभ्याम्, कचित्त्रिभिः कचित्समस्तैरिति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

तत्र कचित्प्रोक्षणस्यैव शुद्धिहेतुतामाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति ॥ १२ ॥

गोचर्ममात्रमबिन्दुः ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने नवमः खण्डः ॥ ६ ॥

गोचर्ममात्रमबिन्दुः भूमेश्शुद्ध्यति पातितः ।

समूढमसमूढं वा यत्राऽमेध्यं न लक्ष्यत इति ॥ १॥

अबिन्दुः जललवः पातितः शुध्यतीति अन्तर्नीतणिजर्थो द्रष्टव्यः । समूढं

१. श्लोकोऽयं किञ्चिदेवाऽन्यथयितो मनावुपलभ्यते । Cf. मनु. ५. १२८.

२. खननाद्द्वानाद्वर्षाद्वोत्रिराक्रमणादपि । चतुर्भिश्शुध्यते भूमिः पञ्चमाच्चोपलेप-
नात् ॥ इति वसिष्ठः । (व. घ. ३. ५१)

सम्मार्जन्या । असमृद्धं स्पर्शादिशिष्टं देशं गोचर्ममात्रप्रमाणं यत्र गो-
शतमावेष्टयति, यत्र देशे, अमेध्यं पुरीषादि न लक्ष्यते तमिति शेषः ॥१॥

परोक्षमधिश्चितस्याऽन्नस्याऽवद्योत्याऽभ्युक्षणम् ॥२॥

परोक्षं भोक्तुरसमक्षमधिश्चितस्य पक्कस्याऽन्नस्याऽग्निनाऽवद्योत्याऽ-
भ्युक्षणं शङ्कापदमापन्नस्य शुद्धिर्भवति । अनाशङ्कितस्य तु 'त्रीणि देवाः
पवित्राणि' (१. ६. ६.) इत्युक्तम् ॥ २ ॥

तथाऽऽपणेतानां च भक्ष्याणाम् ॥ ३ ॥

आपणं वणिजां पर्यस्थानम् ; क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः । तत्र भवा
आपणेत्या भक्ष्या (१)लङ्ङुकापूपसक्तुमोदकादयः उत्तरापथवासिनां
प्रसिद्धाः । तेषामवद्योत्याऽभ्युक्षणम् । तथा च शङ्कः—“आकरजानामभ्यु-
क्षितानां घृतेनाऽभिघारितानामभ्यवहरणीयानां पुनःपचनमेव स्नेहद्रव्य-
समानाम्’ इत्यादिना ॥ ३ ॥

न केवलमवद्योतनाद्येव शौचकारणम् । किं तर्हि ? दातुश्श्रद्धाऽपि ।
तां च पुराकल्परूपेण प्रशंसति—

**बीभत्सवः शुचिकामा हि देवा नाऽश्रद्धा-
नाय हविर्जुषन्त इति ॥४॥**

बीभत्सवोऽपि सन्तः अश्रद्धाघानात् पुरुषाद्विर्न जुषन्ते न सेवन्ते ।
तस्मान्नूनं श्रद्धाऽपि शुचिकारणमित्यवगम्यते ॥ ४ ॥

किञ्च—

**शुचेरश्रद्धाघानस्य श्रद्धाघानस्य चाऽशुचेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥
प्रजापतिस्तु तानाह न समं विषमं हि तत् ।
हतमश्रद्धाघानस्य श्रद्धापूतं विशिष्यत इति ॥ ५ ॥**

दीर्घकालं मीमांसित्वा विचार्य देवैः शुचेरश्रद्धाघानस्य अशुचेरश्रद्धाघा-
नस्य च तयोस्समीकरणे कृते देवान् प्रजापतिरब्रवीत्—विषमसमीकर-
णमेतद्युष्माभिः कृतं तथा मा कार्ष्येति । किं तत्र कारणमित्याह—हतमश्रद्धा-
घानस्य । तस्मात् श्रद्धापूतमेव विशिष्यते इति ॥ ५ ॥

किञ्च—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अश्रद्धा परमः पाप्मा श्रद्धा हि परमं तपः ।

तस्मादश्रद्धया दत्तं हविर्नाऽश्नन्ति देवताः ॥ ६ ॥

श्रद्धा आदरः कौतूहलं आस्तिक्यम् । यस्मादश्रद्धैवभूता तस्माद-
श्रद्धया न दातव्यमिति शेषः । आह च कृष्णो धनञ्जयाय—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ ६ ॥

श्रद्धारहितः पुनः—

इष्ट्वा दत्त्वाऽपि वा मूर्खः स्वर्गं न हि स गच्छति ॥७॥

स्पष्टमेतत् ॥ ७ ॥

मुखं इत्युक्तम्, कोऽसावित्यत आह—

शङ्का(१)पिहितचारित्र्यो यस्स्वाभिप्रायमाश्रितः ।

शास्त्रातिगः स्मृतो मूर्खो धर्मतन्त्रोपरोधनादिति ॥८॥

शङ्का कृत्याकृत्यविवेकशून्यता, श्रेयस्संशयात् । तथा पिहितं चारित्र्य-
मनुष्ठानं यस्य स तथोक्तः । ततश्च शास्त्रतो निश्चित्य हेयोपादेयौ(२) चा-
ऽवेद्य विवेकाभावे स्वाभिप्रायमाश्रितः स्वेच्छाचारी भवतीत्यर्थः । एत-
स्मादेव शास्त्रातिगश्च भवति शास्त्रार्थमतीत्य गच्छति । तच्चाऽयुक्तम्,
यतो भगवद्गीतासूक्तम्—

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ इति ।

एवंविधो यः पुरुषः स मूर्खस्स्मृतः । को हेतुः ? धर्मतन्त्रोपरोधना-
दिति । धर्मस्य तन्त्रमनुष्ठानं तस्योपरोधो भवति ॥ ८ ॥

श्रद्धा यथा द्रव्याणां शुद्धिहेतुः, एवं प्रक्षालनमपीत्येतद्दर्शयन्नाह—

शाकपुष्पफलमूलौषधीनां तु प्रक्षालनम् ॥ ९ ॥

तुशब्दो विशेषप्रायत्यप्रदर्शनार्थः । तच्चाऽस्पृश्यप्रदर्शनार्थम् । तत्र चै-
तद्विधानम् । एतेषां पुनः सूत्राद्युपहतानामल्पानां त्यागः, बहूनां तन्मात्र-
त्यागः, शिष्टानां प्रक्षालनमभ्युक्षणं वा ॥ ९ ॥

मूत्रपुरीषोपहतस्य शरीरावयवस्य शौचं वक्तुं मूत्रपुरीषकरणं ता-
वदाह—

(१) शुष्कं तृणमयाज्ञिकं काष्ठं लोष्टं वा तिरस्कृत्या-
ऽहोरात्रयोरुदग्दक्षिणामुखः प्रावृत्य शिर उच्चरेदव-
मेहेद्रा ॥ १० ॥

अयाज्ञिकं शुष्कं तृणादि तिरस्कृत्याऽन्तर्धाय भूमिम्, अहन्युदङ्मुखो
रात्रौ दक्षिणामुखः प्रावृत्य शिर उच्चरेदवमेहेद्रा मूत्रपुरीषे च । तथा च
वसिष्ठः—‘भूमिमयन्नियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यात्’ इति ॥ १० ॥

मूत्रे मृदाऽद्भिः प्रक्षालनम् ॥ ११ ॥

लिङ्गस्य कार्यमिति शेषः । सकृदिति च ॥ ११ ॥

त्रिः पाणेः ॥ १२ ॥

मृदाऽद्भिः प्रक्षालनमित्यनुवर्तते । तत्राऽपि सव्यस्य सकृत् । उभयो-
र्द्विद्विरिति विनिर्देशः कल्प्यः ॥ १२ ॥

तद्वत्पुरीषे ॥ १३ ॥

मृदाऽद्भिः प्रक्षालनमतिदिश्यते । ‘नव पुरीषे च’ इति वक्तव्ये ‘तद्वत्’
इत्यतिदेशो विशेषविवक्षया ॥ १३ ॥

तमाह—

पर्यायास्त्रिस्त्रिः पायोः पाणेश्च ॥ १४ ॥

पायुरपानप्रदेशः । मूत्रे यदुक्तं तेन पुरीषे त्रिरावृत्तेन भवितव्यम् ।
पूर्वं पायोस्सकृत् मृदातव्या, सकृच्च पाणेः । एवं त्रिरावर्तते । तत्रैव
मानवम्—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रः तथैकस्मिन् करे दश ।

उभयोस्सप्त दातव्या मृदश्शुद्धिमभीप्सता ॥ इति ।

तथाऽपरं वासिष्ठं मतम्—

एका लिङ्गे तिस्रो वामे (करे तिस्रः) उभाभ्यां द्वे च मृत्तिके ।

पञ्चाऽपाने दशैकस्मिन्नुभयोस्सप्त मृत्तिकाः ॥ इति ।

१. शिरः प्रावृत्य कुर्वीत सकृन्मूत्रविसर्जनम् । अयन्नियैरनाद्वैश्च तृणैस्संछाद्य मे-
दिनीम् । इति कात्यायनः । See मनु also. ४. ४९ ।

दक्षस्तु सृत्तिकापरिमाणमुपदिशति—

अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा सृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता ॥

तत्र विरुद्धेषु विकल्पः, अविरुद्धेषु समुच्चयो द्रष्टव्यः । 'मलापकर्षणेऽमेध्यस्य' इत्येतत्तु सर्वत्र सममित्युच्यते ॥ १४ ॥

मूत्रवद्रेतस उत्सर्गे ॥ १५ ॥

शुक्लस्योत्सर्गेऽपि मूत्रवच्छौचमेव ॥ १५ ॥

नीवीं विस्रस्य परिधायाऽप उपस्पृशेत् ।

आर्द्रं तृणं (१) गोमयं भूमिं वा समुपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

परिहितस्य वाससो बन्धो नीवी । अपामुपस्पर्शनं प्रक्षालनं वा सम्भवापेक्षो विकल्पः ॥ १७ ॥

नाभेरधस्पर्शनं कर्मयुक्तो वर्जयेत् ॥ १८ ॥

देवपितृसंयुक्तं कर्म कुर्वाण इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्र कारणमाह—

(२) "ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्य"-

मिति श्रुतिः ॥ १९ ॥

पुरुषस्य नाभ्या ऊर्ध्वं मेध्यम् । अवाचीनमधस्तात्, अमेध्यम्, अयज्ञार्हमित्यर्थः ॥ १९ ॥

शुद्राणामार्याधिष्ठितानामर्धमासि (३) मासि वा
वपनम् ॥ २० ॥

कार्यमिति शेषः । आर्याधिष्ठिताः आर्याच्छास्त्रादि शुश्रूषवः ॥ २० ॥

आर्यवदाचमनकल्पः ॥ २१ ॥

१. गां भूमिमिति आ. ग. पु.

२. ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे यजमानस्य मेखलाबन्धनविधिसमीपे श्रुतोऽयमर्थ-
वादः । कटिप्रदेशे मेखला बद्धव्या । तस्यां च बद्धायां शरीरे मेध्यामेध्ययोः स्थानयो-
र्विभागो भवतीति ॥ नाभ्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।

३. मासि मासीति. घ. पु.

तेषामिति शेषः । कल्पः प्रयोगः । 'आसीनस्त्रिः पिबेत्' (१. ८. १५) इत्यादि । एवं च 'स्त्रीशूद्रौ तु सकृत्' इत्येतदनार्याधिष्ठितशूद्रविषयं द्रष्टव्यम् । ननु सर्व एव शूद्रा आर्याधिष्ठिताः । तथा च वक्ष्यति—'शूद्रेषु पूर्वेषां परिचर्या' (१. १८. ५) इति । सत्यम्—तथाऽपि परिचर्या-यामतिक्रमस्सम्भाव्यते । सन्ति हि केचिच्छूद्राः स्वतन्त्रा एव शिल्पजी-विनश्च, तस्मादनवद्यम् । यद्वा-आर्यो ब्राह्मणोऽभिप्रेतो न क्षत्रियवैश्यौ, तत्रैतत्स्यात् । आर्यवदिति वतिप्रत्ययेनाऽऽचमनधर्माणां सर्वेषामतिदेशे सत्युपवीतादीनामपि प्राप्तिस्स्यात् । नेत्याह-त्रैवर्णिकप्रधानत्वादुपनयन-नस्य, तत्प्रयुक्तत्वाच्चोपवीतस्य, न शूद्रस्य प्राप्तिः । तस्मादुपवीतादिव-र्जितस्याऽतिदेशोऽयम् ॥ २१ ॥

वर्णधर्मप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते मा भूत्तत्प्रसारणमिति--

वैश्यः कुसीदमुपजीवेत् ॥ २२ ॥

कुसीदो वृद्ध्यर्थं द्रव्यस्य प्रयोगः ॥ २२ ॥

तमेव विस्तारयति--

पञ्चविंशतिस्त्वेव पञ्चमाषकी स्यात् ॥ २३ ॥

माषो नाम कार्षापणस्य विंशतितमो भागः । 'विंशो भागः पणस्य परिकीर्तितः' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । पञ्चविंशतिसङ्ख्यानां कार्षापणानां प्रतिमासं पञ्च माषा वृद्धिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

एतदतिक्रमे दोषमाह--

अथाऽप्युदाहरन्ति--

(१) यस्समर्घमृणं गृह्य महार्घं यः प्रयोजयेत् ।

स वै वार्धुषिको नाम सर्वधर्मेषु गार्हितः ॥

वृद्धिं च भ्रूणहत्यां च तुलया समतोलयत् ।

अतिष्ठद्भ्रूणहा कोट्यां वार्धुषिस्समकम्पतेति ॥ २४ ॥

अर्घो वृद्धिः, समित्ययमुपसर्गो गृह्यते । अनेन सम्पद्यते य एकस्य हस्ताङ्गवीर्यस्या वृद्ध्या द्रव्यं गृहीत्वाऽन्यस्मै भूयस्यै प्रयच्छति

१. See. प्रजापतिस्मृति. श्लो, ८८. श्लोकद्वमपीदं वासिष्ठे दृश्यते । तत्र कर्णं गृह्य इत्यत्र 'धान्यमुद्रुत्त्य' इति पठ्यते । अन्यत्र सर्वे सममेव । See वा. ध. २. ४६.

स एको वार्धुषिकः । अपरस्तु परेणोपायार्जितं द्रव्यं पूर्वसूत्रोक्तात् परिमाणात् भूयस्यै प्रयच्छति । अयमर्थो द्वितीयेन यच्छब्देन लभ्यते । तत्र निन्दा-सर्वधर्मेषु गर्हित इत्यादि । यो य इति वीप्सया ब्राह्मणा-दन्येषां निषेधो द्रष्टव्यः ॥ २४ ॥

(१) गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलकान् ।
प्रेक्ष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ २५ ॥

गोरक्षकान् विप्रानधीतवेदानपि । एतेन क्षत्रियवैश्यावपि व्याख्या-
तौ । शूद्रवदाचरेत् । गोरक्षकादिब्राह्मणहिंसायामपि ब्रह्महत्या भवत्ये-
व । साक्षिशपथे तावत् विशेषः—

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ इति ॥

तथा दिव्येऽपि 'अग्निं जलं वा शूद्रस्य' इति ॥ २५ ॥

वृद्धिप्रयोगे तु स्वयमेव वक्ष्यति—

कामं तु परिलुप्तकृत्याय कदर्याय नास्ति-
काय पापीयसे पूर्वा दद्याताम् ॥ २६ ॥

परिलुप्तकृत्यो विच्छिन्नाचारः । कदर्यः सत्यपि द्रव्ये द्रव्यार्जनस्व-
भावः । नास्तिको वेदब्राह्मणनिन्दकः । पापीयान् शूद्रः । एतेभ्यो य-
थाकामं भूयस्यै वृद्ध्यै पूर्वीं वर्णौ ब्राह्मणक्षत्रियौ दद्याताम् । यः पुनस्सृ-
तिषु ब्राह्मणस्य वार्धुष्यप्रतिषेधस्तस्मात् कृतकृत्यविषयो द्रष्टव्यः ॥ २६ ॥

परिलुप्तकृत्यप्रसङ्गादन्यदुच्यते—

अयज्ञेनाऽविवाहेन वेदस्योत्सादनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २७ ॥

विवाहश्शास्त्रलक्षणभार्यापरिग्रहलाभः । वेदस्योत्सादनमनव्यय-
नम्, अधीतवेदस्योपेक्षया वा नाशः । ब्राह्मणातिक्रमं तु शातातप आह-
प्रत्यासन्नमधीयानं ब्राह्मणं यस्त्वतिक्रमेत् ।

भोजनाच्चैव दानाच्च दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ इति ।

कुलान्युकुष्टान्यपि निकृष्टतां यान्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

१. Cf. मनु, ८. १०२. गोरक्षजजीविनः, वाणिज्यजजीविनः, कारुकर्मजजीविनः,
इत्यादि, वृध्याजीवो वार्धुषिकः ।

इदानीं मूर्खब्राह्मणातिक्रमे दोषो नाऽस्तीत्याह—

(१) ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे मन्त्रविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हृथते ॥ २८ ॥

मूर्खलक्षणमुक्तं 'शास्त्रातिगस्मृतो मूर्खः' (१.१०.८.) इत्यत्र ।
तथा च वसिष्ठः—

(२) यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे च स्याद्बुधश्रुतः ।

बुधश्रुताय दातव्यं मूर्खे नाऽस्ति व्यतिक्रमः ॥ २८ ॥ इति ॥

(३) गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ॥ २९ ॥

कुलसङ्ख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ३० ॥

किञ्च—

गोभिरश्वैश्चेत्यत्र संव्यवहारेणेत्यध्याहार्यम् ॥ २८ ॥ ३० ॥

अधुना नानाविधानां पुरुषार्थानां परस्परविरोधं दर्शयित्वा हेयोपा-
देयविवेकायाऽऽह—

(४) वेदः कृषिविनाशाय कृषिवेदविनाशिनी ।

शक्तिमानुभयं कुर्यादशक्तस्तु कृषिं त्यजेत् ॥ ३१ ॥

कृषिग्रहणं वेदतदर्थज्ञानविरोधप्रदर्शनार्थम् ॥ आह च मनुः—

सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥ इति ॥ ३१ ॥

१. श्लोकोऽयं सदृशानुपूर्वीक एव वासिष्ठे दृश्यते. See. व. ध. ३.११. एव-
मेव। लघुशातातपोऽपि. See. लघुशातातप. श्लो० ७७. ।

२. लघुशातातप also. ७६.

३. कुविवाहैः क्रियालोपैर्वैदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाति-
क्रमेण च । शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या
राजोपसेवया । अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् । कुलान्यास्तु विनश्यन्ति
यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसंख्यां च
गच्छन्ति कर्षन्ति च महाद्यशः ॥ इति मनौ । See मनु० ३.६३-६६.

४. अत्र मनुर्विरुद्धे । See मनु० १०.८३, ८४.

कृषिवेदविनाशाय वेदः कृषिविनाशनः इति ई. पु.

वेदोत्सादनप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—

न वै देवान् पीवरोऽसंयतात्मा

रोरूयमाणः ककुदी समश्नुते ।

चलत्तुन्दी रभसः कामवादी

कृशास इत्यणवस्तत्र यान्ति ॥ ३२ ॥

पीवरोऽतिपीनः परमांसेन स्वमांसं वर्धयन् । आह च मनुः—

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।

अनभ्यर्च्य पितॄन् देवान् ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥ इति ॥

प्यायतेर्वृद्धिकर्मण औणादिकः क्वरुप्रत्ययः । असंयतात्मा असं-
यतबुद्धिः निषिद्धकर्माभिमुखं मनो निरोद्धुमक्षम इत्यर्थः । रोरूयमाणः
रौतेऽशब्दकर्मणः क्रियासमभिव्याहारे यङ्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । नरगानप्रियः
गान्धर्वादिष्वासक्तमना इत्यर्थः । ककुदी ककुद्भान् स च बलीवर्दः,
तदुपजीवीत्यर्थः । चलत्तुन्दी चलतः प्राणिनो यस्तुदति हिनस्ति
प्राणिघातक इति यावत् । यद्वा चलत्तुन्दी चलदुदरः । उदरपूर-
णपरायणः । रभसस्तीक्ष्णो वाक्कायकर्मभिः दीर्घवैरी वा । कामवादी
यथेष्टवादी निर्विशङ्कमसदस्यं च यो भाषते । कृशासः कृशान् दुर्बला-
नशकानस्यति क्षिपति बाधते इति कृशासः । इतिशब्दः प्रकारवचनः ।
अणवः क्षुल्लकाः क्षुद्रा इत्यर्थः । एते देवान् समश्नुवते । किं तर्हि कुर्व-
न्ति ? तत्र यान्ति यत्र जाताः, इहैव परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

असंयतात्मेत्युक्तम्, तत्राऽपवादमाह—

यद्यौवने चरति विभ्रमेण सद्वाऽसद्वा यादृशं वा यदा वा ।

उत्तरे चेद्वयसि साधुवृत्तस्तदेवाऽस्य भवति नेतराणि ॥

उत्तरं वयः पञ्चाशद्वर्षादुपरि एतस्योर्ध्वम् । आचार्याभिमतं
'ऊनषष्टेश्च वर्षेभ्यो ह्यष्टाभ्यश्च मासेभ्यः' एतस्मादर्वाग्यौवनम् । सद्वाऽ-
सद्वेति चिहितप्रतिषिद्धोभयाभावः । यादृशं वेति प्रकारानियमः । यदा
वेति कालानियमः । अयमत्रार्थः—यौवनोद्धतः पुरुषो व्यामोहात्पूर्व-
स्मिन् वयसि साध्वसाधु वाऽत्यन्तनिकृष्टमपि कर्म यदा आचरति, स
चेदुत्तरस्मिन् वयसि साधुवृत्तः कल्याणाचारो भवति प्रतिषिद्धं परि-
हाप्य स्वविहितमनुतिष्ठति तदेवाऽस्य फलदं भवति नेतराणि दुष्कृतानि
पूर्ववयोऽनुष्ठितानि । अनेन च प्रायश्चित्तालपत्वं ख्यापितं भवति । न
पुनरकरणमेव प्रायश्चित्तस्य ॥ ३३ ॥

तदाह—

शोचेत मनसा नित्यं दुष्कृतान्यनुचिन्तयन् ।

तपस्वी चाऽप्रमादी च ततः पापात्प्रमुच्यते ॥ ३४ ॥

इत्थं शोचेत मनसा—अहो कष्टं मया कृतम्, धिङ्मां कामचारमदी-
र्घदर्शिनम्, का मे गतिः ? का मे त्राणभूमिरिति, अत ऊर्ध्वमीदृशं कर्म
न करिष्यामीति दुष्कृतान्यनुचिन्तयन् अनुस्मरन्नित्यर्थः । तपस्वी कृच्छ्रा-
दिकृत् । अप्रमादी पापस्य कर्मणः पुनरसेविता । तस्माद्यौवनकृतात्पा-
पात् प्रमुच्यते नैतत्कुर्यात् पुनरिति निवृत्त्या पूयते तत इति । तथा च
वसिष्ठः—

ख्यापनेनाऽनुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापादानाद्वाऽपि प्रमुच्यते इति ॥ ३४ ॥

स्थाविरे सुवृत्तस्य पुरुषस्य यौवने विभ्रमकृतानि पापानि दो-
षांशकल्पादनल्पतां न लभन्त इत्युक्तम्, तत्प्रसङ्गादिदमन्यदनाशङ्कनीय-
मुच्यते—

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

न तैरुच्छिष्टभावस्स्यात्तुल्यास्ते भूमिगैस्सहेति ॥ ३५ ॥

सपिण्डेष्वदशाहम् ।

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने दशमः खण्डः ॥ १० ॥

भूमौ पतिताः पुनरुत्थाय बिन्दवः परानाचामयतः पादौ स्पृशन्ति चेत्
ते पुरुषं नोच्छिष्टं कुर्वन्ति भूमिगैस्तुल्या इत्यभिधानादन्यत्राऽपि (१)
भूमिगतजलमदोषमिति गम्यते । पादग्रहणादन्यत्रोच्छिष्टभावो भव-
त्येव ॥ ३५ ॥ १० ॥

स्पर्शनिमित्ताशौचमभिधायाऽधुना तदभावेऽप्याशौचप्रतिपिपादयि-
षयाऽऽह—

सपिण्डेष्वदशाहमाशौचमिति जननमरणयोरधि-
कृत्य वदन्त्यृत्तिवर्गदीक्षितब्रह्मचारिवर्जम् ॥ १ ॥

१. अभूमिगतजलसंसर्गो दोष इति गम्यते इति ग. पु.

समानः पिएडो येषां ते सपिएडाः स्मृतिशास्त्रकाराः यद्दशाहाशौचं तदेव जननं मरणं चाऽधिकृत्य वदन्ति । न (१) सर्वं त्र्यहाद्याशौचवचनमपि । तथा च स्मृत्यन्तरे यदतिदेशवचनम् 'जननेऽप्येवमेव स्यात्' इति तद्दशाहस्यैवाऽतिदेशकमिति मन्तव्यम् । आशौचे तु सम्प्राप्ते दानादिष्वनधिकारः ।

तथा च वृद्धमनुः—

उभयत्र दशाऽहानि कुलस्याऽन्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥

कुमारजन्मदिवसमेकं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

आयान्ति देवपितरः तत्र तं बोधयन्ति च ॥

तस्मात्तद्विवसः पुण्यः पितृवंशविवर्धनः ॥ इति ।

ब्राह्मणविषयमेतद्दशाहाशौचवचनम् । क्षत्रियादीनां तु एकादशाहादि ॥ १ ॥

अथ सापिण्ड्यस्वरूपमाह—

(२) सपिण्डता त्वासप्तमात्सपिण्डेषु ॥ २ ॥

न निवर्तत इति शेषः । तत्त्वात्मानमधिकृत्य प्रागूर्ध्वं च षट्सु पुंस्तु भवति । तत्सन्ततिषु चोभयतोऽपि सप्तमे निवर्तते । सापिएड्यस्य संक्षेपोक्तिरेषा, विस्तरस्तु वक्ष्यते 'अपि च प्रपितामहः' इत्यत्र । ननु त्रिपुरुषमेव सापिएड्यं सम्भाव्यते, पितृपितामहप्रपितामहानां पिएडदानवचनात् । उच्यते—पित्रादिषु त्रिषु जीवत्सु येभ्यः पिता ददाति तेभ्यः पुत्रो ददातीति परेभ्यः त्रिभ्यः पिएडदानं सम्भाव्यते, अत उपपद्यते सप्तमे निवृत्तिरिति ॥ २ ॥

साम्प्रतं त्रियमाणवयोवस्थाविशेषापेक्षयाऽऽशौचमाह—

(३) आसप्तमासादादन्तजननाद्बोदकोपस्पर्शनम् ॥ ३ ॥

सप्तममासादवर्गादादन्तजननाद्वा बालेषु मृतेषु दकोपस्पर्शनं स्नानमात्रमेव सपिएडानाम् । यत्तु तस्मिन्नप्येकाहाशौचं तेन सहाऽस्य विकल्पः ॥ ३ ॥

१. सर्वत्र दशाहाशौचवचनमपि इति. ग. पु.

२. सपिण्डता त्वासप्तमात् । आदन्तजननाद्बोदकोपस्पर्शनम् । इति सूत्रद्वयपाठः ई.पु.

३. सपिण्डेष्वसप्तमासादादन्त इत्यादि सूत्रं पठितं ग. पुस्तके.

किञ्च—

पिण्डोदकक्रिया प्रेते नाऽत्रिवर्षे विधीयते ।

आदन्तजननाद्वाऽपि दहनं च न कारयेत् ॥ ४ ॥

तृतीयवर्षमप्रविष्टस्याऽजातदन्तस्य वा पिण्डोदकक्रिया न कर्तव्या ।
दहनं च, अवध्योर्द्वयोः स्नेहापेक्षया विकल्पः ।

नाऽत्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वाऽपि कृते सति ॥

तथा—

नाऽस्य कार्योऽग्निसंस्कारो नाऽपि कार्योदकक्रिया इति ॥ ४ ॥

स्त्रीषु मृतासु कथमित्याह—

अप्रत्तासु च कन्यासु प्रत्तास्वेके ह कुर्वते ।

लोकसङ्ग्रहणार्थं हि यदमन्त्रास्त्रियो मताः ॥ ५ ॥

अप्रत्तास्वित्यत्र न पिण्डोदकक्रियेत्यनुवर्तते । प्रत्तास्वेके ह कुर्वत
इति । पितृसपिण्डाभिप्रायमेतत् । तत्राऽयं हेतुः—लोकसङ्ग्रहणार्थं
हीति । लोकसङ्ग्रहणं महाजनवशीकारः । तस्मात्प्रत्तासु विकल्पः ।
आह च याज्ञवल्क्यः—

कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरात्विजाम् ॥ इति ॥

भर्तृसपिण्डाः पुनरुढानां कुर्वीरन्नेव । तथा च वसिष्ठः—‘प्रत्तानामितरे
कुर्वीरन् ताश्च तेषाम्’ इति । ऊढानां चानूढानां च अमन्त्रिकैवोदक-
क्रिया । आह च मनुः—

(१) अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ इति ॥ ५ ॥

(२) स्त्रीणां कृतविवाहानां त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति च सनाभयः इति ॥ ६ ॥

१. श्लोकोऽयं ख. घ. पुस्तकयोरेवमनूदितः—

अमन्त्रिकाः क्रियाः कार्याः स्त्रीषु प्रत्तास्वशेषतः ।

..... यथासुधि ॥ इति ।

२. सूत्रमिदं ई० पुस्तकव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु मूलपुस्तकेषूपलभ्यते, परन्तु न कुत्राऽपि
न्याख्यानपुस्तकेषु ।

द्रव्यसाध्यत्वात् पिण्डदानादेर्भृतस्य रिक्तं लब्ध्वा पिण्डदाना-
दिकं कुर्यादिति विवेक्तुं सपिण्डसकुल्यविवेककर्म तावदाह—

अपि च प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या
भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रस्तत्पुत्रवर्जं तेषां च
पुत्रपौत्रमविभक्तदायं सपिण्डानाचक्षते ॥ ७ ॥

सापिण्ड्य एव किञ्चिद्वक्तव्यमस्तीति मत्वाऽत्रापि चेत्याह । उक्त-
स्यैव विस्तारोऽयं प्रपितामह इत्यादि । परिभाषा चैषा द्रष्टव्या ॥ ७ ॥

विभक्तदायानपि सकुल्यानाचक्षते ॥ ८ ॥

एषा च परिभाषा । एतदुक्तं भवति—विभक्ताविभक्तशब्दौ व्यत्यस्तौ
कार्यौ । सम्बन्धविशेषज्ञाने सति सपिण्डा उच्यन्ते । सम्बन्ध-
मात्रज्ञाने सकुल्याः । अतश्च सकुल्या अपि सपिण्डा एव, द्रव्यपरिग्रहे
तु विशेषोऽस्ति ॥ ८ ॥

तदाह—

असत्स्वन्येषु तद्रामी ह्यर्थो भवति ॥ ९ ॥

अन्येष्वौरसादिषु पुत्रेषु ॥ ९ ॥

सपिण्डाभावे सकुल्यः ॥ १० ॥

ऋज्वेतत् ॥ १० ॥

तदभावे पिताऽऽचार्योऽन्तेवास्थृत्विग्वा हरेत् ॥ ११ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । स च व्यवस्थया । सा च पूर्वपूर्वाभावे उत्तरो-
त्तर इति । पिता पितृस्थानीयः । अनेन पुत्रस्थानीयोऽपि लक्ष्यते । स च
दाहादिसंस्कारकर्ता । कथम् ? तथाऽऽह वसिष्ठः—‘सपिण्डाः पुत्रस्था-
नीया वा तस्य धनं विभजेरन्’ इति । इतरथा सकुल्याभावे पिता गृही-
यादित्युक्तं पूर्वापरविरोधस्स्यात् । तस्मात् पितृशब्देन पितृस्थानीयः
पुत्रस्थानीयो गृहीतव्यः ॥ ११ ॥

तदभावे राजा सत्स्वं त्रैविद्यवृद्धेभ्यः संप्रयच्छेत् ॥ १२ ॥

सदिति ब्राह्मणं प्रतिनिर्दिशति । इतरवर्णस्वं तु सर्वाभावे राजै-
वाऽऽददीत ॥ १२ ॥

न त्वेव कदाचित्स्वयं राजा ब्राह्मणस्वमाददीत ॥ १३ ॥

अस्मिन् पक्षे परकीयमतेन दोषमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

(१) ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विषमेकाकिनं हरेत् ।

न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ॥

तस्माद्राजा ब्राह्मणस्वं नाऽऽददीत कदाचन ।

परमं ह्येतद्विषं यद्ब्राह्मणस्वमिति ॥ १४ ॥

राजप्रहणमुपलक्षणार्थम्, अन्यो वा ब्राह्मणस्वं नाऽऽददीत । न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते । इयांस्तु विशेषः । (२) ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विषमेकाकिनं हरेत् ॥ १४ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्याऽधुना प्रकृतमुच्यते—

जननमरणयोस्सन्निपाते समानो दशरात्रः ॥ १५ ॥

सन्निपातस्समवायः । अन्यतरेण निमित्तेन दशाहे वर्तमाने इतरस्याऽपि निमित्तस्य तत्राऽन्तःपातः । तथा चेत् पूर्वशौचप्रयुक्ततन्त्रमध्यपातित्वादिनरत्प्रसजति, न पृथग्दशरात्रं प्रयुङ्क्ते इत्यभिप्रायः । एवं ग्रहादिष्वपि । तत्र भूयसा सहाऽलपीयो गच्छति न त्वलपीयसा भूयः । (३) अपेक्षितप्रयुक्तिसान्निध्याभावात् । तत्र सजातीयस्यैव प्रसङ्ग इति केचित् । तथा च गौतमः—(४) 'तज्जातीयमेवाऽऽपतेत् तच्चेदन्तः पुनरापतेच्छेषेण शुद्धयेरन्' इत्युक्तवान् । तस्माज्जनने जननं मरणे मरणमिति निवेशस्सिद्धो भवति । आचार्यस्त्वनादृत्य तच्छब्दं जननमरणयोरिति वदन् विजातीयस्याऽपि प्रसङ्गं मन्यते ॥ १५ ॥

तत्र विशेषमाह—

अथ यदि दशरात्रास्सन्निपातेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमा नवमादिवसात् ॥ १६ ॥

आङ्गत्राऽभिविधौ । यदि दशरात्रे वर्तमाने दशमादिवसादर्वाक्

१. अत्र मूलपुस्तकेषु व्याख्यानपुस्तकेषु च परस्परं पाठेषु वैमर्त्यं दृश्यते । परन्तु अर्थतो भेदाभावात् कश्चन पाठः स्वीकृतः ।

२. विषमेकाकिनं इन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकमिति ग. पु.

३. प्रेक्षावत्प्रवृत्तिसान्निध्याभावादिति घ. पु.

४. तच्चेदन्त इत्येतदाद्येव सूत्रम्, गौ. घ. पुस्तके ।

दशाहं त्रिरात्रादयो वा निपतेयुः तदा प्रक्रान्तस्य शेषेणैव शुद्धिर्भवती-
त्यर्थः । दशमे चेदहनि सन्निपतेयुरन्यदाशौचं कल्प्यम् । तच्च गौतम-
वचनात् । स आह—‘रात्रिशेषे द्वाभ्याम्, प्रभाते तिसृभिः’ इति । प्रभाते
प्रकर्षेण भाते दशमस्य उषःप्रभृति उदयादर्वाक् परिपात इत्यभिप्रायः ।
उदिते तु यथाप्राप्तमेव ॥ १६ ॥

जननमरणयोरित्युक्तं, तत्र निर्देशक्रमेण जनने तावद्विशेष उच्यते—

जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचम् ॥ १७ ॥

यदि सर्वे सपिण्डा वृत्तवन्तो भवेयुः तदा मातापित्रोरेव दशा-
हाशौचम् ॥ १७ ॥

अपि चेत्पिता वृत्तवान् तत्राऽऽह—

मातुरित्येके तत्परिहरणात् ॥ १८ ॥

यस्मात्प्रसूतिकां लोकः परिहरति तस्मात् तस्या एव जननाशौचं न
जनकस्येति ॥ १८ ॥

पितुरित्यपरे शुक्लप्राधान्यात् ॥ १९ ॥

न हि शुक्लमन्तरेण भवन्तीति ॥ १९ ॥

ननु क्षेत्रमन्तरेणाऽपि प्रजा न भवन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—

अयोनिजा ह्यपि पुत्राश्श्रूयन्ते ॥ २० ॥

अगस्त्यवसिष्ठादयः । तथा हि—(१) मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्हव-

१. तयोर्गस्त्यवसिष्ठयोराख्यायिकावेदकाः श्लोकाः सायणाचार्यैरेवमुदाहृताः—
तयोरादित्ययोस्सत्रे द्विष्ठाऽप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्दं तत्कुम्भे न्यपतत् वासती-
चरे । तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभू-
वतुः । बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिस्सम्भूत ऋषि-
सत्तमः । कुम्भे त्वगस्त्यस्सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय ततोऽगस्त्यः
शम्भ्यामात्रो महातपाः । इति ।

मन्त्रस्याऽयमर्थः—उत अपि च हे वसिष्ठ त्वं मैत्रावरुणः मित्रावरुणयोः पुत्रोऽसि ।
हे ब्रह्मन् ! वसिष्ठ उर्वश्याः तन्नाम्न्या अप्सरसः सम्बन्धिना मनसोऽधि जातः । मित्रा-
वरुणयोर्हवशी विषयकान्मानससङ्कुलपाज्जात इत्यर्थः । विश्वे देवाः कलशे स्कन्धं रेतो-
रूपं त्वा पुष्कराख्ये स्थाने दैव्येन देवसम्बन्धिना ब्रह्मणा वेदराशिनाऽधारयन् इति ॥

शीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कलशे रेतो न्यपतत् । ततोऽगस्त्यवसिष्ठा-
वजायेतामिति । तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—

(१) उताऽसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वशा ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः ।

द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वादन्त ॥ इति ॥ २० ॥

अतस्त्वमतमेवोपसंहरति—

मातापित्रोरेव तु संसर्गसामान्यात् ॥ २१ ॥

संसर्गः सम्बन्धः प्रजोत्पत्त्युपायभूतः । स चोभयोस्समानो य-
स्मात् ॥ २१ ॥

अधुना क्रमप्राप्ते मरणे सत्युदकक्रियाप्रयोगकलृतिरुच्यते—

मरणे तु यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतान्यपसव्या-
नि कृत्वा तीर्थमवतीर्य सकृत्सकृत् त्रिनिमज्ज्यो-
त्तीर्याऽऽचम्य तत्प्रत्ययमुदकमासिच्याऽत एवोत्तीर्या-
ऽऽचम्य गृहद्वार्यङ्गारमुदकमिति संस्पृश्याऽक्षारलव-
णाशिनो दशाहं कटमासीरन् ॥ २२ ॥

यथाबालं यो यो बालस्तं तं पुरस्कृत्य कनिष्ठप्रथमा इति यावत् ।
अपसव्यानि अप्रदक्षिणानि प्राचीनावीतानि कृत्वा । कथं यज्ञोपवीतानि
भवन्ति चेत् ? भूतगत्येति ब्रूमः । अन्यत्राऽपि प्रेतकृत्येष्वेवमेव भवित-
व्यम् । सकृद्ग्रहणं प्रतिनिमज्जनोन्मज्जनं उत्तीर्योत्तीर्येत्यर्थः । तत्प्रत्ययं
प्रेतप्रत्ययं प्रेतं प्रत्याय्य प्रेतस्य नामग्रहणपूर्वकं उद्देशं कृत्वेत्यर्थः ।
प्रत्ययमित्याभीक्ष्येण मुलप्रत्ययो द्रष्टव्यः । ग्रहप्रवेशावस्थायां
पुनर्गृहद्वारे अङ्गारमुदकं च संस्पृश्य बालपुरस्सराः गृहं प्रवि-
शेयुः । इति शब्देन प्रकारवाचिना स्मृत्यन्तरेणोक्तं समुच्चिनोति । एवं हि

१. अयमर्थ एतत्प्रोपरितनमन्त्रेणाऽपि स्पष्टं प्रतिपाद्यते—

सत्रे ह जाता विविता नमोभिः कुम्भे रेतस्सिषिचतुस्समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥

क. सं. १. ३. १४. ३.

ज्योतिष्टोमादिषु सोमयागेषु अभिषवकाले आसेवनार्थं अभिषुतस्य सोमस-
स्याऽलपत्वात् तेन सह मेलनार्थं च नद्यादितीर्थेभ्य आहृत्य कुम्भेषु आपस्संरक्ष्यन्ते ।
ता वसतीर्य इत्युच्यन्ते । यत्र तास्सन्ति स कुम्भो वासतीवरः ॥ मानः अगस्त्याः ।

याज्ञवल्क्य आह—

आचाम्याऽग्न्यादिसलिलं गोमयं गौरसर्वपान् ।

विदश्य निम्बपत्राणि गृहान् बालपुरस्सराः ॥

प्रविशेयुस्समालभ्य कृत्वाऽश्मनि पदं शनैः ॥ इति ॥

ततः प्रमृति दशाहमक्षारत्वणाशिनो भवेयुः । यावदाशौचं कटे तृण-
प्रस्तरे आसीरन् उपविशेयुः । पिण्डदानमपि प्रतिदिवसं कार्यम् ॥ २२ ॥

एकादश्यां द्वादश्यां वा श्राद्धकर्म ॥ २३ ॥

कुर्वीतिति शेषः । योऽप्ययमेकोद्दिष्टादेः ज्योतिश्शास्त्रे कालो विहितः
सोऽनिष्क्रान्ततत्कालस्य वेदितव्यः ॥ २३ ॥

शेषक्रियायां लोकोऽनुरोद्धव्यः ॥ २४ ॥

अत्राऽपि प्रेतस्य शेषक्रियायाः कर्तव्यायाः लोको महाजनः अनुरो-
द्धव्यः । नम्रप्रच्छादनश्राद्धं दाहादिषु । अत्राऽपि न केवलं दाहक्रियाया-
मेव । तत्र हि बहुशब्दे उदकमुक्तं 'यच्चातः स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति' इति ।
तथाऽन्यैरप्युक्तं 'स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णैर्भ्यश्च धर्मशेषान् प्रतीयात्' इति ॥ २४ ॥

अत्राऽप्यसपिण्डेषु यथाऽऽसन्नं त्रिरात्रमहोरात्र-

मेकाहमिति कुर्वीत ॥ २५ ॥

साम्प्रतं सपिण्डाशौचं कर्तव्यम् । तत्र तावत्समानोदकाशौचमुच्यते-
इतिकरणात् सद्यशौचम् । अहोरात्रशब्देन पक्षिण्युपक्षिप्ता । वृत्त-
स्वाध्यायापेक्षश्चाऽयं विकल्पः । वृत्तनिमित्तानि चाऽध्ययनविज्ञानानि
कर्माणीति द्वयेकगुणनिर्गुणानां व्युत्क्रमेणैते पक्षा भवन्ति ॥ २५ ॥

आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु त्रिरात्रं (१)पक्षि-

ण्येकाहम् ॥ २६ ॥

आचार्ये प्रेते त्रिरात्रम् । उपाध्याये पक्षिणी । तयोः पुत्रेष्वेकाहम् ॥ २६ ॥

ऋत्विजां च ॥ २७ ॥

चशब्दाद्याज्यस्य च। त्रिरात्रमृत्विजां च ॥ २७ ॥

शिष्यसतीर्थसब्रह्मचारिषु त्रिरात्रमहोरात्रमे-

काहमिति कुर्वीत ॥ २८ ॥

१. पक्षिण्येकाहमिति नाऽस्ति मूलपुस्तकेषु सर्वेष्वपि ।

अत्राऽपि त्रिरात्रमहोरात्रं पक्षिणीति । तीर्थशब्देन गुरुवच्यते
समानो गुरुर्यस्येति विग्रहः । सग्रहचारो सहाध्यायी । एषु मृतेषु
यथोक्तं त्रिरात्रादिर्भवति ॥ २८ ॥

गर्भस्त्रावे गर्भमाससम्मिता रात्रयः स्त्रीणाम् ॥ २९ ॥

त्रिमासे गर्भस्सृतो भवति यदि तावन्त्यहोरात्राणि । एवं चतुर्था-
दिष्वपि । स्त्रीग्रहणात् जननादर्वाक् वृत्ते न पुरुषस्याऽऽशौचम् ॥ २९ ॥

परशवोपस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वं सचेलोऽपः

स्पृष्ट्वा सद्यश्शुद्धो भवति ॥ ३० ॥

परशवः असपिण्डशवः । कथम् ? असवर्णशवस्पर्शने वहने चोभ-
यत्राऽऽशौचान्तरविधानात् । अभिसन्धिः कामः, तदभावोऽनभिसन्धिः ।
अपां स्पर्शनमवगाहनम् । तत्सद्य एव कुर्वीत, न विलम्बयेत् ॥ ३० ॥

अभिसन्धिपूर्वं त्रिरात्रम् ॥ ३१ ॥

अनन्तरोक्तविषय एव ॥ ३१ ॥

ऋतुमत्यां च ॥ ३२ ॥

ऋतुमती रजस्वला । तत्स्पर्शोऽपि अभिसन्ध्यनभिसन्धिकृतो विभागे
(१) वेदितव्यः । चशब्दस्तत्स्पृष्टिन्यायानुकर्षणार्थः । आह च मनुः—

दिवाकीर्त्यमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥ इति ॥

दिवाकीर्त्यश्चण्डालः । अत्राऽयं विशेषः—अबुद्धिपूर्वं संस्पर्शं द्वयो-
स्स्नानम् । बुद्धिपूर्वं तु त्रयाणामिति केचित् ॥ ३२ ॥

**(२) “यस्ततो जायते सोऽभिशस्त” इति व्याख्या-
तान्यस्यै व्रतानि ॥ ३३ ॥**

१. भवेदिति ग. पु.

२. ‘यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां परावीं तस्यै हीतमुख्य-
पगल्भो या स्नाति तस्या अण्ड मास्को याऽभ्यङ्के तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खल-
तिरपमारी याऽऽङ्के तस्यै काणो या दतो धावते तस्यै श्यावदन् या नखानि निक्कुन्ते
तस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्रीबो या सुजति तस्या उद्गन्धुको या पर्णेन विवति
तस्या उन्मादुको या खर्वेण विवति तस्यै खर्वस्तिवो रात्रीर्भतं चरेदञ्जलिना वा
पिह्देखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीयाथ ॥ तै. सं. २. ५. १. इति तैत्तिरीय-

‘यस्ततः’ इत्यादिना ‘प्रजायै गोपीथाय’ इत्येवमन्तेन ब्राह्मणवाक्येन रजस्वलाया व्रतान्युक्तानि । तानि तथा परिपालनीयानीत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—‘त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुद्धिर्भवेत्’ इत्येवमादिना प्रपञ्चितवान् ॥

वेदविक्रयिणं यूपं पतितं चितिमेव च ।

स्पृष्ट्वा समाचरेत्स्नानं श्वानं चण्डालमेव च ॥३४॥

हिरण्यादिग्रहणपूर्वकं वेदप्रदानं विक्रयो लक्षण्या । चितियूपयो-

संहितायां द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽऽग्नीषोमीयपुरोडाशयागविधानार्थं वृत्राक्षरवध-
रूपोपाख्यानवर्णनाय प्रवृत्ता श्रुतिः ततः पूर्वं इन्द्रस्य वृत्रहनेन प्रवृत्तिहेतुविदर्श-
यिषयाऽऽख्यायिकां प्रदर्शयति । सा चेत्थम्—विश्वरूपो नाम त्वष्टः पुत्रो
देवानां पुरोहित आसीत् । सोऽसुराणां भागिनेयः । अतस्स सर्वेषु कर्मसु प्रत्यक्षेण
देवानां हविर्दापयन् परोक्षतया रहस्यद्वारेभ्योऽपि स्वमातुलेभ्यो दापयामास । तदिन्द्रो
विज्ञाय तस्य शिरश्छिदेत् । तस्य च ब्राह्मणत्वेन समनन्तरमेवेन्द्रं ब्रह्महत्याऽऽविवेश । तेन
चाऽत्यन्तं बिभ्यदिन्द्रः स्वीयां ब्रह्महत्यां परिहर्तुकामस्तां त्रिधा विभज्यैकं तृतीयांशं
पृथिव्यामाधातुमैच्छत् । साऽपि संवत्सरादवाक् स्वखातपरिपूर्णं प्रतिवरं ततः प्राप्य
तं तृतीयांशं स्वीचकार । स एवोषरं स्थानमभवत् ।

एवं वृक्षा अपि संवत्सरादवाक् स्वेषां छिन्नप्रतिरोहणं प्रतिवरं लब्ध्वा ब्रह्म-
हत्यांशं प्रत्यगृह्णन् । स निर्गोसरूपेण पर्यणमत् ।

तथा स्त्रियोऽपि यावत्प्रसूति पुरुषसंगसहिष्णुतारूपं प्रतिवरं ततो लब्ध्वा ब्रह्म-
हत्यांशं स्वीचक्रुः । स एव तासां मासिकं रजस्समभूत् । यतस्तत् ब्रह्महत्यारूपम्, अतो
रजस्वलाया संव्यवहारादिकं न कार्यम् । यदि तथा सह सङ्गच्छेत तदा अभिशस्तादयः
पुत्रा जायेरन् । या वा अभ्यञ्जनादिकं करोति तस्या दुश्चर्मादयस्सुता उत्पद्येरन् ।
अतः प्रजासंरक्षणार्थं पूर्वनिरुक्तकर्माण्यकुर्वाणा दिनत्रयं व्रतमनुतिष्ठेदिति ।

वाक्यस्याऽयमर्थः—‘यस्ततः’ इत्यतः पूर्वं “यां मलवद्वाससैस्सम्भवन्ति” इति वाक्यम्
मलवद्वासा रजस्वला । यदि रजस्वलां गच्छेत् पुरुषः, ततो यः पुत्र उत्पद्यते सः अभिश-
स्तादिर्भवतीति । अभिशस्तो मिथ्यापवादप्रस्तः । अत्र सर्वत्राऽपि “तत्स्यै” इति
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अरण्ये तद्गमने तस्याः पुत्रः स्तेनो जायते । या पराङ्मुखी तस्याः
पुत्रस्त्वभायां हीमान् । प्रथमदिनत्रयमग्नौ स्नानेऽप्युत्पन्नमरणशूलः, अभ्यञ्जने कुक्षी,
चित्रादिविलेखने केशरहितः (खलवादः) अक्षोरक्ष्मणे काणः, दन्तधावने मलिनदन्तः,
नखनिकृन्तने कुनखः, तृणादिच्छेदने (क्रीबः) षण्डः, रज्जुनिर्माणे उद्गन्धनमर-
णवान्, ह्रस्वपात्रेण पाने ह्रस्वकायश्च पात्रेणोदकपाने उन्मत्तः । अत उत्पत्त्यमान-
जासंरक्षणायैव दिनत्रयावधिकमेतद्व्रतं रजस्वलायाऽवश्यमनुष्ठेयमिति ॥ अयमर्थो
वासिष्ठेऽपि धर्मसूत्रे यथावत् स्मृतः (cf वसिष्ठ. ध. अ. ५.) तत्राऽपि द्रष्टव्यः ।

स्त्वपवृत्ते प्रयोगे स्पर्शनम् । पतितग्रहणमुपपातकानामप्युपलक्षणम् ।
श्वग्रहणं च सृगालादीनाम्, चण्डालग्रहणं प्रतिलोमानाम् ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे ।

किमिरुत्पद्यते तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ३५ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् ।

व्यहं स्नात्वा च पीत्वा च किमिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ३६ ॥

नैतकिमिदंशनमात्रे चोद्यते । क तर्हि ? स्वशरीरोत्पन्नकिमिदंशे ।
इतरथा प्रश्नोत्तरानुपपत्तेः । यद्वा—व्रणद्वारे किमीणामुत्पत्तिमात्रे एत-
त्प्रायश्चित्तम्, न दर्शने ॥ ३५, ३६ ॥

शुनोपहतस्सचेलोऽवगाहेत ॥ ३७ ॥

शुनोपहतः शुना स्पृष्टः नाभेरूर्ध्वमिति शेषः ॥ ३७ ॥

अथ वाऽऽह—

प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः

प्रक्षाल्य पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ३८ ॥

कुत्रचिदिदं प्रायश्चित्तं भवति ? स्नानाशक्तौ वा पादौ प्रक्षाल्य पुन-
राचामेदिति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥

शुना दष्टस्य कथमित्यत आह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

शुना दष्टस्तु यो विप्रो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

सुवर्णरजताभ्यां वा गवां शृङ्गोदकेन वा ।

नवैश्च कलशैस्स्नात्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥ ३९ ॥

अभक्ष्याः पशवो ग्राम्याः ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

श्वाधिकारे पुनः श्वग्रहणं श्वापदादीनां प्रदर्शनार्थम् । नदीं गत्वा स्नात्वा चेति शेषः । सुवर्णरजतेति । इदमपि शुना दष्टस्यैव । कनकर-
जतनिर्मितेन पात्रेण नवैश्च मृण्मयैर्वा कलशैः स्नानमेकः कल्पः । गवां
शुङ्गोदकेन नवैश्च कलशैरित्यपरः ॥ ३६ ॥

एवं तावत्प्राणिविशेषैर्दष्टस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । अथेदानीं प्राणिवि-
शेषे (१)भक्षणं प्रतिषेधति—

अभक्ष्याः पशवो ग्राम्याः ॥ १ ॥

सप्त ग्राम्याः पशवः गोश्वाजाविकं पुरुषश्च गर्दभश्च उष्ट्रस्सप्तमोऽ-
श्वमुहैके ब्रुवते ॥ १ ॥

कव्यादाश्शकुनयश्च ॥ २ ॥

कव्यं मांसं तददन्तीति कव्यादाः । शकुनयः काकाः शकुन्ता वा
ग्राम्यानुकर्षणार्थश्चकारः । एतेषां भक्ष्यत्वेन कामतः प्राप्तानां प्रतिषेधः ।
तथा च श्रुतिः—‘स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति’ इति मुख्यप्राणेन
पृष्टे ऊचुः ‘यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुः’ इति । आह
च मनुः—

प्राणस्याऽन्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥ इति ॥

अतस्सर्वमिदं भक्ष्यत्वेन प्राप्तं तन्निवारणार्थं प्रकरणारम्भः ॥ २ ॥

तथा कुक्कुटसूकरम् ॥ ३ ॥

तथाशब्दोऽपि ग्राम्यानुकरणार्थ एव । कुक्कुटसूकरमिति द्वन्द्वैक-
वद्भावः ॥ ३ ॥

साम्प्रतं ग्राम्यपशुविषयप्रतिषेधापवादमाह—

अन्यत्रा(२)जाविकेभ्यः ॥ ४ ॥

प्रत्येकं बहुवचनं जात्याख्यायामन्यतरस्यां भवति । अजाविकौ भव्यौ ॥

भक्ष्याः श्वाविद्गोधाशशाल्यककच्छपखड्गाः

खड्गवर्जाः पञ्च पञ्चनखाः ॥ ५ ॥

१. भक्षणप्रतिषेधमाह ग. पु.

२. अन्यत्राऽजाविभ्यः इति, क. पु. अन्यत्राऽजेभ्यः इति ख. पु.

(१) परिसङ्ख्येषा । कामत एवैतेषामपि भक्ष्यत्वे प्राप्ते भक्ष्येतरनिषेधार्थम् । पञ्चपञ्चनखग्रहणाच्च सजातीयपरिसंख्येषा गम्यते । श्वाविडादीन पडनुक्रम्य पञ्चग्रहणात् षष्ठस्य परिसङ्ख्यायां विकल्पः । तच्च स्पष्टीकृतम्-खङ्गवर्जा इति । तथा च वसिष्ठः-‘खङ्गे तु विवदन्ते’ इति । आचार्येणाऽप्युक्तं ‘खङ्गश्चाद्वे पवित्रम्’ इति । एवमुत्तरेष्वपि खङ्गवत् यथासम्भवं योजना । श्वाविडः श्वसद्वशमृगाः । शल्यकाः वराहविशेषाः । ऋज्वन्यत् ॥ ५ ॥

तथैर्यहरिणपृषतमहिषवराह(२)कुलङ्गाः कुलङ्गवर्जाः

पञ्च द्विखुरिणः ॥ ६ ॥

भक्ष्या इत्यनुवर्तते । पूर्ववत्परिसंख्या ॥ ६ ॥

पशवो गताः । पक्षिण आरभ्यन्ते—

पक्षिणस्तित्तिरिक्पोतकपिञ्जलवाभ्रार्णसमयूरवारणा

वारणवर्जाः पञ्च विविष्किराः ॥ ७ ॥

अस्मिन्नपि षट्के वारणे विकल्पः । विकीर्य विकीर्य भक्षयन्तीति विविष्किराः अन्यत्पूर्ववत् ॥ ७ ॥

मत्स्यास्सहस्रदंष्ट्रद्विचलिचिमो वर्मी बृहच्छिरोरोमश-

करिरोहितराजीवाः ॥ ८ ॥

भक्ष्या इत्यनुवर्तते । उक्तेषु पशुमृगपक्षिमनुष्येषु अप्रसिद्धनामकाः निषादेभ्योऽवगन्तव्याः ॥ ८ ॥

उक्तो जङ्गमेषु भक्षणविशेषः । अथ स्थावरेष्वह—

अनिर्दृशाहसन्धिनीक्षीरमपेयम् ॥ ९ ॥

गोमहिष्यजानामिति शेषः । प्रसवादारभ्य नातिक्रान्तदशाहमनिर्दृशाहं क्षीरम् । सन्धिनी पुनः या गर्भिणी दुह्यते या वा सायमदुग्धा प्रातर्दुह्यते प्रातरदुग्धा वा सायम् ॥ ९ ॥

विवत्साऽन्यवत्सयोश्च ॥ १० ॥

क्षीरमपेयमित्यनुवर्तते । विवत्सा विगतवत्सा । विवत्सान्यवत्सासन्धिनीनां क्षीरमपेयम्, न पुनस्तद्विकारं दध्याद्यपि । कुत एतत् ? वसिष्ठवच-

नात् । यदाह सः—‘सन्धिनीक्षीरमवत्साक्षीरम्’ इत्यभक्ष्यप्रकरणे । कथमनेन दध्याद्यनुग्रहो भवति ? अयं तावत् न्यायः सर्वत्र निषेधे द्रव्यशुद्धौ वेदितव्यः—प्रकृतिग्रहणे विकारस्याऽपि ग्रहणं विकारग्रहणे च प्रकृतेरिति । यत्पुनरपण्यप्रकरणे ‘क्षीरं च सचिकारम्’ इति विकारग्रहणं कृतं तत्राऽयमभिप्रायः—विकाराणां दधिघृतादीनां क्षीरजातेर्जात्यन्तरत्वात् पायसादिशब्दव्यापादेन दधिघृतनवनीतादिशब्दान्तरत्वाच्च विकारग्रहणमन्तरेण तद्बुद्धिर्न जायत इति । अन्यत्र त्वन्यतरग्रहणेऽन्यतरग्रहणं भवत्येव । इह तु वसिष्ठवचने क्षीराधिकारे सत्येव पुनः क्षीरग्रहणं तद्विकाराभ्यनुज्ञानार्थम् ॥ १० ॥

(१)आविकमौष्ट्रिकमैकशफम् ॥ ११ ॥

क्षीरमपेयमित्यनुवर्तते । एकशफा एकखुरा अश्वादयस्तेषां पयः एकशफम् ॥ ११ ॥

उक्तानामपेयानां पयसां प्रसङ्गात्तावदाह—

अपेयपयःपाने कृच्छ्रोऽन्यत्र गठ्यात् ॥ १२ ॥

अविशेषितः कृच्छ्रशब्दः प्राजापत्ये वर्तते ॥ १२ ॥

गठये त्रिरात्रमुपवासः ॥ १३ ॥

द्वयमेतद्बुद्धिपूर्वविषयम् । अबुद्धिपूर्वं तु पूर्वस्मिन् त्रिरात्रं गठये उपवासः । आह च मनुः—‘शेषेषूपवसेदहः’ इति ॥ १३ ॥

पर्युषितं शाकयूषमांससर्पिशृतधानागुड-

दधिमधुसक्तुवर्जम् ॥ १४ ॥

पर्युषितमुषःकालान्तरितम् । शाकयूषादिवर्जं पक्वं पर्युषितमभक्ष्यमिति सम्बन्धः ॥ १४ ॥

(२)शुक्तानि ॥ १५ ॥

शुक्तानि च दधिवर्जम् । आह च मनुः—

दधि भक्ष्यं तु शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ।

यानि चैवाऽभिपूयन्ते पुष्पमूलफलैश्शुभैः ॥ इति ॥ १५ ॥

१. आविकमौष्ट्रिकमैकशफमपेयम् इत्येव क. पुस्तके मूलपुस्तकेषु च समुपलभ्यते पाठः तथापि ग. पुस्तकपाठ एव स्वरसतां मन्वानैस्स एवाऽस्माभिर्विशेषितः ।

२. शुक्तानि तथाजातो गुडः, इत्येकमुन्नतया चकारवर्जं पठितं मूलपुस्तकेषु ।

तथाजातो गुडः ॥ १६ ॥

तथाजातशुक्त्वेन जात इत्यर्थः । गुडस्य पृथकरणं अपक्वस्याऽपीक्षु-
रसस्य शुक्लस्य प्रतिषेधार्थम् ॥ १६ ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणेनाऽऽहारशुद्धिरुक्ता । तच्छुद्धेर्हि(१)सत्त्वशुद्धिर्भव-
ति । सत्त्वशुद्धौ च ध्रुवा स्मृतिर्जायते । अतश्चाऽध्ययनेऽधिकार इत्यत
आह—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य तैष्यां

माघ्यां वोत्सृजेयुरुत्सृजेयुः ॥ १७ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

श्रवणेन नक्षत्रेण श्रविष्ठया वा युक्ता पौर्णमासी श्रावणी । श्रावण-
शब्दोऽत्र नक्षत्रद्वयप्रदर्शनार्थः । तथाऽऽह—

चित्रादितारकाद्वैः पूर्णपर्वेन्दुसङ्गतैः ।

मासाश्चैत्रादिकाः ज्ञेयाः त्रिखिण्णग्रान्त्यसप्तमैः ॥

इति । एवमेव द्वादश पौर्णमास्यो द्रष्टव्याः । उपाकर्मोत्सर्जनं च
गृह्य (३. १.) एवोक्तम् ॥ १७ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते

पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

एवं तावत्पुरुषार्थतया शौचाधिष्ठानमुक्तम्, अथेदानीं ऋत्वर्थत-
याऽऽह—

शुचिमध्वरं देवा जुषन्ते ॥ १ ॥

अध्वर इति यज्ञनाम । ध्वरः हिंसाकर्म तत्प्रतिषेधोऽध्वरः । जुषन्ते
सेवन्ते । देवग्रहणं पितृणामप्युपलक्षणार्थम् ॥ १ ॥

किमित्येवम् ?

शुचिकामा हि देवाश्शुचयश्च ॥ २ ॥

१. आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः । सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, इति स्मरणात् ।

हिशब्दा हेतौ । शुचिकामत्वात् शुचित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

(१) प्रपञ्चोऽयं भूयः तत्संग्रहार्थः—

तदेषाऽभिवदति—

(२) शुची वो हव्या मरुतश्शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्व-
रं शुचिभ्यः । ऋतेन सत्यमृतसाप आयंष्टुचिजन्मा-
नश्शुचयः पावका इति ॥ ३ ॥

ऋगेषा देवानां शुचित्वमभिवदतीति विव्रियते । वसिष्ठस्यार्थं त्रि-
ष्टुब्धन्दः । मरुतो देवताः । हे मरुतः ! वो युष्माकं शुचीनां सतां हव्या-
न्यपि शुचीनि योग्यानि भवन्ति । तस्मात् शुचिभ्यो युष्मभ्यं शुचिमेवा-
ऽध्वरं यज्ञं प्रहिणोमि प्रतनोमि । यस्मादेवं वयं मरुतां कृतवन्तस्तस्मा-
च्चेऽपि मरुतः ऋतेन यज्ञेन सत्यं परं पुरुषार्थममृतस्वरूपं स्वर्गापवर्गा-
ख्यं आयन् प्राप्नुयुः । किंविशिष्टास्ते ? ऋतसापः, शुचिजन्मानश्शुचयः
पावकाश्च । ऋतसापः यज्ञसेविनः । उक्तं च 'शुचिं हिनोम्यध्वरम्'
इति । शुचि जन्म येषां ते शुचिजन्मानः स्वयं शुचयः पावनहेत-
वश्च द्रव्याणाम् । तथा चोक्तम्—'चण्डालपतितस्पृष्टं मारुतेनैव शु-
ध्यति' (१. ६. ७.) इति ॥ ३ ॥

अहतं वाससां शुचि तस्माद्यत्किञ्चेज्यासंयुक्तं
स्यात्सर्वं तदहतेन वाससा कुर्यात् ॥ ४ ॥

अहतमनुपभुक्तं अभिनवं शुचि स्यादित्यध्याहारः । इज्या यागः
यत्किञ्चिदिति वीप्सावचनात् इष्टिपशुचातुर्मास्यादीनाम् ॥ ४ ॥

'अहतेन वाससा कुर्यात्' इत्युक्तम्, तत्रानहनस्य वाससः साक्षात्
करणत्वं न स्यात्, तन्निराकरणायाऽऽह—

प्रक्षालितोपवातान्यक्लिष्टानि वासांसि पत्नी-
यजमानावृत्तिवजश्च परिदधीरन् ॥ ५ ॥

तत्र संस्कारेणाऽनहतवाससोऽपि करणत्वमित्यभिप्रायः । उपवातानि
शोषितानीत्यर्थः । अक्लिष्टानि अच्छिन्नानि अच्छिद्राणि वा । तानि च
शुक्लानि भवन्ति, उत्तरत्र लोहितवास इति विशेषश्रवणात् । चशब्दा-
दुपद्रष्टादयोऽप्येवंभूतानि वासांसि परिदधीरन्निति गम्यते ॥ ५ ॥

एवं प्रक्रमादूर्ध्वम् ॥ ६ ॥

आपवर्गादिति शेषः । प्रक्रम उपक्रमः । उपक्रमादारभ्याऽऽप-
वर्गादेवंभूतैर्वासोभिर्मन्वितव्यमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

दीर्घसोमेषु सत्रेषु चैवम् ॥ ७ ॥

(१) दीर्घसोमास्सत्राणि च प्रसिद्धानि । चशब्द एकाहाहीनोप-
सङ्ग्रहार्थः । एवमित्यतिदेशः । 'यत्किञ्चेज्यासंयुक्तम्' इत्यस्य विस्त-
रोऽयम् ॥ ७ ॥

किमेष एवोत्सर्गः ? नेत्याह—

यथा समान्नातं च ॥ ८ ॥

शुक्लाद्वाससोऽन्यदपि यद्यथा समान्नातं तथा कर्तव्यमिति ॥ ८ ॥
तदाह—

यथैतदभिचरणीयेष्विष्टिपशुसोमेषु लोहितोष्णीषा
लोहितवाससश्चर्त्विजः प्रचरेयुः चित्रवाससश्चित्रा-
सङ्गाः वृषाकपाविति च ॥ ९ ॥

अभिचरणीयेषु अभिचारसाधनेषु उष्णीषं शिरोवेष्टनं वासः परि-
धानं चित्रं नानावर्णं आसङ्गं उत्तरीयम् । अभिचरणीया इष्टयः (२) 'आग्ना-
वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्' इत्याद्याः । पशवः (३) 'ब्राह्म-
णस्पत्यं तूपरमालभेत' इत्याद्याः । सोमाः श्येनादयः । वृषाकपिः 'विहि
सोतोरसृजत' इति सूक्तम् । इतिशब्दचशब्दौ 'अभिचरन् दशहोतारं
जुहुयात्' इत्येवंमादीनामुपसङ्ग्रहणार्थौ ॥ ९ ॥

१. उक्त्यधोऽव्यतिरात्रसंस्थाः दीर्घसोमपदवाच्याः । तासां प्रकृतिभूताग्निष्टो-
मापेक्षयाऽधिककालसाध्यत्वात् । अनेकदिनसाध्याः सोमयागास्सत्राहीनपदवाच्याः ।
तत्र द्विरात्रप्रभृत्येकादशदिनसाध्यक्रतुपर्यन्ता अहीनाः । त्रयोदशरात्रप्रभृति सहस्र-
संवत्सरान्तास्सत्राणि । द्वादशरात्रस्तु सत्राहीनोभयात्मकः । तत्र सत्रे सर्वे यजमाना
एव सप्तदशावरा मिलित्वा यजमानकार्यसृत्विक्कार्याणि च कुर्युः । अत एव तत्र दक्षि-
णाऽपि नास्ति । एकाहस्तूक्तः (पृ. १०) ।

२. इयमाग्नावैष्णवेष्टिः 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्त्सर्वस्वत्या-
ज्यभागा स्यात् बार्हस्पत्यश्चरुः' इति विहिता वेदितव्या । सा च द्वितीयद्वितीये
नवमानुवाके तैत्तिरीयसंहितायाम् ।

३. तूपरः शृङ्गरहितः पशुः ।

अग्रयाधाने क्षौमाणि वासांसि तेषामलाभे कार्पासि-
कान्यौर्णानि वा भवन्ति ॥ १० ॥

पत्नीयजमानयोरेतद्विधानम् ॥ १० ॥

‘अहतं वाससां शुचि’ (१. १३. ४) इत्युक्तम् । इदानीमुपहतान्यपि
वासस्यभ्यः (१) जुजानन् तेषां मूत्रादिसंसर्गं शौचमाह—

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां मृदाऽद्भिरिति

प्रक्षालनम् ॥ ११ ॥

इतिशब्दः प्रकारवचनो गोशकृदादीन्यपि प्रदर्शयति । पुरुषार्थेषु
वासस्स्वेतत् यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

वासोवत्तार्प्यवृकलानाम् ॥ १२ ॥

तृपानाम वृक्षास्सन्ति तेषां त्वचा निर्मितमाच्छादनं तार्प्यमित्यु-
च्यते । वृकलाशककाः (१) । एतेषामपि मृदाऽद्भिरिति प्रक्षालनम् ॥ १२ ॥

वल्कलवत्कृष्णाजिनानाम् ॥ १३ ॥

वल्कलशब्देनाऽप्याच्छादनविशेष उच्यते ; ‘चीरवल्कलधारिणाम्’
इत्येवमादिषु दर्शनात् । तद्वत्कृष्णाजिनानामपि यथाशौचं वेदितव्यम् ।
ननु वल्कलानां शौचं नोक्तम्, अतः कथं तद्वदित्यतिदेशः ? उच्यते—
इह ‘वल्कलवत्कृष्णाजिनानाम्’ इत्युपमिते सति कृष्णाजिनवद्वल्कलाना-
मित्ययमर्थ उपमानोक्त्याऽत्र विधित्सितः । अत एव तद्वदिति वतिप्र-
त्ययस्य षष्ठ्या सह व्यत्ययः कृष्णाजिनवद्वल्कलानामिति । (२) यथा
‘सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति’ इत्यत्र द्वितीयातृतीययोः । एवं च वल्क-
लानामपि बिल्वतडुण्डैरेव शुद्धिः ॥ १३ ॥

इदं चाऽन्यत—

न परिहितमधिरूढमप्रक्षालितं प्रावरणम् ॥ १४ ॥

१. अभ्यनुज्ञातुम् ग. पु. ।

२. दर्शपूर्णमासयोर्वेद्यां हविशासादनार्थमास्तरितस्य प्रस्तराख्यस्य दर्भमुष्टिविशे-
षस्य कर्मान्तेऽग्निप्रक्षेपणरूपं प्रहरणं विहितं ‘सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती’ति । तेन प्राप्ते-
प्रहरणे प्रस्तरेण ‘सह साहित्यं शाखाया विधीयते’—सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति
इति । तत्र प्रस्तरेण सह शाखां प्रहरेत् इति वक्तव्ये शाखया सह प्रस्तरं प्रहरतीति
अथोक्तं तद्वदित्यर्थः । शाखा वत्सापाकरणोपयुक्ता पलाशशाखा ।

भवेदिति शेषः । परिहितं कौपीनप्रदेशे । अधिरूढं तत्पास्तरणार्थं ।
एतदुभयमप्रक्षालितं प्रावरणमुत्तरीयं न कुर्यात् ॥ १४ ॥

नाऽपल्पूलितं मनुष्यसंभुक्तं देवत्रा युञ्ज्यात् ॥ १५ ॥

पल्पूलितं हस्तेन शिलायां ताडितम् । अपल्पूलितमनेवभूतं
वासश्चर्मादि मनुष्यैरुपयुक्तं देवत्रा देवेषु न कुर्यात् । देवतार्थेषु कर्म-
स्त्विति यावत् (१) 'यथाऽधिषवणचर्मादि । तत्र ह्यहतं चर्म इत्यवचनात्
मनुष्यैरुपयुक्तमपि पल्पूलितं चेदुपस्तीर्यमित्येव ॥ १५ ॥

अधुना देशशुद्धिमाह—

घनाया भूमेरुपघात उपलेपनम् ॥ १६ ॥

महावेदिनिर्माणावस्थायामिति शेषः । तत्र हि 'वेदिकारा वेदिं
कल्पयन्ते' इति शौचं नोक्तम् । शिलातलतया घनायाः मृत्राद्युपघाते
सोमयेनोपलेपनं शौचम् ॥ १६ ॥

सुषिरायाः कर्षणम् ॥ १७ ॥

तस्मिन्नेव विषये सुषिरायाः सच्छिद्राया मृद्वया उपघाते कर्ष-
णाच्छुद्धिः ॥ १७ ॥

क्लिन्नायाः मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनम् ॥ १८ ॥

क्लिन्ना आर्द्रा । तस्या उपघाते तृणादिना मृदा च प्रच्छादनं कार्यम् ।
किमर्थम् ? दग्धम् । एवं हि कृते (२) सत्यादौ भूस्कारो भवति ॥ १८ ॥

चतुर्भिर्दृश्यते भूमिर्गोभिराक्रमणात्खननाद्दहना-
दभिवर्षणाच्च ॥ १९ ॥

अत्यन्तोपहताया भूमेरेतच्छौचम् । तत्र वेदिविमानकाले सन्निक-
र्षविप्रकर्षपित्तयोपघातविशेषापेक्षया चाऽभिवर्षणादीनां व्यस्तसमस्त-
कल्पना ॥ १९ ॥

अथेदानीमत्यन्तोपहताया आह—

पञ्चमाच्चोपलेपनात् पञ्चात्कालात् ॥ २० ॥

१. सोमलतातो रसनिष्कासनमभिषवकर्म । तदर्थं कृष्णाजिने सोमलतां निक्षि-
प्याऽऽहन्त्युः चूर्णाभावाय । तच्चर्माधिषवणचर्मोच्यते ।

२. तस्या दाहसंस्कारो भवति ग. पु.।

उपलेपनमुक्तम् । सोमसूर्यांशुमाखतैर्या शुद्धिः सा कालात् शुद्धिः ॥ २० ॥

असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां तृणानां प्रक्षालनम् ॥ २१ ॥

(१) प्रोक्षणादिसंस्कारविहीनायां भूमौ न्यस्तानामत्यन्ताल्पानां तृणानां बहिरादीनां प्रक्षालनं कार्यम् ॥ २१ ॥

परोक्षोपहतानामभ्युक्षणम् ॥ २२ ॥

तृणानामेव यज्ञार्थं (२) समुपहतानामेतत् ॥ २२ ॥

एवं क्षुद्रसमिधाम् ॥ २३ ॥

क्षुद्रसमिधोऽङ्गलिपरिमिताः अनिध्मा इति यावत् ॥ २३ ॥

महतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्याऽवशोषणम् ॥ २४ ॥

याज्ञिकानामेव काष्ठानां 'अथाऽभ्यादधातीध्मं प्रणयनीम्, औदुम्बरान् महापरिधीन्' इत्येवमादावुपयोक्तव्यानां पादादिभिरुपहतानामेतत् ॥ २४ ॥

बहूनां तु प्रोक्षणम् ॥ २५ ॥

इध्मादिव्यतिरिक्तानां पूर्वस्मिन् विषये प्रोक्षणं तद्वतबहुत्वे । तेषामेव मूत्राद्युपघाते त्याग एव ॥ २५ ॥

दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामव-
लेखनम् ॥ २६ ॥

जुह्वादीनामुच्छिष्टपुरुषस्पृष्टानां दारवादीनामवलेखनं घर्षणम् । अशुचिभिः समन्वारम्भः स्पर्शः । 'चरूणां मुक्कलुवाणां च' इति मानवमपूर्वं वेदितव्यम् ॥ २६ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानामवतक्षणम् ॥ २७ ॥

तेषामेवाऽस्मिन्निमित्ते अवतक्षणं वाश्यादिनाऽयस्मयेनाऽनुकर्षणं तस्मिन् कृतेऽपि तत्पात्रं यदि स्वकार्यक्षमं भवति । अक्षमस्य तु श्रौते-
नोपायेन त्याग एव ॥ २७ ॥

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः ॥ २८ ॥

इध्मावहिर्नादीनामन्यथं विधिर्द्रष्टव्यः । प्रभृतिशब्देनाऽत्र निर्दिष्टानां द्वादशमलानां ग्रहणं कृतम् ॥ २८ ॥

‘दारुमयानाम्’ इत्यादिसूत्रद्वयस्याऽपवादमुपक्रमते—

तदेतदन्यत्र निर्देशात् ॥ २९ ॥

तदेतदचलेखनादिविधानं निर्देशात् अन्यत्राऽऽहत्य विधानाद्वृत्ते न भवतीत्यर्थः । न्यायसिद्धेऽर्थे सूत्रारम्भः किमर्थं इति चेत्—समुच्चयशङ्कानिवृत्त्यर्थं इति ब्रूमः । कथं पुनर्विशेषविहिते सामान्यविहितस्याऽचलेखनादेस्समुच्चयशङ्का ? शौचभूयस्तयाऽपेक्षितत्वात् । तत्रा कथमिति चेत् ? ‘शुचिमन्वरं देवा जुषन्ते’ (१३. १.) इति सूत्रद्वयस्थऋगदर्शनस्य प्रयोजकत्वादिति ॥ २९ ॥

निर्देशमिदानीमाह—

(१) यथैतदग्निहोत्रे घर्मोच्छिष्टे च दधिघर्मे च कुण्डपायिनामयने चोत्सर्गिणामयने च दाक्षायणयज्ञे चैडादधे च चतुश्चक्रे च ब्रह्मौदनेषु च तेषु सर्वेषु दधैरान्निः प्रक्षालनम् ॥ ३० ॥

१. अग्निहोत्रे प्रधानाहुत्यनन्तरं “अथोद्क् पर्यावृत्य प्राचीनदण्डया स्तुवा भक्षयति” (बौ. श्रौ. ३६.) इत्यग्निहोत्रहवण्यैव शेषभक्षणं विहितम् । तत्राऽग्निहोत्रहवण्या उच्छिष्टसंस्पर्शोऽपि अग्निः प्रक्षालनादेव तस्याश्शुद्धिः । नाऽन्यत् शुध्यर्थमपेक्ष्यत इत्यर्थः । परन्तु इदमग्निहोत्रहवण्या उच्छिष्टकरणं, “अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः” इति कलिवज्यप्रकरणे उक्तत्वात् कलौ निषिद्धम् ॥

प्रवर्ये “यावन्तः प्रवर्यैर्विजस्तेषूपहवमिष्ट्वा यजमान एव प्रत्यक्षं भक्षयति” (बौ. श्रौ. १. ११.) इति विहितं घर्मभक्षणम् । तत्रैव प्रवर्येवति सोमे दधिघर्मे भक्षयन्ति” (बौ. ध. १७) इति विहितो दधिघर्मभक्षः ॥

कुण्डपायिनामयनारूपः संवत्सरसाध्यः सत्रविशेषः । तत्र त्विजामत्सर्गकैश्चर्मभक्षणं विहितम् । एवमुत्सर्गिणामयनमपि सत्रविशेष एव । तत्र “अत्रैन्द्रं सान्नाय्यं समुपहूय भक्षयन्ति” इति सान्नाय्यभक्षणं पात्रेणैव विहितम्” (बौ. श्रौ. १७-२१, २२) दाक्षायणयज्ञो नाम दर्शपूर्णमासविकृतिविशेषः । तत्राऽपि “अत्रैन्द्रं सान्नाय्यं समुपहूय भक्षयन्ति” (बौ. श्रौ. १७. ५१.) इति विहितम् ।

एवं ऐडादधचतुश्चक्रावपिष्टिविशेषावेव दर्शपूर्णमासविकृतिभूतौ । इमावपि बौधायनाचार्यैस्सप्तदशप्रश्ने (१७-५२, ५३.) विहितौ, तत्रापि पूर्ववत् भक्षणं

शौचमित्युच्यते । चतुश्चक्रो नाम 'इष्टकोष्ठमध्ये वसन्ते यजन्ते । तथैडादधः । अन्यत् प्रसिद्धम् । यथैतदिति निपाताबुदाहरणसूचना-र्थौ । तेषु कर्मस्वप्निहोत्रहवण्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारब्धे लेपोपघाते च दमैरङ्गिः प्रक्षालनमेव शौचं नाऽवलोक्येति । ब्रह्मोदनेष्विति बहुवचन-माश्वमेधिकानामुपसङ्ग्रहणार्थम् । तत्र यद्यपि ब्रह्मोदनभोजनपात्रस्य स-कृद्भोजने कृते पुनः क्रतौ नोपयोगः । तथाऽपि दमैरङ्गिः प्रक्षालनं शौ-चम्, नेतरत् ; अङ्गिः प्रक्षालनमेवेत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

किञ्च—

सर्वेष्वेव सोमभक्षेष्वाङ्गिरेव मार्जालीये प्रक्षालनम् ॥ ३१ ॥

ग्रहचमससोमभक्षेषु (१) मार्जालीयेऽङ्गिः प्रक्षालनं न दमैरिति ॥ ३१ ॥
तेषामेव—

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युत्सर्गः ॥ ३२ ॥

मृन्मयानां पात्राणाम् ॥

इति बौधायनधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

उपहतानामित्यध्याहारः । प्रभृतीत्यनेन श्लेष्मादिसङ्ग्रहः । ननु ग्रहचमसानामप्येवंभूतानां जुह्वादिवदुत्सर्गे प्राप्ते किमर्थं प्रयत्नः ? उ-च्यते—'यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो मेध्य उच्यते' इति दृष्टान्तबलात् ग्रहचमसानां मूत्रादिसंसर्गेऽपि सोमसंयोग एव शुद्धिकारणमित्याशङ्का-निराकरणार्थं यत्नः ॥ ३२ ॥

“ऐन्द्रं सान्नाय्यं समुपहृत्य भक्षयन्ति” इति विहितम् । अत्र सर्वत्राऽपि पात्रस्योच्छि-ष्टसंस्पर्शेऽपि अङ्गिः प्रक्षालनादेव शुद्धिरित्यर्थः । दाक्षायणौ, डादध, चतुश्चक्रशब्दाः कर्मनामधेयानि । जैमिनिस्त्वाचार्यः दाक्षायणशब्देन दर्शयागे आवृत्तिरूपगुणविधिमैव मनुते । कात्यायनोऽप्येवम् । आपस्तम्बबौधायनौ तु दर्शपूर्णमासतः कर्मान्तरमेवे-च्छतः । अतश्च दाक्षायणेन दृष्टत्वात् दाक्षायणयज्ञः इति । एवमिडादधस्याऽयमैडा-दधः । चतुश्चक्रशब्दव्युत्पत्तिस्त्वाचार्येणैव “स एव चतुश्चक्रो भ्रातृव्यवतो यज्ञः” इत्या-दिना दर्शिता तत् एवाऽवगन्तव्या । अस्यैव च वसिष्ठयज्ञः, केशियज्ञः, सार्वसेनियज्ञः इत्यपि संज्ञान्तराणि ॥ (बौ. श्रौ. १७. ५४.)

१. मार्जालीयो नाम सौमिकवेदेर्दक्षिणभागेऽवस्थितः स्थानविशेषः ॥

मृगमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामवकूलनम् । १ ।

आज्यस्थाल्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारब्धानां अवकूलनं कुशाग्निना
स्पशः ॥ १ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनम् ॥ २ ॥

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः ॥ ३ ॥

अतिरोहितमेव ॥ २, ३ ॥

तैजसानां पात्राणां पूर्ववत्परिमृष्टानां प्रक्षालनम् ॥ ४ ॥

परिमार्जनद्रव्याणि गोशकृन्मृद्भस्मेति ॥ ५ ॥

तैजसानां हिरण्मयादीनां उच्छिष्टसमन्वारब्धानां गोशकृन्मृद्भस्म-
भिः परिमृज्य प्रक्षालनम् ॥ ४, ५ ॥

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां पुनः करणम् ॥ ६ ॥

रुक्महिरण्मयादीनां मूत्राद्युपहतानामेतत् ॥ ६ ॥

गोमूत्रे वा सप्तरात्रं परिशायनम् ॥ ७ ॥

अगूढार्थमिदम् ॥ ७ ॥

अस्मिन्नेव विषये—

महानद्यां वैवम् ॥ ८ ॥

सप्तरात्रं परिशायनमित्येव । याः स्वनाम्नैव समुद्रं गच्छन्ति ता
महानद्यः । (१) एते विकल्पाः सन्निकर्षविप्रकर्षपेक्षया व्यवस्थाप्याः ॥ ८ ॥

एवमश्ममयानाम् ॥ ९ ॥

दूषदादिष्वश्ममयेषु परिशायनं द्वितीयम् । एवमिति निर्देशेन पुनः
करणमपि । यद्वा—मृगमयशौचस्यैतदनुकर्षणम् ॥ ९ ॥

अधुना यज्ञभाजनानां फलादीनां शुद्धिः—

अलावुबिल्वविनालानां गोवालैः परिमार्जनम् ॥ १० ॥

अलावुः शृचां भाजनम् । बिल्वं यवमतीषु प्रोक्षणीषु यूपावटादिषु
चोपयोक्तव्यानां यवानाम् । विनालं वेणुविदलमयादिकं दीर्घभाजनमु-
च्यते । तच्च प्रणीताप्रणयनादीनाम् । उच्छिष्टसमन्वारब्धानां चैतत् ॥ १० ॥

१. एतत्स्थाने, कालः रुक्मादीनामुपयोगः कालसन्निकर्षविप्रकर्षपेक्षया व्य-
वस्थाप्या इति पाठो. ग. पु.

नलवेणुशरकुशव्यूतानां गोमयेनाऽद्भिरिति प्रक्षालनम् ११

इदं पुनरुच्छिष्टलेपोपहतानाम् । नलशब्दो वेत्रे भाष्यते । शेषाः प्रसिद्धाः । एतैः व्यूता ओतप्रोतभावेन समं तताः । इतिशब्दस्तु गोमूत्रोपलक्षणार्थः ॥ ११ ॥

अथ प्रदेयद्रव्येषु—

ब्रीहीणामुपघाते प्रक्षाल्याऽवशोषणम् ॥ १२ ॥

सतुषोपलक्षणमेतत् । उपघातश्चण्डालादिस्पर्शः । द्रोणादल्पतरस्ये-
दमुक्तम् । बहूनां तु प्रोक्षणं तथाविधानामेव ॥ १२ ॥

तण्डुलानामुत्सर्गः ॥ १३ ॥

मूत्राद्युपहतानामल्पानामिति शेषः । बहूनां तावन्मात्रत्याग इति
(१. १४. १५) वक्ष्यति ॥ १३ ॥

एवं सिद्धहविषाम् ॥ १४ ॥

एवं चरुपुरोडाशादीनामुपघाते त्याग एवाऽर्थः । स एव च हविर्दोषो
भवति ॥ १४ ॥

महतां श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तं देशं पुरुषान्नमु-

द्वृत्त्य “(१)पवमानस्सुवर्जन” इत्येतेनाऽनुवाके-

नाऽभ्युक्षणम् ॥ १५ ॥

अवशिष्टानामिति शेषः । प्रभृतिशब्दः पतितादिसंग्रहार्थः ॥ १५ ॥

मधूदके पयोविकारे पात्रात् पात्रान्तरानयने शौचम् ॥ १६ ॥

(२)‘दधि मधु घृतमापो धानाः’ इत्यत्र मधूदके । पयोविकारः आमि-
क्षा । एतेषां पुरुषदोषमात्रदुष्टानाम् । तच्चोच्छिष्टस्पर्शमात्रम् । अत्र तु
विकारग्रहणात् पयसश्शौचान्तरं कल्प्यम् ॥ १६ ॥

तैलमपि प्रतिनिधित्वेन यज्ञेषु प्राप्तम् । यद्वा—

एवं तैलसर्पिषी उच्छिष्टसमन्वारब्धे उदकेऽ-

वधायोपयोजयेत् ॥ १७ ॥

१. ‘पवमानस्सुवर्जनः पवित्रेण विचर्षणिः’ इत्यादिः “जातवेदा मोर्जयन्त्या पुना-
तु” इत्यन्तोऽनुवाकः तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमो द्रष्टव्यः ॥

२. चित्रेष्टिद्रव्यमिदम् ।

‘तैलं दधि पयस्सोमो यवागूरोदनं घृतम् ।
तण्डुला मांसमापश्च दशद्रव्याण्यकामतः’ ॥

इत्यभियुक्तापदेशान्मुख्य एवेति ।

पान्नान्तरानयनमिति निर्दिश्यते । उदकेऽवधानं विशेषः । स च तैल-
सर्पिषोर्यथाऽऽत्माविनाशो भवति तथा कार्यः ॥ १७ ॥

अथाऽग्नीनां शौचमाह—

अमेध्याभ्याधाने समारोप्याऽग्निं मथित्वा पव-
मानेष्टिं कुर्यात् ॥ १८ ॥

अमेध्यं मूत्रपुरीषादि तस्याऽग्निषु प्रक्षेपोऽभ्याधानम् । तस्मिन् सति
अरण्योस्समारोप्य मथित्वाऽग्नीन् विहृत्य पवमानेष्टौ कृतायां तावद्दोषः
परिहृतो भवति । एकाग्रौ चैतद्द्रष्टव्यम् । तत्र च पुरोडाशस्थाने चरु-
र्भवेत् ॥ १८ ॥

अथ यज्ञाङ्गानां प्राबल्यदौर्बल्यविवेकायाऽऽह—

शौचदेशमन्त्रावृत्तद्वयसंस्कारकालभेदेषु पूर्वपूर्व-
प्राधान्यं पूर्वपूर्वप्राधान्यम् ॥ १९ ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

पतेषु भेदेषु विरोधेषु पूर्वस्य पूर्वस्य प्राबल्यं परस्य दौर्बल्यं चार्थवि-
प्रकर्षाद्वेदितव्यम् । यथाऽग्निष्टोमे प्रागुदकप्रवणो देशो मूत्रोपहतो लभ्यते
अनेवंभूतश्च गोभिराक्रान्तोऽग्निदग्धश्च विद्यते, तयोरन्यतरस्मिन्नेव प्रा-
चीनवंशादौ कर्तव्ये दक्षिणाप्रत्यकप्रवणोऽपि गोभिराक्रान्तोऽग्निदग्धश्च
कर्तव्यः । कस्मात् ? शौचप्राधान्यात् । तस्मिन् पूर्वैण सन्निकृष्टतरम्, अदु-
ष्टत्वात् । प्रागुदकप्रवणं पुनर्दुष्टत्वात् विप्रकृष्टम् । दिङ्मात्रमेतदुदाहरणे
प्रदर्शितम् । एवं ‘देशयोर्मन्त्रावृतोः’ इत्यादि द्वन्द्वशो द्रष्टव्यम् । आवृत
प्रयोग(१)प्राशुभावः ॥ ५० ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रचिह्नरेण गोविन्दस्वामिकृते

प्रथमप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

पुनरपि क्रत्वर्थमेव किञ्चिदुच्यते—

(१) उत्तरत उपचारो विहारः ॥ १ ॥

उपचारस्सञ्चारः ऋत्विग्यजमानानाम् । विहृता अग्नयो यस्मिन् देशे स विहारः, यस्य विहारस्योत्तरत उपचारो भवति स तथोक्तः । ऋत्विग्यजमाना उत्तरतोऽग्नीनां सञ्चरेयुरिति यावत् ॥ १ ॥

तथाऽपवर्गः ॥ २ ॥

अयमपि बहुव्रीहिरेव । उत्तरतो निर्गम इत्यर्थः ॥ २ ॥
तदपवदति—

विपरीतं पित्र्येषु ॥ ३ ॥

कर्मस्विति शेषः । उपचारापवर्गौ दक्षिणतः कुर्यादित्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

पादोपहतं प्रक्षालयेत् ॥ ४ ॥

पात्रादि ॥ ४ ॥

अङ्गमुपस्पृश्य सिचं वाऽप उपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

अङ्गं शरीरम्, सिक् परिहितं वासः । अत्रोपस्पर्शः स्पर्शमात्रमेव नाऽऽचमनादि ॥ ५ ॥

एवं छेदनभेदनखनननिसरनपित्र्यराक्षसनैर्-

ऋतरौद्राभिचरणीयेषु ॥ ६ ॥

एतेष्वपि कृतेषु अपामुपस्पर्शनमिति । छेदनं (२) “आच्छिन्नत्याच्छेत्ता ते मारिषमिति” इत्यादि । भेदनम् (३) “तस्मिन् स्फयेन प्रहरति” इत्या-

१. cl. आपस्तम्बयज्ञपरिभाषासूत्र खं. २. सू. १०.

२. दर्शपूर्णमासयागयोस्तदुपयोगिबहिर्षां मध्ये प्रथमलवनीयस्य प्रस्तराख्यस्य मुष्टिविशेषस्य छेदनमनेन विधीयते । तत्र ‘आच्छेत्ता ते मा रिषम्’ इति मन्त्रः । ‘आच्छिनन्ति’ इति विधिः ।

३. दर्शपूर्णमासयोरेव वेदिनिर्माणव्यापारान्तर्गतोऽयं कश्चन व्यापारः । यत्र स्थाने वेदिनिर्मातुमिष्यते ततः पश्चिमदेशे प्राङ्मुखस्तिष्ठन् अध्वर्युः स्फ्यं (अरत्निमात्रः खड्गाकारः खादिरवृक्षनिर्मितस्साधनविशेषः स्फ्य इत्युच्यते) हस्तेनाऽऽदाय वेदिस्थाने उदोचीनां कुशं निधाय तदुपरि स्फयेन प्रहरणमनेन वाक्येन विधीयते । तदत्र भेदनपदेनाऽभिप्रेतमन्यच्चैतादृशम् । (बौ. ध. १. ११)

दिष्वदृष्टस्कारेषु । खननं (१) 'तं स खनति वा खानयति वा' इत्यादि । निरसनं (२) 'तुणं वा किंशाह वा निरस्यति' इत्यादि । तत्र पुनर्वचनम-
(३) निरूपितदशहोत्रा (१) यौगपद्यनिवृत्त्यर्थम् । पित्र्यं (४) 'स्वधा पितृभ्य ऊर्भव' इत्यादि । राक्षसं (५) 'रक्षसां भागोऽसि' इत्यादि । नैऋतं (६) 'नैऋतेन पूर्वेण प्रचरति' इत्यादि । रौद्रं (७) मन्थिसंस्त्रावहोमादि । अ-
भिचरणीयानि (८) 'यं यजमानो द्वेष्टि' इत्येवं चोदितानि ॥ ६ ॥

(९) न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनाऽऽत्मानमभिपरिहरेत् ॥ ७ ॥

१. अग्नीषोमीयादिषु पशुयागेषु पशुबन्धनार्थमपेक्षितस्य यूपस्य निखननं कर्त-
व्यम् । तदर्थमभिकांक्षितस्य गर्तस्य खननमनेन विधीयते । तमवटमध्वर्युः स्वयं
वा खनेदाग्नौघ्रेणर्त्विजा वा खानयेत् इति सूत्रार्थः ॥ (बौ.श्रौ. ४.२.)

२. दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशार्थं शकटे आहृतानां व्रीहीणां यवानां वाऽऽवरणम-
पादाय तत्रस्थस्य तृणादेधान्यशूकस्य वाऽपादानमनेन विधीयते । किंशाह धान्यशू-
कम् । (बौ.श्रौ. १.४.) ३. अपिरोपित इति पाठो ग. पु.

४. दर्शपूर्णमासयोरेव वेदेरिध्मावर्हिषां च प्रोक्षणं विधाय प्रोक्षणशिष्टानामपि वेद्या-
मेव निनयनं विधीयते—“अतिशिष्टाः प्रोक्षणीनिनयति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरोत्तरायै
श्रोणेः स्वधा पितृभ्य ऊर्भव बर्हिषद्भ्य ऊर्जा गृथिर्वी गच्छतेति” । निनयनमिदं पि-
त्र्यम् ॥ (बौ.श्रौ. १.२२.)

५. दर्शपूर्णमासयोरेव पुरोडाशार्थमवहृतानां व्रीहीणां तुपान् तण्डुलेभ्यः पृथक्कृत्य
तान् निरस्यति । तदेतत् विहितम्—इमां दिशं निरस्यति रक्षसां भागोऽसीति । त-
दिवं राक्षसम् । (बौ.श्रौ. १.६.) ६. निर्ऋतियागो राजसूयादौ प्रसिद्धः ।

७. सोमयागे मन्थिग्रहो नाम कश्चन ग्रहः । तस्य प्रधानहोमानन्तरं आहव-
नीयस्योत्तरार्धे एकद्वेष्टावणरूपो होमो विहितः—अथ प्रतिप्रस्थातोत्तरार्ध आहवनी-
यस्य मन्थिनस्मंस्त्वावं जुहोत्ये—“प ते रुद्र भागो यं निरयाचथास्तं जुषस्व विदेर्गो-
पत्यं रायस्पोषं सुवीर्यं संवत्सरीणां स्वस्तिं स्वाहेति” स रुद्रदेवताकत्वादौदः ।
(बौ. ७.१४)

८. सोमयागे सोमाधारभूत (हविर्धानं) शकटस्थापनार्थं दक्षिणहविर्धानमण्डप-
मध्ये चत्वारो गताः क्रियन्ते । तत् उद्धृतान् पांसून् जनसञ्चाररहिते देशे क्षिपेत् ।
तत्काले यो यजमानस्य द्विषन् तं मनसा ध्यायेदिति विहितम्—“अत्रैतान् पांसून्ञ्चरे
परावपत्यत्र यं यजमानो द्वेष्टि तं मनसा ध्यायति” इति ॥ (बौ.श्रौ. ६.२८.)
तदेतदभिचरणीयम् ।

९. Compare these three Sūtras with आपस्तम्बयज्ञप-
रिभाषासूत्र (आप. श्रौ. २४. २. १३, १४.)

मन्त्रवद्यज्ञाङ्गं स्तुक्स्तुवादि । तेनाऽऽत्मनं नाऽभिपरिहरेत् आत्मनो ब-
हिर्न कुर्यादग्नेः पात्रस्य चान्तरतस्त्वयं न भवेदिति यावत् ॥ ७ ॥

तत्र कारणमाह—

अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि ॥ ८ ॥

ऋत्विगपेक्षयेति शेषः ॥ ८ ॥

बाह्या ऋत्विजः ॥ ९ ॥

प्रयोगाङ्गत्वात् यज्ञाङ्गापेक्षयेति शेषः ॥ ९ ॥

पत्नीयजमानावृत्तिग्भ्योऽन्तरतमौ ॥ १० ॥

फलप्रतिगृहीतृत्वादनयोः । उदाहरणानि (१) वैसर्जनानि दाक्षिणानि
च ॥ १० ॥

अथेदानीमनुष्येषु बाह्याभ्यन्तरमाह—

यज्ञाङ्गेभ्य आज्यमाज्याद्वर्षाणि हविर्भ्यः पशुः

पशोस्सोमस्सोमादग्नयः ॥ ११ ॥

उत्तरवेद्यादिषु देशसङ्कटे उपस्थिते अग्नेरनन्तरं सोमस्साद्यते । तद-
नन्तरं मांसादि । तदनन्तरं धानाः पुरोडाशाः । तेभ्यश्चाऽऽज्यमनन्तरं स्तु-
वश्च स्तुक्च । ततो जुहुरिति । एवं तावत् त्रिचतुरस्रिपाते च योज्यम् ११

यथा कर्मर्त्विजो न विहारादभिपर्यावर्तेरन् ॥ १२ ॥

आवश्यकान्नते विहारादव्यावृत्तिश्च, तत्र चैतत् कर्मत्यनेन कथ्य-
ते ॥ १२ ॥

प्राङ्मुखश्चेद्दक्षिणमंसमभिपर्यावर्तेत ॥ १३ ॥

अग्निभिस्सह गमने सत्ययं विधिः ॥ अग्नीनां पृष्ठतः करणं मा भूदि-
त्युपदेशः कर्तव्यः ॥ १३ ॥

प्रत्यङ्मुखस्सव्यम् ॥ १४ ॥

अयमपि तथैव । यद्वा—द्वाभ्यामपि सूत्राभ्यां यथास्थितानामेव
पुरुषाणां प्रदक्षिणीकृत्य निर्गमनं विधीयते ॥ १४ ॥

१. “गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय स्तुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शालामुखीये
वैसर्जनानि जुहोति” इति विहितो होमो वैसर्जनहोमः ।

‘उत्तरत उपचारो विहारः’ (१५. १.) इत्युक्तम् । तत्र निर्गमनप्रवेश-
नमार्गमाह—

अन्तरेण चात्वालोत्करौ यज्ञस्य तीर्थम् ॥ १५ ॥

उत्तरवेदिपुरीषावटं चात्वालः । वेदिपुरीषनिधानदेश उत्करः ।
तयोर्मध्यं तीर्थं द्वारान्तरेण योगाद्वर्त्तेति । आह च मन्त्रः—(१)‘आप्राप्तं
तीर्थं क इह प्रवोचद्येन पथा प्रपिवन्ते सुतस्य’ इति ॥ १५ ॥

(२)अचात्वाल आहवनीयोत्करौ ॥ १६ ॥

अन्तरेण तीर्थमित्यनुषज्यते । अचात्वाले चात्वालरहिते दर्शपूर्णमा-
सादौ ॥ १६ ॥

ततः कर्तारः पत्नीयजमानौ च प्रपद्येरन् ॥ १७ ॥

अनेन मार्गेण प्रपद्येरन् प्रविशेयुः । चशब्दा(३)दुपद्रष्टारो द्रष्टारश्च ॥ १७ ॥

विसंस्थिते ॥ १८ ॥

असमाप्ते यज्ञे एतद्विधानम् ॥ १८ ॥

संस्थिते च सञ्चरोऽनूत्करदेशात् ॥ १९ ॥

संस्थिते समाप्ते च यज्ञकर्मणि सञ्चरः प्रवेशो निर्गमश्चाऽनूत्करदेशात्
उत्करात् पश्चादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—प्रतते यज्ञे पुरस्तात् निर्गम-
नप्रवेशौ, (४)अप्रतते पश्चादिति । अग्नयाधेयिके च विहारे इदं विधा-
नम् । इतरत्र ‘तस्माद्यज्ञवास्तु नाऽभ्यवेत्यम्’ इति निषेधात् ॥ १९ ॥

(५)नाऽप्रोक्षितमप्रपन्नं क्लिन्नं काष्ठं समिधं वाऽभ्यादध्यात् ॥

अग्नाविति शेषः । क्लिन्नमार्द्रम् ॥ २० ॥

अग्नेणाऽऽहवनीयं ब्रह्मयजमानौ प्रपद्येते ॥ २१ ॥

दक्षिणत आसितुम् । अग्नेणेति ‘एनबन्धनतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः,
‘एनपा द्वितीया’ इति चाऽनुशासनात् ॥ २१ ॥

१. अत्यार्थस्सायणीये (१७.११४.७) ऋक्संहिताभाष्ये द्रष्टव्यः ।

२. चात्वालो नाम सौमिक्या वेदेरीशानकोणस्थितो मृदाहरणोपयुक्तो देशविशेषः ।

३. ऋत्विग्भ्यो बहिर्भूताः केचन कर्मावेक्षका भवन्ति । ते कर्मणोऽवैगुण्यं पश्यन्ति ।
ते उपद्रष्टारः । दर्शकाः द्रष्टारः । ४. समाप्ते इति म. पु.

५. Cf. आपस्तम्बधर्मसूत्र १.१५.१२,

जघनेनाऽऽहवनीयमित्येके ॥ २२ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते वेदिमतिलङ्घ्याऽपि ॥ २२ ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं ब्रह्मा(१)यतनमपरेण यजमानस्य ॥

सामान्येतानि कुर्यात् । 'प्रणीताहवनीयं ब्रह्मायतनम्' इति सिद्धे यजमानायतनविधानार्थं आरम्भः । अतश्च 'यजमानायतन उपविश्य, यजमानायतने तिष्ठन्' इत्येवमादिषु संव्यवहारेषु अस्मिन्नेव देशसंप्रत्ययस्सिद्धो भवति ॥ २३ ॥

उत्तरां श्रोणिमुत्तरेण होतुः ॥ २४ ॥

आयतनमिति शेषः । वेदेरुत्तरापदेश इत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्कर आग्नीध्रस्य ॥ २५ ॥

आयतनमित्येव ॥ २५ ॥

जघनेन गार्हपत्यं पत्न्याः ॥ २६ ॥

ब्रह्मादिभिर्जोषमासीनैरप्येतेष्वेव देशेषु आसितव्यमित्यायतनप्रपञ्चः । उक्तञ्च 'यथा कर्मत्विजो न विहारादभिपर्यावर्तन्' इति । अत एव चाध्वर्योरायतनानामवचनम्, तद्व्यापाराधीनत्वात् प्रयोगसदसत्तायाः ॥ २६ ॥

तेषु काले काल एव दर्भान् संस्तृणाति ॥ २७ ॥

तेषु ब्रह्माधायतनेषु । यज्ञोपक्रमकालानां बहुत्वाद्धीप्सा । दर्भास्तिरणमासनार्थम् । एवं च होतृषदनमप्यध्वर्युणैव कर्तव्यमिति भवति ॥ २७ ॥

एकैकस्य चोदकमण्डलरुपात्तस्स्थादाचमनार्थः ॥ २८ ॥

प्रतिपुरुषं अपां पूर्णाभिरित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

व्रतोपेतो दीक्षितस्स्थात् ॥ २९ ॥

कतमेन व्रतेनोपेतः ?—

न परपापं वदेन्न कुध्येन्न रोदेन्मूत्रपुरीषे

नाऽवेक्षेत ॥ ३० ॥

परस्याऽप्यतस्य । यद्यप्युपनीतमात्रस्य पुरुषार्थतयैवजातीयकानां

प्रतिषेधस्सिद्धः, तथाऽपि क्रत्वर्थतया प्रतिषेधः (१)संयोगपृथक्त्वात् ।
प्रायश्चित्तान्तरमस्याऽनृतवदनादिवदेव 'यदि यजुष्टो भुवस्स्वाहा'
इत्यादि । तथा—'दीक्षितश्चेदनृतं वदेदिमं मे वरुण' इत्यादि ॥ ३० ॥

अमेध्यं दृष्ट्वा जपति—“अबद्धं मनो दरिद्रं

चक्षुस्सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा

हासी”रिति ॥ ३१ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

अमेध्यदर्शने प्रायश्चित्तमिदमनिष्टदर्शने वा । कुतः 'अमेध्यमनिष्टं वा
दृष्ट्वा जपतीत्येतदुक्तं भवति' इति यन्नप्रायश्चित्तेषु द्वयोरप्यनुभाषणात् ।
मन्त्रस्तु विव्रियते—वामदेवस्यार्षम्, गायत्रं छन्दः, सूर्यो देवता । अबद्धं
अबोद्धव्यं अनिरोध्यं अनिवार्यं मनः पापमपि सङ्कल्पयतीत्यर्थः । तथा
च श्रुतिः—तस्मात्तेनोभयं सङ्कल्पयन्ते सङ्कल्पनीयं चाऽसङ्कल्पनीय-
ञ्च' इति । चक्षुरपि दरिद्रमेव । द्रा गतिकुत्सनयोरिति । कुत्सितग-
तिरिति । श्रुतिरपि—'तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चाऽदर्शनीयं
च' इति । किमेभिरनिरोध्यैः करणैः ? भगवानेव हि सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठः
श्रेयान् सम्यक्पश्यति, तस्माद्दृष्टं दीक्षे एव, न नियमाननुपालयितुं क्षमः,
स त्वं मा मा हासीः मा त्याजीरिति ॥ ३१ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविचरणे गोविन्दस्वामिकृते

प्रथमप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१. एकस्य तुभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् । एकस्य-पदार्थस्य कार्यद्वयं प्रति विनियो-
जकस्य वाक्यद्वयस्य सत्ये संयोगपृथक्त्वम् । संयुज्यते सम्बध्यतेऽनेनेति संयोगो वा-
क्यम् । तस्य पृथक्त्वं भेद इत्यर्थः । यथा दध्नः अग्निहोत्राङ्गत्वबोधकं वाक्यं दध्ना
जुहोतीति । तस्यैव वेन्द्रियार्थं विधानम्—दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति ॥

अथाऽष्टमोऽध्यायः ॥

यज्ञप्रसङ्गात् ब्राह्मणादीन् स्मृत्वाऽऽह—

(१) चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रिय(२) विदूशूद्राः ॥ १ ॥

चतुस्सङ्ख्या प्रतिलोमानुलोमानां वर्णसंज्ञानिवृत्त्यर्था ॥ १ ॥

वर्णचतुष्टयप्रभवाः इतरा मनुष्ययोनय इति वक्तुं ब्राह्मणादीनां भार्या आह—

तेषां वर्णानुपूर्व्येण चतस्रो भार्या ब्राह्मणस्य ॥ २ ॥

तेषां मध्ये ब्राह्मणस्येति सम्बन्धः । आनुपूर्व्यग्रहणात् प्रथमं ब्राह्मणी, ततः क्षत्रिया इत्येवं द्रष्टव्यम् । अस्वजातीयापरिणयनम्(?) 'इतरथाऽसदृशीम्' इत्यविशेषकं स्यात् । आह च मनुः—

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोवराः ॥ इति ॥ २ ॥

तिस्रो राजन्यस्य ॥ ३ ॥ द्वे वैश्यस्य ॥ ४ ॥

आनुपूर्व्येण कामत इति चाऽनुसन्धेयम् ॥ ३, ४ ॥

एका शूद्रस्य ॥ ५ ॥

कामप्रवृत्तस्याऽपि शूद्रस्य शूद्रैव भार्या ॥ ५ ॥

तासु पुत्रास्सवर्णानन्तरासु सवर्णाः ॥ ६ ॥

संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् । सवर्णास्विनन्तरासु चेति विग्रहः । सवर्णास्समानजातीयाः । अनन्तरा इतराः । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वाऽनन्तरेत्यादि योज्यम् । तत्र सवर्णायां जातः पुत्रस्स एव वर्ण इति व्युत्पत्त्या सवर्णः । अनन्तरायां तु सवर्णसदृश इति । आह च मनुः—

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मर्तिदोषविगर्हितान् ॥ इति ॥ ६ ॥

एकान्तरद्व्यन्तरास्वम्बष्ठोऽग्रनिषादाः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणस्य वैश्या एकान्तरा । स तस्यामम्बष्ठं जनयति । तस्यैव

१. Cf आप. घ. १. १. ४. and वाषिष्ठ घ. २. १.

२. वैश्यशूद्राः इति. क. ग. पु.

शूद्रा इत्यन्तरा । तस्यां निषादम् । क्षत्रियस्य पुनस्सैवैकान्तरा । सोऽपि तस्यामेवोग्रं नाम पुत्रं जनयति । पते त्रयः पूर्वैरनुलोमैस्सह षडनुलोमा अनुक्रान्ताः । तत्र बीजोत्कर्षे क्षेत्रापकर्षे च सत्यानुलोम्यं भवति । विपर्यये तु प्रतिलोम्यं भवति ॥ ७ ॥

के पुनः प्रतिलोमाः ? तानाह—

प्रतिलोमास्त्वायोगवमागधचैणक्षत्तृपुल्कस-

कुक्कुटवैदेहकचण्डालाः ॥ ८ ॥

(१) अम्बष्ठात्प्रथमायां श्वपाकः ॥ ९ ॥

उग्रात् द्वितीयायां वैणः ॥ १० ॥

निषादात्तृतीयायां पुल्कसः ॥ ११ ॥

विपर्यये कुक्कुटः ॥ १२ ॥

पुल्कसान्निषाद्यां जातस्य कुक्कुटसंज्ञेत्यर्थः । अनेनैतद्विज्ञातं भवति—प्रतिलोमानुलोमेन स्त्रियां जातोऽपि प्रतिलोम एवेति । अन्यथा कथमेवमवद्यत् ॥ ८-१२ ॥

अथ बीजोत्कर्षवशात् पुनरपि वर्णान्तरप्राप्तिमाह—

निषादेन निषाद्यामा पञ्चमाज्जातोऽपहन्ति

शूद्रताम् ॥ १३ ॥

अत्र गौतमीयम्—‘वर्णान्तरगमनमुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमेन । पञ्चमेनाऽऽचार्याः’ इति । आङ् तत्राऽभिविधौ । निषादो वैश्याच्छूद्रायां जात इति कृत्वोच्यते ॥ १३ ॥

तमुपनयेत्षष्ठं याजयेत्सप्तमोऽविकृतो भवति(२) ॥ १४ ॥

इति बौधायनधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

अविकृतः नैजमेव वर्णं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एवं तावच्छूद्रायां वैश्याज्जातस्याऽऽसप्तमाद्वैश्यत्वापत्तिरुक्ता । एवमेव वैश्यायां जातस्य क्षत्रियत्वापत्तिः । तथा क्षत्रियायां जातस्य ब्राह्मणत्वापत्तिरुच्यते—सवर्णत्वा-

गादपि वर्णसङ्करो जायत इतीदं प्रदर्शयितुम् । आह च मनुः—

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।

स्वकर्मणां च त्यागेन जायते वर्णसङ्करः ॥ इति ।

स्वकर्मणां त्याग उपनयनादिसंस्कारहानिरधिकृते । अतो वर्णसङ्करप्रदर्शनार्थत्वादुपपन्नमिहाभिधानम् ॥ १४ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते

प्रथमप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ॥

अथाऽनन्तरप्रभवानामेव किञ्चिद्वक्तव्यमित्यत आह—

तत्र सवर्णासु सवर्णाः ॥ १ ॥

अनुलोमविषयमिदम् । वर्णानन्तरजसवर्णासु सवर्णैरुत्पादिता अपि सवर्णा भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां ब्राह्मणो वैश्यायामम्बष्ठः

शूद्रायां निषादः ॥ २ ॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातायां तस्यां ब्राह्मणेनोत्पादितः । अत्र पूर्वसूत्रे आदिस्सवर्णशब्दस्सदृशवर्ण इत्यनया व्युत्पत्त्या वर्तते । सूत्रारम्भस्तु तेषामपि वर्णधर्मप्राप्त्यर्थः ॥ २ ॥

पारशव इत्येके ॥ ३ ॥

सोऽयं संज्ञाव्यतिरेकः ॥ ३ ॥

क्षत्रियाद्वैश्यायां क्षत्रियश्शूद्रायामुग्रः ॥ ४ ॥

अयमप्येकीयमतेन संज्ञाव्यतिरेकप्रकारः ॥ ४ ॥

१. एवमेव सूत्रपाठो व्याख्यानपुस्तकेषु “तमुपनेमेत् षष्ठं याजयेत् ॥ १४ ॥ स-
प्तमो विततृवीजस्समवीजस्सम इत्येतेषां संज्ञाः क्रमेण निपतन्ति ॥ १५ ॥ त्रिषु वर्णेषु
सादृश्यादवती जवयेत्तु यान् । तान् सावित्रीपरिब्रष्टान् ब्राह्मणानाहुर्मनीषिणः—ब्राह्मणा-
नाहुर्मनीषिणः इत्यधिकस्मृत्रपाठो दृश्यते ।

वैश्याच्छूद्रायां रथकारः ॥ ५ ॥

अस्य त्वाधानेऽधिकारो 'वर्षासु रथकारः' इति । एते अनुकङ्गता
अनुलोमाः ॥ ५ ॥

अथ प्रतिलोमासु यच्छूद्रबीजं तदाह—

शूद्राद्वैश्यायां मागधः क्षत्रियायां क्षत्ता ब्राह्मण्यां
चण्डालः ॥ ६ ॥

अथ वैश्यबीजमुच्यते—

वैश्यात्क्षत्रियायामायोगवो ब्राह्मण्यां वैदेहकः ॥ ७ ॥
क्षत्रियबीजं पुनः—

क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूतः ॥ ८ ॥

अथ वर्णसङ्करजातानां परस्परसङ्करजातानाह—

तत्राऽम्बष्ठोग्रसंयोगे भवत्यनुलोमः ॥ ९ ॥

उत्कृष्टबीजप्रभवायामनुलोमायां जाता अभ्यनुलोमा एव भवन्ती-
त्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

क्षत्तुवैदेहकयोः प्रतिलोमः ॥ १० ॥

शूद्रक्षत्रियापत्यभवात् प्रतिलोमाद्वैश्यब्राह्मणीप्रभवायां प्रतिलोमाया-
मुत्पन्नोऽपि प्रतिलोमो भवतीत्यर्थः । एवमन्यत्राऽपि प्रयोजकानुसन्धानेन
वेदनोपयम् ॥ १० ॥

अतः पुनरपि प्रतिलोमानेवाऽऽह—

(२) उग्राज्जातः क्षत्तायां श्वपाकः ॥ ११ ॥

वैदेहकादम्बष्ठयां वैणः ॥ १२ ॥

निषादाच्छूद्रायां पुलकसः ॥ १३ ॥

शूद्रान्निषाद्यां कुक्कुटः ॥ १४ ॥

इदमपि प्रयोजकग्रहणार्थं, नोदाहरणावधिकमेव कथ्यते। एवं एका-
र्था अनेकशब्दाः अनेकार्थशब्दैकशब्दः शब्दान्तरेषु तत्र तत्र संव्यवहार-

१. See मनु. १०. ५. ४२.

२. क्षत्तुरूपायां जातः पुलकसः (म. १०. १९.) इति मनुः ।

भेदप्रदर्शनार्थाः । एवं च तेन कर्मणा तरतमभावं विजानीयादित्युक्तं भवति । तथा च वसिष्ठः—

छन्नोत्पन्नास्तु ये केचित्प्रतिलोम्यगुणाश्रिताः ।

गुणाचारपरिग्रंशात्कर्मभिस्तान् विजानीयुरिति ॥

तद्विशेषावगतिश्च तत्परिहरणार्थम् ॥ ११-१४ ॥

वर्णसंकरादुत्पन्नान्ब्राह्म्यानाहुर्मनीषिणो ब्राह्म्या-

नाहुर्मनीषिण इति ॥ १५ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

वर्णग्रहणात्सङ्करजा ब्राह्म्या भवन्ति । यद्वा प्रतिलोमजा वर्णसङ्करादुत्पन्ना इति कल्पनीयम् । ततश्च ब्राह्म्यास्संस्कारहीना इति कृत्वा प्रतिलोमा धर्महीना इत्येतदेव ज्ञापितं भवति ॥

इति बौधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते

प्रथमप्रश्ने नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ॥

रक्षकाभावे सति आगः प्रवर्तते । ततश्च वर्णसङ्करोऽपि जायते । अतस्तत्परिहारार्थमाह—

षड्भागभूतो राजा रक्षेत्प्रजाम् ॥ १ ॥

षट्छब्दोऽत्र लुप्तपूरणप्रत्ययो द्रष्टव्यः । भूतिर्वेतनं धनं तद्ग्राही भूतः । राजा चाऽत्राऽभिषिक्तः । स चाऽपि तासां प्रजानां षष्ठभागभागभवति । ब्राह्मणस्याऽनुरक्षितस्य धर्मषड्भागभागभवति । तथा च वसिष्ठः—
'राजा तु धर्मेणाऽनुशासनं षष्ठं धनस्य हरेदन्यत्र ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु षष्ठमंशं भजति' इति । इष्टं वर्णसामान्यधिकारावष्टम्भेन विहितो ज्योतिष्टोमादिः । पूर्तं तु साधारणो धर्मः सर्वेषां सत्यमक्रोधो दानमहिंसा प्रजननमित्यादि । अभिषिक्तस्य प्रजापरिपालनं धर्मः । गौतमश्च तदेवाधिकृत्य वदति—'चलतश्चैनान् स्वधर्मे स्थापयेत् । धर्मस्य ह्यंशभागभवति' इति । वसिष्ठश्च—'स्वधर्मो राज्ञः परिपालनं भूतानाम्' इति ।

आचार्यश्च स्वधर्मेषु स्थापनमेव रक्षणमिति मत्वाऽस्येमे स्वधर्मा
इत्याह ॥ १ ॥

ब्रह्म वै स्वं महिमानं ब्राह्मणेष्वदधादध्ययनाध्या-
पनयजनयाजनदानप्रतिग्रहसंयुक्तं
वेदानां गुप्त्यै ॥ २ ॥

एष हि षट्कर्मयुक्तो ब्राह्मणः स्वो महिमा । किमर्थमेवं कृतवत् ब्रह्मो-
त्याह—वेदानां गुप्त्यै । गुप्तिः रक्षणम् ॥ २ ॥

सर्वेषां वर्णानां रक्षणायेमे क्षत्रधर्मा इत्याह—

क्षत्रे बलमध्ययनयजनदानशस्त्रकोशभूतरक्ष-
णसंयुक्तं क्षत्रस्य वृद्ध्यै ॥ ३ ॥

अदधादित्यनुवर्तते । किं तत् ? बलं शक्तिः वेदाध्ययनादिसंयुक्तम् ।
शस्त्रमायुधम् । तथा च वसिष्ठः—‘शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्मः’ इति ।
भूतग्रहणं चतुर्विधस्याऽपि भूतस्य ग्रहणार्थम् । तथा च गौतमः—‘चतु-
र्विधस्य मनुष्यजातस्योऽन्तस्संज्ञातां चलनपतनसर्पणानामायत्तं जीवनं
प्रस्तिरक्षणम्’ इति । क्षत्रस्य वृद्धिरभ्युदयः ॥ ३ ॥

वैश्येषु वैश्यकर्माऽदधादित्याह—

विद्वस्वध्ययनयजनदानकृषिवाणिज्यपशुपाल-
नसंयुक्तं कर्मणां वृद्ध्यै ॥ ४ ॥

अध्ययनादिसंयुक्तं अध्ययनादिनिष्पादितमित्यर्थः । कृषिः भूविलेख-
नम् । वाणिज्यं क्रयविक्रयव्यवहारः । कर्माणि यागादीनि । तेषां साधने
सति वृद्धिर्भवति ॥ ४ ॥

शूद्रेषु पूर्वेषां परिचर्या ॥ ५ ॥

अदधादित्येव । पूर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । परिचर्या शूश्रूषा । आह
चाऽऽपस्तम्बः—‘शूश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम्’ इति ॥ ५ ॥

किमिति शूश्रूषा शूद्राणामित्यत आह—

(१)पत्तो ह्यसृज्यन्तेति ॥ ६ ॥

१. तैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे प्रजापतेर्ब्राह्मणादीनां सृष्टिकथनावसरे “त-
स्मात् पादावुपजीवतः पत्तो ह्यसृज्येताम्” इति शूद्रस्य पादजन्यत्वमुक्तम् । तस्यैवाऽयं
बहुवचनान्तेनाऽनुवादः ।

हिशब्दो हेतौ । यस्मात्प्रजापतेः पादात्सृष्टः तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनव-
कृतः । अतो द्विजानां शुश्रूषैव शूद्रस्य धर्मः ॥ ६ ॥

एवं चातुर्वर्ण्यधर्ममभिधाय पुनः राज एवाऽऽह—

(१) सर्वतोधुरं पुरोहितं वृणुयात् ॥ ७ ॥

सर्वत्र धूर्यस्य सर्वतोधूः । धूश्च व्यापारः विषयज्ञानमिहाऽभिप्रेतम् ।
सर्वज्ञ इति यावत् । पुरो धीयत इति पुरोहितः । तं वृणुयात् वृणीत ॥ ७ ॥

तस्य शासने वर्तेत ॥ ८ ॥

तत्प्रयुक्तः कर्माणि कुर्यात् । स च ब्राह्मणः विद्याभिजनवांश्च गौत-
मवचनात् । स ह्याह—‘ब्राह्मणं पुरोदधीत विद्याभिजनवाग्रूपवयस्सम्प-
न्नं न्यायवृत्तं तपस्विनम् । तत्प्रसूतः कर्म कुर्वीत । ब्रह्मप्रसूतं हि क्षत्रम्-
ध्यते’ इत्यादि ॥ ८ ॥

सङ्ग्रामे न निवर्तेत ॥ ९ ॥

युद्धे उपस्थिते पलायनपरायणेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

युद्धे तु वर्तमाने—

न कर्णिभिर्न दिग्धैः प्रहरेत् ॥ १० ॥

कर्णवन्त्यस्त्राणि कर्णानि शूलादीनि । विषेण लिप्तानि दिग्धानि ।
असमासः प्रत्येकं प्रतिषेधप्राप्त्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च—

भीतमत्तोन्मत्तप्रमत्तविसन्नाहस्त्रिबालवृद्धब्रा-

ह्मणैर्न युध्येताऽन्यत्राऽऽततायिनः ॥ ११ ॥

भीतः व्रस्तः । मत्तस्सुरादिपानी । उन्मत्तो विरुद्धचेष्टः । प्रमत्तो
विगतचेताः । विसन्नाहो विगलितकवचादिबन्धः विगतव्यापारो वा ।
शेषाः प्रसिद्धाः । तैर्न युध्येत तान् न हिंस्यादित्यर्थः । तथा च गौतमः—
‘न दोषो हिंसायामाहवे । अन्यत्र व्यश्वसारथ्यनायुधकृताञ्जलिप्रकीर्ण-
केशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यः’ इति । व्यश्व-
सारथीत्यत्र व्यश्वो विसारथिरिति योजना । व्यश्वादिशब्दो दूतादिभिः

१. पुरोहितवरणमैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपञ्चिकायां “न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा
अन्नमदन्ति” (४०. १) इत्यादिना विस्तरशो विहितम् । तदेवाऽस्य सूत्रस्य मूल-
मिति भाति ॥

प्रत्येकं सम्बन्धनीयः । अदूतोऽपि दूतोऽहमिति यो वदति गौरहं ब्राह्मणोऽहमिति । पूर्वोक्तान्विशिनष्टि—अन्यत्राऽऽततायिन इति । आततायी साहसकारी ॥ ११ ॥

तद्धिसायां दोषाभावं परकीयमतेनोपन्यस्यति—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

(१) अध्यापकं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।

न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति ॥ १२ ॥

भ्रूणहा यज्ञसाधनवधकारी । भ्रूणो यज्ञः विभर्ति सर्वमिति । एवं ब्रुवतैतदभिप्रेतम्—आततायिविषयेऽपि ब्राह्मणवधे दोषोऽस्तीति । इतरथा 'न तेन भ्रूणहा भवति' इति नाऽवश्यत् ॥ १२ ॥

'षड्भागभृतो राजा' (१.१८.१) इत्युक्तम् । तस्य कचिदपवादमाह—

सामुद्रशुल्कः ॥ १३ ॥

राज्ञो भवतीति शेषः । द्वीपान्तरादाहृतं सामुद्रं वस्तु तत्सम्बन्धी सामुद्रशुल्कः पणद्रव्यम् ॥ १३ ॥

तस्मिन् भागः कियानित्यत आह—

वरं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् ॥ १४ ॥

गृहीयाद्राजेति शेषः । वरमुत्कृष्टद्रव्यरूपं रत्नादिद्रव्यं स्वामिने प्रदाय शेषं शतधा विभज्य दशपणं गृहीयात् । अनेन सामुद्रे दशभागशुल्क इत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

अन्येषामपि सारानुरूप्येणाऽनुपहत्य धर्मं प्रकल्पयेत् ॥ १५ ॥

असामुद्राणामपि द्रव्याणां सारफलपुष्पापेक्षया वरं रूपमनुपहत्यैव धर्मं प्रकल्पयेदात्मार्थम् । तत्र सारफलपुष्पाभिर्भागो गौतमेनोक्तः 'विंशतिभागशुल्कः परये । मूलफलपुष्पाधमधुमांसतृणानां षाष्ठ्यम्' इति । षष्ठ्यं षाष्ठ्यम् ॥ १५ ॥

किञ्च—

अब्राह्मणस्य प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं संवत्सरं

परिपाल्य राजा हरेत् ॥ १६ ॥

असावस्य द्रव्यस्य प्रभुरित्यज्ञानमात्रे प्रणष्टशब्दः । ब्रह्मस्वमिति तु

विहाते ब्राह्मण एवाऽऽदीत । उक्तं चैतच्छ्रौवाधिष्ठानाध्याये 'न तु क-
दाचिद्राजा ब्राह्मणस्य स्वमाददीत' इति । आह च मनुः—

प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा (१) त्वब्दं निधापयेत् ।

(२) अर्वागब्दाद्वरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ इति ॥

गौतमोऽपि 'प्रणष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुः । विख्याप्य संव-
त्सरं राज्ञा रक्ष्यम् । ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्यं राज्ञश्शेष' इति ॥ १६ ॥

अवध्यो वै ब्राह्मणस्सर्वापराधेषु ॥ १७ ॥

वैशब्दः श्रुतिसंसूचनार्थः । तथा च गौतमः—'षड्भिः परिहार्यो
राज्ञाऽवध्यश्चाऽवध्यश्चाऽदण्ड्यश्चाऽबहिष्कार्यश्चाऽपरिवाद्यश्चाऽपरिहार्य-
श्चेति' (३) इति । सर्वापराधेषु ब्रह्महत्यादिष्वपि ॥ १७ ॥

तत्र तर्हि किं कर्तव्यमित्याह—

ब्राह्मणस्य ब्रह्महत्यागुरुतल्पगमनस्वर्णस्तेयसुरापा-
नेषु कुसिन्धुभगसृगालसुराध्वजास्तप्तेनाऽयसा
ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्निर्धमनम् ॥ १८ ॥

कृत्वा प्रवासयेदिति शेषः । कुसिन्धुः कबन्धुः । भगः स्त्रीव्यञ्जनम् ।
सृगालो गोमायुः । स च शुनोऽपि प्रदर्शनार्थः । सुराध्वजः सुराभाण्डम् ।
आह च मनुः—

स्तेनस्य श्वापदः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

गुरुतल्पे भगः कार्यो ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ इति ॥

कबन्धाद्याकृतिकेन कृष्णायसेन ललाटेऽङ्कयति । उत्तरीयवाससां
चौर्ये विषयान्तरं निर्वासयेत् । यस्स्वयमेव प्रायश्चित्तं न करोति तस्या-
ऽयं दण्डः ॥ १८ ॥

क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधस्सर्वस्वहरणं च ॥ १९ ॥

सर्वत्र निहृष्टजातीयेनोत्कृष्टजातीयवधे वधस्सर्वस्वहरणं च दण्डो
द्वष्टव्यः ॥ १९ ॥

तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपान्
दण्डान् प्रकल्पयेत् ॥ २० ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्नेऽष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

१. त्र्यब्दं निधापयेदिति क. पु.

२. अर्वाकृष्यब्दाद्वरेदिति ग. पु.

३. अपरिभाष्यश्चेति. ग. पु.

तुल्यापकृष्टता चाऽत्र जातितोऽभिजनघनवर्तनादिभिः । यथावल
यथास्वशक्ति । तथा स्मृत्यन्तरम्—

देशकालवयशशक्तिबलं सञ्चिन्त्य कर्मणि ।

तथाऽपराधं वाऽवेक्ष्य दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ॥ इति ॥

क्षत्रियवधे गोसहस्रमृषभैकाधिकं राज्ञ उत्सु-
जेद्वैरनिर्यातनार्थम् ॥ १ ॥

दण्डः प्रायश्चित्तं चैतत् । यथा 'श्वभिः खादयेद्राजा निहोनवर्णगमने
स्त्रियं प्रकाशम्' इति । राज्ञे पालयित्रे त्यजेत् । एवं च वैरनिर्यातनमपि
कृतं भवति । वैरस्य पापस्य निर्यातनमपयातनं नाश इत्यनर्थान्तरम् ।
यद्वा—स्वजातीयनिमित्तकापप्रशमनम् । यथा—

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिम् ॥ इति ॥ २ ॥

शतं वैद्ये दश शूद्र ऋषभश्चाऽन्नाधिकः ॥ २ ॥

सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थं इति शेषः । एषोऽपि राज्ञे त्यागः ॥ २ ॥

शूद्रवधेन स्त्रीवधो गोवधश्च व्याख्यातः ॥ ३ ॥

ऋषभैकादशगोत्यजनमत्राऽतिदिश्यते । इह चान्द्रायणस्याऽभ्युप-
चयो द्रष्टव्यः । आह च मनुः—

स्त्रीशूद्रविदूक्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ।

उपपातकसंयुक्तो गोध्नो मांसं यवान् पिबेत् ॥ इति ॥

इति प्रस्तुत्य

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ इति ॥ ३ ॥

(१) अन्यत्राऽऽत्रेय्या वधात् ॥ ४ ॥

तस्या वधे वक्ष्यति—'आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः' (१६. ७)
इति । अनात्रेयीस्त्रीवधे ऋषभैकादशदानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

धेन्वनडुहोश्च ॥ ५ ॥

वध इति शेषः । धेतुः पयस्विनी । अनङ्वान्(१)अनोचहन-
क्षमः पुङ्गवः । अयमपि ऋषभैकादशगोदानातिदेशः ॥ ५ ॥

वधे धेन्वनडुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेत् ॥ ६ ॥

ऋषभैकादशगोदानस्याऽन्ते तु नाऽत्र दानतपसोस्समुच्चयः । अत
एवैतत् ज्ञापितं भवति-धेन्वनडुहावत्र विशिष्टपुरुषसम्बन्धिनावग्निहोत्रा-
दिविशिष्टोपयोगार्थं । दुर्भिक्षादिषु च बहुदोग्धृत्वेन बहुदोदृत्वेन प्रजा-
संरक्षणार्थं वेति । अन्यथा शूद्रहत्यातः तस्य प्रायश्चित्तं गुरुतरं न
स्यादिति ॥ ६ ॥

आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः ॥ ७ ॥

‘रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुरत्र ह्येष दाम्पत्यं भवति’ इति ।
गावध इत्यन्ये । क्षत्रियवधदण्डप्रायश्चित्तयोरुभयोरप्यमतिदेशः ॥ ७ ॥

हंसभासबर्हिणचक्रवाकप्रचलाककाकोलूककण्टकडि-
डिकमण्डूकडोरिकाश्वबभ्रुनकुलादीनां वधे

शूद्रवत् ॥ ८ ॥

शूद्रं हत्वा यत्प्रायश्चित्तं तत्प्रायश्चित्तमेतेषां वधे भवति । सर्वत्र चा-
तिदेशे मानाधीनता । इह मण्डूकग्रहणं मार्जारादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ।
आह च मनुः--

मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।

श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ इति ॥

प्रचलाको डिम्बः । डिडिकः चुचुन्दरी । आदिग्रहणात् कुञ्जकौञ्चा-
देरपि ग्रहणम् । ‘कुञ्जकौञ्चौ शूद्रहत्यावत् प्रायश्चित्तम्’ इति स्मृत्य-
न्तरात् । एवं तावत् ‘शास्ता राजा दुरात्मनाम्’ इति मत्वा प्रायश्चि-
त्तान्यपि राजा कारयितव्यानीत्यर्थः । तानि दिङ्मात्रेण दर्शितानि ॥८॥

साम्प्रतं पापप्रसङ्गात् कूटसाक्षिनिवृत्त्यर्थं साक्षिप्रकरणमारभ्यते ।
तत्र प्रथमं मृषावदनं परिहारयति-

लोकसङ्ग्रहणार्थं यथादृष्टं यथाश्रुतं साक्षी ब्रूयात् ॥९॥

द्वयोः परस्परविप्रतिपत्तौ ज्ञातमर्थं साक्षिभिर्भावयेत् । महाजन-
परिग्रहार्थं तत्र साक्षी यथादृष्टं निरपेक्षप्रमाणेनाऽवगतं यथाश्रुतमाप्त-
वाक्यादवगतं तथैव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

परीक्षकाणां सम्यक्परीक्षाभावे—

पादो धर्मस्य कर्तारं पादो गच्छति साक्षिणम् ।

पादस्सभासदस्सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥

राजा भवत्यनेनाश्च मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं यत्र निन्वो ह निन्ध्यते ॥१०॥

राजा सम्यक्परीक्षा कर्तव्येति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः । इतरथा अधर्मस्य कृतस्य पाद एव तत्कर्तारं गच्छेत् । इतरे त्रयः पादाः साक्षिसभासद्राजगा इत्युक्तम् । सम्यक्परीक्ष्य दुष्टनिग्रहः परीक्षकाणां पाप्रमोचनार्थं इति द्वितीयश्लोकार्थः ॥ १० ॥

तत्र परीक्षावेलायां पृथक् श्लोकसंक्षेपः—

साक्षिणं त्वेवमुद्दिष्टं यत्नात्पृच्छेद्विचक्षणः ॥ ११ ॥

अर्थिना निर्दिष्टान् साक्षिण एव पृच्छेदिति पदान्वयः ॥ ११ ॥

कथं पृच्छेत् ?

यां रात्रिमज्जनिष्ठास्त्वं यां च रात्रिं मरिष्यसि ।

एतयोरन्तरा यत्ते सुकृतं सुकृतं भवेत् ॥

तत्सर्वं राजगामि स्यादनुतं ब्रुवतस्तव ॥ १२ ॥

सुकृतं धर्मः । स च सुष्ठु कृतो यथाविध्यनुष्ठितः । यमनृतेन पराजयसि तद्गामी त्वदीयो धर्म इति याज्ञवल्क्योऽभिप्रेति—

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।

तत्सर्वं तस्य जानीहि पराजयसि यं मृषा ॥

इत्यवदत् ॥ १२ ॥

किञ्च—

त्रीनेव च पितृन् हन्ति त्रीनेव च पितामहान् ॥ १३ ॥

अनुतवदनमात्रे एष दोषः ॥ १३ ॥

साक्ष्यनृते तु—

सप्त जातानजातांश्च साक्षी साक्ष्यं मृषा वदन् ॥ १४ ॥

स आत्मनः पूर्वापरान् सप्तसप्त हन्तीत्यर्थः । अधर्मप्रवृत्तचित्तानां मत्याऽऽत्मीयवश्यहननोपाये वैराग्यं भवनीत्येवं सात्त्विकम् ॥ १४ ॥

अथेदानीं विप्रतिपत्तिविषयभूतदृष्टविशेषापेक्षयाऽनृतवदने दोषमाह—

हिरण्यार्थेऽनृते हन्ति त्रीनेव च पितामहान् ।

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ॥

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ।

सर्वं भूम्यनृते हन्ति साक्षी साक्ष्यं मृषा वदन् ॥१५॥

अत्र हिरण्यशब्दो रजतादिवचनः ।

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ॥

इति सुवर्णविषये मानवदर्शनात् ॥ १५ ॥

अथ साक्षिलक्षणमाह—

चत्वारो वर्णाः पुत्रिणः साक्षिणस्स्युरन्यत्र श्रो-

त्रियराजन्यप्रव्रजितमानुष्यहीनेभ्यः ॥ १६ ॥

मानुष्यहीनो बन्धुहीनः । एते श्रोत्रियराजन्यप्रव्रजिताः वचनादसा-

क्षिणः । बन्धुहीनस्तु दृष्टदोषात् । तथा च नारदः—

वचनाद्दोषतो भेदा स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः ।

श्रोत्रियाद्याः अवचनाच्चे न स्युर्दोषदर्शनात् ॥ इत्यादि ॥१६॥

साक्षिद्वैधे सति राज्ञा तत्पुरुषैश्च किं कर्तव्यमित्याह—

स्मृतौ प्रधानतः प्रतिपत्तिः ॥ १७ ॥

प्राधान्यं तपोनिर्दिष्टविद्यादिभिः, तद्वचनात् प्रतिपत्तिः निश्चयः ।

कार्यं इत्यव्याहारः । किमुक्तं भवति—

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥

इत्येतदुक्तं भवति ॥ १७ ॥

अतोऽन्यथा कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

उक्तोपायादुपायान्तरेण निर्णये सति कर्तव्यं नाम दोषो भवति ।

कर्तव्यं नरकं तस्मिन् निपातः कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

तत्र च प्रायश्चित्तमाह—

द्वादशरात्रं तप्तं पयः पिबन् कूश्माण्डैर्वा जुहुयात्

कुश्माण्डैर्वा जुहुयादिति ॥ १९ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने एकोनविंशः खण्डः ॥ १६ ॥

घृतमिति शेषः । अस्मार्तत्वादाहवनीय एवाऽयं होमो राज्ञो राजपुरुषाणां च (?) । कृष्माण्डानि 'यद्देवा देवहेलनम्' इत्यारभ्य "पुनर्मनः पुनरायुर्म आगा"दित्यन्तान्यारण्यके प्रसिद्धानि । प्रतिमन्त्रं च होमभेदः । प्रत्यहं होमावृत्तिरिति केचित् । अपरे द्वादशरात्रस्याऽन्ते सकृदेवेत्याहुः ॥ १६ ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ॥

'साक्षिणः पुत्रिणः' (१६. १६.) इत्युक्तम् । केनोपायेन पुत्रिणो भवन्तीत्येतत्प्रसङ्गेन विवाहानामवतारः—

(१) अष्टौ विवाहाः ॥ १ ॥

उच्यन्त इति शेषः । नियमार्थमष्टग्रहणम् । ततश्च वक्ष्यमाणब्राह्मदिनियमधर्मलङ्घननिमित्तवर्णसङ्करो भवतीत्येतदर्थान्सूचितं भवतीति ॥ १ ॥
तत्राऽऽह—

श्रुतिशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणोऽर्थिने कन्या
दीयते स ब्राह्मः ॥ २ ॥

अयमाद्यो धर्मविवाहः । श्रुतं वेदार्थज्ञानं, शीलं सर्वसहिष्णुता । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणोऽस्कन्नरेताश्च । कन्या अक्षतयोनिः । आह च मनुः—
आच्छाद्य चाऽऽर्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ इति ॥

आच्छाद्याऽलङ्कृत्यै“षा सहधर्मं चर्यता”
मिति प्राजापत्यः ॥ ३ ॥

आच्छादनालङ्करणे कन्याया एव । वरस्याऽप्येके । “एषा” इत्यादि-मन्त्रः । एषा ते भार्या । त्वदीयो द्रव्यसाध्यो धर्मोऽनया सह चर्यतामिति मन्त्रार्थः । एष प्राजापत्यो नाम द्वितीयः ॥ ३ ॥

१. ब्राह्मो प्राजापत्यं आसुरे पैशाचं चाऽन्तर्भाव्य षडेव विवाहान् कथयत्या-
पस्तम्बाचार्यः । See आप. ध. २.१२-१७

तृतीयस्तु—

पूर्वा लाजाहुतिं हुत्वा गोमिथुनं कन्यावते
दत्त्वा ग्रहणमार्षः ॥ ४ ॥

वैवाहिकीनां लाजाहुतीनां प्रथमाहुत्यनन्तरं कन्यास्वामिने गोमिथुनं
वरं प्रदाय तस्या एव पुनर्ग्रहणमार्षो नाम विवाहः ॥ ४ ॥

चतुर्थः पुनः—

दक्षिणासु नीयमानास्वन्तर्वेदि ऋत्विजे
स दैवः ॥ ५ ॥

ऋत्विग्वरणवेलायामेव कश्चिद्वरसम्पद्भिर्गुक्तमृत्विक्त्वेन वृत्त्वा द-
क्षिणाकाले तदीयभागेन सह कन्यां तस्मै दद्यात् । स च तां प्रतिगृह्य
समाप्ते यन्ने 'प्रजापतिस्त्रियां यशः' इति षड्भिर्मन्त्रैः पुनः प्रतिगृह्य शुभे
नक्षत्रे विवाहहोमं कुर्यात् । स दैवो नाम ॥ ५ ॥

सकामेन सकामायां मिथस्संयोगो गान्धर्वः ॥ ६ ॥

संयोगस्समवायः । विवाहहोमस्तु यथाविध्येव । एवंलक्षणको
गान्धर्वो नाम पञ्चमः ॥ ६ ॥

षष्ठस्तु—

धनेनोपतोष्याऽऽसुरः ॥ ७ ॥

कन्यावन्तमुपतोष्य । यथाविध्येव होमः ॥ ७ ॥

सप्तम उत्तरः—

प्रसह्य हरणाद्राक्षसः ॥ ८ ॥

अत्राऽपि तथैव विवाहः । यथा रुक्मिणीहरणं तथैव राक्षसः ॥ ८ ॥

तथाऽष्टमः—

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वोपयच्छेदिति पैशाचः ॥ ९ ॥

मदनीयेन द्रव्येण मत्ताम् । प्रमत्ता भयादिना प्रणष्टचेताः । उपय-
मनं चाऽर्थान्मैथुनमेव । आह च मनुः—

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥ इति ॥ ९ ॥

तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः

पूर्वदशेयान् ॥ १० ॥

ब्राह्मप्राजापत्यार्षदैवाश्चत्वारः प्रशस्ताः । तत्राऽपि पूर्वपूर्वविवाह उत्तरोत्तरस्मात् श्रेयान् वेदितव्यः ॥ १० ॥

उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् ॥ ११ ॥

उत्तरेषां वर्णानामुत्तरे गान्धर्वासुरराक्षसपैशाचाश्चत्वारो विवाहाः । अत्राऽपि पूर्वपूर्वश्रेयानिति वक्तव्ये उत्तरोत्तरः पापीयानिति वचनं पुनरन्यस्याऽत्यन्तपापिष्ठत्वव्यापनार्थम् । उदाहृतं चाऽत्र मानवम्—‘स पापिष्ठो विवाहानाम्’ इति ॥ ११ ॥

**अत्राऽपि षष्ठसप्तमौ क्षन्धर्मानुगतौ तत्प्रत्य-
यत्वात् क्षन्स्येति ॥ १२ ॥**

तत्प्रत्ययत्वं तत्प्रधानत्वम् । बलं हि राज्ञां प्रधानम् । तथा चोक्तम्—‘क्षत्रियस्य बलान्वितम्’ इति । आसुरेऽपि धनं बलहेतुतयाऽभिप्रेतम् ॥ १२ ॥

पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्राणाम् ॥ १३ ॥

पञ्चमो गान्धर्वः स वैश्यानां भवति । अष्टमः पैशाचः स शूद्राणाम् ॥ १३ ॥ ईदृश्याः व्यवस्थायाः को हेतुरिति बुभुक्षूनामाह—

अयन्त्रितकलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति ॥ १४ ॥

अयन्त्रितं अनियतं कलत्रं भार्या येषां ते भवन्ति अयन्त्रितकलत्राः । दारेष्वत्यन्तनियमस्तेषां न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तद्वा कथमिति चेत्—

कर्षणशुश्रूषाधिकृतत्वात् ॥ १५ ॥

कर्षणं वाणिज्यादीनामप्युपलक्षणार्थम् । निकृष्टकर्माधिकृतत्वात्तयोर्विवाहा अपि तादृशा एवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

गान्धर्वमन्येके प्रशंसन्ति सर्वेषां स्नेहानुगतत्वात् ॥ १६ ॥

इति बौधायनधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने विंशः खण्डः ॥ २० ॥

एतद्वि गान्धर्वस्य लक्षणम्—‘सकामेन सकामायाम्’ इति । तत्र स्नेहो मनश्चक्षुषोर्निबन्धः । तदन्वयगतं विहितविवाहकर्म । तथा चाऽऽपस्तम्बः—‘यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नैतरदाद्रियेत’ इति ॥ १६ ॥

(१) यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवतीति
विज्ञायते ॥ १ ॥

प्रशस्ते विवाहे यत्न आस्थेय इत्यभिप्रायः । तथा च सति तत्रोत्पन्नाः
पुत्रा अपि साधवो भविष्यन्ति ॥ २ ॥

(२) अथाऽप्युदाहरन्ति—

साधवस्त्रिपुरुषमार्षादश दैवादश प्राजाप-
त्यादश पूर्वान् दशाऽपरानात्मानं च
ब्राह्मीपुत्र इति विज्ञायते ॥ २ ॥

तेनाऽस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवतीत्येतदाह ॥ २ ॥

तदाह—

वेदस्वीकरणशक्तिरप्येवंविधानामेव पुत्राणां
भवतीति ॥ ३ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ३ ॥

आसुरादिविवाहो ब्राह्मणानां निन्द्य इत्याह—

क्रीता द्रव्येण या नारी सा न पत्नी विधीयते ।
सा न दैवे न सा पित्र्ये दार्सी तां
कश्यपोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

क्रीताया वेदोक्तकर्मण्यधिकारो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कन्याविक्रयोऽपि न कर्तव्य इत्याह—

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।
आत्मविक्रयिणः पापाः महाकिल्बिषकारकाः ॥
पतन्ति नरके घोरे व्रन्ति चाऽऽसप्तमं कुलम् ।
गमनागमनं चैव सर्वं शुल्को विधीयते ॥ ५ ॥

कन्याविक्रयी कुत्सितजन्मभागभवति, अधःपाती च । तस्मात्कन्या-
विक्रयो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नानां पुत्राणां वेदस्वीकरणे शक्तिरित्युक्तम् । त-

त्राऽविघ्नेन वेदस्वीकरणायाऽनध्ययनप्रकरणमारभ्यते—

**पौर्णमास्यष्टकामावास्याग्न्युत्पातभूमिकम्पश्मशान-
देशपतिश्रोत्रियैकतीर्थप्रायणेऽप्यहोरात्रमनध्यायः ॥ ६ ॥**

पौर्णमासी तिथिः यस्यां चन्द्रमाः पूर्ण उत्सर्पेत् । अष्टका पौर्णमा-
स्या उपरिष्ठादष्टमी । अमावास्या अमा सह सूर्येण यस्यां तिथौ चन्द्र-
मा वसति सा । अग्न्युत्पातः यस्मिन् ग्रामे गृहदाहस्तस्मिन् ग्रामे ।
भूमिकम्पो भुवश्चलनम् । श्मशानं शवशयनम्, शरीरस्य दहन-
भूमिः निक्षेपभूमिर्वा । तत्र गमनदिवसेऽपि । प्रायणं मरणम् । तच्च देश-
पत्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । देशपती राजा तस्य राष्ट्रे वसन् तन्म-
रणदिवसेऽपि । एकः तीर्थः गुरुः ययोरिति विग्रहः । एतेऽप्यहोरात्रं नाऽ-
धीयीतेति ॥ ६ ॥

**वाते पूतिगन्धे नीहारे नृत्तगीतवादित्ररुदित-
सामशब्देषु तावन्तं कालम् ॥ ७ ॥**

वातो वायुः दिवा चेत्पांसुगन्धहरः । नक्तं चेत् कर्णश्रावी । पूतिगन्धो
दुर्गन्धः । नीहारो हिमप्रावरणम् । (तच्च हिमानी) तत्राऽऽहिमात्
तावदनध्यायः । वादित्रं वीणावादनम् । यावदेतानि निवर्तन्ते तावद-
नध्यायः ॥ ७ ॥

**(१)स्तनयित्नुवर्षविद्युत्सन्निपाते त्र्यहमनध्या-
योऽन्यत्र (२)वर्षाकालात् ॥ ८ ॥**

स्तनयित्नुर्मेघगर्जितम् । विद्युत्तदित् । अप्रमुष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

वर्षाकालेऽपि वर्षवर्जमहोरात्रयोश्च तत्कालम् ॥ ९ ॥

वर्षाकालेऽपि विद्युत्स्तनयित्नुसन्निपातेऽहनि चेदास्तमयादनध्या-
यः । रात्रौ चेदोषसः ॥ ९ ॥

(३)पित्र्यप्रतिग्रहभोजनयोश्च तद्विवसशेषम् ॥ १० ॥

पितरो देवता यस्य कर्मणस्तत्पित्र्यं, तस्मिन् आमश्राद्धार्थं वा भोज-
नार्थं वा निमन्त्रणप्रभृत्यनध्यायः ॥ १० ॥

भोजने(१)ऽवाजरणम् ॥ ११ ॥

अनध्याय इत्येव । भोजनपक्षे निमन्त्रणप्रभृत्याजरणमित्यर्थः ॥११॥
कथं पुनरभुक्तवत्येव भोजनाभ्युपगममात्रे आमन्त्रणरूपे पाणौ चा-
मश्राद्धेऽनध्याय इत्याशङ्क्याऽऽह—

पाणिमुखो हि ब्राह्मणः ॥ १२ ॥

आमश्राद्धस्याऽप्येतदेव लिङ्गम् ॥ १२ ॥
एतदेव द्रढयितुमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

भुक्तं प्रतिगृहीतं च निर्विशेषमिति श्रुतिः ॥ १३ ॥

अनध्याय एवाऽयमविशेषः । प्रायश्चित्तं तु प्रतिगृहीतेऽर्धमेव 'आ-
मश्रेदर्धमेव' इति स्मरणात् । भोजनप्रायश्चित्तं च स्मृत्यन्तरादवग-
न्तव्यम्—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके तथा ।

पक्षत्रये तु कृच्छ्रं स्यात् पाणमासे कृच्छ्रमेव तु ॥

सपिण्डे तु त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं तथाऽब्धिके ॥

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या चाऽभिमन्त्रिताः ।

मासि श्राद्धे च तामेव नित्यश्राद्धे जपेच्छतम् ॥ इति ॥ १३ ॥

पितर्युपरते त्रिरात्रम् ॥ १४ ॥

उपरते मृते । अनध्याय इत्यनुवर्तते । असमावृत्तस्याऽयम् । समा-
वृत्तस्य त्वशुचिभावादेवाऽनध्यायः प्राप्तः । अत्रोपाध्यायमेव वेदप्रदा-
नात् पितेत्याह । साक्षात्पितरि द्वादशाहविधानात्—'मातरि पितर्या-
चार्य इति द्वादशाहाः' इति ॥ १४ ॥

कथमयमपि पितेति चेत्तदाह—

(२)द्वयमु ह वै सुश्रवसोऽनूचानस्य रेतो ब्राह्मण-
स्योर्ध्वं नाभेरधस्तादन्यत् स यदूर्ध्वं नाभेस्तेन हैतत्
प्रजायते यद्ब्राह्मणानुपनयति यदध्यापयति यद्याजय-
ति यत्साधु करोति सर्वाऽस्यैषा प्रजा भवति । अथ यद-

वाचीनं नाभेस्तेन हास्यौरसी प्रजा भवति तस्माच्छ्रो-
त्रियमनूचानमप्रजोऽसीति न वदन्ति ॥ १५ ॥

उह वै इति पदद्वयं त्रयं वा शब्दशोभार्थम् । सुश्रवस इति शृणो-
तेरौणादिकोऽस्तु प्रत्ययः । श्रमेण श्रुतवत इत्यर्थः । अनूचानो वेदतद-
र्थाङ्गाध्यायो । ईदृशस्य ब्राह्मणस्य द्वयं रेतः प्रजननहेतुर्विद्यते । तत्र ऊर्ध्वं
नाभेरकम् । स च प्राणवायुः नाभेरुत्थितो वक्त्रे विचरन् विविधानां
शब्दानामभिव्यञ्जकः । अवाचीनो न्यक् । स च नाभेरवाचीनाग्रे उत्प-
न्नः शुक्लविसर्गो हेतुः वायुः । तत्र ऊर्ध्वाग्रेण रेतसा चतस्रः प्रजा उत्पादय-
ति—उपनयनाध्यापनयाजनसाधुकृत्याभिः । अस्यैव हीत्थं प्रजा उत्पाद-
यितुं शक्तिरस्ति । एतद्धि प्रजानां श्रेष्ठतरं जन्म, शरीरान्तरेऽप्यनुग्राहक-
त्वात् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—‘तच्छ्रेष्ठं जन्म । शरीरमेव मातापितरौ ज-
नयतः’ इति । पशुवदेवेत्यभिप्रायः । उक्तं च—‘कामं मातापितरौ चैन-
मुत्पादयतो मिथः’ इति । अथ यदवाचीनं नाभेस्तेन हास्यौरसी प्रजा
भवति । यस्मादेवंविधस्य पुरुषस्य चतस्रः प्रजास्सन्ततिः केवलं श्रोत्रि-
यस्याऽध्यापननिमित्ताऽस्ति तस्मादौरस्यभावेऽप्यमुमप्रजोसीति विद्वां-
सो न वदन्ति । तस्माद्वेदप्रदानपितरि मृते ज्यहमनध्यायो युक्तः ॥ १५ ॥
यस्मादेवम्—

तस्माद्विनामा द्विमुखो विप्रो द्विरेता द्विज-
न्मा चेति ॥ १६ ॥

द्वे नामनी यस्य स द्विनामा ‘तस्माद्विनामा ब्राह्मणोऽर्चुकः’ इति
श्रुतिः । अर्चुकस्समृद्धः । द्वे चांस्य मुखे पाणिरास्यमिति द्विमुखः । द्वे
रेतसौ शुक्लमेकं, द्वितीयं ब्रह्म । जन्मनी अपि द्वे माता ब्राह्मणश्च ॥ १६ ॥
अथ प्रकृतमनुसरामः—

शूद्रापपात्रश्रवणसंदर्शनयोश्च तावन्तं कालम् ॥ १७ ॥

(१) समुचितयोरप्यपपात्रनिषेधः । ततश्च कुर्यादतिरोहिते अपपात्रे
अनध्यायम् ॥ १७ ॥

नक्तं शिवाविरावे नाऽधीयीत स्वप्नान्तम् ॥ १८ ॥

रात्रौ शिवाविरावे वृद्धगोमायुरुते । तच्च विशिष्टरुतम् । तस्मिन्
सति सुप्त्वा बुद्ध्वाऽध्येतव्यम् ॥ १८ ॥

अहोरात्रयो(१)स्सन्ध्ययोः पर्वसु च नाऽधीयीत ॥ १९ ॥

तत्रैका सन्ध्याऽरुणप्रभातमारभ्य आसुर्योदयदर्शनात् । अपराऽस्तमयादारभ्य आनक्षत्रोदयात् । पर्वस्विति बहुवचनात् बहुव्यस्तित्ययो गृह्यन्ते । एका तावत्पर्वद्वयमध्यगता अष्टमी । उभयोरपि पर्वणोरभितस्तिथिद्वयं चतुर्दशी प्रतिपञ्चेति । अतोऽष्टमीद्वयं चतुर्दशीद्वयं प्रतिपद्वयं च गृहीतं भवति । चशब्दाद्यस्यां तिथाद्यादित्योऽस्तमेति साऽभिप्रेता । तथा हि—

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्मिन् याति दिवाकरः ।

सा तिथिर्मुनिभिः प्रोक्ता दानाध्ययनकर्मसु ॥ इति ॥

तावन्तं कालं सा सा तिथिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

पर्वप्रसङ्गादित्यमन्यः पर्वणि नियम उच्यते—

न मांसमहनीयान्न स्त्रियमुपेयात् ॥ २० ॥

एतदतिक्रमेऽप्यध्ययनविघ्न एव भवतीति कल्प्यते ॥ २० ॥

पर्वसु हि रक्षाःपिशाचा(२) व्यभिचारवन्तो

भवन्तीति विज्ञायते ॥ २१ ॥

श्रुतिरेषेत्यभिमानिना विज्ञायत इति गमनति । पर्वसु रक्षांसि पिशाचाश्च व्यभिचारवन्तः । वि वैविध्ये, अभीत्याभिमुख्ये, चरतिः गमने भक्षणे च वर्तते । पर्वसु विविधं गच्छन्ति विविधं भक्षयन्ति च । पर्वसु स्व्यभिगमनमांसाशनवन्तीत्यर्थः । तद्यदि मनुष्या अपि कुर्युः तान् रक्षाः पिशाचाः बाधन्ते । अतोऽस्मादेव भया(३)न्निवर्तितव्यम् ॥ २१ ॥

प्रकरणार्थमेवाऽनुसरति—

अन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्वहोरात्रमनध्यायो-

ऽन्यत्र मानसात् ॥ २२ ॥

अद्भुतमाश्चर्यम् । यथा अम्बुनि मज्जन्यलावूनि, ग्रावाणः प्लवन्ते, जले चाऽन्युद्भवाऽऽम्रौ, पत्रोद्भवः इत्याद्युत्पातः । परार्थं विपर्ययप्रदर्शनम् । यथा स्थावरस्य देशान्तरगमनं प्रतिमारोदनरुधिरस्रवणादि । यद्वा-षष्ठीतत्पुरुषोऽयमद्भुतोत्पातेष्विति । अन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्विति । एतेष्वहोरात्रमनध्यायोऽन्यत्र मानसादध्ययनात् । मान-

१. सन्ध्योः इति इ. पु.

२. "व्यतिचारवन्तः" इति. इ. ई. ख. पुस्तकेषु

३. न कर्तव्यं क. गु.

साध्ययनविशिष्ट एव सर्वानध्यायविशेषो द्रष्टव्यः । कचिन्मानसेऽपि निषेधदर्शनात् । यथा—

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रे च विसर्जयन् ।

उच्छिष्टश्चाद्धमुक् चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ इति ।

मानसेऽपि जननमरणयोरनध्यायः ॥ २२ ॥

अपिशब्दाद्वाचिकेऽपि । जननमरणग्रहणं सर्वेषामात्माशुचिभावा-
नामुपलक्षणम् । तथा च स्वाध्यायब्राह्मणम्—‘तस्य वा एतस्य यज्ञस्य
द्रावणध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यदेशः’ इति ॥ २२ ॥

‘अशुचिर्नाऽधीयीत’ इति यदुक्तं तद्वाचिकस्यैव मा विज्ञायीति ज्ञापनार्थं
विनिन्दन्ति—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

हन्त्यष्टमी ह्युपाध्यायं हन्ति शिष्यं चतुर्दशी ।

हन्ति पञ्चदशी विद्यां तस्मात्पर्वणि वर्जयेत् ॥

तस्मात्पर्वणि वर्जयेदिति ॥ २३ ॥

अथास्तः प्रायश्चित्तानि ॥ २१ ॥

(१) यथायुक्तो विवाहः । अष्टौ विवाहाः । क्षत्रियवधे
गोसहस्रम् । षड्भागभृतो राजा रक्षेत् । रथकारा-
म्बष्ठ । चत्वारो वर्णाः । उत्तरत उपचारो विहारः ।
मृण्मयानां पात्राणाम् । शुचिमध्वरं देवा जुषन्ते ।
अभक्ष्याः पशवो ग्राम्याः । सपिण्डेष्वदशाहम् ।
गोचर्ममात्रम् । नित्यं शुद्धः कारुहस्तः । अथास्त-
श्चौचाधिष्ठानम् । कमण्डुलुर्द्विजातीनाम् । अथ कम-
ण्डुलुचर्यामुपदिशन्ति । अथ स्नातकस्य । धर्मार्थौ यत्र न

१. इमानि सूत्रैकदेशरूपाणि तत्तत्खण्डप्रतीकरूपाणि प्रश्नसमाप्त्यनन्तरं मध्येतु
सम्प्रदायेऽधीयन्ते प्रातिलोम्येन । तदनुसारेण मूलपुस्तकेषु । लिखितानीत्यत्राऽपि मूल-
सूत्रानन्तरं सम्प्रदायाविच्छेदाय लिखितानि ।

स्याताम् । अष्टाचत्वारिंशद्ब्रूषाणि । पञ्चधा विप्रतिप-
त्तिः । उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने एकविंशः खण्डः ॥

उपाध्यायहनने तदलाभकृतो विघ्नो लक्ष्यते । एवं शिष्यहननेनाऽपि
तदध्येत्रभावकृतः । विद्याहननेनाऽपि पुरुषान्तरनैरपेक्ष्याभावो लक्ष्यते ।
अन्योऽप्यध्ययनविघ्नसङ्गावो द्रष्टव्यः । अत्यन्तनिश्चयेऽस्त्वादध्ययनस्य
विघ्नसन्ततिरवश्यम्भाविनी । सा च तद्वर्जनेनैव परिहरणीया । तथाचो-
क्तम्—‘श्रेयांसि बहुविघ्नानि’ इति ॥ २३ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते प्रथमप्रश्ने

गृह्यसूत्रे चतुर्दशप्रश्ने एकादशोऽध्यायः ॥

प्रथमः (गृह्यसूत्रे चतुर्दशः) प्रश्नस्समाप्तः ॥

अथ द्वितीयः प्रश्नः ॥

ब्रह्महात्यदिषु दण्ड उक्तः 'अवध्यो वै ब्राह्मणस्सर्वापराधेषु' इत्ये-
वमादिना—

अथाऽतः प्रायश्चित्तानि ॥ १ ॥

वक्ष्याम इति शेषः । विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानिमित्तदोषफलं यैः
कर्मभिः नाऽनुमुद्धृते तानि प्रायश्चित्तानि । (१) तत्राऽपराधिनोऽननुतापिनो
बलादानीतस्य दण्डप्रायश्चित्तयोस्समुच्चयः । (२) स्वयमेवाऽऽगत्य राज्ञे
निवेदयमानस्य दण्ड एव । यः पुनरनुतापेन प्रायश्चित्तमनुतिष्ठति तस्य
तेनैव भवितव्यम् । एनोभूयस्तेव क्रमनियमे हेतुः ॥ १ ॥

इदमत्र प्रथमं ब्रह्मघ्न आह—

भ्रूणहा द्वादश समाः ॥ २ ॥

भ्रूणं यन्नं विभर्ति पाति नयतीति तत्साधनवधकारी भ्रूणहा
ब्रह्महेति यावत् । समाः सम्बत्सरान् । वक्ष्यमाणव्रतं चरेत् ॥ २ ॥

तदाह—

कपाली खट्वाङ्गी गर्दभचर्मवासा अरण्यनि-

केतनः श्मशाने ध्वजं शवशिरः कृत्वा

कुटीं कारयेत्तामावसेत् सप्ताऽगाराणि

भैक्षं चरेत् स्वकर्माऽऽचक्ष्माणस्तेन

प्राणान्धारयेदलब्धोपवासः ॥ ३ ॥

खट्वाया अङ्गं पादादि तद्दण्डार्थं भवति । गर्दभस्य चर्म वासो यस्य
स तथोक्तः । अरण्यमस्य निकेतनं विहरणदेशः; चङ्क्रमणदेश इति
यावत् । श्मशानं निरुक्तम् । तत्र कुटीं कारयेदिति सम्बन्धः । शवस्य
शिरो ध्वजं चिह्नं कुर्यात् भिक्षाकाले—यं हत्वा एतच्चरति तस्य शिर
इति । यस्य कस्य चिदित्यन्ये । तथा च सति शवग्रहणमकिञ्चित्करं

१. अनुपतापिनः इति ग. पु.

२. यस्तु स्वयमेवागत्य राज्ञे निवेदयेत् तस्य दण्ड एव इति ग. पु.

स्यात् । स्वकर्माऽऽचक्षाणः—ब्रह्महाऽहमस्मीति, ब्रह्मघ्ने भिक्षां देहीति
 द्रुवन् । भिक्षां चरन्नपि यदि भिक्षां सप्तस्वगारेषु न लभेत तदोपवासः का-
 र्यः । तामेव कुटीमधिवसेत् । एवं द्वादश समाश्चरन् पूतो भवति । ब्रा-
 ह्मणाधिकारिकमिदं प्रायश्चित्तम् । यतस्सुमन्तुराह—‘ब्राह्मणो ब्राह्मणं
 हत्वा’ इति ॥ ३ ॥

अधुना द्वादशवार्षिकस्य व्रतस्य प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अश्वमेधेन गोसवेनाऽग्निष्टुता वा यजेत ॥ ४ ॥

आहिताग्नेरिष्टप्रथमसोमस्य एतयोः प्रायश्चित्तसमाधानं कार्यम् ।
 अश्वमेधस्तु राजयज्ञत्वात् ‘राजा विजितसार्वभौमः’ इत्येवं विशिष्टस्य
 राज्ञो भवति ॥ ४ ॥

अश्वमेधावभृथे वाऽऽत्मानं प्लावयेत् ॥ ५ ॥

अन्यस्याऽप्यश्वमेधावभृथे वा आत्मानं स्नापयेत् । एतानि प्रायश्चि-
 त्तानि हन्तृगुणापेक्षया हन्यमानगुणापेक्षया वा विकल्पन्ते ॥ ५ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।

ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ।

मतिपूर्वं घ्नतस्तस्य निष्कृतिर्नोपलभ्यते ॥ ६ ॥

अमत्या ब्राह्मणमिति ब्राह्मणोऽयमित्यविज्ञाय हननमुच्यते । अम-
 तिपूर्वक इत्यनेन च ब्राह्मणोऽयमिति निश्चितेऽपि प्रमादकृतं हननम् ॥

आह च मनुः—

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ इति ॥

तथा—

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ इति ॥ ६ ॥

अथ ब्राह्मणविषयहिंसायामेव प्राग्भाविषु व्यापारेषु प्रायश्चित्तमाह—

अपगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव लोहितस्य प्रवर्तने ॥

तस्मान्नैवाऽपगुरेत न च कुर्वीत शोणितमिति ॥ ७ ॥

कथं पुनरवगम्यते—ब्राह्मणापगोरणादिष्वेवैतानि प्रायश्चित्तानीति ?
 उच्यते—निषेधस्तावद्ब्राह्मणविषय एवोपलभ्यते—‘तस्माद्ब्राह्म-

प्राय नाऽपगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यात् इति । यत्र च निषेधः, प्रायश्चित्तेनाऽपि तत्रस्थेन भवितव्यम् । अपगूरणं नाम हिसार्थमुद्यमः । अप्रमुष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

नव समा राजन्यस्य ॥ ८ ॥

वध इति शेषः । नव संवत्सरान् राजन्यस्य वधे प्रागुक्तं ब्रह्महत्या-
व्रतं चरेदिति ॥ ८ ॥

तिस्रो वैश्यस्य ॥ ९ ॥

संवत्सरत्रयं प्रागुक्तं ब्रह्मचर्यचरणम् ॥ ९ ॥

संवत्सरं शूद्रस्य स्त्रियाश्च ॥ १० ॥

शूद्रं हत्वा संवत्सरं प्रायश्चित्तमित्यनुवर्तते । चशब्दः क्षत्रियवै-
श्ययोरपि निर्गुणयोर्हनने एतदेव प्रायश्चित्तमिति दर्शयितुम् ॥ १० ॥

ब्राह्मणवदात्रेय्याः ॥ ११ ॥

आत्रेयी आपन्नगर्भा । तथा वसिष्ठो निर्ब्रूते—‘रजस्वलामृतुस्ना-
तामात्रेयीमाहुः । अत्र ह्येष्यदपत्यं भवति’ इति । ब्राह्मणग्रहणं च प्रद-
र्शनार्थम् । स्वजातीयात्रेय्या वधे स्वजातीयपुंवधवत् प्रायश्चित्तमित्यति-
देशः । विगुणसगुणविभागोऽपि द्रष्टव्यः । सगुणहननप्रायश्चित्तं सगुणा
हनन एवाऽतिदिश्यते (१) एवमिति । आत्रेय्या अपि दण्डप्रकरणे पुनर्ब्रह्म-
हत्यादिषु यदभिहितं तेन एतेषां विकल्पव्यवस्थासमुच्चया हन्तुहन्य-
मानगुणापेक्षया वेदितव्याः ॥ ११ ॥

गुरुतल्पगस्तप्ते लोहशयने शयीत ॥ १२ ॥

अत्र तत्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । तथा यो मैथुनमा-
चरति स गुरुतल्पगः । मरणान्तिकं चैतत्प्रायश्चित्तम् । एवं कृतवतो
ह्यस्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्न विद्यते । मरणात् पृतो भवति । अतीतस्यौ-
र्ध्वदैहिकमपि ज्ञातिभिरस्य कर्तव्यम् । अन्यत्राऽपि मरणान्तिके दण्डे
प्रायश्चित्ते चैतद्द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

इदमन्यत्तस्यैव प्रायश्चित्तम्—

सूर्मिं ज्वलन्तीं वा दिल्ष्येत् ॥ १३ ॥

सूर्मिशब्देनाऽयस्मयी स्त्रीप्रतिकृतिरुच्यते । इदमपि मरणान्तिकमेव ॥ १३ ॥

लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याऽञ्जलावाधाय
दक्षिणाप्रतीच्योर्दिशोरन्तरेण गच्छेदा
निपतनात् ॥ १४ ॥

रूपायपरिहरन्नित्यभिप्रायः । परिवास्य छित्वा । एतत्प्रायश्चित्त-
त्रयं बुद्धिपूर्वविषयम् । सम्भवापेक्षश्च विकल्पः ॥ १४ ॥

स्तेनः प्रकीर्य केशान् सैध्रकं मुसलमादाय
स्कन्धेन राजानं गच्छेदनेन मां जहीति
तेनैनं हन्यात् वधे मोक्षो भवति ॥ १५ ॥

ब्राह्मणस्वर्णे हरति बलेन वञ्चनया चौर्येण वा यो ब्राह्मणः स स्तेन
इति गीयते । तस्यैतत्प्रायश्चित्तम्-प्रकीर्य केशानित्यादि । सैध्रको
दृढदारुनिर्मितः । सैध्रकं मुसलं स्कन्धेनाऽऽदाय राजानं गच्छेदिति
सम्बन्धः ॥ १५ ॥

अथेदानीं स्तेनशासनमपि राज्ञ (१)आवश्यकमित्येतत्प्रदर्शयितुं तद-
शासने दोषमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

(२)स्कन्धेनाऽऽदाय मुसलं स्तेनो राजानमन्वियात् ।
अनेन शाधि मां राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥
शासने वा विसर्गे वा स्तेनो मुच्येत किल्बिषात् ।
अशासनान्तु तद्राजा स्तेनादामोति किल्बिषमिति ॥
शासनं वधः । विसर्गो मोक्षः । किल्बिषं पापम् ॥ १६ ॥

सुरां पीत्वोष्णया कायं दहेत् ॥ १७ ॥

यज्जातीयस्य या सुरा प्रतिषिद्धा तथैवोष्णया अग्निवर्णया पीतया
कायं दहेत् । ब्राह्मणस्य सर्वा प्रतिषिद्धा । अत एव हि सर्वां सुरां
समतथैवैकत्वेन निदर्शयति—

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥ इति ॥
मरणान्तिकमेतन्मतिपूर्वके ॥ १७ ॥

अमत्या पाने कृच्छ्राब्दपादं चरेत्पुनरुपनयनं च ॥ १८ ॥

कृच्छ्राब्दपादः सम्बत्सरप्राजापत्यचतुर्भागः । ब्रह्महत्यादिषूक्तैः प्रायश्चित्तैः ब्राह्मण एवाऽधिक्रियते नाऽन्यः । कुत एतत् ? ब्रह्महत्यादिभिः पतति यः । तद्वा कथमिति चेत् ? पञ्चाग्निविद्यायां दर्शनात् । तत्र ह्युक्तं 'यथैव न प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति' इति प्रक्रम्य 'तदेष श्लोकः--स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिवंश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा च । एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरंस्तैरिति ॥ अथ ह य एतानेवं पञ्चा-शीन्वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते' इत्यादि ॥

आह च मनुः—

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रस्समाहितः ।

ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ इति ॥

तथा सुरायामपि—

यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥ इति ॥

तथा—

सुवर्णस्तेयकृद्भिप्रो राजानम्(१) ॥ इति ॥

एवमन्यान्यपि स्मृतिलिङ्गानि 'ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा' इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥ १८ ॥

अथ पुनरुपनयने विशेषमाह—

(२)वपनव्रतनियमलोपश्च पूर्वानुष्ठितत्वात् ॥ १९ ॥

व्रतं सावित्रव्रतम् । नियमो भिक्षाचरणम् । चशब्दात् मेखलादण्ड-धारणमपि गृह्यते । तत्र हेतुः—पूर्वानुष्ठितत्वात् कृतस्य करणासम्भ-वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अमत्या चारुणीं पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः पुनस्संस्कारमर्हति ॥ २० ॥

मूत्रपुरीषयोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी 'सुपां सुपो भवन्ति' इति । अयं पुनस्संस्कारश्चान्द्रायणसहितो द्रष्टव्यः । (३)विड्वराहश्लोके दर्शनात् ॥ २० ॥

१. अभिगम्यतु । स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्तिवति इति श्लोकशेषः ।

२. वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।

निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनस्संस्कारकर्मणि ॥ इति मनुः. ११. १५१.

३. See, मनु. ५. २०.

सुराधाने तु यो भाण्डे अपः पर्युषिताः पिबेत् ।

शङ्खपुष्पीविपकेन षडहं क्षीरेण वर्तयेत् ॥ २१ ॥

सुरां यस्मिन् भाण्डे ध्रियन्ति पिबन्ति तत्सुराधानम् । अत्र पर्युषिताः
उपसाऽन्तरिते काले निहिताः । शङ्खपुष्पी नाम समुद्रतीरे लताविशेषः ।
पर्युषितासु वसिष्ठ आह—

मद्यभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चिद्द्विजः पिबेत् ।

पद्मोदुम्बुरविल्व(१)पलाशकुशानामुदकं पीत्वा विरा-
त्रेणविशुद्धयति ॥ इति ॥ २१ ॥

इदमन्यमरणे प्रायश्चित्तम्—

गुरुप्रयुक्तश्चेन्म्रियेत गुरुस्त्रीन् कृच्छ्रांश्चरेत् ॥ २२ ॥

मरणसन्देहास्पदीभूतेषु गुरुणा चोदितशिश्वो यदि म्रियेत सोऽस्य
विषयः । शास्त्राविरुद्धोदकुम्भाहरणादिविषये प्रेरणमिदम् । दुर्गदेश-
गमनादिषु विषयेषु (२)ब्रह्महत्या स्यादेव । गुरोश्शासननिमित्तमृत्युवि-
षयं चैतत् । स्वापराधनिमित्ते तु मरणे नेदं युक्तमिति । अगुरोः पुन-
श्चोदयितुर्हृन्ननप्रायश्चित्तमेव ॥ २२ ॥

एतदेवाऽसंस्कृते ॥ २३ ॥

संस्कारः संस्कृतं शौचाचारादिलक्षणानुशासनं तदभावोऽसंस्कृतम् ।
तस्मिन्नप्येतदेव कृच्छ्रत्रयम् । एतदुक्तं भवति—शिष्यशासनाकर्तुर्गुरोः
प्राजापत्यत्रयमिति ॥ २३ ॥

गुरुप्रसङ्गाद्ब्रह्मचारिणोऽपि नियममाह—

ब्रह्मचारिणश्शवकर्मणा व्रतावृत्तिरन्यत्र

मातापित्रोराचार्याञ्च ॥ २४ ॥

शवकर्म अलङ्करणवहनदहनादि । तेन कृतेन व्रतावृत्तिरुपनयनावृत्तिः,
पुनरुपनयनम् । तदेतदन्यत्र मातापित्रोराचार्याञ्च । तेषां शवकर्मण्यपि
दोषाभावः । आह च मनुः—

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ इति ॥ २४ ॥

इदानीमन्यत्राऽपि पुनरुपनयननिमित्तेषु ब्रह्मचारिणः कचिदपवादा-
र्थमिदमाह—

स चेद्याधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भैषज्याथ
सर्वं प्राश्नीयात् ॥ २५ ॥

स यदि ब्रह्मचारी रोगेणाऽभिभूयेत कामं तथा भैषज्याथ सर्वं मधु
मांसाद्यपि प्राश्नीयादिति सम्बन्धः । तत्र व्रतावृत्तिर्नाऽस्ति गुरोरुच्छिष्ट-
भोजनेऽपि । गुरुराचार्योऽभिप्रेतः । यदि व्याधेरपगमनं चेत् विरुद्ध-
भोजने भवति, तत आचार्योच्छिष्टं भक्षयेत् । नोपभोगार्थं तृप्त्यर्थं वा ।
सर्वं मधुमांसादि प्रतिषेधलङ्घनेनाऽपीत्यर्थः । अथ प्राशितेऽपि व्याधे-
रनपगमस्ततो निवर्तेत । व्याधीयीत (१) दुधाम् इत्यस्य धातोर्व्याङ्पूर्वात्
लिङात्मनेपदयक्सीयुद् गुणादौ कृते कर्मकर्तरि (२) व्याधीयीतेति भवति
(३) व्याधिमान् भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

गुरोरुच्छिष्टसर्वप्राशनेऽपि रोगशमनस्याऽसम्भवे तु—

येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत ॥ २६ ॥

गुरोरपि यत्प्रतिषिद्धं लशुनगृञ्जनादि तेनाऽपि चिकित्सा कार्येत्यभि-
प्रायः । 'सर्वत एवाऽऽत्मानं गोपायेत्' इति स्मृतेः ॥ २६ ॥

स यदा गदी स्यात्तदुत्थायाऽऽदित्यमुपतिष्ठते
“हंसश्शुचिष”दित्येतया ॥ २७ ॥

गदी व्याधितः । ब्रह्मचारिणो व्याधितस्य सन्व्योपासनादिनियमा-
नुष्ठानाशक्तौ प्रायश्चित्तमेतत् । इतरेषां चैतदेवाऽविरोधित्वात् ॥ २७ ॥

तत्र गृहस्थस्येदम्—

दिवा रेतस्सिक्त्वा त्रिरपो हृदयङ्गमाः
पिबेद्रेतस्याभिः ॥ २८ ॥

स्वभार्यायामेवैतत्प्रायश्चित्तम् । रेतस्या ऋचः रेतश्शब्दवत्यः ताश्च

१. इण् गतावित्यस्य धातोरधिपृब इति. क. घ. पु.

२. इदमशुद्धं प्रतिभाति । ३. व्याधिमनुभवति इति. घ. पु.

(१) 'पुनर्मामैत्विन्द्रियम्' इत्यनुवाकः । तामु च (२) भूम्ना शब्दप्रवृत्तिः । 'सृष्टीरुपदधाति' इतिवत् । दिवागमनप्रतिषेधः परिभाषायां द्रष्टव्यः 'पर-
ल्लीषु च दिवा च यावज्जीवम्' इत्यत्र ॥ २८ ॥

(३) यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सोऽवकीर्णी ॥ २९ ॥

संज्ञाकरणं व्यवहारार्थम् । तस्य च प्रयोजनम्—'सप्तरात्रं कृत्वैतद्-
वकीर्णव्रतं चरेत्' । 'प्राणाग्निहोत्रलोपेनाऽवकीर्णी' इति च ॥ २६ ॥

स गर्दभं पशुमालभेत ॥ ३० ॥

पशुग्रहणं सकलविषयेतिकर्तव्यताप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा हि तदनर्थकं
स्यात् ॥ ३० ॥

तत्रैता देवताः—

नैऋतः पशुः पुरोडाशश्च रक्षोदैवतो

यमदैवतो वा ॥ ३१ ॥

पुरोडाशदेवताभिधानं 'यद्देवत्वः पशुस्तद्देवत्वः पुरोडाशः' इति
परिभाषासिद्धस्याऽनुवादः । निऋतिरक्षोयमानां च विकल्पः । पुरो-
डाशे वोत्तरयोः ॥ ३१ ॥

शिश्नात्प्राशिन्नमप्स्ववदानैश्चरन्तीति

विज्ञायते ॥ ३२ ॥

(४) सान्नाय्यविकारस्याऽपि पशोः प्राशिन्नवचनाच्च शिश्नावयवाद्-

१. पुनर्मामैत्विन्द्रियम् । पुनरायुः पुनर्मगः । पुनर्ब्राह्मणमैतु मा । पुनर्द्विगणमै-
तु मा ॥ यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान् । यदोषधीरप्यसरद्यदापः । इदं तत् पुनराददे । दो-
षांयुत्वाय वर्चसे ॥ यन्मे रेतः प्रसिच्यते । यन्म आजायते पुनः । तेन माममृतं कृधि ।
तेन छप्रजसं कृधि ॥ इति समग्रोऽनुवाकः ॥

२. अत्र तिस्र ऋचः—पुनर्मांमिति प्रथमा । यन्मेऽद्य रेतः इति द्वितीया । यन्मे
रेतः इति तृतीया । तत्र प्रथमायां रेतश्शब्दो नास्ति । द्वितीयातृतीययोरेवास्ति ।
तथाऽपि तिसृषु मध्ये द्वयोस्सत्वात् बाहुल्यात् तिसृणामपि रेतस्यापदेन व्यवहारः ।
यथा एकयाऽस्तुवत प्रजा अधीयन्त इत्येवास्सप्तदश मन्त्राश्चयनप्रकरणे पठिताः । तत्र
चतुर्दश मन्त्राः सृष्टिवाचकसृजधातुवदिताः । त्रयो न तद्वदिताः । तथाऽपि बाहुल्यात्
सृष्टिपदेन व्यवहारः एवमिहाऽपीति ।

३. cf. आप. श्रौ. १. १९. १-४. and also आप. घ. १. २६. ८.

४. अर्थ भावः—दर्शपूर्णमासयोस्सन्ति षट् यागाः । तत्र पौर्णमास्यां आग्नेयः

वदातव्यम् । हृदयाद्यवयवमप्यु प्रचरितव्यम् । अन्यत् लौकिकेऽग्नौ क-
र्तव्यम् ॥ ३२ ॥

अपि वाऽमावास्यायां निदग्निमुपसमाधाय दार्विहो-
मिकीं परिचेष्टां कृत्वा द्वे आज्याहुती जुहोति “कामा-
वकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामा-
भिदुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहे”ति ॥

परिचेष्टा आज्यसंस्कारादिना । आग्निहोत्रिकप्रयोग इत्यन्ये । पूर्व-
स्याऽसम्भव एतत्प्रायश्चित्तम् । यद्वा-स्वपरप्रेरणसकृदसकृच्छ्रुक्तिसदस-
द्भाववर्णव्रतोत्सर्गाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् । अत्र स्पृत्यन्तरोक्तम् ‘तस्याऽजिन-
मूर्ध्वबालं परिधाय लोहितपात्रस्सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माऽऽचक्षाणः
संवत्सरम्’ इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यङ्ङग्निमुपतिष्ठेत्—“सं मा
सिञ्चन्तु मरुतस्समिन्द्रस्सं बृहस्पतिः । सं माऽयमग्नि-
स्सिञ्चन्त्वायुषा च बलेन चाऽऽयुष्मन्तं करोतु मे”ति ॥ ३४ ॥

हुत्वेत्युत्तरत्र निवृत्त्यर्थम् । प्रयताञ्जलिः (१) शुद्धाञ्जलिः । अञ्जलिश्च
द्रिहस्तसंयोगः । कवातिर्यङ्ङ् नाऽत्यन्ताग्नयमिमुखता नाऽत्यन्तपराङ्मु-
खता । तद्विधानं नित्याग्न्युपस्थाने “कवान्तिर्यङ्ङ्वोपतिष्ठेत् नैनं प्रत्यङ्मन-
पराङ्” इति ॥ ३४ ॥

अथ महापातकदेवविप्लावकाद्यश्च ज्ञातिभिः कथं त्याज्याः ? कथं वा
संग्राह्या इति ? तत्राऽऽह—

अथ यस्य ज्ञातयः परिषद्युदपात्रं निनयेयुरसावहमित्थं-

उत्तांशुयाजः, अग्नीषोमीयश्चेति । अमावास्यायां आग्नेयः, ऐन्द्रदधियागः, ऐन्द्रपयोया-
गश्चेति । तत्र दधिपयोयागद्वयं साम्नाय्यमित्युच्यते । तदेव पशुयागस्य प्रकृतिभूतम् ।
इदं च “साम्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात्” इत्यष्टमे जैमिनिना निर्णीतम् । साम्नाय्ये च प्रा-
शिन्नावदानं नास्ति । पुरोडाशयाग एव तत् विहितम्—“आग्नेयस्य मस्तकं विरुज्य”
इत्यादिना । एवञ्च पशुयागस्य प्रकृतिभूते साम्नाय्ययागे प्राशिन्नावदेन ततः अतिदेशेन
प्राप्त्यभावेऽपि अत्रैव विशिष्य विधानात् तत् कर्तव्यमिति । तच्चात्र गर्दभपशोः शिन्ना-
दवदातव्यमिति च ।

भूत इति । चरित्वाऽपः पयो घृतं मधु लवणमित्यारब्ध-
वन्तं ब्राह्मणा ब्रूयुश्चरितं त्वयेति ॥ ३५ ॥

उदपात्रनिनयनेन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धस्याऽङ्गस्य विधिरुक्तः । सोऽयं
प्रदर्श्यते—विप्राणां गुरूणां ज्ञातीनां च परिषदि सन्निधौ किं कृतवान-
सीति पृष्ठे असावहमित्थम्भूत इति प्रतिब्रूयात् । इत्थम्भूत(१) इदं पापं
कृतवानस्मीति । एवं तं सम्भाष्य उदपात्रं निनयेयुरिति सम्बन्धः ।
अवस्करादमध्यपात्रमपां पूर्णमानीय दासेन कर्मकरेण वा विप्रनाययेयुः ।
स यद्येवं कृते चीर्णव्रतः अचरमहं प्रायश्चित्तमिति ब्रूयात् । तमवादिप-
ञ्चतयमारब्धवन्तं स्पृष्टवन्तं ब्राह्मणा ब्रूयुः पृच्छेयुः—चरितं त्वया यथा-
विधि प्रायश्चित्तमिति ॥ ३५ ॥

ओमितीतरः प्रत्याह ॥ ३६ ॥

अभ्यनुज्ञावचनमेतत् । एवं तस्मिन् विच्छन्दना(?) ॥ ३६ ॥

चरितनिर्वेशं सवनीयं कुर्युः ॥ ३७ ॥

चरितनिर्वेशं चरितप्रायश्चित्तं सवनीयं सवनयोग्यं सवनशब्देन
क्रतुरभिप्रेतः । तेन याज्ययाजकभावमापादयेयुरित्यर्थः । यद्वा—सूतेः
प्राणिप्रसवकर्मणस्सवनं तत्र भयं सवनीयं जातकर्मादि तस्य कुर्युरिति
यावत् । तथा च वसिष्ठः—‘प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यातः’ इति ।
तदेतत् सपितृत्यागप्रत्युद्धारसम्बन्धं गौतमीये ‘त्यजेत्पितरम्’ इत्यस्मि-
न्नध्याये विवृतम् । तदपि प्रतीक्ष्यम् ॥ ३७ ॥

सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात् ।
प्रजाता चेत्कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा यन्म आत्मनो मिन्दा-
ऽभूत्पुनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात् ॥ ३८ ॥

अप्रजाता चेच्चान्द्रायणम् । तच्च महाप्रवरेषु स्वयमेवोक्तम्—सर्वेषां
‘सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् । व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्मणीं न त्यजे-
न्मातृवद्गग्निनीवत्’ इति । विभृयादिति शेषः । स्वयमेव ब्रवीति—‘गर्भो
न दुष्यति कश्यप इति विज्ञायते’ इति । मिन्दाहुती पुनः सर्वत्राऽविशिष्टे ।
अनिर्दिष्टद्रव्यकत्वादाज्यद्रव्यं प्रतीयात् ॥ ३८ ॥

(परिचित्तः परिवेत्ता या चैनं परिविन्दति ।
 सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः) ॥
 परिचित्तः परिवेत्ता दाता यश्चाऽपि याजकः ।
 कृच्छ्रद्वादशरात्रेण स्त्री त्रिरात्रेण शुद्ध्यतीति ॥३९॥

अथ पतनीयानि ।

इति बौधायनीयधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अकृतदाराग्निहोत्रसंयोगे अग्रजे तिष्ठति यः कनीयान् दारसंयोगम-
 ग्निहोत्रसंयोगं वा करोति स परिवेत्ता । इतरः परिचित्तः । परिवेत्तुर्यः
 कन्यां प्रयच्छति स दाता । तमेव यो याजयति स याजकः । एतेषां
 चतुर्णां कृच्छ्रेण शुद्धिः । ययाऽसौ परिवेत्ताऽभूत् (२) तस्याः त्रिरात्रोप-
 वासेन शुद्धिः ॥ ३६ ॥

अथ पतनीयानि ॥ १ ॥

वक्ष्याम इति वाक्यसमाप्तिः । पतनीयानि पतनार्हाणि कर्माणि महा-
 पातकेभ्य ईषन्त्यूनानि ॥ १ ॥

कानि पुनस्तानि ?

(३) समुद्रसंयानम् । ब्रह्मस्वन्यासापहरणम् । भूम्यनृत-
 म् । सर्वपण्यैर्व्यवहरणम् । शूद्रसेवनम् । शूद्राभिजनन-
 म् । तदपत्यत्वं च । (४) एषामन्यतमत्कृत्वा चतुर्थकाला-
 मितभोजिनस्स्युरपोऽभ्यवेयुस्सवनानुकल्पम् । स्थाना-
 सनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥२॥

समुद्रसंयानं नावा द्वीपान्तरगमनम् । ब्राह्मणस्वन्यासापहरणं नि-
 क्षेपहरणम् । भूम्यनृतं साक्ष्ये भूमिविषयानृतवादः । सर्वैः परयैरव्यव-
 हरणीयैरप्युभयतोदद्भिर्व्यवहरणम् । शूद्रप्रेष्यता तत्सेवनमुच्यते । शूद्रा-
 यां गर्भस्थापनं शूद्राभिजननम् । शूद्रायां स्वभार्यायामपि जातत्वं तदप-

( ) कुण्डलान्तर्गतो भागो ग. पुस्तके नास्ति ।

२. सा स्त्री त्रिरात्रेण शुद्ध्यति च. पु ।

३. एतत्सूत्रं नवधा विभक्तं इ. पुस्तके ।

४. Cf. आप. घ. १. २९. ११.

त्यत्वम् । शूद्रस्य वा पुत्रभावस्तवाऽहं पुत्रोऽस्मीत्युपजीवनम् । एषाम-
न्यतमस्मिन् कृते प्रायश्चित्तम्—चतुर्थकालाः चतुर्थे काले येषां भोजनं
ते तथोक्ताः । मितभोजिनः अल्पभुजः । अपोऽभ्यवेयुस्सवनानुकल्पं त्रिषव-
णस्तानिनः स्थानासनाभ्यामहोरात्रयोर्यथासह्यं विहरन्त एवमाचरन्तः
एते तत्पापं त्रिभिस्संवत्सरैरपहन्ति अपघ्नन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

(१) यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणस्से-
वमानः । चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपह-
न्ति पापमिति ॥ ३ ॥

(२) कृष्णो वर्णः चण्डालीत्येके । वर्णशब्दानुपपत्तेः शूद्रैवेत्यपरे ।
तत्सेवनं तद्गमनम् । व्याख्यातं चतुर्थकालत्वमनन्तरसूत्रेऽपि । उदका-
भ्यवायी त्रिषवणस्तानी एकरात्रेण सकृद्गमनमाह । अभ्यासे च तद-
भ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् । विदुषो बुद्धिपूर्वगमन इदम् ॥ ३ ॥

अथोपपातकानि ॥ ४ ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । एतान्यपि पतनीयेभ्यो न्यूनानि ॥ ४ ॥

अगम्यागमनं गुर्वीसखीं गुरुसखीमपपात्रां पतितां च
गत्वा भेषजकरणं ग्रामयाजनं रङ्गोपजीवनं नाट्याचा-
र्यता गोमहिषीरक्षणं यच्चाऽन्यदप्येवंयुक्तं कन्यादूषण-
मिति ॥ ५ ॥

अगम्याः मातृष्वसृपितृष्वसाद्याः । ताश्च नारदो जगाद्—

माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्वसखिशिष्यस्त्री भार्या पुत्रस्य या भवेत् ॥

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राक्षी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् । ।

शिश्नस्योत्कर्तनं दण्डः नाऽन्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ।

अत्र माता स्तन्यप्रदा । गुर्वी माता गुरुः पिता तयोस्सखी च ।
अपपात्रा कन्या । उपपात्रेति पाठे पण्यस्त्री । पतिता ब्रह्महत्यादिभिः

यैः पुरुषः पतति, स्वकीयैश्च । तथा च वसिष्ठः—

त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः ।

भर्तुर्वधो भूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनमिति ॥

भेषजकरणं उपजीवनाय । ग्रामयाजनं बहूनां याजनम् । रङ्गोपजीवनं रङ्गो नर्तत तेनोपजीवनम् । नाट्याचार्यता नर्तकेभ्यो नटशास्त्रस्य भरतविशाखिलादेः प्रतिपादनम् । गोमहिषीरक्षणमप्युपजीवनाय । एवं-युक्तम्, वेदनिन्दा, विप्रापवादः, शस्त्रपाणित्वं, अग्निगोब्राह्मणेभ्यो दानप्रतिषेधः, अयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रय इत्यादि । कन्यादूषणं तद्रूपं तद्दूषणं वा—रोगिणी काणा विरूपा बहुभुगाकुला मन्दगतिर्मन्दप्रज्ञा बहुभाषिणी दुर्गन्धगात्रेत्यादि ॥ ५ ॥

तेषां तु निर्वेशः पतितवृत्तिद्वौ संवत्सरौ ॥ ६ ॥

निर्वेशः प्रायश्चित्तं पतितानां वृत्तिः जीवनं भैक्ष्यवृत्तिरित्यर्थः । अथ वा—ब्रह्महणो व्रतं द्वौ संवत्सरौ चरेत् ॥ ६ ॥

अथाऽशुचिकराणि ॥ ७ ॥

वक्ष्यमाणानि वेदितव्यानि । तान्युपपातकेभ्यो न्यूनानि ॥ ७ ॥

द्यूतमभिचारोऽनाहिताग्नेरुञ्छवृत्तिता समावृत्तस्य भैक्षचर्या तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यस्तस्य चाऽध्यापनं नक्षत्रनिर्देशश्चेति ॥ ८ ॥

द्यूतमक्षादिभिर्देवनम् । अभिचारः श्येनाद्यनुष्ठानम् । उञ्छः पथि क्षेत्रे वाऽनावृते देशे एकैककणिशोद्धरणं तेन वर्तनमुञ्छवृत्तिता । सा चाऽनाहिताग्नेरशुचिकरा । आहिताग्नेस्तु विहिता । तथा हि—

वर्तयस्तु सिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पावायनान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ इति ।

समावृत्तो गृहस्थस्तस्य भिक्षाचर्या । तस्य चैव समावर्तनप्रभृति मासचतुष्टयादूर्ध्वं गुरुकुले वासः । अतस्तस्य मासद्वयं मासचतुष्टयं वा गुरुकुलवास इत्यत एव । तथा चाऽपस्तम्बः—‘द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेत् भूयश्श्रुतमिञ्छनः’ इति तस्यैवोक्तलक्षणात् कालादूर्ध्वं यदध्यापनं तदप्यशुचिकरम् । अतश्चैतत् ज्ञापितं यावन्नमरणं विद्यासङ्ग्रहः कार्य इति । तदुक्तम्—

वलीपलितकालेऽपि कर्तव्यश्रुतिसङ्ग्रहः ॥ इति ॥

नक्षत्रनिर्देशो ज्योतिषशास्त्रोपजीवनम् । चशब्दात् प्रतिमालेखनशु-
हस्थपरपाकोपजीवनानि गृह्यन्ते ॥ ८ ॥

यान्येतान्यशुचिकराणि—

(१)तेषां तु निर्वेशो द्वादश मासान् द्वादशाऽर्धमासान्
द्वादश द्वादशाहान् द्वादश षडहान् द्वादश त्र्यहान्
द्वादशाहं षडहं त्र्यहमहोरात्रमेकाहमिति यथाक-
र्माभ्यासः ॥ ९ ॥

अत्र षडहात्प्राग्ये काला निर्दिष्टाः तान् प्राजापत्येन याजयेत् । षड-
हादौस्त्वनशनेन । यथा पापस्य कर्मणोऽभ्यासस्तथा सेवा । तत्र गुर्व-
भ्यासे गुरुकल्पः । मध्यमे मध्यमः । लघौ लघुः ॥ ६ ॥

पतितानामेव किञ्चिदाह—

(२)अथ पतितास्समवसाय धर्माश्चरेयुरितरेतरयाज-
का हनरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः पुत्रान् सन्नि-
ष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजताऽस्मत्त एवमार्यान् सम्प्रतिपत्स्य-
थेति ॥ अथापि न सेन्द्रियः पतति । तदेतेन वेदितव्य-
मङ्गहीनोऽपि (३)हि साङ्गं जनयतीति ॥ १० ॥

समवसाय सम्भूय परस्परं पतिता धर्माश्चरेयुः । किंलक्षणान् ।
यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्षणान् । अत्र परस्परं विव-
हमानेषु यदि पुत्रा निष्पन्ना भवेयुः तान्निष्पादिताननुपनीयैव पितरो
ब्रूयुः—विप्रव्रजत निर्गच्छत अस्मत्तः अस्मान् त्यक्त्वा निर्गच्छत निर्गता
आर्यान् प्रतिपत्स्यथ यूयमार्यान् प्रतिपत्स्यथ, अपिशब्दस्सम्भावनाव-
चनः । आर्यैः किल यूयं सम्प्रयोगं प्राप्स्यथेति । आर्या एव युष्माक-
मुपनेतारो भविष्यन्तीति । पतितपुत्रा अपि तैस्संसर्गाभावे शुचयो
भवन्ति । संसर्गे हि संसर्गपतनमिति ॥

ननु पतितपुत्रत्वादपि तद्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अथाऽपि न सेन्द्रियः
पतति । यद्यपि च पिता पतति तथाऽपि सेन्द्रियः इन्द्रियैस्सह न पतति ।

१. सूत्रमिदं समानाक्षरमेव आप. घ. १. २९. १७-१८ द्रष्टव्यम् ।

२. इदमपि सूत्रमापस्तम्बधर्मसूत्रे समानानुपूर्वीकं समानाक्षरमेव । परन्तु तत्र
धनुर्धा विभक्तम् । ३००. आप. घ. १. २९. ८-११.

३. अङ्गहीनोऽपि क. घ. पु.

कस्मात् ? न हि पतनीयकारणम् । न चेन्द्रियाणि करणानि पतितानि ।
कर्तृकरणयोश्च पृथक्त्वं प्रसिद्धम्, उपस्थेन्द्रियं च कर्मेन्द्रियम् ।

ओत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ इति ।

पुत्राश्चेन्द्रियनिष्पादिताः । तथा च मन्त्रः—‘अङ्गादङ्गात्सम्भवसि’
इति । अतः करणसमवायिनः ।

अथोच्येत सर्वैरेव पितृगुणैः पुत्रस्थैर्भवितव्यम् । अपि पतितत्वेनेति ।
तदपि न । कस्मात्—तदेतेन वेदितव्यं दृश्यते ह्ययमर्थोऽङ्गहीनोऽपि साङ्गं
जनयति, साङ्गोऽप्यङ्गहीनम् । अतो नाऽवश्यं पतितपुत्रेणाऽपि पतितेन भ-
वितव्यम् ॥ १० ॥

अमुं तावत्पक्षं दूषयति—

(१) मिथ्यैतदिति हारीतो दधिधानीसधर्माः स्त्रियस्सु-
र्यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्थति न
तच्छिष्टा धर्मकृत्येषूपयोजयन्ति । एवमशुचि शुक्लं
यन्निर्वर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ ११ ॥

अपतितायामपि जनन्यां पतितादुत्पन्नश्चेत् पतित एव भवतीत्येतद-
नेन कथ्यते । कस्य हेतोः ? यावता जनन्या अपि स उत्पन्नः । मिथ्यैतदि-
ति हारीतः । हारीतग्रहणं पूजार्थम्, नाऽऽत्मीयं मतं पर्युदसितुम् । अत्र
दधिधानीसाधर्म्यात् स्त्रीणां बीजप्राधान्यं दर्शयति । तथा द्रव्यान्तरनि-
ष्पत्त्यायतनत्वं दधिधान्या एव । आसामप्यशुचिशुक्लाधारत्वम् । यथा
च दधिधान्यां प्रयतायामातश्चितादप्रयताद्दध्नो मथननिष्पन्नं नवनीतं
कृतं न धर्मकार्येष्विष्ट्यादिषु उपयुज्यते, एवमशुचिशुक्लनिष्पादितेन पुंसा
न धर्मसम्बन्धो विधीयते । अथ यदुक्तं ‘न सेन्द्रियः पतति’ इति तत्
मिथ्यैव । कथं ? द्वौ हि पुरुषौ भवतः—सोपाधिको निरुपाधिकश्च । यो
निरुपाधिकः परमात्मा तस्याऽकर्तृत्वम् । सोपाधिकस्तु पुण्यापुण्ये क-
रोति, तत्फलं चाऽनुभवति । उपाधिश्च बुद्ध्यादिर्देहपर्यन्तः । स हि क्षे-
त्रज्ञः । तस्मिंश्चाऽहम्प्रत्ययः । स च भूतात्मा स देहोऽहङ्कारं मनः ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्माच्यते बुधैः ॥ इति ।

१. इदमपि सूत्रमापस्तम्बीये धर्मे प्रायशस्समानानुपूर्वीकमेव See. आप. घ. १.

२९. १२—१४ ।

१६ बौ० ध०

ततो देहोऽपि कर्तृत्वादेव पतति । एवं च कृत्वा मृतेष्वपि पतितेषु तत्सपिण्डानां तद्देहस्पर्शनादिः शिष्टैर्नाऽभ्युपगम्यते । तस्मादशुचिशु-
क्लोत्पन्नानामशुचित्वमेव । तथा च स्मृतिः—‘पतितोत्पन्नः पतितो भव-
तीत्याहुः’ इति । यदप्युक्तम् ‘अङ्गहीनोऽपि साङ्गम्’ इति, तदपि ग्रहस्थि-
तिवशात् आहारविशेषवशाच्च युक्तम् । इह तु सेन्द्रिय एव पततीत्यु-
क्तम् । किञ्च—स्त्रीपुंसाभ्यां हि पुत्रो जन्यते । यद्यत्राऽपि पुमानङ्गहीनः
स्त्री तु साङ्गा भवत्येव । ततोऽस्याऽङ्गानि प्रवर्तन्ते । मनुः—

पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ॥ इति ।

इदं चाऽन्यत्—भूयांसो धर्माः कारणगताः कार्ये भवन्ति । तत्र शुक्ला-
दयो गुणाः पुत्रे न भवन्तीति प्रमाणशून्यं वचः । अत एव तदपि मिथ्यैव ।
तस्माच्च तेन सह सम्प्रयोगो विद्यत इति स्थितम् ॥ ११ ॥

यद्यपि सम्प्रयोगो न विद्यते, तथाऽपि प्रायश्चित्तं तस्याऽस्तीत्याह—

अशुचिशुक्लोत्पन्नानां तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तिः ।

पतनीयानां तृतीयांशस्त्रीणामंशस्तृतीयः ॥ १२ ॥

पतनीयप्रायश्चित्तं यत्तुक्तं ‘चतुर्थकाला मितभोजिनस्स्युः’ इति तस्य
तृतीयो भागः पतितोत्पन्नानां प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणां तदुत्पन्नानां तस्याऽपि
तृतीयो भागः नवमभाग इति यावत् । तत्र तौल्येऽपि तद्द्वीजत्वे स्त्रीणां
दाषलाघवमवगम्यम् । तथा च वसिष्ठो युक्तिमेवाऽऽह—

‘पतितोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुर्न्यत्र स्त्रियाः, सा हि परगा-
मिनी, तामरिकथामुपेया’दिति ॥ १२ ॥

‘सर्वपर्यैर्व्यवहरणम्’ (२.२.५) इति पतनीयमुक्तम् । तत्र किल
विषये किञ्चिदुच्यते—

भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

इवविष्टायां क्रिमिर्भूत्वा पितृभिस्सह मज्जतीति ॥ १३ ॥

(१) नाऽत्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ १३ ॥

पितृन्वा एष विक्रीणीते यस्तिलान्विक्रीणीते ।

प्राणान्वा एष विक्रीणीते यस्तण्डुलान्विक्रीणीते ॥ १४ ॥

निन्दैषा तिलतण्डुलयोर्विक्रयस्य ॥ १४ ॥

सुकृतांशान्वा एष विक्रीणीते यः पणमानो दु-
हितरं ददाति ॥ १५ ॥

सुकृतं पुण्यं तदंशाः सुकृतांशाः । पणमानो योऽन्यस्माद् द्रव्यं गृही-
त्वाऽन्यस्म द्रव्यान्तरप्राप्त्यर्थं प्रयच्छति ॥ १५ ॥

अथ प्रसङ्गात् पण्यमाचष्टे—

तृणं काष्ठमविकृतं विक्रेयम् ॥ १६ ॥

तृणविकाराः रज्ज्वासनकटादयः । काष्ठविकाराः सुकस्रवप्रतिमा-
दयः । तद्वर्जं तृणं काष्ठं ब्राह्मणैरप्यापदि विक्रेयम् ॥ १६ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

पशवश्चैकतोदन्ता (१) अश्मा च लवणोद्धृताः ।

एतत् ब्राह्मण ते पुण्यं तन्तुश्चा(२) रजनीकृत इति ॥ १७ ॥

ब्रह्मा ब्राह्मणमाह—हे ब्राह्मण ! तवैतत्पण्यं यदेकतोदन्ताः । पशवः
शृङ्गिणस्तेष्वेकतोदन्ताः, अश्मा (३) पाषाणश्च लवणोद्धृतो लवणवर्जितः ।
तन्तु (४)श्चारजनीकृतः कुसुम्भकुङ्कुमहरिद्राघरञ्जित इत्यर्थः ॥ १७ ॥

पातकविर्जितेषु पण्याविक्रयेषु प्रायश्चित्तं वक्तव्यम्, तदुच्यते—

पातकवर्जं वा बभ्रुं पिङ्गलां गां रोमशां सर्पिषाऽव-

सिच्य कृष्णैस्तिलैरवकीर्याऽनूचानाय दद्यात् ॥ १८ ॥

वाशब्दो वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेन विकल्पार्थः । बभ्रुपिङ्गलयोर्विक-
ल्पार्थो वा । रोमशाम् पर्वभूतां गां घृतेनाऽभ्यज्य तामेव कृष्णतिलैरव-
कीर्य बहुश्रुताय ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १८ ॥

(५) कूश्माण्डैर्वा द्वादशाहम् ॥ १९ ॥

जुहुयादिति शेषः ॥ १९ ॥

यदर्वाचीनमेनो ब्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते इति ॥ २० ॥

१. अश्मानो लवणोद्धृताः इति ग. पु.

२. रजनीकृतः इति. ग. पु.

३. अत्राऽपि बहुवचनान्तपाठो दृश्यते ग. पुस्तके

४. रजनीकृतः कुसुम्भहृदिभि रञ्जित इत्यर्थः इति. ग. पु.

५. कूश्माण्डा व्याख्याताः ९७. पृष्ठे ।

अर्वाचीनमर्वाक्तनम् । फलविधिः फलार्थवादो वाऽयम् ॥ २० ॥

पातकाभिर्शंसने कृच्छ्रः ॥ २१ ॥

पातक्ययमित्युक्तिमात्रे प्राजापत्योऽयं प्रायश्चित्तम् । कस्य ? अनु-
तेन पातकेनाऽभिशास्तस्य ॥ २१ ॥

अथाऽस्मिन्नेव विषयेऽभिर्शंसितुराह—

तदब्दोऽभिर्शंसितुः(१) ॥ २२ ॥

तदिति कृच्छ्रं प्रतिनिर्दिशति । ब्राह्मणमनुतेन पातकेनाभिर्शस्य
सम्बत्सरं प्राजापत्यव्रतं चरेत् । अत्र गौतमः—‘ब्राह्मणाभिर्शंसने दोष-
स्तावान् । द्विरनेनसि’ इति ॥ २२ ॥

पतितसम्प्रयोगे सति कियता कालेन केन सम्प्रयोगेण पततीति ? तदु-
भयं वक्ति—

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु यानासनाशनादिति ॥ २३ ॥

यानासनाशनैस्सम्बत्सरेण पतति । न तु याजनादिभिस्सम्बत्सरेण।
किं तर्हि ? सम्बन्धमात्रेण, सद्य एवेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात् याजनादीनां
बहिरङ्गत्वाच्च यानादीनाम् । तस्माद्युक्ता योजना । याजनं नाम ऋत्वि-
ग्यजमानसम्बन्धः । शिष्योपाध्यायसम्बन्धोऽध्यापनम् । कन्यादानप्र-
तिग्रहलक्षणसम्बन्धो यौनम् । यानाद्येकस्यां शालायामेकस्मिन् कुञ्जरे
खट्वायां वा ॥ २३ ॥

(२) अमेध्यप्राशने प्रायश्चित्तं नैष्पुरीष्यं तत्सप्तरात्रेणा-

ऽवाप्यते । (३) अपः पयो घृतं पराक इति प्रतिच्य-

हमुष्णानि स तप्तकृच्छ्रः ॥ २४ ॥

अमेध्यशब्देन श्वापदोष्णखरादीनां मांसं लशुनगृध्रनपलाण्डुकवकाद-
यश्च गृह्यन्ते । अवादीनि ग्रीण्युष्णानि । पराक उपवासः प्रतित्रयहम् ।
एवमेकैकस्मिन् कृते ८ति द्वादश सम्पद्यन्ते । तस्यैतस्य तप्तकृच्छ्र
इति संज्ञा ॥ २४ ॥

१. अभिर्शंसितरि इति. घ. पु.

२. See. आप. घ. १. २७. ३. and गौ. घ. २६. ४.

३. See. याज्ञवल्क्य. ३. ३२७. and मनु also. ११. २१४.

(१) ग्रहं प्रातस्तथा सायं ग्रहमन्यदयाचितम् ।

ग्रहं परं तु नाऽश्नीयात् पराक इति कृच्छ्रः ॥ २५ ॥

अयमपि द्वादशाह एव ॥ २५ ॥

अथ बालकृच्छ्रमाह—

प्रातस्सायमयाचितं पराक इति त्रयश्चतुरात्राः स

एषः स्त्रीबालवृद्धानां कृच्छ्रः ॥ २६ ॥

एकैकमेकाहः परं तु नाऽश्नीयात् । अतश्चतुरहोऽयम् । बालादिग्रहणमशक्तोपलक्षणम् ॥ २६ ॥

(२) यावत्सकृदाददीत तावदश्नीयात्पूर्ववत्सो-

ऽतिकृच्छ्रः ॥ २७ ॥

पूर्ववदित्येतेन सर्वातिदेशे प्राप्ते प्रासनियमार्थं सकृद्ग्रहणम् । प्रा-सस्तु (३) शिख्यण्डपरिमितो पाणिपूरणाद्यो वा ॥ २७ ॥

(४) अन्धक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ॥ २८ ॥

कृत्स्नोऽपि द्वादशाहोऽन्धक्षो भवेत् । तृतीयग्रहणं समुच्चितानामेषां सर्वप्रायश्चित्तत्वप्रदर्शनार्थम् । यथाऽयं तृतीयो भवति तथा कुर्यादित्यर्थः । यद्वा-चतुर्षु त्रयहेषु तृतीयस्त्रयहोऽन्धक्षो भवति । प्रथमद्वितीयौ चोदनभक्षौ । चतुर्थः पराक इति । स एष कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ॥ २८ ॥

अथ कुच्छ्रव्रतमुच्यते—

कृच्छ्रे त्रिषवणमुदकोपस्पर्शनम् ॥ २९ ॥

त्रीणि सवनानि प्रातर्मध्यन्दिनं सायमिति । उपस्पर्शनं स्नानम् ॥ २९ ॥

अधश्शयनम् ॥ ३० ॥

उपरि खट्वादिषु शयननिषेधः । अनुपस्तीर्णे देशे शयनमधश्शयनमित्यपरे ॥ ३० ॥

१. See. आप. घ. १. २७. ७. and गौ. घ. २६. ४.

२. cf. गौ. घ. २७. १८.

३. See. या. स्मृ. ३. २१९. शिख्यण्डो मधूराण्डः ।

४. cf. गौ. घ. २७. १९. and See also. या. स्मृ. ३. ३२०.

एकवस्त्रता केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ३१ ॥

अत्रोत्तरीयं प्रतिषिध्यते ॥ ३१ ॥

एतदेव स्त्रियाः केशवपनवर्जं केशवपनवर्जम् ॥ ३२ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे द्वितीयः खण्डः ॥

यो यावान्नियमः कच्छेषु पुरुषस्योक्तः स एव स्त्रीणाम् । कच्छ-
चरणे केशवपनं तु वर्ज्यते । द्विरुक्तिरुक्तप्रयोजना ॥ ३२ ॥

इति बौधायनधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
द्वितीये प्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

एवं तावद्ब्रह्मचारिधर्मप्रसङ्गात् प्रसक्तानुप्रसक्तमभिहितम् । अधु-
ना गृहस्थधर्मा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्संक्षिप्याऽऽह—

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी वृषला-
न्नवर्जी । ऋतौ च गच्छन् विधिवच्च जुह्वन्न ब्राह्मणश्चय-
वते ब्रह्मलोकात् ॥ १ ॥

नित्योदकी उदकमण्डलहस्तः । नित्ययज्ञोपवीती निवीतिप्राचीना-
वीतिभ्यामन्यत्र । नित्यस्वाध्यायी नित्याध्ययनः अन्यत्रानध्यायात् ।
वृषलशूद्रः । अन्नग्रहणादामं प्राणसंशये तत्स्थित्यर्थमभ्यनुज्ञातमेव ।
ऋतुः आर्तवः अर्तेर्गतिकर्मणो गर्भाधानक्षमकालः । न वसन्तादिः । तत्र
गच्छन् मैथुनमाचरन् । आह—

ऋतुस्स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयषोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैस्सार्धमहोभिस्सद्विगर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

एतच्च स्वभार्यायामेव । विधिवच्च जुह्वत् श्रुतिस्मृतिचोदितेन मार्गे-
ण ब्रह्मलोकान् च्यवते । ब्रह्म च तल्लोकश्च ब्रह्मलोकः । तस्मान्न च्यवते न
भेदं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेन प्रकारेण गृहस्थस्याऽपि स्वाश्रमविहित-

कर्मणा मुक्तिमनुमन्यते(१) । आह च याज्ञवल्क्यः—

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ इति ।

तथा च धर्मस्कन्धब्राह्मणम्—‘सर्व एते पुराणलोका भवन्ति । ब्रह्म-
संस्थोऽस्मृतत्वमेति’ इति ॥ १ ॥

‘ऋतौ च गच्छन्’ इत्युक्तम् । तच्च ‘प्रजानिश्च्रेयसम्’ इति गृह्येषु-
क्तम् । प्रजानां च जीवनं कथं भवतीति दायविभागप्रकरणमारभ्यते ।
तत्र परकृतिरूपां श्रुतिमुदाहरति—

(२) “मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभज” इति श्रुतिः ॥ २ ॥

पुत्रग्रहणात् पुंस एव विभजेत्, न दुहितुः । तथा च श्रुतिः—‘तस्मा-
त्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः’ इति । स्मृतिरपि—

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ॥ इति ।

तत्र दायो दातव्यं द्रव्यम्, तस्य विभागो दायविभागः, इदानीं कर्तव्य
इति विधिकल्पना ॥ २ ॥

तत्राऽयं प्रकारः—

समशस्सर्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥

न विशेषः कश्चिच्छ्रूयते—विषमो विभाग इति । अयं तु समो वि-
भागः सर्वणापुत्राणामौरसानां समानगुणानां च । न त्वसर्वणापुत्राणाम-
नौरसानामसमानगुणानाम् ॥ ३ ॥

अस्मिन्नेव विषये उद्धारयुक्तं विभागमाह—

वरं वा रूपमुद्धरेज्जथेष्टः ॥ ४ ॥

वरमुत्कृष्टरूपं द्रव्यमुद्धरेत् गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

१. अनुमीयत. इति. ग. पु.

२. “मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नामानेदिष्टं ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत् स
आगच्छत्सोऽब्रवीत् कथा मा निरभागिति न त्वा निरभाक्षमित्यब्रवीदङ्गिरस इमे
सन्नमासते ते स्वर्गं लोकं न प्रजानन्ति तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ते स्वर्गं लोकं यन्तो
य एषां पशवस्तापूस्ते दास्यन्तीति तदेभ्योऽब्रवीत् ते स्वर्गं लोकं यन्तो य एषां
पशव आसन् तानस्मा अददुः” इति समग्रा श्रुतिः ॥ नामानेदिष्टः इति मनुपुत्रेष्वा-
न्यतमस्य नाम । ब्रह्मचर्यं वसन्तं गुरुकुलेऽधीयानम् । निरभजत् भागरहितमकरोत् ।
कथा कथम् । अन्यदत्र सुगमम् ।

किं तत्र प्रमाणम्—

तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तीति श्रुतिः ॥

निरवसायनं पृथक्करणम् । धनेनोपतोष्य पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः । अनया श्रुत्याऽविशेषादिति हेतुरपसारितो भवति ॥ ५ ॥

दशानां वैकमुद्धरेज्ज्येष्ठः ॥ ६ ॥

सर्वे धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः कार्यः । दशसङ्ख्याधिकेषु सत्स्वेष विभागो लाभाय भवति, न तु दशसंख्यान्यनेषु । एतादृशद्वारौ गुणवज्ज्येष्ठविषयौ वेदितव्यौ ॥ ६ ॥

सममितरे विभजेरन् ॥ ७ ॥

सर्वे धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः कार्यः । अवशिष्टनवभागानितरे पुत्रास्समं विभजेरन् ॥ ७ ॥

पितुरनुमत्या दायविभागस्सति पितरि ॥ ८ ॥

तदनिच्छया विभागे दोषो भवति ॥ ८ ॥

चतुर्णां वर्णानां गोश्वाजावयो ज्येष्ठांशः ॥ ९ ॥

अंशनियमेनोद्धारः । मृते जीवति वा पितरि सत्सु गोश्वाजाविष्वेतत् । इतरे समं विभजेरन् । गवादीनां ज्येष्ठभागद्वयावशिष्टस्याऽप्याधिक्ये सति विज्ञेयम् ॥ ९ ॥

एवं समानवर्णस्त्रीपुत्रविषयो विभाग उक्तः । अथ—

नानावर्णस्त्रीपुत्रसमवाये दायं दशांशान् कृत्वा चतुर-
स्त्रीन् द्वावेकमिति यथाक्रमं विभजेरन् ॥ १० ॥

नानावर्णस्त्रियो ब्राह्मणादिस्त्रियः । तत्पुत्रसमवाये सति सर्वे दशधा विभज्य चतुरांशान् ब्राह्मणीपुत्रो हरेत् । इतरेषु षट्सु त्रीनांशान् क्षत्रियास्तुतः । तत्परिशिष्टेषु त्रिषु द्वौ वैश्यास्तुतः । तस्यैतदवशिष्टांशं शूद्रास्तुतः । एवं क्षत्रियोऽपि सुतस्य वर्णक्रमात् षोढा कृतानां त्रीन् द्वावेकमिति यथाक्रमं प्रकल्पयेत् । तथा वैश्योऽपि स्वपुत्रयोः द्वावेकमिति विभजेत् ॥ १० ॥

अथमौरसविषयविभागः—

औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहराः ॥ ११ ॥

औरसंसवर्णापुत्रं वक्ष्यति—‘सवर्णायां संस्कृतायाम्’ इति ।

तस्मिन्नुत्पन्नेऽसवर्णास्तृतीयांशहरा भवेयुः । सर्वं धनजातं त्रेधा विभज्य
तेषामेकं षोढा सम्पाद्य त्रीन् द्वावेकमिति कल्पयेत् ॥ ११ ॥

(१)सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रश्चेद्गुणवान्
स ज्येष्ठांशं हरेत् ॥ १२ ॥

गुणवत्ता हि श्रुतशीलादिः ॥ १२ ॥

गुणवत्पुत्रस्य ज्येष्ठांशहरणे कारणमाह—

गुणवान् हि शेषाणां भर्ता भवति ॥ १३ ॥

आहारदानादिगुणवत्त्वे समर्थ एव । अतो ज्यैष्ठ्यं गुणवयः—
कृतम् ॥ १३ ॥

‘औरसे तूत्पन्ने’ इत्युक्तम् । तत्र सर्वस्यौरसनिमित्तग्रहणे प्राप्ते
परिभाषते—

सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यात् ॥

पाणिग्रहणेन शास्त्रलक्षणेन तस्यां स्वयमुत्पादित औरसो न क्षेत्र-
जादिः ॥ १४ ॥

एतत्प्रसङ्गात् पुत्रप्रतिनिधीनाह—

अभ्युपगम्य दुहितरि जातं पुत्रिकापुत्रमन्यं
दौहित्रम् ॥ १५ ॥

विद्यादित्यनुवर्तते । अभ्युपगम्य संवाद्याऽस्मदर्थमपत्यमिति या दु-
हिता दीयते तस्यां जातं दौहित्रं पुत्रिकापुत्रं विद्यात् । अन्यत्वमौरसापे-
क्षया । तस्याऽस्य गौणत्वप्रदर्शनार्थम् । अन्यं दौहित्रमित्यस्याऽपरा व्या-
ख्या—अन्यः असंवादपूर्वकं दत्तायां जातः तं दौहित्रमेव विद्यात् ॥ १५ ॥
पुत्रिकापुत्रेत्येवंलक्षणः पुत्रो मातामहस्यैवेत्येतत्प्रकटयति—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहमिति ॥ १६ ॥

(१) एतत्सूत्रानन्तरं “अथाप्युदाहरन्ति—अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधि
जायसे । आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरदश्शतमिति” इति । सूत्रं सर्वेषु मूल-
पुस्तकेषूपलभ्यते । परन्तु व्याख्यानपुस्तकेष्वनुपलम्भान्न व्याख्यातमिति भाति”

पिण्डपितृयज्ञे क्रियमाणे प्रथमं पिण्डं मातरमुद्दिश्य दद्यात् । स्त्रियाः पिण्डदानं वचनप्राप्त्यग्राह्यवति । पितृस्थानीया हि सा । द्वितीये मातुः पितरमात्मनो मातामहम् । तृतीये तस्याः पितामहमात्मनो मातामहपितरम् । यद्वा—मातरं परिहाप्यैव पिण्डदानम् । कुत एतत् ? कर्मान्ते प्रदर्शनात् । तत्र ह्युक्तम्—कथं खलु पुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदानं भवतीति पृष्ट्वा एतच्छेऽमुष्यै तत मम पितामह, ये च त्वामनु; एतच्छेऽमुष्यै पितामह मम प्रपितामह, ये च त्वामनु; एतच्छेऽमुष्यै प्रपितामह मम प्रप्रपितामह ये च त्वामन्विति अमुष्यै अमुष्या इति स्वमातरं निर्दिशति ॥ १६ ॥

**मृतस्य प्रसूतो यः क्लीबव्याधितयोर्वाऽन्येनाऽनु-
मतेन स्वे क्षेत्रे स क्षेत्रजः ॥ १७ ॥**

मृतस्य स्वे क्षेत्रे प्रसूत इति सम्बन्धः । स्वक्षेत्रे स्वपाणिग्रहणादिना संस्कृते । कार्यान्भिन्नः क्लीबः तृतीया प्रकृतिः । व्याधितस्तीव्ररोगेण प्रजोत्पादनासमर्थो गृह्यते । एषां त्रयाणां भार्यायामन्येन भ्रात्रा पित्रा वाऽनुमतेन देवरेणोत्पादितः क्षेत्रजो भवति ॥ १७ ॥

**स एष द्विपिता द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधारि-
कथभागभवति ॥ १८ ॥**

स एष क्षेत्रजः द्विपिता द्वौ पितरौ यो जनकः क्षेत्रवांश्च । द्विगोत्रत्वमप्यस्य तद्गोत्राभ्यामेव । गोत्रभेदे सत्यस्य प्रयोजनम्—स्वधा पिण्डादकादि । रिक्तं मृतस्य यदतिरिच्यते द्रव्यम् ॥ १८ ॥

शुश्रूषाविवाहपिण्डदानदायग्रहणस्योपयोगमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डे पिण्डे च नामनी ।

त्रयश्च पिण्डाष्वण्णां स्युरेवं कुर्वन्न मुह्यतीति ॥ १९ ॥

नामनी उत्पादयितुः क्षेत्रिणश्च । तयोस्सह पिण्डदाने सति त्रय एव पिण्डाष्वण्णां दद्युः । 'पित्रे पितामहाय' इति च वचनात् ॥ १९ ॥

मातापितृभ्यां दत्तोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थं

परिगृह्यते स दत्तः ॥ २० ॥

यो मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा दत्तः ॥ २० ॥

सहस्रं यं सकामं स्वयं कुर्यात्स कृत्रिमः ॥ २१ ॥

सादृश्यं जात्यादिना । सकामं अस्याऽहं पुत्रो भविष्यामि यदि मां ग्रहीष्यतीति यो मन्यतेः पुत्रार्थी च स्वयमेव पूजापूर्वकं यदि पुरा ! । एवं गृहीतः कृत्रिम उच्यते ॥ २१ ॥

गृहे गूढोत्पन्नोऽन्ते ज्ञातो गूढजः ॥ २२ ॥

गृहे अतिगुप्तायामपि स्त्रियाममुनोत्पादितोऽयमिति पूर्वमज्ञातः । पश्चात्कालान्तरे येन केनचित् व्यभिचारादिना कारणेनाऽस्यामुत्पादि-
तोऽयं पुत्र इति विज्ञायते तथापि गूढजः इत्यभिप्रायः । अत्र गृहग्रहणं प्रव्रजितायां गूढोत्पन्नस्य गूढ इति संज्ञा मा भूदित्येतदर्थम् ॥ २२ ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थं
परिगृह्यते सोऽपविद्धः ॥ २३ ॥

अत्राऽपि सदृश इत्यनुवर्तते । उत्सृष्टस्त्यक्तः ॥ २३ ॥

असंस्कृतामनतिसृष्टां यामुपयच्छेत्तस्यां यो
जातस्स कानीनः ॥ २४ ॥

अनेन ज्ञायते गूढजः संस्कृतायां जात इति । अनूढामत्संस्कृतामा-
हुः । अनतिसृष्टां अनभ्युपगतां गुरुभिः अतिसृष्टायामप्यसंस्कृतायां सं-
स्कृतायामप्यनतिसृष्टायां स एव । सोऽयं सदृश्यामुत्पादितो मातामहस्य
पुत्रः ॥ २४ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते विज्ञाता वाऽविज्ञाता
वा तस्यां यो जातः स सहोदः ॥ २५ ॥

या गूढगर्भिणी सती परिणीयते तस्यां यो जातस्स सहोदो नाम ।
योदुश्चायं पुत्रः । विज्ञातायां तु संस्कार एनोऽस्ति ॥ २५ ॥

मातापित्रोर्हस्तात्क्रीतोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थं
परिगृह्यते स क्रीतः ॥ २६ ॥

स्वद्वयं प्रदायेति शेषः ॥ २६ ॥

क्रीबं त्यक्त्वा पतितं वा याऽन्यं पतिं विन्देत्तस्यां
पुनर्भवां यो जातस्स पौनर्भवः ॥ २७ ॥

मृतोऽप्यत्राऽभ्यनुज्ञातः । तथा च वसिष्ठः—‘मृते वा सा पुनर्भूयति’
इति ॥ २७ ॥

॥७॥
हपित
२७

मातापितृविहीनो यः स्वयमात्मानं
दद्यात्स स्वयंदत्तः ॥ २८ ॥

स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादानं च दानम् । अत्राऽपि शरीरेन्द्रि-
याणामात्मीयत्वादानव्यवहारः ॥ २८ ॥

द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातो निषादः ॥ २९ ॥

द्विजातिप्रवरो ब्राह्मणः ॥ २९ ॥

कामात्पारशव इति पुत्राः ॥ ३० ॥

द्विजातिप्रवरादेव पूर्वः क्रमोढायाः पुत्रः । अयं तु कामादुढायाः ।
अनन्तरप्रभवप्रकरणे तयोरपि पुनर्ग्रहणमनयोः पुत्रकार्येऽपि प्रापणा-
र्थम् ॥ ३० ॥

अथैतान् पुत्रान्विविधान्विचिनक्ति—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तकृत्रिमौ ।

गूढजं चाऽपविद्धं च रिक्थभाजः प्रचक्षते ॥ ३१ ॥

कानीनं च सहोढं च क्रीतं पौनर्भवं तथा ।

स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥ ३२ ॥

औरसादयः गोत्रभाजश्च रिक्थभाजश्च । रिक्थं द्रव्यम् । कानीना-
दयश्च तत् गोत्रभाजः । पारशवः अभाग एव विष्ठावत् । अस्मात्सूत्रादि-
दमप्यवगम्यते—निषादकन्याऽपि सुसमीक्ष्याऽसगोत्रादेव वोढव्या । अ-
न्यथा सगोत्रागमनप्रसङ्गादिति । एते पुत्रिकापुत्रादयः काशकुशस्थानी-
याः पुत्रप्रतिनिधयो मन्तव्याः । अवश्यकरणीयत्वात् पुत्रोत्पत्तेः । उक्तं च
‘पुत्राश्चोत्पाद्य धर्मतः’ इति । योषिताऽपि पुत्रवत्या भवितव्यम् । (१) ‘अ-
वीरायाश्च योषितः’ इत्यभोज्यान्नप्रकरणे दर्शनात् ॥ ३१-३२ ॥

तदेतत्परमतेनोपन्यस्यति स्म—

तेषां प्रथम एवेत्याहौपजङ्घनिः ॥ ३३ ॥

औपजङ्घनिराचार्यो मन्यते स्म । प्रथमः औरस एव पुत्रो न पुत्रि-
कापुत्रादय इति ॥ ३३ ॥

(१) इदानीमहमीर्ष्यामि स्त्रीणां जनक नो पुरा ।

यतो यमस्य सद्ने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ॥ ३४ ॥

स हि जनकं राजानं प्रकृत्यैवमुवाच—

यमः कृतयुगे मन्दिरे ऋषीनाहूय पप्रच्छ-परदारेषूत्पादितः पुत्रः
किं जनयितुरिति ? उताहो क्षेत्रिण इति । एवं पृष्टे ते प्रजा जनयितुरेवेति
निश्चित्य अब्रुवन् । तदिदमाह-पुरा यमस्य सद्ने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ।
इदानीमहमित्यादि । सम्प्रति अहमीर्ष्यामीति न सहे । स्त्रीणामिति
द्वितीयार्थे पृष्टी । अथवा स्वार्थ एव । स्त्रीणां चरन्तं पुरुषं नेर्ष्यामीत्यर्थः ।
हे जनक ! पुरा यस्माद्यमस्य धर्मराजस्य सद्ने स्थाने वेश्मनि जनयितु-
रेव पुत्रमब्रुवन्नुषयो, न क्षेत्रिण इति । न हि यमराजसकाशे निश्चितोऽर्थो
मिथ्या भवितुर्महतीत्यौपजङ्घनेः मुनेर्मतम् ॥ ३४ ॥

रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने ।

तस्माद्भार्या रक्षन्ति बिभ्यन्तः पररेतसः ॥ ३५ ॥

रेतो दधातीति रेतोधाः बीजं पुत्रं प्रकृतं नयति भुङ्क्ते पुत्रफलं
लभते । परेत्य मृत्वा यमसादने पुण्यपापफलोपभोगस्थाने ॥ नैवं
क्षेत्री । यस्मादेवं तस्मात्पररेतसो बिभ्यन्तो भार्या रक्षन्ति ॥ ३५ ॥

एवं जनकादिः अन्यशिष्यान् प्रत्याह—

(२) अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि
वाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये मोघं वेत्ता
कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ३६ ॥

अन्ये बीजवपनं मा कार्षुः । तत्र को दोषः ? जनयितुः पुत्रो भवति
साम्पराये परलोकेऽपि यदनेन पिण्डोदकदानादि जनयितुरेव भवेत्,
न क्षेत्रिण इति । ननु भार्यायाः पुत्रस्य च रक्षणपोषणचिकित्सादि सर्वं
क्षेत्रिणैव क्रियते, तत्कथमस्मिन् पक्षे इति ? उच्यते-मोघं वेत्ता कुरुते
तन्तुमेतमिति । वेत्ता लब्ध्या क्षेत्रस्य कुरुते एतं तन्तुं मोघं कुरुते निष्फ-
लोऽस्य प्रयासः इत्यभिप्रायः । इतिशब्द औपजङ्घनेर्मतोपसंहारार्थः ॥ ३६ ॥

अथेदानीं स्वकीयमतेन पुत्रभरणक्रममाह—

तेषामप्राप्तव्यवहाराणामंशान् सोपचयान् सुनिगुप्ता-

न्निदध्याव्यवहारप्रापणात् ॥ ३७ ॥

अप्राप्तव्यवहाराश्च बाला आ षोडशाद्वर्षात् । तथा हि—

गर्भस्थेस्सदृशो ज्ञेय आऽष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ।

बाल आ षोडशादृज्ञेयः पौगण्डश्चेति शब्दते ॥

तेषां पुत्राणां मध्ये बालानामंशान् सोपचयान् गुप्तान्निदध्याः । उप-
चयो नैय्यायिकी वृद्धिः । तथा बालानां द्रव्यं वर्धयेत् । उपचीयमा-
नांश्चांशान्वा सुगुप्तात् रक्षितान् परैरनुपहतान् आव्यवहारप्रापणा-
न्निदध्याः ॥ ३७ ॥

अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्विभृयुः ॥ अन्ध-
जडक्लीबव्यसनिव्याधितादींश्च ॥ अकर्मिणः ॥ पतितत-
ज्जातवर्जम् ॥ ३८-४१ ॥

विभृयादित्यनुवर्तते । अन्धः प्रसिद्धः । अकिञ्चित्करो जडः । क्लीबः
षण्डनामा वृतीया प्रकृतिः । व्यसनी द्यूतादिषु प्रसक्तमनाः । अचिकि-
त्स्यरोगी व्याधितः । आदिग्रहणात्परत्र पङ्कुज्जादयो गृह्यन्ते । अकर्मि-
णस्समर्था अपि सन्तो निरुत्साहाः । पतितस्तत्सुतश्च पतिततज्जातौ ।
तथा च वसिष्ठः—‘पतितोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुर्न्यत्र स्त्रियाः’
इति ॥ ३८-४१ ॥

न पतितैस्संव्यवहारो विद्यते ॥ ४२ ॥

औरसैरप्राप्तव्यवहारैरपि । भरणन्तु तेषां कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

पतितामपि तु मातरं विभृयादेनभिभाषमाणः ॥ ४३ ॥

यद्यपि माता भाषेत च । तथा च गौतमः—‘न कर्हिचिन्तोपित्रोर-
वृत्तिः’ इति । अवृत्तिरशुश्रूषा अरक्षणं वा ॥ ४३ ॥

उक्तः पुत्राणां दायविभागः । दुहितरः किं लभेरन्नित्यत आह—

मातुरलङ्कारं दुहितरस्साम्प्रदायिकं लभेरन्नन्यद्वा ॥ ४४ ॥

साम्प्रदायिकमित्यलङ्कारविशेषः । साम्प्रदायागतो लब्धस्साम्प्रदा-
यिकः मातामहेन मातामह्या वा स्वमात्रे यद्दत्तं तत्साम्प्रदायिकं
अन्यत् असाम्प्रदायिकं खट्वादिशयनप्रावरणादिकमात्मनः । एतावदेव
दुहितरो लभेरन्, नाऽन्यत् ॥ ४४ ॥

न स्त्री स्वातन्त्र्यं विन्दते ॥ ४५ ॥

दायलब्धे तु तस्याः स्वातन्त्र्यं भवेत् कृतकृत्यताभिमानेनेत्यभि-
प्रायः ॥ ४५ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

(१) पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति ॥ ४६ ॥

तस्यां तस्यामवस्थायामरक्षतामेतेषां दोषः ॥ ४६ ॥

निरिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रिया मता इति श्रुतिः ॥ ४७ ॥

‘न स्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हतीत्यनेन सिद्धो दायप्रतिषेधः पुनरनूद्यते नि-
न्दाशेषतया । निरिन्द्रियाः निर्गतरसाः । तदेतदवश्यागन्तव्यानृतता-
प्रदर्शनार्थम् । आह च—

शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्यताम् ।

द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयदिति ॥ ४७ ॥

भर्तृहिते यतमानास्स्वर्गं लोकं जयेरन् ॥ ४८ ॥

भर्तृहिते स्नापनप्रसाधनमर्दनादिभिर्भर्तारं नातिक्रमेदिति यावत् ॥

अत्रैव प्रसङ्गात्प्रायश्चित्तमाह—

व्यतिक्रमे तु कृच्छ्रः ॥ ४९ ॥

व्यतिक्रमः परपुरुषनिमित्तो मानसेन वाचिकेन व्यापारः । समान-
जातीयविषयमेतद्बुद्धिपूर्वं च ॥ ४९ ॥

शूद्रे चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५० ॥

यदा पुनः स्वभर्तृबुद्ध्या मैथुनाय सङ्कल्पयते सम्भाषते वा अस-
मानजीतीयेन शूद्रेण तदा चान्द्रायणम् । शूद्रे व्यवायस्य कर्तरि सति
द्विजातिस्त्री चान्द्रायणं चरेत् कुर्यात् । अप्रजायामेतत् । कुतः ?

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियश्शूद्रेण सङ्गताः ॥

अप्राजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥

इति वसिष्ठः ॥ ५० ॥

वैश्यादिषु प्रतिलोमं कृच्छातिकृच्छ्रादींश्चरेत् ॥ ५१ ॥

वैश्ये क्षत्रिये च व्यवायस्य कर्तरि सतीत्यर्थः । बहुवचनं ब्राह्मण्याः द्वौ कर्तारौ क्षत्रियायाः एक इति त्रयः । प्रतिलोमं व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । आदिशब्दात्प्राग्द्वौ गृहीतौ । कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अतः कृच्छ्रप्रक्रमा एते त्रयः अस्मिन् क्रमेणैवं प्रतिलोमं वैश्यसम्बन्धे ब्राह्मण्याः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अस्या एव क्षत्रियसम्बन्धे सत्यतिकृच्छ्रः । क्षत्रियायास्तु वैश्यसंसर्गे कृच्छ्र इति । अमतिपूर्वं तु वसिष्ठ आह—

‘प्रतिलोमं चरेयुस्ताः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम्’ अत्र प्रतिलोमं प्रथमं भोजनं ततः त्रयहमयाचितमित्यादि । ‘चान्द्रायणे वा चान्द्रायणानि’ इति गुह्यलघुभावे वर्णविशेषे अभ्यासविशेषे चेति व्याख्यातं यज्ञस्वामिभिः ॥ ५१ ॥

उक्तं स्त्रीणां ब्राह्मण्यदीनाम् । अथ—

पुंसां ब्राह्मणादीनां सम्बत्सरं ब्रह्मचर्यम् ॥ ५२ ॥

संवत्सरं प्राजापत्यमिहाभिप्रेतम् । अत्र पारदारश्च सवर्णविषयः । मतिपूर्वं चैतत् । अमतिपूर्वं तु वसिष्ठः—‘ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वं ब्राह्मणदारानभिगच्छेदनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रो निवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः । एवं राजन्यवैश्ययो’ इति । अनिवृत्तधर्मकर्मादिनिवृत्तिहीनतद्भार्यागमने कृच्छ्रः । निवृत्तधर्मकर्मा वृत्तवान् । तद्भार्यागमनेऽतिकृच्छ्रः । ‘अनिवृत्तधर्मकर्मा तद्भार्यायामतिकृच्छ्रः’ इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

शूद्रं कटाग्निना दहेत् ॥ ५३ ॥

अथाऽऽप्युदाहरन्ति—

अब्राह्मणस्य शारीरो दण्डः ।

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

राज्ञोऽयमुपदेशः । मरणान्तिकं चैतत् । कटः कटप्रकृतिद्वयं वीरणानि । उक्तं च—‘शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत् वीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्राप्स्येत् इति ॥ ५३ ॥

अब्राह्मणस्य शारीरो दण्डस्संग्रहणे भवेत् ॥ १ ॥

अब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यश्च । तयोश्शारीरो दण्डः अग्नौ प्रक्षेपः कर्तव्यः । क्व ? संग्रहणे पारदार्ये । निगुप्तब्राह्मणीगमने मतिपूर्वं वैश्यो लोहितदर्भैर्वैष्टयित्वा अग्नौ प्रक्षेप्यः । राजन्यशरपत्रैरिति ॥ १ ॥

अथ प्रपञ्चः—

सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्षयतमा धर्मात् ॥२॥

अपीति शेषः ॥ २ ॥

अब्राह्मणवध उक्तः । अब्राह्मणवदिति—

न तु चारणदारेषु न रङ्गावतारे वधः ।

संसर्जयन्ति ता ह्येतान्निगुतांश्चालयन्त्यपि ॥३॥

चारणदाराः देवदास्यः । रङ्गावतारः पश्यस्त्रियः । तासु सङ्ग्रहणे वधो न कर्तव्यः । येन तास्संसर्जयन्ति सम्बन्धयन्ति आत्मना निगुतान् रक्षितानपि पुंसो द्रव्यलिप्सया । तानेव क्षीणद्रव्यांश्चालयन्ति उत्सृजन्ति च । एवंस्वभावत्वादासां तद्रमने प्रायश्चित्तमप्यल्पमेव । 'पशुं वेश्यां च यो गच्छेत्प्राजापत्येन शुद्ध्यति' इति । तथाऽन्यत्राऽपि—

जात्युक्तं पारदार्यं च गुरुतल्पत्वमेव च ।

(१) चारणादिस्त्रीषु नाऽस्ति कन्यादूषणमेव चेति ॥ ३ ॥

अथ नानाबीजायतनत्वादपवित्रं स्त्रीक्षेत्रम् । ततस्तत्रोत्पन्नमपि क्षेत्रजगुहोत्पन्नकानीनसहोदपौनर्भवाख्यमपत्यमप्यपवित्रमेतन्मूत्रच्छर्दि-वदसंव्यवहार्यमित्याशङ्क्याऽऽह—

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ॥४॥

परपुरुषसंसर्गविषयाणि मानसानि वाचिकानि च दुरितानि पापानि । न पुनरहिंसादिनिमित्तान्यपकर्षति ॥ ४ ॥

किञ्च—

सोमश्शौचं ददत्तासां गन्धर्वशिक्षितां गिरम् ।

अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मा(२)न्निष्कल्मषास्त्रियः ॥

तासां स्त्रीणां सोमश्शौचं दत्तवान् । यत एव देवता ताभ्यो वरं ददौ तस्मात्ताभिर्मयश्शौचं क्रियते तद्गर्वा नैवाऽवेक्षणोऽयम् । देवताप्रसादप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—गन्धर्वशिक्षितां गिरं भाषणप्रकारम् । अतोऽनुचित भाषणेऽपि तासु ज्ञानेन भवितव्यम् । तथा चोक्तं पात्रलक्षणे 'स्त्रीषु

क्षान्तम्' इति । अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं सर्वभोग्यत्वं दत्तवान्, यत एव
देवताभ्यो लब्धवराः स्त्रियः तस्मात्(१) निष्कलमषाः विगतकलमषाः
काञ्चनसमाः, अपराधेष्वपि न त्याज्या इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

किमेष उत्सर्गः ? नेत्याह—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।

मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥ ६ ॥

अधिवेदनमत्र विवक्षितम्, न त्यागः । तदपि सति सम्भवे ।
धर्माधिकारः पुनरस्त्येव । अप्रियवादिन्यास्तु विपन्ने(?) । तस्या अपि
प्रासाच्छादनं देयम् ॥ ६ ॥

अयं परः स्त्रीधर्मः—

सम्बत्सरं प्रेतपत्नी मधुमांसमद्यलवणानि

वर्जयेदधश्शयति ॥ ७ ॥

मृतः पतिर्यस्याः तस्याः अयं सांवत्सरिको नियमः । अत्यन्तं ताम्बु-
लमपि । तद्ग्रहणमेव ब्रह्मचर्यस्याऽपि ग्रहणम् । तच्च यावज्जीविकम् ॥ ७ ॥

षण्मासानिति मौद्गल्यः ॥ ८ ॥

अशक्तावनुग्रहोऽयम् । अन्यथा पितृमेधकल्पोक्तेन 'यावज्जीवं प्रेत-
पत्नी' इत्यनेन विरोधस्स्यात् ॥ ८ ॥

अत ऊर्ध्वं गुरुभिरनुमता देवराज्जनयेत्पुत्रमपुत्रा ॥ ९ ॥

अत ऊर्ध्वं संवत्सरात् षड्भ्यो मासेभ्यः गुरुभिश्चश्वशुरप्रभृतिभिः
अनुमता, तत्सुतेषु । देवरो द्वितीयो वरः स पत्युर्ध्राता । तस्मात्पुत्रमेकं
जनयेत् । तावतैव सपुत्रत्वसिद्धेः, विवक्षितत्वाच्चैकवचनस्य ॥ ९ ॥

साम्प्रतं देवरनियोगे अनर्हा आह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

वशा चोत्पन्नपुत्रा च नीरजस्का गतप्रजा ।

नाऽकामा सन्नियोज्या स्यात्फलं यस्यां न विद्यत इति ॥ १० ॥

या पुरुषसम्बन्धं नेच्छति । यस्यामुपगमनफलं न विद्यते गर्भस्य
स्रवणात् ॥ १० ॥

अन्यत्राऽपि देवरनियोगादगम्या आह—

मातुलपितृष्वसा भगिनी भागिनेयी स्तुषा
मातुलानी सखिवधूरित्यगम्याः ॥ ११ ॥

स्वसृशब्दो मातुलपितृशब्दाभ्यां प्रत्येकं सम्बध्यते । भगिनी सौ-
दरी । स्तुषा पुत्रस्य भार्या । मातुलानी मातुलस्य पत्नी । सखिवधूः
सख्युश्च भार्या ॥ ११ ॥

अगम्यानां गमने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायण-
मिति प्रायश्चित्तिः ॥ १२ ॥

अमतिपूर्वं गमन एतद्ब्रूव्यम् । ये पुनर्मातुलस्य दुहितरं पितृष्व-
सुश्च मन्त्रेण संस्कृत्य वन्धुसमक्षं तस्यामेव पुत्रानुत्पादयन्ति चरन्ति च
धर्मं तथा सह, तेषां निष्कृतिं देवाः प्रष्टव्याः ॥ १२ ॥

एतेन चण्डालीव्यवायो व्याख्यातः ॥ १३ ॥

व्यवायो गमनम् । एतदप्यवुद्धिपूर्वविषयम् ॥ १३ ॥

तदाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

(१) चण्डालीं ब्राह्मणो गत्वा मुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

अज्ञानात्पतितो विप्रो ज्ञानात् समतां व्रजेत् ॥ १४ ॥

समशब्दात्प्रायश्चित्ताभावमाह । समस्तानां निमित्तता, न व्यस्ता-
नाम्, (२) “अभिषुत्य हुत्वा भक्षयेथाः” इतिषत् ॥ १४ ॥

अथाऽविधिपूर्वपरिगृहीतगुरुदाराणामधिगमने, विधिपूर्वपरिगृहीत-
गुरुस्थानीयभार्यायाः, स्थानविशेषहायननिमित्तव्यामोहात्स्वभार्यावुद्ध्या

१. cf. मनु. ११. १७५.

२. “प्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यङ्घ्रः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति”
इति ज्योतिषोमप्रकरणे श्रूयते अस्यार्थः—सोमलताः चतुर्भिः पाषाणैः कुट्टयित्वा
तत्सोमरसं निष्कास्य तं ग्रहचमाख्येषु पात्रेषु गृहीत्वा आहवनीयाख्ये ऽग्नौ हुत्वा ततः
प्रत्यङ्मुखाः प्रत्यावृत्य सदोनामके मण्डपविशेष उपविश्य तं हुतशेषं सोमरसं य-
थाविध्यकैः पिबेयुरिति । अत्र नैकैकस्याऽभिषवादेः प्रत्येकं मक्षणं प्रति निमित्तता,
किन्तु समुचितयोरैव होमाभिषवयोस्तदिति निर्णयं कृतोये तदत्राऽनुसन्धेयम् ।

ऽधिगमने वा प्रायश्चित्तान्तरमाह—

पितृगुरोर्नरेन्द्रस्य भार्या गत्वा प्रमादतः ।

गुरुतल्पी भवेत्तेन पूर्वोक्तस्तस्य निश्चय इति ॥ १५ ॥

गुरुः गुरुस्थानीयोऽभिप्रेतः । नरेन्द्रोऽभिषिक्तः । पूर्वोक्त इति अनन्तराभिहितं प्रायश्चित्तमाह । तच्च कृच्छ्रादित्रयम् ॥ १५ ॥

इदानीं ब्राह्मणस्य स्वकीयवृत्त्या जीवनाशकावनुकल्पमाह—

अध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरशक्तः क्षत्रधर्मेण जी-
वेत्प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ १६ ॥

अशक्तिः नित्यकर्मावसादो भृत्यावसादो वा । अध्यापनादिष्वेकेनैव जीवनाशकौ द्वितीयं तृतीयं चाऽधितिष्ठेत् । तत्राऽपि लघूपायासम्भवे गुरुपाय आस्थेयः । कुत एतत् ?

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अकलेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥

इति स्मरणात् । क्षत्रधर्मः शस्त्रधारणम् । प्रत्यनन्तरत्वात् । प्रतिशब्दोऽत्यन्तानन्तर्यं वर्तते । क्षत्रधर्मो हि वैश्यधर्मादनन्तरो ब्राह्मणस्य । अनेनैतद्दर्शयति—क्षत्रधर्मासम्भवे वैश्यधर्मेणोपजीवेदिति । सोऽपि प्रत्यनन्तर एव शूद्रधर्मव्यपेक्षया । “अध्यापनयाजनप्रतिग्रहास्सर्वेषाम् । पूर्वं पूर्वो गुरुः । तदलाभे क्षत्रियवृत्तिः । तदलाभे वैश्यवृत्तिरिति” ॥ १६ ॥

नेति गौतमोऽत्युग्रो हि क्षत्रधर्मो ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥

न क्षत्रधर्मो ब्राह्मणेनाऽऽस्थेय इति गौतम आचार्यो मन्यते स्म । प्रसिद्धगौतमीये तदलाभे क्षत्रियवृत्तिः इति वचनात् अन्यद्वौतमशास्त्रमस्तीति कल्प्यते । तथा ‘आहिताग्निश्चेत्प्रवसन् ध्रियेत पुनस्संस्कारं कृत्वा शववच्छ्रौचमिति गौतमः’ इति वासिष्ठे । अत्युग्रः अतितोषणः ‘संप्राप्ते संस्थानमनिवृत्तिश्च, न दोषो हिंसायामाहवे’ इत्येवंलक्षणो ह्यसौ ॥ १७ ॥

अथेदानीं विप्रविशोश्च शस्त्रग्रहणे कारणमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा वर्णानां वाऽपि सङ्करे ।

गृहीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यपेक्षया ॥ १८ ॥

अर्थशब्दश्चाऽत्र रक्षणप्रयोजनवचनः । वर्णानां सङ्करः अनर्हस्त्रीपुं-

सलक्षणः । शस्त्रग्रहणे हेतुः—धर्मव्यपेक्षयेति । धर्मवृत्त्येति यावत् ॥ १८ ॥

प्रत्यनन्तरत्वादिति हेतुना वैश्यवृत्त्याऽपि जीवनमुक्तम्, इदानीं त्वनुवदत्युत्तरविधितस्या—

वैश्यवृत्तिरनुष्ठेया प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ १९ ॥

न हीनवर्णनोऽकुष्ठवर्णवृत्तिरास्थेया 'न तु कदाचिज्जयायसीम्' इति वासिष्ठे निषेधात् । तत्र कृषिवाणिज्यलक्षणादिः वैश्यवृत्तिः । तत्र वाणिज्यविशेषो विहितः—'तृणकाष्ठमविकृतं विक्रेयम्' इत्येवमादिना ॥ १९ ॥

अथ कृषावाह—

प्राक्प्रातराशात् कर्षी स्यात् ॥ २० ॥

प्रातराशो दिवाभोजनम्, तेन च मध्याह्नौ लक्ष्यते । अष्टधाकृतस्य वासरस्य पञ्चमो भाग इत्यर्थः । तत्र हि भोजनं विहितम्, 'पञ्चमे भोजनं भवेत्' इति दक्षवचनात् । अस्मात् कालात्प्रागेवाऽनडुङ्ग्यां विकृष्याऽक्लिष्टौ तौ विसृजेत् ॥ २० ॥

तौ विशिनष्टि—

अस्यूतनासिकाभ्यां समुष्काभ्यामतुदन्नारया

मुहुर्मुहुर्भ्युच्छन्दयन् ॥ २१ ॥

अविद्धघोणाभ्यामित्यर्थः । समुष्काभ्यां साण्डाभ्यां अनुत्कृत्ताण्डाभ्यामित्यर्थः । अण्डोत्कर्तनेन हि बीजशक्तिः क्षीयते । अतुदन्नारया आरानाम सलोहको दण्डः । तया तावनडुहौ अतुदन् तयोर्व्ययामकुर्वन् । अभ्युच्छन्दनं लोहफालायोयोक्त्रलघ्नायाश्च मृदोऽपनयनम्, प्रियभाषणं कण्डूयनादिना लालनं च, तन्मुहुर्मुहुः कुर्वन्निबलिखेत् भूमिमिति शेषः ॥ २१ ॥

स्वकर्मणा जीवनाशक्तौ हीनवृत्त्याऽपि जीवनमुक्तम्, अस्यामप्यापदि न परित्याज्योऽग्निः । कुतः प्रभृति स ग्रहीतव्यः ? इत्यस्यामाकाङ्क्षायामाह—

भार्यादिरग्निस्तास्मिन् कर्मकरणं प्रागग्न्याधेयात् ॥ २२ ॥

गौतमीयमतेन (१)दायादिपक्षोऽप्यस्ति । आचार्यस्य पुनर्भार्यादिरेवाऽग्निरित्यभिप्रायः । कर्म गाह्यं यदग्न्यधेयात् पूर्वं तस्मिन् गृह्याणि

कर्माणि क्रियन्त इति । गृह्योक्तानां कर्मणां पुनरनुवादोऽग्निहोत्रादितुल्य-
योगक्षेमप्राप्तिहेतुत्वज्ञापनार्थः । अग्न्याधेयात्पूर्वं गार्ह्याणां (१) शूलगवा-
दीनामनुष्ठानम् ॥ २२ ॥

अग्न्याधेयप्रभृत्यथेमान्यजस्त्राणि भवन्ति-यथैतदग्न्या-
धेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणमुदगयनदक्षिणाय-
नयोः पशुः चातुर्मास्यानि ऋतुमुखे षड्ढोता वसन्ते ज्यो-
तिष्ठोम इत्येवं क्षेमप्रापणम् ॥ २३ ॥

एतानि हि प्रसिद्धानि कर्माणि, पूर्वोक्तानि गार्ह्याणि । अजस्त्राणि नि-
त्यानि, आगते काले कर्तव्यानि । अग्न्याधेयग्रहणं दृष्टान्ताथम् । एषां पाठे
दृश्यत एव । क्षेमप्रापणं मोक्षः । एवं नित्यकर्मनिरतः प्रतिषिद्धकाम्यकर्म-
वर्जी गृहस्थोऽपि विमुच्यत इत्यभिप्रायः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिघांसया ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥ २३ ॥

इदानीं विहिताकरणे प्रतिषिद्धसेवने च दोषं वक्तुमुपक्रमते—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

न दिवास्वप्नशीलेन न च सर्वान्नभोजना ।

कामं शक्यं नभो गन्तुमारूढपतितेन वा ॥ २४ ॥

न शक्यं गन्तुमिति सम्बन्धः । दिवास्वप्नशीलेनेति शब्देन विहि-
ताकरणस्वभावो लक्ष्यते । स्वप्नो निद्रा मनोवृत्तिविशेषः । 'अभावप्र-
त्ययालम्बना वृत्तिनिद्रा' इत्यागमः । हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायभूत-
शुभाशुभकर्मानुष्ठानवर्जनाकुलिचेतसो हि पुंसो नाऽस्ति निद्रावसरः ।
प्रसन्ने हि चेतसि निद्रा भवति । अलसो वा दिवास्वप्नशीलः । सर्वा-
न्नभोजिशब्देनाऽपि प्रतिषिद्धसेवा कथ्यतेः भोज्याभोज्यव्यवस्था यस्य
नाऽस्तीत्यभिप्रायः । भुजिरत्र व्यापारमात्रोपलक्षणार्थः । आरूढपतितः
तापसः परिव्राजको वा प्रत्यव्यवस्थितः । एतैर्नभस्स्वर्गं गन्तुं प्राप्तुम-
शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

१. शूलगवो नाम ईशानदेवताको गोद्वयकः कर्मविशेषो गृह्य उक्तः "अथ शूल-
गवः" (बौ. गृ. २-१३) इत्यादिना । तत्र यद्यपि गौर्द्वयस्त्वेन विहिता, तथाऽपि
कलौ गवालम्भस्य निषिद्धत्वात् तद्विकल्पेन ईशानाय स्थालीपाकं वा श्रयन्ति इति
स्थालीपाकस्य विहितत्वात् शिष्टाचाराच्च स्थालीपाक एवाऽनुष्ठेयः ॥

दैन्यं शाठ्यं जैह्वयं च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

आत्मनः क्षीणत्वप्रदर्शनेन याचिष्युता (१) दैन्यम् । शक्तौ सत्यामपि परोपकाराकरणं शाठ्यम् । जैह्वयं कौटिल्यम् । चशब्दादश्रीलादिक-
मपि ॥ २५ ॥

दैन्यं पुनः प्रयत्नेन वर्जनीयम् अस्मिन्नर्थे गाथामाह—

अथाऽप्यत्रोशनसश्च वृषपर्वणश्च दुहित्रोस्संवादो
गाथामुदाहरन्ति ॥ २६ ॥

उशनाः शुक्रः, तस्य दुहिता देवयानी । वृषपर्वा तु क्षत्रियः, तस्य
दुहिता शर्मिष्ठा । तयोस्संवादो विसंवादः गाथाश्लोकः ॥ २६ ॥

स्तुवतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रतिगृह्णतः ।

अथाऽहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥

ददतोऽप्रतिगृह्णतः इति ॥ २७ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः खण्डः ॥

प्रतिशास्त्रं प्रभाषते । तत्र पूर्वणाऽर्धेन देवयान्याः पितुरुशनसो दी-
नस्वभावत्वं कथयति । उत्तरेण चाऽऽत्मनः पितुर्दृषपर्वणः ततो वि-
परीतस्वभावत्वम् ॥ २७ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बौधायनधर्मसूत्र-

विवरणे द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

भूयोऽपि नियमायोच्यते—

(२) तपस्यमवगाहनम् ॥ १ ॥

तपसे हितं तपस्यम् । अवगाहनं स्नानम् । तपस उपक्रमे कर्त-

१. वागाविष्करणं दैन्यमिति घ. पु०

२. तपस्यमपोऽवगाहनम् इति व्याख्यानपुस्तकेषु ॥

व्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

देवतास्तर्पयित्वा पितृतर्पणम् ॥ २ ॥

भवेदिति शेषः । ऋषितर्पणादनन्तरं पितृतर्पणं किलाऽन्यत्रोच्यते(१)।
इह तु देवतर्पणादनन्तरम्, अत आनन्तर्ये विकल्पः । यद्वा--तपस्ये-
ऽवगाहने एव विशेषः ॥ २ ॥

अनुत्तिर्धर्मप उत्तिष्ठे(२)“दूर्जं वहन्ती”रिति ॥ ३ ॥

अनुत्तिर्धर्मपितृकूलमित्यर्थः । एतस्मादेव गम्यते जले तर्पणमिति।
अयं हि मन्त्रः स्मन्निविध्यनुवाके कृतस्नानः पठ्यते । यद्वा--नदीतर-
णानन्तरमेतदुत्सेचनं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ ४ ॥

स्रवन्तीष्वनिरुद्धास्विति नद्यां प्रातस्स्नानं विधीयते न तदाकादि-
षु कुल्याषु वा ॥ ४ ॥

इतरथा दोषमाह—

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नंशभाक्तत्र सेतुकृत् ॥ ५ ॥

निरुद्धासु यदि कुर्वीरन्निति शेषः । सेतुकृत् खननकृत् । तत्र सेतु-
कृत् स्नानतर्पणादिपुण्यफलांशभागभवति । पुण्यकर्ता च सेतुकृदेनोश-
भाक् । आह च—

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ इति ॥

निपानं तदाककूपादि ॥ ५ ॥

उपसंहरन्ति—

तस्मात्परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेदिति ॥

१. अत्रैव नवमखण्डे ‘अथोत्तरं देवतास्तर्पयति’, इत्यादिभ्य देवतर्पणादुक्तत्वा ततः
“अथ निवीती कर्षीस्तर्पयामि” इत्यादिना ऋषितर्पणमुक्त्वा, अनन्तरमेव “अथ प्रा-
चीनावीती पितृन् स्वधा नमस्तर्पयामि” इति पितृतर्पणं विहितमाचार्येणेत्यर्थः ।

२. “ऊर्जं वहन्तीरमृते घृतं पयः कीलालं परिक्षुतं स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन्”
इति समग्रो मन्त्रः ॥

एतन्निर्वाहकं परकीयमतेनोपन्यस्यति—

अथाऽप्युदाहरन्ति —

उद्धृत्य वाऽपि त्रीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा ।

निरुद्धासु तु मृत्पिण्डान् कूपात्त्रीनघटांस्तथेति ॥७॥

सदा न कुर्यान्निरुद्धास्त्विति सम्बन्धः । अविशेषितेन पिण्डशब्देनाऽवकरादीनां पिण्डा गृह्यन्ते । आपत्सु स्रवन्तीनां अनिरुद्धानां चाऽभावे कूपे चेत् स्नानं समुपस्थितं तदा त्रीनपां पूर्णान् घटानुद्धृत्य स्नानम् ॥

आपः प्रस्तुताः, तथाऽऽह—

बहु प्रतिग्राह्यस्य प्रतिगृह्याऽप्रतिग्राह्यस्य वाऽयाज्यं वा

याजयित्वाऽनाश्यान्नस्य वाऽन्नमशित्वा

तरत्समन्दीयं जपेदिति ॥ ८ ॥

काश्यपो वामदेवो वा ऋषिः । अस्त्विति शेषः । उत्तरं चतुर्ऋचं (१) तरत्समन्दीयमप्यु जपेदिति । बहु भृत्यभरणक्षमादधिकं द्रष्टव्यम् । अप्रतिग्राह्यस्य पतितादेवां परिग्रहदुष्टम्, सुरादेवां स्वभावदुष्टम् । अयाज्यं गुरुतत्पगमनादिना याजनानर्हम्, अनाश्यान्नः अभोज्यान्नो लेखनादिनाऽऽगृह्यान्नः । एतच्च रहस्यप्रायश्चित्तम् । आह च गौतमः—
रहस्यं प्रायश्चित्तमविख्यातदोषस्य चतुर्ऋचं “तरत्समन्दी” इत्यादि ॥८॥
एतेऽप्यनाश्यान्नाः, एनस्वित्वात् । के ते ?

अथाऽप्युदाहरन्ति—

गुरुसङ्कारिणश्चैव शिष्यसङ्कारिणश्च ये ।

आहारमन्त्रसङ्कीर्णा दीर्घं तम उपासत इति ॥९॥

गुरुवो व्याख्याताः । प्रायश्चित्तीयतां प्राप्याऽकृतप्रायश्चित्तस्सङ्गिः संसर्गं न व्रजदिति । आह—

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

१. तरत्समन्दी धावति धारा छतल्याऽन्धसः । तरत्समन्दी धावति ॥ १ ॥

उत्ता वेद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः । तरत्समन्दी धावति ॥ २ ॥

ध्वजयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दशहे । तरत्समन्दी धावति ॥ ३ ॥

आययोश्चिवातं तना सहस्राणि च दशहे । तरत्समन्दी धावति ॥ (क.सं.७.१.१९.)

इति चतुर्ऋचं सुकृतं तरत्समन्दीयमित्युच्यते ।

न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तोऽकृते द्विजः ॥ इति ॥ ६ ॥

‘नित्योदकी’ (२.३.१) त्यत्र यदारब्धं तदेव पुनः प्रस्तौति प्रसक्ता-
नुप्रसक्तं परिसमाप्य—

अथ स्नातकव्रतानि ॥ १० ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । एतान्यपि प्रजापतिव्रतानि स्नातकाध्यायोक्ता-
वशिष्टानि ॥ १० ॥

सायं प्रातर्यदशनीयं स्यात्तेनाऽन्नेन वैश्वदेवं बलि-

मुपहृत्य ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्भूतानभ्यागतान्

यथाशक्ति पूजयेत् ॥ ११ ॥

यदशनीयमित्यनेनाऽहविष्यस्याऽपि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति । तत्पुन-
र्युक्तायुक्ततया परामृश्यम् । वैश्वदेवं कृत्वा बलिं चोपहृत्येत्यध्याहा-
रः । बलिहरणानन्तरं चाऽभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेत् भोजयेदित्यर्थः ।
वृणभूम्युदकादीनां (१) पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥ ११ ॥

अथाऽनुकल्पमाह—

यदि बहूनां न शक्नुयादेकस्मै गुणवते दद्यात् ॥ १२ ॥

गुणवान् पुनः—

विद्यानुष्ठानसम्पन्नो यज्वा परिडित एव वा ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिस्त्वर्गसङ्क्रमः ॥ इति ॥ १२ ॥

यो वा प्रथममुपागतस्यात् ॥ १३ ॥

आगतानां बहूनां मध्ये यः प्रथमं प्राप्तस्तं भोजयेदिति ॥ १३ ॥

शूद्रश्चेदागतस्तं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥ १४ ॥

ततस्तं भोजयेदिति शेषः । द्विजातीनां तु विद्यातपसी एव भोजयितुं
पर्यति । शूद्रस्य त्वभ्यागतस्य तदसम्भवात्तत्स्थाने कर्मकरणम् । ततश्च
निर्गुणे द्विजादावभ्यागते तमपि कर्मणि नियुञ्ज्यादित्युक्तं भवति ।
युक्तं चतत्, वसिष्ठवचनात्—‘अश्रोत्रिया अननुवाक्याः अनश्वयश्शू-
द्रसधर्माणो भवन्ति’ इति । आचार्योऽपि वक्ष्यति—‘कामं तान् धा-
र्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत्’ (२. ७. १५) इति । कर्म च काष्ठ-
भेदनमृत्तिकासान्द्रीकरणादि ॥ १४ ॥

श्रोत्रियाय वाऽग्रं दद्यात् ॥ १५ ॥

यदि बहूनां न शक्नुयात् इत्यनुवर्तते । तत्र ग्रासः-शिष्यरुद्धप्रमाणा-
श्रवणारो ग्रासा एकैकं भैक्षम्, तच्चतुर्गुणितं पुष्कलमित्युच्यते । तत्पु-
ष्कलचतुष्टयं चाऽग्रम् ॥ १५ ॥

(१) ये नित्याभक्तिकास्स्युस्तेषामनुपरोधेन
संविभागो विहितः ॥ १६ ॥

आसमन्तात् भक्तं आभक्तम्, नित्यं आभक्तं येषां ते नित्याभक्तिकाः,
नित्यमन्नं ये भजन्ते पुत्रदारभृत्यादयः । तेषामुपरोधः पीडा, तद्भावोऽ-
नुपरोधः । संविभागो दानम् । तदुपरोधे सति न कर्तव्यम् । आह च-
भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यौर्ध्वदैहिकम् ।

तद्भवत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥ इति ॥ १६ ॥

न त्वेव कदाचिददत्त्वा भुङ्गीत ॥ १७ ॥

अदत्त्वा भोजने सति दोषगुरुत्वव्यापनार्थो निपातद्वयप्रयोगः ॥ १७ ॥

पुनरप्यदत्त्वा भोजननिन्दामाह—

अथाऽप्यन्नाऽन्नगीतौ श्लोकाबुदाहरन्ति—

(२) यो मामदत्त्वा पितृदेवताभ्यो भृत्यातिथीनां च
सुहृज्जनस्य । सम्पन्नमश्रन्विषमत्ति मोहात्तमद्यथहं
तस्य च मृत्युरस्मि ॥ हुताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवः पूज्या-
तिथीन् भृत्यजनावशिष्टम् । तुष्टश्शुचिश्चदधदत्ति
यो मां तस्याऽमृतं स्यां स च मां भुनक्तीति ॥ १८ ॥

अन्नाभिमानिन्या देवतया गीतावेतौ श्लोकौ निन्दास्तुतिरूपौ । अ-
नयोः पूर्वो निन्दारूपः, उत्तरस्तुतिरूपः । पितृदेवताभ्योऽन्नदानं
वैश्वदेवबलिहरणं पञ्च महायज्ञे । अतिथीनां सुहृज्जनस्येति चतुर्थ्यर्थं
षष्ठी । एतेभ्योऽन्नमदत्त्वा सम्पन्नं मृष्टं अत्ति, तमद्यथहं तस्य च मृत्यु-

१. “नित्याभक्तिकाः” इति सूत्रे, व्याख्यायां भक्तं अन्नं नित्यं ये भजन्ते
पुत्रदारभृत्यादयः इति च पाठः क. ग. पु.

२. मोघमन्नं विन्दते अप्रचेतारूपस्यैव व्रीमि वध इत्यस्य तस्य । नार्थमन्नं पुष्यति
नो स्वार्थं केवलाद्यो भवति केवलादी ॥ (क. सं. ८. ६. २३. १.) इति मन्त्रोऽ-
प्यन्नाऽनुसन्धेयः

रस्मि दारिद्र्यं व्याधिं चोत्पादयामीत्यर्थः । अग्निहोत्रशब्दस्सायम्प्रातः कर्तव्यहोमोपलक्षणार्थः । तुष्टोऽतिथिभोजनेनाऽननुतापी । शुचिः पादप्रक्षालनादिना । श्रद्धात् भक्ष्यभोजनादिनाऽतीव रुचिमान् । यद्वा श्रद्धात् अतिथीन् पूजयेदिति सम्बन्धः । मां भुनक्ति अवति । अन्यथा 'भुजोऽनघन, इत्यात्मनेपदमेव स्यात् । तस्माद्यथाशक्ति दत्तैव भुञ्जीतेति श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ १८ ॥

अथाऽन्नदानप्रसङ्गाद्द्रव्यदानमेतेभ्यः कर्तव्यमित्याह—

**सुब्राह्मणश्रोत्रियवेदपारगेभ्यो गुर्वर्थनिवेशौषधार्थ-
वृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोगवैश्वजितेषु
द्रव्यसंविभागो यथाशक्ति कार्यो बहिर्वेदि-**

भिक्षमाणेषु ॥ १९ ॥

अस्मिन् सूत्रे चतुर्थर्थं सप्तम्यौ द्रष्टव्यौ । यद्वा—निमित्तसंयोग एव चतुर्थ्यन्तः वेदपारगेभ्यः इत्यनुक्रम्य (?) द्रष्टव्यः । एवं च तेभ्य एव दानमित्युक्तं भवति । सुब्राह्मणः आचारसम्पन्नः ग्रन्थमात्रप्रयोजनो वा । श्रोत्रियस्तदनुष्ठानपरः । वेदस्य पारं पर्यन्तः निष्ठा तदर्थज्ञानं तद्गमयतीति वेदपारगः विचारसिद्धवेदार्थज्ञानवानित्यर्थः । गुर्वर्थः गुरुसंरक्षणपरः । निवेशो विवाहः । स च सन्तानार्थो यस्य स निवेशार्थः । औषधं भेषजम् । वृत्तिक्षीणो हीनधनः । यक्ष्यमाणः प्रसिद्धः । अध्ययनसंयोगो ज्ञानैकशरणः । अध्वसंयोगः पन्थाः । विश्वजिज्ञासा सर्वस्वदक्षिणः क्रतुः, तद्याजी वैश्वजितः स चाऽन्येषामपि सर्ववेदस(१)दायिनां प्रदर्शनार्थः । एतेभ्यो बहिर्वेदि अक्रतुकालेऽपि याचमानेभ्यो द्रव्यदानं यथाशक्ति कार्यम् । अत्र मनुः—

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ।

गुर्वर्थपितृमात्रार्थस्वाध्यायार्ध्युपतापिनः ॥

नवैतान् स्नातकान् विद्यात् ब्राह्मणान् धर्ममिक्षुकान् ।

निस्स्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ इति ॥

कृतान्नमितरेषु ॥ २० ॥

कृतान्नं पक्वान्नम् । आह च—'इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते' इति । इतरेभ्योऽतिथिभ्यः बहिर्वेदि कृतान्नमेव देयं नियमतः । सान्ता-

निकादिभ्यः पुनः कृतान्नमकृतान्नं च ॥ २० ॥

तदिदं पूर्वोक्तमातिथ्यं, तददनमिहाऽनूच्यते—

सुप्रक्षालितपादपाणिराचान्तदशुचौ संवृते देशेऽन्न-
मुपहृतमुपसङ्गृह्य कामक्रोधद्रोहलोभमोहानपहत्य
सर्वाभिरङ्गुलीभिः शब्दमकुर्वन्प्राशनीयात् ॥ २१ ॥

न पिण्डशेषं पात्र्यामुत्सृजेत् ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

आत्मयाजिनो भोजनविधिरयम् । संवृते देशे उपविश्य भुञ्जीतेति शेषः
फलकादौ पादं पात्रं वाऽऽरोप्य न भोक्तव्यमिति । उपहृतमानीतम् ।
उपसंगृह्य प्रीतिपूर्वकमभिसंवाद्य कामादीन्वर्जयित्वा शब्दं स्वीकाराद्य-
कुर्वन् ॥ २१ ॥

न पिण्डशेषं पात्रं यामुत्सृजेत् ॥ १ ॥

जग्धाऽवशिष्टस्य पिण्डस्याऽभोज्यत्वात्तस्य पात्रयामुत्सर्जने पुन-
रदानप्रसङ्गाच्च । अतश्च यावद्ग्रसितुं शक्नोति तावदेवाऽऽददीतेति
गम्यते ॥ १ ॥

मांसमत्स्यतिलसंसृष्टप्राशनेऽप उपस्पृश्याऽग्नि-
मभिसृशेत् ॥ २ ॥

संसृष्टशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । यावद्भिर्मांसपरमाणुभिर्मिश्रित
ओदने तद्रसोपलब्धिर्भवति तावद्भिस्संसृष्टस्य प्राशने इदं प्रायश्चित्तम् ।
ननु मांससंसृष्टनिषेधादेव मत्स्यसंसृष्टास्यऽपि निषेधसिद्धेः कुतः पृथ-
गुपादानं ? मत्स्यार्थमिति । उच्यते—मत्स्यगन्धोपलब्धावपि प्रायश्चित्तं
भवतीत्यभिप्रायः । तिलसंसृष्टं तिलोदनम् ॥ २ ॥

(१) अस्तमिते च स्नानम् ॥ ३ ॥ पालाशमासनं पा-
दुके दन्तधावनमिति वर्जयेत् ॥ ४ ॥ नोत्सङ्गेऽन्नं भक्ष-
येत् ॥ ५ ॥ आसन्ध्यां न भुञ्जीत ॥ ६ ॥ वैणवं दण्डं

१. तृतीयादीनि नवमान्तानि सूत्राणि व्याख्यानपुस्तकेषु नोपलभ्यन्ते, न च व्या-
ख्यातानि व्याख्यात्रा । अतश्च स एवामभावमेवाऽभिप्रेतीति प्रतीयते See. P.
152. L. L. 7

धारयेद्वृक्मकुण्डले च ॥ ७ ॥ पदा पादस्य प्रक्षालनम-
धिष्ठानं च वर्जयेत् ॥ ८ ॥ न बहिर्मालां धारयेत् ॥ ९ ॥

सूर्यमुदयास्तमये न निरीक्षेत ॥ १० ॥

अदृष्टार्थमेतद्व्रतम् ॥ ३-१० ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ११ ॥ यदि ब्रूया-
न्मणिधनुरित्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥

परं प्रति निषेधोऽयम् । आत्मनो निरीक्षणे न दोषः । इतिकरणलि-
ङ्गात् शब्दोच्चारणनिषेधमेनमध्यवस्यामः ॥ ११ ॥ १२ ॥

पुरद्वारीन्द्रकीलपरिधावन्तरेण नाऽन्तियात् ॥ १३ ॥

इन्द्रकीलः पुरद्वारे स्थापितः काष्ठविशेषः । परिधा तु प्रसिद्धा ।
तावन्तरेण न गच्छेत् ॥ १३ ॥

प्रेङ्खयोरन्तरेण न गच्छेत् ॥ १४ ॥

प्रेङ्खो निखातदाहलम्बमाना क्रीडाफलका, तयोरन्तरेण गमन-
निषेधः ॥ १४ ॥

(१) वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत् ॥ १५ ॥

तन्ती दाम तल्लङ्घनं निषिध्यते । चशब्दात् गोतन्तीं च ॥ १५ ॥

भस्मास्थिरोमतुषकपालापस्नानानि नाऽधितिष्ठेत् ॥ १६ ॥

रोमशब्दः केशश्मश्रुणोरपि प्रदर्शनार्थः । अपस्नानं स्थलस्नानस्यु-
तजलं गात्रोद्वर्तनमलं वा ॥ १६ ॥

(२) गां धयन्तीं न परस्मै प्रब्रूयात् ॥ १७ ॥

स्वकीयामपि तां वारयेत् । न तु परस्मा आचक्षीत । किमयं स्त-
नन्धयस्य ख्यापननिषेधः, किं वा धेन्वा इति । तत्र गां धयन्तीमिति श्र-
वणाद्वेन्वा एव कचित्काञ्चित् पिबन्त्या इति । केचित्पुनस्तस्यास्तथा
प्रीत्यभावात् यथा वत्सस्य मातुः स्तनान् पिबतः, तत्र हि साक्रोशं क-
थयन्ति वारयन्ति च । कथं पुनः धयन्तीमिति शब्देन स्तनं पिबन्तीति
गम्यते ? । गां धयन्तीं वत्सस्य मूत्रादिकमिति योजनया । अनेन चाऽ-
तीव प्रस्तुतावस्था लक्ष्यते ॥ १७ ॥

(१) नाघेऽनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥ १८ ॥

यदि ब्रूयात् धेनुमव्येत्येव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

क्षीरिणी गौर्धेनुः । अघेनुस्तद्विपरीता । (२) उच्चारणनिषेधाददृष्टं कल्प्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

(३) शुक्ता रूक्षाः परुषा वाचो न ब्रूयात् ॥ २० ॥

शुक्ताः शोककारिण्यः, यथा विधवां विधवेति । रूक्षाः अविद्यमाने दोषे दोषख्यापिकाः, यथा श्रोत्रियं सन्तमश्रोत्रिय इति । परुषास्तु विद्यमाने दोषे गुणख्यापकाः, यथाऽन्धं चक्षुष्मानिति ॥ २० ॥

नैकोऽध्वानं व्रजेत् ॥ २१ ॥

मध्ये व्याध्याद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतस्सद्वितीयो व्रजेत् ॥ २१ ॥

न पतितैर्न स्त्रिया न शूद्रेण ॥ २२ ॥

सह व्रजेदिति शेषः । एतैस्सद्वितीयो न स्याद्गमन इत्यर्थः ॥ २२ ॥

न प्रतिसायं व्रजेत् ॥ २३ ॥

प्रमादभयादेव ॥ २३ ॥

न नग्नस्त्रायात् ॥ २४ ॥ न नक्तं स्नायात् ॥ २५ ॥

अनयोः पूर्वः प्रतिषेधः स्नानमात्रे । उत्तरस्तु नित्यनैमित्तिके । तत्र हि—‘शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाऽप्रयतस्स्यात्’ इत्युक्तम् । नैमित्तिक-स्याऽपि महानिशि प्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति ॥ २४ ॥ २५ ॥

न नदीं बाहुकस्तरेत् ॥ २६ ॥

बाहुभ्यां तरतीति बाहुकः ॥ २६ ॥

न कूपमवेक्षेत ॥ २७ ॥

आत्मानं तत्र द्रष्टुमिति शेषः । इतरथा कूपपतितानां बालादीना-मुत्तारणासिद्धेः ॥ २७ ॥

१. Cf. गौ. घ. ९. २०. २. अनुच्चारणे नियमाददृष्टं कल्प्यम् । इति घ. पु.

३. घ. पुस्तके रिक्ता इति सूत्रमारभ्य रिक्ताः व्यर्थाः, रूक्षाः क्रूराः, परुषाः कर्णकठोराः, इति व्याख्यातम् ।

न गर्तमवेक्षेत ॥ २८ ॥

अधोमुख एव निम्नो भूभागः गर्तो भवति । को विशेषः कूपगर्तयो-
रिति चेत्-कूपो नाम दुःखेनाऽऽदायोदकं पातुं योग्यः, निम्नं खातित इ-
त्यर्थः । यः करेणोदकं गृहीत्वा पातुं योग्यस्स गर्तः ॥ २८ ॥

न तत्रोपविशेद्यत एनमन्य उत्थापयेत् ॥ २९ ॥

सर्वत्र पारवश्यं पुरुषस्य हृदीत्युपदेशः । राजभवनादिवासननिषे-
धोऽयम् । स्वयमारोदुमशक्यं देशं प्रत्यारोहणनिषेधो वा । 'सूर्यमुदया-
स्तमये न निरीक्षते' (२. ६. ११) त्वारभ्योकानां प्रतिषेधानां केचिद्दृ-
ष्टार्थाः केचिद्दृष्टार्थाः केचिदुभयार्था इत्यवश्यं परिहरणीया एव । नो
चेत् 'स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्' इत्यवसरस्स्यात् ॥ २९ ॥

पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे ।

वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥ ३० ॥

अब्राह्मणेभ्योऽप्यचक्षुःप्रभृतिभ्यः पञ्चभ्यो वर्त्मसङ्कटे समुपस्थिते
पन्थानं दातुं स्वयं तस्मादपसरेदेव । चशब्दोऽनुकोपसंग्रहार्थः । तेन
'चक्रिणोऽन्धकाय समुपजीविने तपस्विने हिताय वा' इत्यादिब्राह्म-
णादिग्राह्याः ॥ ३० ॥

ब्राह्मणेभ्यो देत्वा पन्थानं कथंलक्षणं ग्रामं प्रति गच्छेदित्यत आह—

(१) प्रभृतैर्धोदकयवससमित्कुशमाल्योपनिष्क्रमणमादध

जनाकुलमनलससमृद्धमार्यजनभूयिष्ठमदस्युप्रवेश्यं

ग्राममावासितुं यतेत धार्मिकः ॥ ३१ ॥

प्रभृतशब्दः एधादिभिषण्डभिः प्रत्येकमभिसंबन्धनीयः । एधः इन्ध-
नादि । यवसः दोह्यानां गवादीनां भक्षः । उपनिष्क्रमणं विहारभूमिः । आ-
दधाः धनवन्तः । अनलसाः निरुत्साहाः । तद्विपरीता अनलसाः । आर्याः
परिडताः । दस्यवश्चोराः तैरप्रवेश्यं अधृष्यम् । तत्र हि धर्माश्रमाविरा-
धेन जीवनं सुकरं भवति । तत्र धार्मिको नित्यं निवसेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

उषित्वा द्वादश समाः शूद्रसाधर्म्यमृच्छति ॥ ३२ ॥

उदपानं कूपः कूपोदकमेव पानीयं, नाऽन्यत् यस्मिन् ग्रामे स एवमु-

कः । वृषलीशब्दः प्राक् प्रदानाद्रजस्वलाया वाचकः । तथा हि—
पितुर्गृहे तु या कन्या ऋतुं पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिवृषलीपतिः ॥ इति ॥

शूद्रायाः पतित्वे धर्मानुष्ठानानुपपत्तेः । एवंविधो धार्मिकोऽपि
शूद्रसाधर्म्यमृच्छति । तस्मादल्पोदके ग्रामे धार्मिको न निवसेदित्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

ग्रामनिवास उक्तः, नगरे त्वनेवंविधेऽपि निवासनिषेधाय निन्दति—

पुररेणुकुण्ठितशरीरस्तत्परिपूर्णनेत्रवदनश्च । नगरे वसन्
सुनियतात्मा सिद्धिमवाप्स्यतीति न तदस्ति ॥ ३३ ॥

कुण्ठितं प्रच्छादितम् । तच्छब्देन पुररेणुरेव परामृश्यते । तेन परि-
पूरिते नेत्रे वदनं च यस्य स तत्परिपूर्णनेत्रवदनः । उग्रखरविडूवराहग-
जाश्वपुरीषमूत्रसुराकाकोच्छिष्टशवकपालास्थितुषभस्माद्युपहतसर्वावयव
इत्यर्थः । एवंविधस्सुनियतेन्द्रियोऽपि नगरे वसन् परलोकं नाऽऽप्नो-
तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रेणुः प्रस्तुतस्तत्राऽऽह—

रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजश्शुभम् ।

अप्रशस्तं समूहन्याः श्वाजाविखरवाससाम् ॥ ३४ ॥

पूर्वाणि पञ्च रजांसि शुभानि । इतराणि षट् अप्रशस्तानि वज्यानि ।
समूहनी सम्माजनी ॥ ३४ ॥

पूज्यान्पूजयेत् ॥ ३५ ॥

अवसरौचित्योपायेनाऽयमपि श्रेयस्करो नियमः । उक्तं च—‘प्रतिव-
ध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः’ । इति ॥ ३५ ॥

ऋषिविद्वन्नुपवरमातुलश्चशूरर्त्विजः ।

एतेऽध्यादेशास्त्रविहिताः स्मृताः कालविभागशः ॥ ३६ ॥

ऋषिर्मन्त्रार्थज्ञः । विद्वान् साङ्गस्य सेतिहासस्य वेदस्य प्रवक्ता ।
नुपोऽभिषिक्तः क्षत्रियः । वरो ब्रह्मा दुहितुः । इतरे प्रसिद्धाः । अग्न्याः
मधुपर्काह्वा इति शास्त्रेण वेदेन चोदिताः स्मृताश्च स्मृतिकर्तृभिर्मन्वादि-
भिरप्यनुमोदिताः । यद्वा—कालविभागेन स्मृताः ॥ ३६ ॥

कोऽसौ कालविभाग इत्याह—

ऋषिविद्वन्नुपाः प्राप्ताः क्रियारम्भे वरर्तिवजौ ।

मातुलश्चशुरौ पूज्यौ सम्बत्सरगतागताविति ॥३७॥

प्राप्ताः प्रवासादभ्यागताः । क्रियारम्भः पुंसवनसोमयागादीनामा-
रम्भः । सम्बत्सरपर्यागतौ सम्बत्सरमुषित्वाऽऽगतौ ॥ ३७ ॥

अग्न्यगारे गवां मध्ये ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।

स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं बाहुमुद्धरेत् ॥ ३८ ॥

स्वाध्याये वर्तमाने भोजनेऽपि बाहोरुद्धरणं नमस्काररूपेण । चशब्दः
प्रशस्तमङ्गल्यदेवायतनप्रज्ञातवनस्पत्यादिप्रदर्शनार्थः ॥ ३८ ॥

उत्तरं वासः कर्तव्यं पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भोजनाचमनयोस्तथा ॥३९॥

तृतीयं वस्त्रमुपवीतवत् व्यतिषज्यते तदुत्तरीयम् । तत् स्नातकस्य प्रा-
प्यमप्येषु कर्मस्वचर्यं कर्तव्यमित्युच्यते । उत्सर्गो मूत्रपुरीषकरणम् ॥३९॥

हवनं भोजनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥ ४० ॥

जान्वोर्द्वयोरन्तरा दक्षिणं बाहुं निधायैतानि कार्याणीत्यर्थः । उपहा-
रोबलिहरणम् । यद्वा—प्रसिद्ध एवोपहारो देवगुरुविषयः ॥ ४० ॥

अन्नदानं स्तूयते—

अन्ने श्रितानि भूतानि अन्नं प्राणमिति श्रुतिः ।

तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्नं हि परमं हविः ॥ ४१ ॥

अन्ने श्रितानि अन्नावष्टम्भानि स्थावराणि जङ्गमानि च । 'अन्नं प्राण-
मन्नमपान'मिति श्रुतिः । देवा अप्यन्नावष्टम्भा एव । हुतप्रहुतादयस्तेषा-
मन्नानि । तस्माद्यथाशक्त्या दातव्यम् ॥ ४१ ॥

हुतेन शाम्यते पापं हुतमन्नेन शाम्यति ।

अन्नं दक्षिणया शान्तिमुपयातीति नदश्रुतिरिति ॥४२॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने षष्ठः खण्डः ॥

हुतं होमः कृशमाण्डगणहोमादिलक्षणः । तेन पापं शाम्यते । हुतविषयं च न्यूनातिरिक्तमन्नदानेन शाम्यति । अन्नदानविषयं च न्यूनातिरिक्तमस्वादुताकृतं प्रियवचनाभावनिमित्तं च दक्षिण्या शाम्यति । वक्ष्यति ह्येतान्—

भोजयित्वा द्विजानन्ते पायसेन च सर्पिषा ।

गोभूतिलहिरण्यानि भुक्तवद्भयः प्रदाय च ॥ इति ।

अशब्दोऽवधारणार्थः । सर्वत्राऽत्र प्रमाणमस्माकं श्रुतिरेवेत्यर्थः । सा च 'तस्मादन्नं ददत् सर्वाण्येतानि ददाती' त्येवमादिका ॥ ४२ ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
द्वितीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

यथा स्नातकस्याऽन्नदानमवश्यं कर्तव्यम्, एवमुपनीतमात्रस्य सन्ध्योपासनं प्रत्यहमवश्यं करणीयमित्याह—

अथाऽनस्सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथशब्दो मङ्गलार्थः । तस्मिन् खल्वर्थे स्मर्यते—

ओङ्कारश्चाऽथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कारं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ इति ।

तस्मादिति माङ्गल्यहेतुतामुपदर्शयति । सन्ध्योपासनं हि सर्वेभ्यः कर्मभ्यो मङ्गलतरम् । सन्ध्या नाम रात्रेर्वासरस्य चाऽन्तरालकालवर्ति सूर्योपासनं । तत्र प्रणवव्याहृतिसहितस्तत्सवितुरिति मन्त्रोच्चारणजन्यस्तद्विषयस्सन्ततो मानसो व्यापारः । इदमेवाऽत्र प्रधानम् । यदन्यत्तदङ्गम् । तथा च ब्राह्मणम्—'उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते' इति । कुर्वन् प्रदक्षिणं मन्त्रोच्चारणं वा । ब्राह्मणग्रहणं ऋणश्रुतिवत् । विधिमनुष्ठानक्रमं वक्ष्याम इति सङ्ग्रहः कृतः । तत्र कालो वक्ष्यते—'सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्य' (२-७-१२) इत्यत्र ॥ १ ॥

तीर्थं गत्वाऽप्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः

प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभिमत्याऽऽब्लिङ्गा-
भिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभि-
रन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

कर्तृसंस्कारोऽयम् । तीर्थं नदीदेवखातादि बहिर्ग्रामाज्जलाशयः । तत्र
गतस्सन्नप्रयतश्चेत् स्नायादेव । प्रयतश्चेन्न स्नायात् । स्नानास्नानयो-
र्विकल्पः । स च शक्यपेक्षः । प्रक्षालितपादपाणिरित्यादि अभिषिक्तान-
भिषिक्तयोस्साधारणम् । प्रक्षालनं चाऽऽमणिबन्धात् । 'अभ्यहितं पूर्वम्'
इति पाणेः (१) पूर्वनिपाताभावश्छान्दसः । अत्राऽपामाचमनं समन्त्रं वे-
दितव्यम् । मन्त्रश्च--(२) 'अग्निश्च मा मन्युश्चेत्यनुवाकस्सायङ्काले ।
(३) 'सूर्यश्च मा मन्युश्चेति प्रातः । प्रत्यहं हस्तपादादिभिः पापकरणस्या-
ऽवश्यंभाषित्वात्तदवलोपनसमर्थत्वाच्चैतयोः । स्नानप्रक्षालनाचमन-
प्रोक्षणानि च बाह्याभ्यन्तरमलावलोपनार्थानीति गम्यते । प्रयतो भव-
तीति सूत्रान्ते निगमनात् । अत एव च स्नानमप्यत्र (४) 'हिरण्यशृङ्गमि-
त्येवमादिभिस्समन्त्रकमेव द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति सन्ध्योपासनफलप्रदर्श-
नवेलायां मान्त्रवर्णिकमेव पापप्रमोचनम् 'यदुपस्थकृतं पापम्' (२-१८)
इत्येवमादिना । वसिष्ठश्चैतमर्थमनुमोदमान उपलक्ष्यते 'आद्यऽऽचामेद-
ग्निश्चेति सायं सूर्यश्चेति प्रातः मनसा पापं ध्यात्वा निवदन्' इति । यद्य-
पि रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरण इदं पठ्यते तथाऽपि 'वाक्यादविगानसमाचा-
रादहरहर्ण्यवगन्तव्यम् । सुरभिमती (५) 'दधिक्रावणः' इत्यृक् । अब्लि-

१. पूर्वनिपाते सिद्धेऽप्यपूर्वनिपातश्छान्दसः इति, ग. पु. ।

२. अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यदङ्गा
पापमकार्षम् । मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिरसा । अहस्तदवलुम्पतु ।
यत्किञ्च दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ । सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥

३. सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यद्वाक्या
पापमकार्षम् । मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिरसा । रात्रिस्तदवलुम्पतु ।
यत्किञ्च दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ । सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥
(महानारायणोप १४-२५) इति समग्रौ मन्त्रौ ।

४. अनुवाकस्समग्रः पठनीयस्स्नानकाल इति सम्प्रदायः । स च महानारायणो-
पनिषदि द्रष्टव्यः ।

५. दधिक्रावणो अकारिर्धं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा कर्तुं प्रण
आयूँषि तारिषत् ॥

ज्ञाः अद्देवत्याः ताश्च(१) 'आपां हि' इति तिस्रः । वारुण्यो वरुणदेवत्याः ताश्च(२) 'यच्चिद्धि ते' इति तिस्रः । केचित् 'अव ते हेडः' इति 'इमं मे-वरुण' इति ऋचावपीच्छन्ति । 'हिरण्यवर्णाः' इति चतस्रः । पावमान्यः 'पवमानः सुवर्जनः' इत्यनुवाकः । अन्यानि पवित्राण्यघमर्षणादीनि स्वयमेव वक्ष्यति—'उपनिषदो वेदादयः' (३.१०.१०) इति प्रक्रम्य 'सावित्रीति चेति पावनानी'त्यन्तेन । यद्वा—'अघमर्षणं देवकृतम्' (४.३.७.) इत्यत्र । प्रयतः पृतस्सन्ध्योपासनयोग्यो भवति ॥ २ ॥

अथ स्नानप्रोक्षणयोर्व्यवस्थामाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अपोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।

मन्त्रवत्प्रोक्षणं चाऽपि द्विजातीनां विशिष्यते इति ॥३॥

अपोऽवगाहनमिति वारुणं स्नानमाह । तच्च सार्ववर्णिकं सर्ववर्ण-साधारणम् । मन्त्रवत्प्रोक्षणं पूर्वोक्तैर्मन्त्रैर्मार्जनं तच्च ब्राह्मणादित्रैर्वर्णिकानां विशिष्टं स्नानम् । एवं चाऽद्विजस्य वारुणमेव । द्विजातीनां पुनरुभयोस्समुच्चयस्सति सम्भवे । असम्भवेऽपि तेषां मार्जनमवश्यंभावि ॥३॥

किञ्च—

सर्वकर्मणां चैवाऽऽरम्भेषु प्राक्सन्ध्योपासनकालाच्चै-
तेनैव पवित्रसमूहेनाऽऽत्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति ॥४॥

सर्वकर्माणि श्रुतिस्मृतिशिष्टागमसिद्धानि । सर्वकर्मग्रहणेनैव सिद्धे सन्ध्योपासनस्य पृथग्ग्रहणं तस्याऽत्यन्तप्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम् । तच्च प्रद-
र्शितमस्माभिरथातश्शब्दयोरभिप्रायं वर्णयद्भिः । पवित्रसमूहेन सुरभि-
मत्यादीनां स्तोमेनाऽऽत्मानं प्रोक्ष्याऽङ्गिरेवाऽऽत्मानं परितोऽपि रक्षा क-
र्तव्या । अत ऊर्ध्वं गायत्र्याऽभिमन्त्रितेनाऽम्भसा हतानि रक्षांस्यात्मान-

१. आपो हि द्वा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ यो वशिष्ठ-
तमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय
जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ।

२. यच्चिद्धि ते विशो यथा प्रदेव वरुण व्रतम् । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ यत्कि-
ञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि । अविची यत्तव धर्मा युयोषिम मा नस्त-
स्मादेनसो देव रीरिवः ॥ कितवासो यद्विरिपुर्न दीवि यद्वा वा सत्यमुत यत्र विष ।
सर्वो ता विष्य शिथिरेव देवाऽथाते त्याम वरुण प्रियासः ॥

माह ? मृत्युरिति । यच्च स्वाध्यायब्राह्मणे पठितम्—‘सन्ध्यायां गायत्र्याऽ-
भिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विसृज्यन्ति’ ‘यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति’ इति च । त-
दपि प्रसिद्धत्वादेव नोक्तमाचार्येण, ‘अग्निश्च’ इत्यादिमन्त्रद्वयवत् । स्मृ-
तिरप्यस्ति—

कराभ्यां तोयमादाय सावित्र्या चाऽभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखो भूत्वा प्रक्षिपेत्सन्ध्ययोर्द्वयोः ॥ इति ।

एतदुक्तं भवति—सन्ध्योपासनवेलायां कर्तव्येषु समन्त्रकाचमनप्रो-
क्षणजलोत्क्षेपणप्रदक्षिणसावित्रीजपोपस्थानेष्वेवाचार्येण स्वशाखायामनु-
क्ता उक्ताः । उक्तास्तु नोक्ताः सिद्धत्वादेव । न केवलमुत्क्षेपणप्रदक्षिणे
एव भवतः ॥ ४ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

दर्भेष्व्वासीनो दर्भान्धारयमाणस्सोदकेन पाणिना

प्रत्यङ्मुखस्सावित्रीं सहस्रकृत्व आचर्तयेत् ॥५॥

दर्भेष्वग्रधितेष्वनन्तर्गर्भेषु (१) त्रिष्व्वासीनस्तादृशानेव दर्भान् सोद-
केन पाणिना धारयमाणः । एकवचनादक्षिणो गृहीतव्यः । सावित्रीं सवि-
तृदेवत्यां ‘तत्सवितुः’ इत्येतामृचं प्रणवव्याहृतिसहिताम् । तथाहि—

एतदक्षरमेतां च अपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ इति ।

ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगस्मरणपूर्वको जपो द्रष्टव्यः । न होत-
ज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरित्यभियुक्तोपदेशात् । तत्र प्रणवव्या-
हृतीनामृषिर्वाग्देवः । देवी गायत्री छन्दः । ओङ्कारस्सर्वदेवत्यः (२) पार-
मेष्ठ्यः । व्यस्तानां व्याहृतीनामग्निर्वायुस्सूर्य इति देवताः । सावित्र्या
ऋषिः विश्वामित्रः गायत्री छन्दः सविता देवता । सन्ध्योपासने विनि-
योगः । यस्मिन् सर्वमोतं प्रोतं च भवतीति ओङ्कारेण ब्रह्मोच्यते । तच्च
सवितुर्मण्डलमध्यवर्ति । तथा च श्रुतिः—‘आदित्यो ब्रह्मोत्पादेशः’ इति ।
स एव च भूः भवतेस्सद्रूपं परं ब्रह्म । भुवः भावयतेः तदेव हि सर्वं भा-
वयतीति । तदेव भुवः । तथा च यास्कः—‘स्वरादित्यो भवति सु रणः
सु ईरणः स्मृतो रसान् स्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासेति’ । यो देव-
स्सविताऽस्माकं धियः कर्माणि पुण्यानि प्रति प्रेरयेत् तस्य यो भर्गः
तपनहेतुः वरेण्यं वरणीयं वरदं वा मण्डलमभिचिन्तयाम उपास्मह इति
मन्त्रार्थः ॥ ५ ॥

अथ स एव कल्पान्तरमाह--

प्राणायामशो वा शतकृत्वः ॥ ६ ॥

‘सावित्रीमावर्तयेत्’ इत्यनुवर्तते। प्राणायामश्च श्वासनिरोधनमात्रम् । न सव्याहतीकामित्यादिकम् । प्रत्यावृत्तिश्चासनिरोधः । अथ वा यावच्छक्तिं त्रिः चतुः पञ्चकृत्वः पठित्वा श्वासमुत्सृजेत् ॥ ६ ॥

उभयतः प्रणवां सप्तसव्याहृतिकां मनसा वा दशकृत्वः ॥ ७ ॥

सावित्रीं प्राणायामश आवर्तत इत्यनुवर्तते । उभयतः प्रणवो यस्यास्तथा सप्त व्याहृतिभिस्सह वर्तत इति सैवोच्यते । । सप्तव्याहृतयो भूराद्यस्सत्यान्ताः । अत्रैवं क्रमः कल्प्यः—(१) प्रथमं प्रणवस्ततः सप्त व्याहृतयः ततस्सावित्रीसहिताश्च ध्यानतः (२) प्रणव इति । केचित्सावित्र्या एवोभयतः प्रणवमिच्छन्ति । न तु सप्तानामपि व्याहृतीनाम् । अपरे पुनरादितः प्रणवस्ततस्सप्तव्याहृतिकायाः सावित्र्या दशकृत्वोऽध्यासः ततः प्रणव इति । एतौ पक्षौ विचारणीयौ । आद्यस्य तु सम्प्रदायोऽस्ति ॥ ७ ॥

त्रिभिश्च प्राणायामैस्तान्तो ब्रह्महृदयेन ॥ ८ ॥

ब्रह्महृदयं ‘ओं भूः । ओं भुवः’ इत्यनुवाकः । अनेन नवकृत्वः पठित्वा एनान् त्रीन् प्राणायामान् सम्पाद्य तान्तः ग्लानिमापन्नस्सावित्रीमावर्तयेदिति सिंहावलोकनन्यायेन सम्बन्धः । स्मृतिशतसिद्धत्वात् । एवं हि प्राणायामलक्षणं प्रसिद्धम्—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥ इति ।

(२) ‘ओमापो ज्योतिरित्यनुवाकशेषश्शिरः । तत्र प्रणवो गतः । व्याहृतित्रयं च । महः महतेः पूजाकर्मणो व्याप्तिकर्मणो वा ब्रह्म । जनो ब्रह्म जनेर्विपरीतलक्षणात् न जायत इत्यर्थः । तपस्तपतेरभिजनकर्मणः । सत्यमिति धातुत्रयनिमित्तमेतत् । सर्वं ब्रह्मैवेत्युपसंहारार्थः । सावित्री गता । आपः आप्नोतेः । ज्योतिः द्योततेः दीप्तिकर्मणः । रसः शब्दरूपं हि तद्ब्रह्म । अमृतं अविनाशि हि तद्ब्रह्म । बृहतेर्वृद्धिकर्मणः परिवृद्धं भवति ॥ ८ ॥

१. ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ भुवः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् ।

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ।

२. ओमापो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्सुखरोम् ।

वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठत 'इमं मे वरुण'

'तत्त्वा यामी'ति (१)द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥

'अहरेष मित्रः रात्रिर्वरुणः' इति श्रुतेः रात्रिमिति कालनिर्देशः । उपस्थेयस्तु सविता तत्कालविशिष्टः । उपस्थानं चोपोत्थितेनैव कर्तव्यम्, न पुनरासीनेनैव । यच्च समयाचारप्रसिद्धं प्रदक्षिणादि तदप्यत्र कर्तव्यं 'तृतीयशिश्टागमः' इति लिङ्गात् ॥ ९ ॥

एवमेव प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् ॥ १० ॥

एवमिति 'तीर्थं गत्वा' इत्यादि सर्वमतिदिशति । प्रातरिति कालनिर्देशः । प्राङ्मुख इति प्रत्यङ्मुखनिवृत्त्यर्थम् । तिष्ठन्निति आसननिवृत्त्यर्थम् ॥ १० ॥

मैत्रीभ्यामहरुपतिष्ठते (२) 'मित्रस्य चरुषणीधृतो'

'मित्रो जनान् यातयती'ति द्वाभ्याम् ॥ ११ ॥

अतिरोहितार्थमेतत् ॥ ११ ॥

सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्योदित आदित्ये समाप्नुयात् ॥ १२ ॥

सुपूर्वा नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु पूर्वा सन्ध्यामुपक्रम्याऽदित्योदयोत्तरकाले समाप्नुयात् ॥ १२ ॥

अनस्तमित उपक्रम्य सुपश्चादपि पश्चिमाम् ॥ १३ ॥

सुपश्चात् यावन्नक्षत्रविभावनं तावति समाप्नुयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

सायम्प्रातस्सन्ध्योपासनकर्तुरायुर्विच्छेदो न भवतीत्याह--

सन्ध्योश्च सम्पत्तावहोरात्रयोश्च सन्ततिः ॥ १४ ॥

सन्ध्योपासनकर्तुर्भवतीति शेषः । सम्पत्तिस्सपूर्णाता । सा च सन्ध्योपासनेन यथाविध्यनुष्ठानेन भवति । तस्यां च सत्यामहोरात्रयोस्स-

१. इमं मे वरुण शुधी | हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युरान्के ।

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेडमानो वरुणह बोध्युर्गोस मा न आयुः प्रमोषीः ॥

२. मित्रस्य चरुषणीधृतश्चो देवस्य सानसिम् । सत्यं चित्रश्रवस्तमम् ॥

मित्रोजनान् यातयति प्रजानन् मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे सत्याय हव्यं धृतवद्विधेम ॥

न्तरिविच्छेदो भवति । उपासितुरायुरविच्छिन्नं भवतीत्यर्थः । आह च
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवामुयुः ।
प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ इति ॥ १४ ॥

अथाऽनुपासितुर्दोषमाह—

अपि चाऽत्र प्रजापतिगीतौ श्लोकौ भवतः—
अनागतां तु ये पुर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।
सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणास्मृताः ॥
सायं प्रातस्सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो उपासते ।
कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेदिति ॥ १५ ॥

प्रजापतिग्रहणमादरार्थम् । अनागतामनतिक्रान्तामिति चोदितकालमिप्रायम् । कथं ते ब्राह्मणा इति । विप्रग्रहणं च द्विजात्युपलक्षणार्थम् । अत एव शूद्रकर्मस्वित्युक्तम् । इतरथा क्षत्रियकर्मस्वित्यवश्यत् आनन्तर्यात् । आह च—

न तिष्ठति तु यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्बहिष्कार्यस्सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥ इति ॥ १५ ॥

तथा कथम् ?

तत्र सायमतिक्रमे रात्र्युपवासः प्रातरतिक्रमेऽहरूपवासः ॥ १६ ॥

अतीतां तां सन्ध्यां कृत्वेति शेषः । उपवासोऽनशनम् ॥ १६ ॥

किञ्च—

स्थानासनफलमवाप्नोति ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तप्रशंसैवा ॥ १७ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् ।

बाहुभ्यां मनसा वाऽपि वाचा वा यत्कृतं भवेत् ।

सायं सन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात्प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

उपस्थकृतं परभार्या प्रति बहुशः प्रायश्चित्तस्याऽऽम्नानादिह स्व-

भार्यायामेवाऽनृतुकालाद्युपयोगेऽनाज्ञाते । पङ्क्त्यां यदबुद्धिपूर्वप्रतिषेध-
गमनादि कृतम् । बाहुभ्यामपि हिंसाच्छेदनभेदनादि हस्तचापलं तत् ।
तथा मनसा परद्रव्यस्याऽभिध्यानादि । वाचा कृतं अवयवदनादि ।
यत्रयत्र बाङ्मनःकायकृते प्रायश्चित्ताम्नानविरोधो नास्ति, तत्र तत्रै-
तदेव प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः । सन्ध्योपासनप्रशंसा चैषा ॥ १८ ॥

किञ्च—

रात्रथा चाऽपि सन्धीयते ॥ १९ ॥

पुरुष इति शेषः । अभिसन्धानमभ्युदयः ॥ १९ ॥

न चैनं वरुणो गृह्णाति ॥ २० ॥

वरुणो नाम वृणातेः पापमस्तु मरणं जलोदरव्याधिर्वा ॥ २० ॥
एवमेव प्रातरुपस्थाय रात्रिकृतात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २१ ॥
अर्थवादातिदेशः । फलातिदेशो वाऽयम् । रात्रावुपस्थादिभिः कृ-
तादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अह्ना चाऽपि सन्धीयते ॥ २२ ॥

पूर्वैव व्याख्या ॥ २२ ॥

मित्रश्चैनं गोपायत्यादित्यश्चैनं स्वर्गं लोक-
मुन्नयतीति ॥ २३ ॥

इदमपि तथा ॥ २३ ॥

अथ संहृत्य स्तोति—

स एवमेवाऽहरहरहोरात्रयोः सन्धिषूपतिष्ठमानो
ब्रह्मपूतो ब्रह्मभूतो ब्राह्मणः शास्त्रमनुवर्तमानो ब्रह्म-
लोकमभिजयतीति विज्ञायते ॥ ब्रह्मलोकमभिजय-
तीति विज्ञायते ॥ २४ ॥

इति बौधानोये धर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

ब्रह्मपूतः सावित्र्या पूतः । ब्रह्मभूतः शब्दब्रह्मप्रणवमापन्नः ॥

आह च—

यो ऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षारयतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमानिति ॥

विज्ञायते इति श्रुतिसंसूचनम् ॥ २४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बौधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

‘प्रयतोऽभिषिक्त’ इत्युक्तम् । प्रसङ्गात्तद्विधिमाह—

अथ हस्तौ प्रक्षाल्य कमण्डलुं मृत्पिण्डं च गृह्य ती-
र्थं गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षालयते त्रिरात्मानम् ॥ १ ॥

अथ स्नानविधिरुच्यते इति शेषः । तत्राऽऽरम्भे हस्तयोः प्रक्षालन-
म् । यद्वा-तीर्थं गत्वा हस्तौ प्रक्षालयेति सम्बन्धः । चशब्दात् गोमय-
दूर्वादूर्मादि च । अनन्पूर्वं हि समासे क्तवो ल्यप् भवति, इह तु छान्दसो
गृह्येति ल्यवादेशः । तीर्थम्,

नदीषु देवखातेषु तटाकेषु सरस्सु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यमुत्स(१)प्रस्रवणेषु च ॥ इति

तथा—

सति प्रभूते पयसि नाऽल्पे स्नायात्कथंचन ।

इत्येवञ्जातीकम् । तत्र गत्वा मृत्पिण्डैकदेशेन कमण्डलूद्वेजेन चैकैकं

पादं त्रिखिः प्रक्षालयते । एवमात्मानमपि । (१) आनर्थक्यतदङ्गन्याये-
नाऽऽत्मनश्शरीरं प्रक्षालयेदिति गम्यताम् ॥ १ ॥

अथेदानीं प्रक्षालितपादेनैव प्रवेष्टव्यान् देशानाह—

अथ हैके ब्रुवते—श्मशानमापो देवगृहं गोष्ठं यत्र च
ब्राह्मणा अप्रक्षाल्य पादौ तन्न प्रवेष्टव्यमिति ॥ २ ॥

श्मशानादयः प्रथमान्ताश्शब्दा निर्देशफलाः । प्रातिपादिका-
र्थे हि प्रथमां स्मरति पाणिनिः । तेषां कर्मत्वख्यापनार्थं तच्छब्दप्रयोगः ।
द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं सूचयतः । तस्मात्प्रक्षाल्यैव प्रवेष्टव्यं श्मशानादीति
वाक्यार्थः । 'अहं वृत्यतुचश्च' इति स्मरणेन तव्यप्रत्ययादर्हार्था गम्यते।
न तु कर्मत्वम्, प्रक्षाल्यैव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथाऽपोऽभिप्रपद्यते—

हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः ।

यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥

यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् ।

तन्म इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिस्सविता च पुनन्तु पुनःपुनरिति ॥

अथशब्दात्प्रक्षालनानन्तर्यमाह । तत्र गन्धद्वारामित्र्यूचा गोमयेना-
त्मानमालेप्य (२) केचिदिच्छन्ति । हिरण्यशृङ्गमित्यूचोर्वाग्मदेव ऋषिः ।
काण्डर्षयो वा विश्वेदेवाः । प्रथमा पुरस्ताद्बृहती, द्वितीया पङ्क्तिः ।
उभे अपि लिङ्गोक्तदेवते । तत्र द्वयोरप्ययमर्थः—हिरण्यशृङ्गं हिरण्य-
शृङ्गं वरुणं प्रपद्ये त्वां शरणं इत्यध्याहारः । मया याचितत्त्वं मम स्ना-
नाय तीर्थं जलाशयं देहि । वरुणो ह्यपां राजा 'यासां राजा वरुणः'
लिङ्गात् । किमतो यदाज्ञया तुभ्यं तीर्थमिति ? आह—यन्मयेति ।
असाधूनामभोज्यान्नानां अन्नं यन्मया भुक्तम्, यो वा मया पापक-
र्मभ्यः प्रतिग्रहः कृतः, यच्च मया मनोवाक्कायकर्मभिः दुष्कृतं कृतं
तत्सर्वं जलाशयस्नानेन इन्द्रादयः पुनर्निवति यन्मया पुनः पुनः प्रार्थयितुं
शक्यते इत्येतदतो भवति ॥ ३ ॥

१. यत्र प्रधाने विहितं कार्यं तत्र कर्तुमशक्यत्वादनर्थकं भवत् तत्परिहाराय
तदङ्गेऽनुष्ठेयते स आनर्थक्यतदङ्गन्यायः । प्रकृते चाऽऽत्मनोऽमूर्तत्वात् तत्र प्रक्षालन-
क्रियादेरसम्भवात् तदङ्गभूतस्य शरीरस्य प्रक्षालनं वेदितव्यमिति ॥

२. 'गोमयेनानुलेपनं' इति. व. पु.

अथऽञ्जालिनाऽप उपहन्ति 'सुमित्रा न आप
ओषधयस्सन्ति'ति ॥ ४ ॥

द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः । तेनाऽञ्जलिना (१) जलप्रपदनानन्तरमुपहन्ति
गृह्णाति । नः अस्माकं आपश्चोषधयश्च तदुत्पादितास्सुमित्राः सुखहेत-
वस्सन्तिवति मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अथैना अपः—

तां दिशं निरुक्षति यस्यामस्य दिशि द्वेष्ट्यो भवति
“दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्म” इति ॥ ५ ॥

अस्य स्नातुः द्वेष्ट्यो यस्यां दिशि अस्ति तां दिशं अपोऽभ्युक्षति ।
यः पुरुषः अस्मान् द्वेष्टि यं वा वयं द्विष्मः तस्मै दुर्मित्रा दुःखहेतवः
आपो भूयासुरिति मन्त्रार्थः ॥ ५ ॥

अथाऽप उपस्पृश्य त्रिः प्रदक्षिणमुदकमावर्तयति “य-
दपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छता” इति ॥ ६ ॥

उपस्पर्शनं पाणिप्रक्षालनं आवर्तयति परिभ्रामयन्ति, क्रूरं यदमेध्यं मू-
त्रादि अशान्तं व्याधिरूपं यदेवजातीयकं अप्सम्बन्धि तत्सर्वमपगच्छ-
तादिति मन्त्राभिप्रायः ॥ ६ ॥

अप्सु निमज्जथोन्मज्जथ ॥ ७ ॥ नाऽप्सु सतः प्रथमणं
विद्यते न वासः पल्पूलनं नोपस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

उन्मज्जथाऽऽचान्तः पुनराचामेदिति सम्बन्धः । निमज्जनमद्भिरात्मनः
प्रच्छादनम् । उन्मज्जनं ताभ्य आविर्भावः । अत्रोन्मज्जनानन्तरभावि-
नीं क्रियामनुक्त्वा मनस्याविर्भूतं प्रतिषेधं विस्मरणभयादाचार्य उप-
दिशति स्म—नाप्सु सत इति । प्रथमणं शौचं मूत्रपुरीषाद्यपनयनलक्षणं,
पल्पूलनं मलापनयनाय पाणिभ्यामवस्फोटनं, उपस्पर्शनं आचमनम् ।
एतच्चयमप्सु सता न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ७, ८ ॥

यद्युपरुद्धास्स्युरेतेनोपतिष्ठते “नमोऽग्नयेऽप्सुमते
नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै
नमोऽद्भ्य” इति ॥ ९ ॥

उत्तर्यांऽऽचम्याऽऽचान्तः पुनराचामेत् ॥ १० ॥

‘तपस्यमवगाहनम्’ (२. ३. १) इत्यस्मिन्नध्याये ‘स्नवन्तीष्वनिरु-
द्धासु’ इति निरुद्धास्वप्सु स्नानप्रतिषेध उक्तः । तस्येदानीं प्रायश्चित्त-
माह—यद्युपरुद्धास्स्युरेतेनोपतिष्ठते ‘नमोऽग्नय’ इति । नात्र मन्त्रे तिरो-
हितं किञ्चिदस्ति । जलाशयादुत्तीर्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा आचा-
मेत् । अप आचम्याऽऽचामेदित्येव सिद्धे आचान्तः पुनरिति चो-
क्तम् । तस्याऽयमभिप्रायः—मन्त्राचमनं सर्वत्राऽऽचान्त एव कुर्या-
दिति ॥ ६, १० ॥

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहेति ॥११॥

चामदेव ऋषिः, विश्वेदेवा वा ऋषयः । द्वे अप्येते अनुष्टभौ आपः
प्रार्थयन्ते । आपश्शोधयन्तु । इह पृथिवीशब्देन तन्मयं शरीरमुच्यते ।
आभिरङ्गिः पूतं शरीरं मां पुनातु । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिरिति एकस्मिन्
पूजायां बहुवचनमेतत् ; वैष्णवान् खनामि’ इति यथा । ब्रह्मणस्पतिः
पृथिवीं पुनात्वित्यर्थः । ब्रह्मपूता बृहस्पतिपूतं शरीरम्, यदुच्छिष्टमन्यत्
यदभोज्यं मया भुक्तं यद्वा दुश्चरितं मम सम्बन्धीति शेषः । सर्वं पुनन्तु
मां, सर्वस्मादस्मात् मामापः पुनन्तु । मामापोऽसतां च प्रतिग्रहम् ।
असन्तश्शस्त्राः पापकर्माणो वा तत्प्रतिग्रहजातादेनसो मामापः पुन-
न्त्विति । स्वाहेति प्रदानप्रतिपादकश्रवणार्थमित्येवेहि ॥ ११ ॥

मन्त्राचमनानन्तरम्—

पवित्रे कृत्वाऽङ्गिर्माजयति“(१)आपो हिष्ठा मयोऽमुव”
इति तिसृभि“(२)हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावका” इति चत-
सृभिः“(३)पवमानस्सुवर्जन” इत्येतेनाऽनुवाकेन मार्जयि-
त्वाऽन्तर्जलगतोऽधमर्षणेन त्रीन् प्राणायामान् धारयि-

१. मन्त्रत्रयमिदं १५९. पृष्ठे टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

२. हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावका इति मन्त्रचतुष्टयं ते. सं. ५. ६. १ द्रष्टव्यम् ।

३. पवमान इत्यनुवाकः तै. ब्रा. १. ४. ८. द्रष्टव्यः ।

त्वोत्तीर्य वासः पीडयित्वा प्रक्षालितोपवातान्यक्लिष्टानि
वासांसि परिधायाऽप आचम्य दर्भेवासीनो दर्भान् धा-
रयमाणः प्राङ्मुखस्सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छत-
कृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशावरम् ॥ १२ ॥

पवित्रे इति द्विवचनाद्वाभ्यां दर्भाभ्यां मार्जनम् । अन्तर्जलं
जलमध्यम् । तेनैव सिद्धे गतग्रहणं जलेनैव सर्वाङ्गीणाच्छादनार्थम् ।
अघमर्षणं नाम (१) 'ऋतं च सत्यं च' इति तृचम् । तेन त्रिः पठितेन
एकः प्राणायामो भवति । एवं त्रयः प्राणायामाः । वासःपीड-
नमिह पितृणां तृप्त्यर्थम् । उपवातं शोषितम् । अक्लिष्टमच्छुद्रम् ।
बहुवचनादन्तर्वाससो बहिर्वासस उत्तरीयस्य च ग्रहणम् । आचमनं
मध्याह्नसन्ध्याग्राहकम् । आचमनानन्तरं च सावित्र्याऽभिमन्त्रिताना-
मपामादित्याभिमुखं प्रक्षेपणं सदाचारसिद्धं द्रष्टव्यम् । अपरिमितं
उक्तसंख्यातोऽधिकम् ॥ १२ ॥

अथाऽऽदित्यमुपातिष्ठते(२) — “उद्वयं तमस्परि । उदु त्यम् ।
चित्रम् । तच्चक्षुर्देवहितम् । य उदगा”दिति ॥ १३ ॥

ऋज्वेतत् ॥ १३ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

प्रणवो व्याहृतयस्सावित्री चेत्येते पञ्च ब्रह्मयज्ञा अ-
हरहर्ब्राह्मणं किल्बिषात्पावयन्ति ॥ १४ ॥

१. ऋतं च सत्यं चाऽभीष्टात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्रिरजायत ततस्समुद्रो
अर्णवः ॥ समुद्राद्वाणवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि मिदधद्विश्वस्य मिषतो
वशी ॥ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चाऽन्तरिक्षमथो हवः ॥

२. उद्वयं तमस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । हवो विश्वाय सूर्यम् ॥ चित्रं देवानामुद-
गादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा घ्रावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा ज-
गतस्तत्स्थुषश्च ॥ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदश्शतं जीवेम शरदश्शतं
नन्दाम शरदश्शतं मोदाम शरदश्शतं भवाम शरदश्शतं शृण्वाम शरदश्शतं प्रव्वाम
शरदश्शतमजीतास्स्यामशरदश्शतं ज्योक् च सूर्यं हवो ॥ य उदगान्महतोऽर्णवाद्भिभ्राजमा-
नस्सरिरस्य संख्यात्समावृषभो लोहिताक्षस्त्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु ॥

यज्ञशब्देन जपो लक्ष्यते । आह च प्रणवादीन् प्रक्रम्य—

विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दर्शभिर्गुणैः ।

उपांशु स्याच्छ्रुतगुणं साहस्रा मानसस्मृतः ॥

इत्यादि । तुल्यवत्प्रसंख्यानात् प्रणवव्याहृतीनामपि सावित्र्याः पुरस्तात् प्रयोगोऽवगम्यते । अहरहरिति नित्यस्नानार्थतमाह । किं त्विषं पापम् ॥ १४ ॥

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरथोत्तरं देवतास्तर्पयति ॥ १५ ॥

अग्निः प्रजापतिः ॥

अतिरोहितार्थमेतत् ॥ १५ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः खण्डः ॥

अग्निः प्रजापतिस्सोमो रुद्रोऽदितिर्बृहस्पतिस्सर्पा
इत्येतानि प्राग्द्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि
सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि ॥
ओं वसूंश्च तर्पयामि ॥ १ ॥

पितरोऽर्यमा भगस्सविता त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी इत्ये-
तानि दक्षिणद्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि
साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि ॥ ओं रुद्रांश्च
तर्पयामि ॥ २ ॥

मित्र इन्द्रो महापितर आपो विश्वे देवा ब्रह्मा वि-
ष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि
सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि ॥ ओं
आदित्यांश्च तर्पयामि ॥ ३ ॥

वसवो वरुणोऽज एकपादहिर्बुध्न्यः पूषाऽश्विनौ यम
इत्येतान्युदग्द्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सग्रहाणि
साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि ॥ ४ ॥

ओं विश्वान्देवांस्तर्पयामि । साध्यांस्तर्पयामि । ब्रह्मा-
 णं तर्पयामि । प्रजापतिं तर्पयामि । चतुर्मुखं तर्पया-
 मि । परमेष्ठिनं तर्पयामि । हिरण्यगर्भं तर्पयामि ।
 खयम्भुवं तर्पयामि । ब्रह्मपार्षदांस्तर्पयामि । ब्रह्मपा-
 र्षदींश्च तर्पयामि ॥ अग्निं तर्पयामि । वायुं तर्पयामि ।
 वरुणं तर्पयामि । सूर्यं तर्पयामि । चन्द्रमसं तर्प-
 यामि । नक्षत्राणि तर्पयामि । ज्योतींषि तर्पयामि ।
 सद्योजातं तर्पयामि । ओं भूः पुरुषं तर्पयामि । ओं भुवः
 पुरुषं तर्पयामि । ओं सुवः पुरुषं तर्पयामि । ओं भूर्भु-
 वस्वः पुरुषं तर्पयामि । ओं भूस्तर्पयामि । ओं भुव-
 स्तर्पयामि । ओं सुवस्तर्पयामि । ओं महस्तर्पयामि ।
 ओं जनस्तर्पयामि । ओं तपस्तर्पयामि । ओं सत्यं
 तर्पयामि ॥ ओं भवं देवं तर्पयामि । ओं शर्वं देवं तर्प-
 यामि । ओमीशानं देवं तर्पयामि । ओं पशुपतिं देवं
 तर्पयामि । ओं रुद्रं देवं तर्पयामि । ओमुग्रं देवं तर्पयामि
 ओं भीमं देवं तर्पयामि । ओं महान्तं देवं तर्पयामि ॥
 ओं भवस्य देवस्य(१) पत्नीं तर्पयामि । ओं शर्वस्य
 देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ओमीशानस्य देवस्य
 पत्नीं तर्पयामि । ओं पशुपतेर्देवस्य पत्नीं तर्पया-
 मि । ओं रुद्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ओमुग्रस्य
 देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ओं भीमस्य देवस्य पत्नीं
 तर्पयामि । ओं महतो देवस्य पत्नीं तर्पयामि ॥
 ओं भवस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ओं शर्वस्य देवस्य
 सुतं तर्पयामि । ओमीशानस्य देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ओं पशुपतेर्देवस्य सुतं तर्पयामि । ओं रुद्रस्य देवस्य

१. अत्र पत्नीरिति बहुवचनान्तपाठ 'आ', पु.

सुतं तर्पयामि । ओमुग्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ओं
भीमस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ओं महतो देवस्य
सुतं तर्पयामि । ओं रुद्रांस्तर्पयामि । रुद्रपार्षदांस्त-
र्पयामि । रुद्रपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ ६ ॥

ओं विघ्नं तर्पयामि । विनायकं तर्पयामि । वीरं त-
र्पयामि । शूरं तर्पयामि । वरदं तर्पयामि । हस्ति-
मुखं तर्पयामि । वक्रतुण्डं तर्पयामि । एकदन्तं तर्प-
यामि । लम्बोदरं तर्पयामि । गणपतिं तर्पयामि ।
विघ्नपार्षदांस्तर्पयामि । विघ्नपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ ७ ॥

ओं सनत्कुमारं तर्पयामि । स्कन्दं तर्पयामि । इन्द्रं
तर्पयामि । षष्ठीं तर्पयामि । षण्मुखं तर्पयामि ।
विशाखं तर्पयामि । जयन्तं तर्पयामि । महासेनं
तर्पयामि । स्कन्दपार्षदांस्तर्पयामि । स्कन्दपार्ष-
दीश्च तर्पयामि ॥ ८ ॥

ओमादित्यं तर्पयामि । सोमं तर्पयामि । अङ्गारकं
तर्पयामि । बुधं तर्पयामि । बृहस्पतिं तर्पयामि ।
शुक्रं तर्पयामि । शनैश्चरं तर्पयामि । राहुं तर्पयामि ।
केतुं तर्पयामि ॥ ९ ॥

ओं केशवं तर्पयामि । नारयणं तर्पयामि । माधवं
तर्पयामि । गोविन्दं तर्पयामि । विष्णुं तर्पयामि ।
मधुसूदनं तर्पयामि । त्रिविक्रमं तर्पयामि । वामनं
तर्पयामि । अधिरं तर्पयामि । हृषीकेशं तर्पया-
मि । पद्मनाभं तर्पयामि । दामोदरं तर्पयामि ।
श्रीं देवीं तर्पयामि । सरस्वतीं देवीं तर्पया-
मि । पुष्टिं देवीं तर्पयामि । तुष्टिं देवीं तर्पयामि ।

वैनतेयं तर्पयामि । विष्णुपार्षदांस्तर्पयामि । विष्णु-
पार्षदीश्च तर्पयामि ॥ १० ॥

ओं यमं तर्पयामि । यमराजं तर्पयामि । धर्मं तर्प-
यामि । धर्मराजं तर्पयामि । कालं तर्पयामि । नीलं
तर्पयामि । मृत्युं तर्पयामि । अन्तकं तर्पयामि
चित्रं तर्पयामि । चित्रगुप्तं तर्पयामि । औदुम्बरं तर्प-
यामि । वैवस्वतं तर्पयामि । वैवस्वतपार्षदांस्तर्प-
यामि । वैवस्वतपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ ११ ॥

भरद्वाजं तर्पयामि । गौतमं तर्पयामि । अत्रिं
तर्पयामि । आङ्गिरसं तर्पयामि । विद्यां तर्पयामि ।
दुर्गां तर्पयामि । ज्येष्ठां तर्पयामि । धान्वन्तरिं तर्प-
यामि । धान्वन्तरिपार्षदांस्तर्पयामि । धान्वन्त-
रिपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ १२ ॥

अथ निवीती ॥ १३ ॥

ओमृषींस्तर्पयामि । परमर्षींस्तर्पयामि । महर्षीं-
स्तर्पयामि । ब्रह्मर्षींस्तर्पयामि । देवर्षींस्तर्पयामि ।
राजर्षींस्तर्पयामि । श्रुतर्षींस्तर्पयामि । जनर्षींस्तर्प-
यामि । तपर्षींस्तर्पयामि । सत्यर्षींस्तर्पयामि । सप्तर्षीं-
स्तर्पयामि । काण्डर्षींस्तर्पयामि । ऋषिकांस्तर्पयामि ।
ऋषीपत्नीस्तर्पयामि । ऋषिपुत्रांस्तर्पयामि । ऋषिपौ-
त्रांस्तर्पयामि । काण्वं बौधायनं तर्पयामि । आप-
स्तम्बं सूत्रकारं तर्पयामि । सत्याषाढं हिरण्यके-
शिनं तर्पयामि । वाजसनेयिनं याज्ञवल्क्यं तर्प-
यामि । आश्वलायनं शौनकं तर्पयामि । व्यासं तर्प-
यामि । वासिष्ठं तर्पयामि । प्रणवं तर्पयामि । व्या-
हृतीस्तर्पयामि । सावित्रीं तर्पयामि । गायत्रीं तर्प-

यामि । छन्दांसि तर्पयामि । ऋग्वेदं तर्पयामि । य-
जुर्वेदं तर्पयामि । सामवेदं तर्पयामि । अथर्ववेदं
तर्पयामि । अथर्वाङ्गिरसं तर्पयामि । इतिहास-
पुराणानि तर्पयामि । सर्पवेदांस्तर्पयामि सर्पदेवज-
नांस्तर्पयामि । सर्वभूतानि तर्पयामि ॥ १४ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने नवमः खण्डः ॥

अथ प्राचीनावीती-ओं पितृन् स्वधा नमस्तर्प-
यामि । पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । प्रपिता-
महान् स्वधा नमस्तर्पयामि । मातृस्वधा नमस्तर्पया-
मि । पितामहीस्वधा नमस्तर्पयामि । प्रपितामही-
स्वधा नमस्तर्पयामि । मातामहान् स्वधा नमस्तर्प-
यामि । मातुः पितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । मातुः
प्रपितामहान् स्वधा नमस्तर्पयामि । मातामहीस्व-
धा नमस्तर्पयामि । मातुः पितामहीस्वधा नमस्त-
र्पयामि । मातुः प्रपितामहीस्वधा नमस्तर्पयामि ॥ १ ॥
ओमाचार्यान्स्वधा नमस्तर्पयामि । आचार्यपत्नीः
स्वधा नमस्तर्पयामि । गुरुन्स्वधा नमस्तर्पयामि ।
गुरुपत्नीस्वधा नमस्तर्पयामि । सखीन्स्वधा नमस्तर्प-
यामि । सखिपत्नीस्वधा नमस्तर्पयामि । ज्ञातीन्स्व-
धा नमस्तर्पयामि । ज्ञातिपत्नीस्वधा नमस्तर्पयामि ।
अमात्यान् स्वधा नमस्तर्पयामि । अमात्याः स्वधा
नमस्तर्पयामि । सर्वान्स्वधा नमस्तर्पयामि । सर्वा-
स्वधा नमस्तर्पयामि ॥ २ ॥

अनुतीर्थमप उतिसञ्चति-ऊर्जं बहन्तीरमृतं घृतं
पतः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितृन् ।
तृप्यत तृप्यत तृप्यतेति ॥ ३ ॥

अनुतीर्थं तीर्थं प्रति । अनेनैतत् ज्ञापितं भवति-जलतर्पणं भवतीह महदिति । ऊर्जं अन्नं अमृतादिपञ्चकम् । यद्यपि कालालमन्नम् । तथाऽपि परिश्रुतसन्निधानात् यवाग्रभिप्रेता । यूयं स्वधा अमृताः स्थ तर्पयत मम पितृपितामहप्रपितामहान् । यूयं च तृप्यत वीप्सावचनमादरार्थम् ॥ ३ ॥

नैकवस्त्रो नार्द्रवासा दैवानि कर्माण्यनु सञ्चरेत् ।

पितृसंयुक्तानि चेत्येकेषां पितृसंयुक्तानि चेत्येकेषाम् ॥ ४ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने दशमः खण्डः ॥

नाऽऽर्द्रवासाः इति साक्षादार्द्रवासोनिषेधार्थः । अनुसञ्चरेत् अनुतिष्ठेत् । पितृसंयुक्तानि अत्राऽपि शब्दोऽध्याहर्तव्यः ॥ ४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बौधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने षष्ठमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

देवऋषिपितृतर्पणमुक्तम्—

(१) अथेमे पञ्च महायज्ञास्तान्येव महासत्राणि-देवयज्ञः
पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥ १ ॥

फलत एषां यज्ञानां महत्त्वं न स्वरूपतः, दीर्घकालप्रयोगसामान्याच्च महासत्रसमास्ते । 'देवयज्ञः' इत्यादिसंज्ञाकरणं संव्यवहारार्थम् ॥ १ ॥

अहरहस्वाहाकुर्यादा काष्ठात् तथैतं देवयज्ञं
समाप्नोति ॥ २ ॥

अत्र 'देवेभ्यस्स्वाहा' इति मन्त्र उद्धर्तव्यः । द्रव्यमोदनप्रभृति आकाष्ठात् ज्ञेयम् । वीप्सावचनं नित्यत्वख्यापनार्थम् । समाप्नोति अनुतिष्ठेत् । एवमुत्तरेष्वपि यथासम्भवं योजना ॥ २ ॥

अहरहस्वधाकुर्यादोदपात्रात्तथैतं पितृयज्ञं
समाप्नोति ॥ ३ ॥

‘पितृभ्यस्वधा नमः’ इति मन्त्रोऽध्याहार्यः । उदपात्रं उदकं आज्यौदनप्रभृति तत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अहरहर्नमस्कुर्यादा पुष्पेभ्यस्तथैतं भूतयज्ञं स-
माप्नोति ॥ ४ ॥

‘भूतेभ्यो नमः’ इति मन्त्रोद्धारः । एते त्रयो महायज्ञाः वैश्वदेवबलि-
हरणौरेव सम्पादिता इति । केचित्कर्तव्या इति । एतच्च युक्तयुक्ततया
विचारणीयम् ॥ ४ ॥

अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूलफलशक्रेभ्य-
स्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति ॥ ५ ॥

बहुभ्यो दातुं शक्त्यभावे एकस्मा अपि ॥ ५ ॥

अहरहस्वाध्यायं कुर्यादा प्रणवात्तथैतं ब्रह्म-
यज्ञं समाप्नोति ॥ ६ ॥

ब्रह्मयज्ञः कर्तव्यः ब्रह्मैव यज्ञस्स च यागः ॥ ६ ॥

तदाह—

स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः ॥ ७ ॥

आज्वेतत् ॥ ७ ॥

(१) तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन
उपभृच्चक्षुर्धुवा मेधा सुवः सत्यमवभृथस्वर्गो लोक
उदयनं यावन्तं ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां ददत्स्वर्ग
लोकं जयति भूयांसं चाऽक्षर्यं चाऽप पुनर्मृत्युं जय-
ति य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते ॥ ८ ॥

उपमेयम्, उपासना वा । तस्मिन् तत्तद्भावयेदित्यर्थः । वाचि जु-

१. अत्र सूत्रे ‘तस्य’ इत्यारभ्य ‘उदयनं’ इत्येतत्पर्यन्तं शतपथब्राह्मणस्थं
वाक्यम् । ‘यावन्तं ह वा’ इत्यारभ्य ‘पुनर्मृत्युं जयति’ पर्यन्तं तैत्तिरीयारण्यकस्थम्
(तै. आ. २. १४) ततः पुनश्चातपथस्थम् ॥

बुद्धिमित्यादि । उदयनं परिसमाप्तिः । एतस्मादपि प्रायणोऽप्युन्नेयः । प्रारम्भापेक्षत्वात् परिसमाप्तेः । तदानीमस्मिन् लोके प्रायणीयबुद्धिः । वित्तस्य वित्तेन धनेन स्वाध्याययज्ञेन स्याध्याययज्ञमुपासिता जयति ततोऽपि भूयांसमक्षयमनन्तमपवर्गे मोक्षमित्यर्थः । अपमृत्युरकाल-मरणम् ॥ ८ ॥

अथ निगमनम्—

तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति हि ब्राह्मणम् ॥९॥

हिशब्दो हेतौ । इत्थं ब्राह्मणस्य भावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

स्वभ्यक्तस्सुहितः सुखे शयने शयानः यं यं क्रतु-
मधीते तेन तेनाऽस्येष्टं भवतीति ॥ १० ॥

स्वभ्यक्तः तैलादिना । सुहितः तृप्तो भोजनादिना । 'यं यं क्रतुम्' इत्यस्मिन् विधावन्यानर्थक्यप्रसंगात् प्रशंसैवा ॥ १० ॥

एवं तावद्गार्हस्थ्यमुक्तम् । अधुनाऽस्यैव प्रशंसा—

तस्य ह वा एतस्य धर्मस्य चतुर्धा भेदमेक आ-
हुरदृष्टत्वात् ये चत्वार इति कर्मवादः ॥ ११ ॥

योऽसौ धर्मः श्रुतिस्मृतिशिष्टागमैः प्रसिद्धः तस्यैतस्य धर्मस्य चा-
तुर्विध्यमाश्रमचतुष्टयकृतमिति एके ऋषय आहुः । किमिति ? यावत्
दृष्टत्वान्मन्त्रार्थस्य तैः, यं दृष्टवैवमाहुः । तस्यैतत्प्रतीकग्रहणं ये चत्वार
इति । चत्वारोऽप्याश्रमाः देवलोकायनाः पन्थान इत्येव सत्यम् । अयं
तावन्मन्त्रः कर्मवादः कर्मभेदमेव करोति नाऽऽश्रमभेदम् ॥ ११ ॥

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्याह—

ऐष्टिकपाशुकसौमिकदार्वीहोमाणाम् ॥ १२ ॥

स्वार्थ एवाऽत्र तद्धितः ॥ १२ ॥

तदेषाऽभिवदति—“(१)ये चत्वारः पथयो देवयाना
अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां यो अज्यानि-

मजीतिमावहात्तस्मै नो देवाः परिदत्तेह सर्वं इति ॥ १३ ॥

तत्कर्मचातुर्विध्यमृगेषाऽभिवदति । कथम् ? ऋषिर्वाग्मदेवः त्रिष्टु-
प्लुन्दः नवसस्यानि देवता । (१) अज्यानिहोमे तदुपधाने च विनियोगः ।
य इमे वत्वारः पथयः पन्थानः देवो देवलोकः । भीमो भीमसेन इतिवत्
तद्गमनहेतवः । ऐष्टिकादयः द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये विद्यन्ति विविधं
गच्छन्ति विदिता इत्यर्थः । तेषामिति कर्मणि षष्ठी । तानि अज्यानिम-
जीतिं क्रियाविशेषणो । अज्यानि अहानिं अविगुणं अजीतिं मध्यं य आ-
वहात् आवहेत् अनुतिष्ठेत् । तस्मै नः अस्माकं मध्ये सस्यानि हे सर्वे
देवाः परिदत्तं प्रयच्छत श्रौतकर्मानुष्ठाने निःश्रेयसं दत्तेति मन्त्रार्थः । त-
देतदैकाश्रम्ये सत्युपपद्यते । नाऽऽश्रमचातुर्विध्ये । कथम् ? तदाहि गृहस्थ
एव स्यात् । तत्र च गृहस्थो वैदिकैः कर्मभिरधिक्रियते नेतरे । तदेतदै-
काश्रम्ये उपपन्नं भवति । ननु भेदपक्षेऽपि गृहस्थो वैदिकानि करोत्येव ।
सत्यं, अल्पविषयत्वं तदा शास्त्रस्य स्यात् । सर्वाधिकारं चेद् कर्मशा-
स्त्रं विना कारणेन न बाधितुं युक्तम् ।

किञ्च—बहुद्रव्यव्ययप्रयाससाध्यं कर्मजातं परित्यज्य पारिव्राज्य-
कान्येवाऽऽस्कन्दयेयुः पुरुषाः । यतस्तेनाऽपि निःश्रेयसं लभन्ते । 'अर्कं
चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्व' व्रजेत् इति न्यायात् । ततश्च प्रत्यक्ष-
श्रुतानामग्निहोत्रादिवाक्यानामप्रामाण्यमेवाऽऽपद्यते । तस्मादेवां चातु-
र्विध्यमेवाऽभिवदतीत्युपगन्तव्यम् ॥

अमुमेवार्थमाध्यायपरिसमाप्तेः पूर्वोत्तरपक्षमङ्गथा प्रदर्शयितुमाश्र-
मचातुर्विध्यं तावदुपन्यस्यति स्म—

ब्रह्मचारी गृहस्थो बानप्रस्थः परिव्राजक इति ॥ १४ ॥

ब्रह्मचार्यं नैष्ठिको गृह्णते । नोपकुर्वाणः ॥ १४ ॥

अथैतेषां क्रमेण धर्मानाचष्टे—

ब्रह्मचारी गुरुश्रृङ्ग्यामरणात् ॥ १५ ॥

शुश्रूषाऽस्मिन्नस्तीति शुश्रूषी । आमृत्योः गुरुकुले वसेत् । ये पुनर-
गनीन्धनादयो धर्मा उपकुर्वाणस्योक्ताः तेऽप्यस्य विद्यन्त एव ॥ १५ ॥

१. अज्यानि संज्ञकाः केचनेष्टकाविशेषाः चपने उपपेयाः ।

वानप्रस्थो वैखानसशास्त्रसमुदाचारः ॥ १६ ॥

वैखानसो वने मूलफलाशी तपश्शीलः सवनेषूदक-
मुपस्पृशञ्छामणकेनाऽग्निमाधायाऽग्राभ्यभोजी दे-
वपितृभूतमनुष्यर्षिपूजकः सर्वातिथिः प्रतिषिद्धवर्जं
भक्षमप्युपयुञ्जीत न फालकृष्टमधितिष्ठेद्ग्रामं च न
प्रविशेज्जटिलश्चीराजिनवासा नाऽतिसंवत्सरं भुञ्जीत ॥

वने प्रतिष्ठित इति वानप्रस्थः । वैखानसोऽपि वानप्रस्थ एव । संज्ञा-
न्तरकरणं तु संबन्धवहारार्थम् । विखनसा ऋषिणा प्रोक्तं वैखानसशा-
स्त्रम् । तत्र हि बहवो धर्मा वानप्रस्थस्योक्ताः 'ग्रीष्मे पञ्चतपाः' इत्या-
दयः । समुदाचारः समाप्ताचार इत्यर्थः । वने मूलफलान्यश्नन् प्रति-
षिद्धानि परिहरेत् । तपश्शीलः तपःपरः । सवनेषूदकोपस्पर्शनं त्रिष-
वणस्नानम् । ग्रामो नामाऽऽधानविधिरस्ति वैखानसशास्त्रे । तेना-
ग्निमाधाय जुहुयादिति शेषः । ग्रामे भवमन्नं ग्राम्यं व्रीह्यादिप्रभं तत्र
भवतीति अग्राम्यं श्यामाकाद्यारण्यौषधिप्रभवम् । तद्भोजी स्यात् ।
मूलफलैः प्राणधारणाशक्तचेतद्विज्ञेयम् । देवादिपूजा च तेनैवाऽन्नेन यथा-
सम्भवं कार्या । सर्वातिथ्यमादायाऽऽगतोऽतिथिः सर्वातिथिस्तं तेनैव पूज-
येदित्यर्थः । तत्राऽपि प्रतिषिद्धवर्जं, प्रतिषिद्धः पतितादिः । व्याघ्रादिहृतं
मांसं कुह्नादिनाऽनार्जितं मूलादि वा । फालकृष्टप्रतिषेधादफालकृष्टा-
धिष्ठाने न दोषः । ग्रामो वाससमुदायः । चशब्दान्मनुष्यसमुदायश्च ।
जटिलः अलुप्तकेशः अप्रसाधितकेशश्च । चीरवासा अजिनवासाश्च । चीरं
वृक्षादानीतं वासः फलजं वा जीर्णम् । अजिनं व्याघ्रादिचर्म । चीराजि-
नयोर्विधानात् समुच्चयो गम्यते । तत्र चैकमघोवासोऽपरमुत्तरीयम् ।
अतिसंवत्सरिकं संवत्सरमतिक्रान्तमन्नं न भुञ्जीत । अनेनैतद्गम्यते
तावन्तं कालं सञ्चर्यो द्रव्यस्याऽस्तीति ॥ १६-१७ ॥

परिव्राजकः परित्यज्य बन्धूनपरिग्रहः परित्र-

जेद्यथाविधि ॥ १८ ॥

बन्धवो मातापितृव्यतिरिक्ताः योनिसम्बन्धिनः । कुत एतद्गम्यते ?
'न कदाचिन्मातापित्रोश्शुश्रूषा' इति विशेषवचनारम्भसामर्थ्यात् ।
तादात्मिकौपयिकादधिकः परिग्रहः । तथा च गौतमः--'अनिचयो भिक्षुः'
इति । परितो ग्रहणं परिग्रहः परिस्सर्वतोभावे । सर्वैर्वर्णैर्दत्तः परि-

ग्रहः । प्रशस्तब्राह्मणकुले भिक्षेतेति यावत् । परिव्रजेत् संन्यसेत् यथा—
विधि । विधिश्च वक्ष्यते—‘अथाऽतः सन्यासविधिम्’ (२. १७. १) इति ॥ १८ ॥

अरण्यं गत्वा ॥ १९ ॥

तत्र वसेदिति शेषः ॥ १६ ॥

शिखामुण्डः ॥ २० ॥

शिखाभ्यतिरिकं शिरो मुण्डितं यस्येति विग्रहः ॥ २० ॥

कौपीनाच्छादनाः ॥ २१ ॥

परिव्राजकाः स्युरिति शेषः । कौपीनमाच्छादनं येषामिति ‘कृत्य-
ल्युटो बहुलम्’ इति कर्मणि ल्युट् । कुत्तिसतमाच्छादनं कौपीनमिति वैया-
करणाः । सोऽयं व्यञ्जनप्रदेशे उक्तः । तथा च गौतमः—‘कौपीनाच्छाद-
नार्थं वासो विभृयात्प्रहीणमेके निर्णिज्य’ इति ॥ २१ ॥

वर्षास्वेकस्थः ॥ २२ ॥

वर्षा नाम ऋतुः । तस्मिन्नेकस्मिन्नेव देशे तिष्ठेत् । ‘भुवशीलो
वर्षासु’ इति गौतमः ॥ २२ ॥

‘कौपीनाच्छादनाः’ इत्युक्तं, तत्राह—

काषायवासाः ॥ २३ ॥

कषायेण रक्तं काषायम् ॥ २३ ॥

अथ भिक्षाकालमाह—

सन्नमुसले व्यङ्गारे निवृत्तशरावसम्पाते भिक्षेत ॥ २४ ॥

सन्नं मुसलं यस्मिन् काले निवृत्तमुसलस्यापारे इति यावत् । व्य-
ङ्गारे विगताशशान्ता अङ्गारा यस्मिन् । शरावो भोजनपात्रोपलक्ष-
णार्थः । सम्पातस्सम्मार्जनं उच्छिष्टावमार्जने वृत्ते इत्यर्थः । एतैर्विशेष-
णैरपराह उपलक्ष्यते । आह च—

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ इति ॥ २४ ॥

वाङ्मनःकर्मदण्डैर्भूतानामद्रोही ॥ २५ ॥

दण्डो दमनादित्याहुः । वागादिभिर्भूतानि न दमयेत् । अभयं सर्व-
भूतेभ्यो दद्यादिति यावत् ॥ २५ ॥

पवित्रं विभृयाच्छौचार्थम् ॥ २६ ॥

पवित्रं कुशमुष्टिः पञ्चमुष्टिर्वा जलपवित्रं विभ्रद्वर्तन्ति शेषः । तद्ग-
रणं चाऽऽत्मशुद्ध्यर्थं देहादेशाद्वा जन्तूनां शोधनार्थम् ॥ २६ ॥

उद्धृतपरिपूर्ताभिराद्भिः कार्यं कुर्यात् ॥ २७ ॥

कार्यं मूत्रपुरीषप्रक्षालनम्, न त्वाचमनम् ॥ २७ ॥

**अपविध्य वैदिकानि कर्माण्युभयतः परिच्छिन्ना
मध्यमं पदं संश्लिष्यामहे इति वदन्तः ॥ २८ ॥**

अस्मात्लोकादमुष्माञ्च उभयतः परिच्छिन्नाः विच्छिन्नाः भ्रष्टा वय-
मस्मै वै लोकाय प्रजात्पादनं अमुष्मै वैदिकानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि ।
उभयं च गार्हस्थ्यनिबन्धनं 'मनुष्यलोकः पुत्रेण जय्यः नान्येन कर्मणा
पितृलोकः' इति श्रुतेः पितृलोकः देवलोकः । तस्मादुभयभ्रष्टा वयं, गर्भं
स्थानावलुम्पनात् । अतो वयं मर्त्या मध्यमं पदं सर्वभूतान्तर्गतं पश्यते
गम्यते तदुपासकैरिति पदं आत्मानं संश्लिष्यामहे ॥ २८ ॥

नैवं भविष्यतीति वदतः अत्र ब्रूमः—

ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या अप्रजननत्वादितरेषाम् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पत्नं व्यावर्तयति । यदुक्तं 'चतुर्धा भेदमेक आहुः' इति तत्र,
ऐकाश्रम्यं एकश्चाऽसावाश्रमश्च तद्भाव ऐकाश्रम्यम् । तच्च गार्हस्थ्यं नैव-
परिव्रज्यादीनमन्यतम इत्याचार्यो मन्यते स्म । कुतः ? अप्रजननत्वा-
दितरेषां परिव्राज्यादीनाम् । प्रत्यक्षश्रुतिविधानाच्च गार्हस्थ्यस्य 'प्रजा-
तन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः' 'तस्मात्प्रजननं परमं वदन्ति' इत्येवमादिना ।
तथा 'यावज्जीवं जुहुयात्,' 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः'
'तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति' इति च । नन्वितरेषामपि प्रत्यक्षश्रुतिविधानमस्ति ।
तथा च छान्दोग्ये धर्मस्कन्धश्रुतिः—'त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दान-
मिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलावासी तृतीयः' इति ।
तपश्शब्देनाऽत्र तापसपरिव्राजकयोर्ग्रहणम् । सत्यं—यद्यत्र विधिप्रत्ययो-
ऽस्ति स तावन्नास्ति । नाऽप्यध्याहारः, अनुपपत्तेरभावात् । प्रणवस्य
स्तुत्यर्थत्वात्तेषामुपादानस्य । तस्मादैकाश्रम्यमेव साधीयः । अपि च
अप्रजननत्वादितरेषाम् । प्रजननमत्र पुत्रोत्पत्तिः । सा चेतरेषां नाऽस्ति ।
तथा चाऽवश्यं भवितव्यमित्युक्तं 'प्रजातन्तुम्' इत्यादि श्रुतिप्रदर्शनेने-
त्याह ॥ २९ ॥

यदि न श्रुतिप्रभवा इतरे त्रय आश्रमाः किंप्रभवास्तर्हि ? रागद्वेषा-
दिमत्पुरुषबुद्धिप्रभवा इत्याह—

तत्रोदाहरन्ति—प्राह्लादिर्ह वै कपिलो नामाऽसुर
आस । स एतान्भेदांश्चकार देवैस्सह स्पर्धमान-
स्तान् मनीषी नाऽऽद्रियेत ॥ ३० ॥

सैषा श्रौतगार्हस्थ्यस्य प्रशंसा स्मार्तेतराश्रमाभावादेव । प्रह्लाद-
स्यापत्यं प्राह्लादिः । भेदान् आश्रमाणाम् । देवस्पर्धयाऽसुरेण यस्मात्कृता
आश्रमभेदाः तस्मात् तान् मनीषी नाऽऽद्रियेत । मनीषी मनस्वी प्राज्ञ
इत्यनर्थान्तरम् ॥ ३० ॥

अदृष्टत्वात् । “ये चत्वार” इति कर्मवाद ऐष्टिक-
पाशुकसौमिकदार्ढ्यहोमाणाम् ॥ ३१ ॥

निगमनार्थः पुनरुपन्यासः । अतोऽप्रजननत्वादितरेषां प्रत्यक्षश्रुति-
विधानाच्च गार्हस्थ्यस्यैकाश्रम्यमेव निःश्रेयसकरम् । उक्तं च—“गृहस्थो-
पि विमुच्यते” इति ।

स्यादेतत्—नैव हि कर्मणां मोक्षोपायत्वमस्ति, प्रमाणाभावात् ।
न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणम्, विद्यमानोपलम्भनत्वात्तस्य । नाऽप्यनुमा-
नम्, सम्बन्धग्रहणाभावात् । न खल्वपि शब्दः । कथम् ? लौकि-
कस्तावत् मूलज्ञानाभादसमर्थः । वेदवाक्यानि पुनः प्रातिस्विकफल-
दायीनि कर्माणीति श्रूयन्ते । यदपि ‘अक्षय्यं ह वै क्षातुर्मांस्ययाजिन-
स्सुकृतं भवति’ इति तदेतदपि चिरेण क्षयमालोच्य भवतीति । यथा
नकं संस्थापनवचनं “असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ” इति चिरेण संस्थामा-
लोच्य, तद्वदेवाऽऽपाततः । न कृत्स्नेभ्योऽपि वेदकर्मभ्यो मोक्ष इतीदृशं
वाक्यमस्ति । यद्यप्यस्ति तथाऽपि तदन्यार्थत्वेन नेतुं शक्यते । उपमा-
नादि तु दूरोत्सारितम् । यच्च भगवद्गीतासु वचनम्—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । इति

तदपि सिद्धे सत्युपायत्वे कर्मणोऽवधारणं ब्रूयात् । तदेवाऽद्याप्य-
सिद्धम् । अतस्तदप्यन्यार्थमेव । तस्मात्कर्मणां न मोक्षोपायत्वे प्रमा-
णमस्ति । अस्ति तु ज्ञानस्य ‘ब्रह्मविदानोति परम्’ इति ॥ ३२ ॥

अधुना केवलज्ञानात् कर्मरहितादेव मुक्तिरित्यस्मिन्नर्थे ऋगप्य-
स्तीत्याह—

तदेषाऽभ्यनूच्यते—एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य ।
न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैवाऽऽत्मा पद-
वित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति ॥ ३३ ॥

वामदेव ऋषिः काण्ड ऋषिर्वा । त्रिष्टुप्छन्दः । ज्ञानप्रशंसा । एष
आत्मेति सम्बध्यते । नित्यो महिमेति पदद्वयं स्वयमेव न्यासविधौ चि-
रिष्यति 'अपुनर्भव' नयतीति नित्यो, महदेनं गमयतीति महिमा' (२.१७.
६, १०.) इत्यत्र । यद्वा—नित्यस्त्वर्वा सः । महिमा महान् सर्वत्राऽस्ती-
ति स एष परमात्माऽभिप्रेतः । ब्राह्मणस्येति जात्यवच्छिन्नस्सोपाधिकः
क्षेत्रज्ञवर्ती च तयोरव्यतिरेकार्थः । परमात्मा न कर्मणा अग्निहोत्रादिना
वर्धते तत्फलभुग्भवति । अतस्ततोऽन्यः कर्ता भोक्ता च । तथा—नोऽपि न
कनीयान् कर्मणा ब्रह्महत्यादिना निकृष्टो नरकभाङ् भवतीत्यर्थः । यतोऽसौ
पापमपि न करोति तस्मादेव तस्य ब्राह्मणस्य सोपाधिकस्य, एवशब्दः
पादपूरणः, अवधार्याभावात् । तस्याऽऽत्मा परमात्मा पदवित् । पद्यते ग-
म्यतेऽनेनार्थ इति वेदः पदं, अत एव 'नाऽवेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' इत्युक्त-
म् । सततमात्मानमभेदेन विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन शुभेन च ।
तदुक्तम्—

सम्यग्दर्शनसपन्नः कर्मभिर्न स बध्यते इति ।

तथा—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्लिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ इति

एवं स्पष्टभाषिणा केवलज्ञानवादिना यः पर्यनुयुक्तः—

स यत् ब्रूयात्(१)—येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः पिता
पुत्रेण पितृमान्योऽनियोनौ । नाऽवेदविन्मनुते तं बृ-
हन्तं सर्वानुभुमात्मानं साम्पराये इति ॥ ३४ ॥

स ब्रूयात् परिहारत्वेनाऽधस्तनीमृचमित्यर्थः । सत्यमाह भवान्
यदि केवलादेव ज्ञानात्सर्वभेदप्रत्ययनिवर्हणान्मोक्ष इति, न त्वेतदेवम् ।
अपि कर्मणः । ननु 'एष नित्यो महिमा' इत्युक्तं, सत्यं, ज्ञानात्, तत्तु

न कर्मनिषेधति । ननु-कर्मणां मोक्षं प्रत्यनुपायत्वात् निषेधत्येवेत्युक्तम् ।
मोक्षानभिज्ञः कर्मद्वयी देवानां प्रियः । मोक्षेऽपि नाऽऽत्मनश्शरीरपरि-
ग्रहाभावः । स च प्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा ? न तावदात्मज्ञानेन श-
रीरं प्रध्वस्तम्, प्रत्यक्षविरोधात् । तदुक्तं 'बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणं इहैव न
दुःखमुपलभेत' इति । अथ मन्यसे सुखदुःखोपभोगार्थानि देहारम्भका-
णिपुण्यापुण्यान्यदृष्टानि कर्माणि क्षीयन्त इति । तदुक्तं-'क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति । तदपि न, न हि कर्म क्षीयते फलम-
दत्तेत्याहुः । ननु प्रायश्चित्तेन क्षीयत इति त्वयाऽभ्युपगतमेव । नैतदेवम् ;
न हि तत्राऽपि चाऽन्द्रायणादिभिः पापकर्मप्रध्वंस्यते । दुःखानुभवप्रकारोऽयं
वाचनिकः यथोषधपानम् । यथा चोपवासादिना शुष्कगात्रो ज्वरोदिना
नाऽभिभूयते तद्वदेतदपि । तदा मोक्षप्रागभाव इति, वदामः । सुखदुः-
खोपभोगार्थं देहग्रहणम्, तच्च सुखदुःखञ्च काम्यप्रतिषिद्धासेवया नित्य-
नैमित्तिककर्मानुष्ठानाच्च मोक्षसिद्धिः । आहुश्च मीमांसकाः-

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिघांसया ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

तद्वेतुकमात्मज्ञानं तदर्थानि चोपनिषद्वाक्यानि । एवमुपपद्यमाने
नाऽन्यथा कल्पयितुं युक्तम् । न चाऽऽत्मानं मोक्षयेद्वेति वेदेनचोद्यते—

आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न च चोद्यते ।

कर्मप्रसिद्धिसिद्धयर्थं आत्मज्ञानस्य लभ्यते ॥

कथं तर्हि ? अयं परिहारः-'येन सूर्यः' इति ज्ञानकर्मसमुच्चयाभि-
धानात् साजात्येन तत् यद्यत्स्यात् । प्रजनने प्रजनन इत्यर्थः । ईदृक्कर्म
मोक्षायाऽलं भवतीत्यभिप्रायः । अतो नाऽवेदवित् अवेदार्थवित् तत्कर्म-
कुञ्च मनुमते जानाति कर्मठः परमात्मानं बृहन्तं सर्वानुभवितारं साम्प-
राये अपवर्गे निमित्तसप्तम्येषा ॥

अवेदविन्न मनुत न जानाति इत्येतदुक्तं विस्तरेण । किञ्च-

(१) इमे ये नाऽर्वाङ्मन परश्चान्ति न ब्राह्मणासो न सुते-
करासः । त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं
तन्वते अप्रजज्ञय इति ॥ ३५ ॥

बृहस्पत्यार्षे त्रिष्टुप्छन्दः । अज्ञाननिन्दया ज्ञानकर्मप्रशंसा । यत्तदोर्व्य-
त्यासः कर्तव्यः । इमे जना वाचं वेदं अभिपद्य अधोत्य पापया वाक्प्रति-

रूपया धीराः तमसि शेते इति सिरिः शरीरं तन्वते विस्तारयन्ति
वेदविप्लवादिना पोषयन्तीत्यर्थः । तत्र कर्म अप्रजज्ञयः अजानन्तः अवे-
दार्थज्ञा इति यावत् । एते नार्वाङ्मन अर्वाञ्चः नाऽपि पराञ्चः चरन्ति
उभयभ्रष्टा इत्यर्थः । न ते ब्राह्मणाः नाऽपि सुतेकरासः सुतस्याऽकर्तारः
अभिषवाद्यकर्तारः अयष्टारः अप्रजज्ञयो यद्यपि तन्तुं तन्वते तथापि
न सुते करासो भवन्ति ॥ ३५ ॥

किञ्च—

प्रजाभिरग्रे अमृतत्वमश्याम् ॥

जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर् ऋणवा जायते ब्रह्म-
चर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य
इति । एवमृणसंयोगादीन्यसंख्येयानि भवन्ति ॥ ३६ ॥

अमृतत्वं जननमरणशून्यत्वं, मुक्तिरित्यनर्थान्तरम् ॥ आश्रम-
भेदे सति कथमेवंब्रूयात् ॥ ऋणवान् अनन्तराः पुत्राणां लोकाः ऋण-
मस्मिन् सन्नयति । ज्योत्स्ना ह पुत्रं परमे व्योमन् प्रजात्वति गुण
इत्यादि । तस्मादप्यैकाश्रम्यमेव ज्यायः ॥ ३६ ॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजार्तिं श्रद्धां तपो यज्ञमनु-
प्रदानम् । य एतानि कुर्वते तैरित्सह स्मो रजो
भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशंसन्निति प्रशंसन्निति ॥ ३६ ॥

इति द्वितीयप्रश्ने एकादशः खण्डः ॥

त्रयार्णा वेदानां समाहारस्त्रयी ब्रह्मचर्यमित्यपावरणे तैरेव सह सार्धं
रमः भवामः नान्यैरन्यतरोपासकैर्वा । यस्त्वन्यतरदेवोपास्ते ज्ञानं कर्म
वा प्रशंसन् स रजो भूत्वा ध्वंसते रजः पापं रजस्वलेति यथा । यद्वा
रजस्सूक्ष्माणि चूर्णानि यथा तानि कचिदपि नाऽवतिष्ठन्ते तद्वन्नाऽऽस्पदं ल-
भते । अथवा गुणो रजः सत्त्वं रजस्तम इति । अस्मिन् पक्षे मनुषो लोपो
द्रष्टव्यः । आहोपुरुषिकयाऽन्यतरदेव प्रशंसन् रजस्वलो भूत्वा ध्वंसते ।
तस्मात् ज्ञानकर्म समुच्चयस्साध्रीयान् ।

नन्वाश्रमभेदो नाऽस्तीत्युक्तं किमिदं प्रलप्यते त्रयीं विद्यामिति ? अवि-
ज्ञेकापराधोऽयं नाऽऽयुष्वतो दोषः ।

श्रौते नास्तीत्युक्तम् । न पुनस्स्मान्तेऽपि नाऽस्तीति । असंस्थेयानि स्मृतिवाक्यानि सन्ति 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा, 'तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवत' इति । आह च —

‘आश्रमसमुच्चयं द्वितीयं, ‘आयुषो भागं तृतीयम् । इति । तथाचापस्तम्भः-चत्वार आश्रमाः गार्हस्थ्यं आचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ्यमिति । तत्र भेदे सति आश्रमाणां बाधो विकल्पस्समुच्चयो वा सम्भवति । तत्र मानवे बाधपक्षस्सहेतुकः प्रतिपादितः ।

‘सर्वेषामपि चैतेषां वेदश्रुतिविधानतः ।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठस्तस्मिन्नेतान् विभर्ति हि ॥

वेदश्रुत्या हि गृहस्थस्य स्वयंपादानप्रभृत्याश्मशानकरणात्सर्वं विधीयते स्मृत्या । भाष्यकारोऽपि बहु मन्यते स्माऽस्य च गृहस्थाश्रमस्य वेदे श्रुतिविधानतः श्रेष्ठ्यवचनात्तदविरोधेनाऽऽश्रमान्तरप्रतिपत्तिरवगम्यते इति वदन् । गौतमोऽपि तु शब्देनेतरौ पक्षौ ध्यावृत्य सहेतुकममुं पक्षमेवोपसंहृतवान् ‘एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्य’ इति । आचार्यामिप्रायस्तु विस्तरेण प्रदर्शितः । तस्मात्सूक्तं ‘ये चत्वारः पथयो देवयाना इति कर्मवादो नाऽऽश्रमवादः’ इति ॥ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बौधायनधर्मसूत्रविवरणे
द्वितीयप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

स्नानमुक्तं महायज्ञाश्च । अथेदानीमवसरप्राप्तं भोजनमारभते—

अथ शालीनयायावराणामात्मयाजिनां प्राणाहुती-
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

शालीनयायावराश्च गृहस्था एव केन चिद्वक्तिविशेषेणोच्यन्ते । ‘आत्मयाजी पुनः ‘जीर्णस्त्यात् तस्याऽग्निहोत्रचेष्टायाम्’ इत्यनेन विधानेनाऽऽत्मनि समारूढाग्निः ‘तस्यैव विदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यजमानः’ इत्यत्रो-

को वा । एतेषामुपादानं मुनेरपि वक्ष्यमाणेन विधिना भोक्तव्यम् , किमङ्ग
पुनरन्यैराश्रमिभिरित्येतत्प्रदर्शयितुम् । प्राणदेवत्या आहुतयः प्राणाहु-
तयः । प्राणशब्दोऽपानादीनामप्युपलक्षणाय ॥ १ ॥

सर्वावश्यकवसाने संमृष्टोपलिप्ते देशे प्राङ्मुख उप-
विश्य तद्भूतमाह्वयमाणं भूर्भुवस्सुवरोमित्युप-
स्थाय वाचं यच्छेत् ॥ २ ॥

अवश्यं भाव्यावश्यकं तन्निर्योगतोऽहरहः कर्तव्यम् । सर्वावश्यकप-
रिसमाप्तिर्मध्यन्दिनात्प्रागेव (१) 'पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिने मनुष्याणाम-
पराह्णे पितॄणाम्' इति श्रुतेः । तथा दक्षेणाऽप्युक्तम्- 'पञ्चमे भोजनं स्मृ-
तम्' इति । सम्मृष्टः शोधितः । उपलिप्तो गोमयेनोदकेन च । देशग्रहणं
भूमौ पादनिधानार्थम् । तेन पादावासनमारोप्य न भुङ्क्षीतेति गम्यते ।
प्राङ्मुखत्वं नित्यवत्कर्तव्यम् । उपवेशनप्रहणात् स्थानशयननिवृत्तिः
प्रतीयते । (२) तेनाऽनेन मन्त्रेण उपस्थाय नमस्कृत्य मौनी भवेत् ॥ २ ॥

न्यस्तमन्नं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषि-
च्य सव्येन पाणिनाऽविमुञ्च 'अमृतोपस्तरणमसी'ति
पुरस्तादपः पीत्वा पश्चान्नेन प्राणाहुतीर्जुहोति "प्राणे
निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽऽविशाऽप्रदाहाय
प्राणाय स्वाहे"ति ॥ ३ ॥

न्यस्तं भाजने प्रक्षिप्तमन्नं महाव्याहृतिभिः 'भूरग्नये च पृथिव्यै च'
त्यादिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य, सव्येन पाणिना भोजनपात्रं अवि-
मुञ्चन् अविस्सृजन् 'अमृतोपस्तरणमसी'त्यपः पिबेत् । पुरस्ताद्ग्रह-
णात् परिधानमेतदन्नस्येति ज्ञापयति, तथोपरिष्ठादिति । इतरथाऽन्यदन्नं
भवेत् । 'अन्नममृतं च' इति श्रुतिः । अमृतमन्नं तस्योपस्तरणमुदकं
तदेवाऽपिधानं तत्त्वमसीत्युदकमामन्त्र्यते । 'अपोऽशान, कर्म कुरु' इति
यदुक्तमुपनयनसमये तदिदम् । 'प्राणे निविष्टः' इत्यन्तेन जुहोतीति
सम्बन्धः । प्राणे प्राणार्थमभिनिविष्टोऽहममृतमन्नं जुहोमि मय्येव । मम
च शिवस्सुखहेतुः आविशः अप्रदाहाय च भव । स्वाहेति प्रदानप्रतिपा-
दकः । प्रयच्छामीति यावत् । एवमुत्तरेष्वपि यथासम्भवं योजनीयम् ॥ ३ ॥

१. पूर्वाह्णः, मध्यन्दिनः, अपराह्णः, इति प्रथमान्तपाठः शाबर भाष्ये ।

२. मानवमतेन ग. पु.

पञ्चाग्नेन प्राणाहुतीहुत्वा तूष्णीं भूयो व्रतयेत्प्रजा-
पतिं मनसा ध्यायन् ॥ ४ ॥

अन्तेन पञ्चप्राणाहुत्यनन्तरं यथेष्टं व्रतयेद्भुञ्जीत । तूष्णींग्रहणेन
वाग्यमनिवृत्तिः मन्त्रनिवृत्तिर्वा गृह्यते । ध्यायेदिति शेषः । तेषामपाठः ।
तथा भूयश्शब्दात् षष्ठो ग्रासो गृह्यते ॥ ४ ॥

नाऽन्तरा वाचं विसृजेद्यदन्तरा वाचं विसृजेद्भूर्भुव-
स्सुवरोमिति जपित्वा पुनरेव भुञ्जीत ॥ ५ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ५ ॥

त्वक्केशनखकीटाखुपुरीषाणि हृष्ट्वा तं देशं पिण्ड-
मुद्धृत्याऽद्भिरभ्युक्ष्य भस्माऽवकीर्य पुनराद्भिः प्रोक्ष्य
वाचा च प्रशस्तमुपयुञ्जीत ॥ ६ ॥

केशग्रहणं लोमनखादीनामपि प्रदर्शनार्थम् । कीटः बृहतीफलादि-
प्रभवो घृणः । तद्ग्रहणं चाऽजीवन्मक्षिकापिपीलिकादीनामपि प्रदर्शना-
र्थम् । जीवतामपवादश्रवणात् 'मशकैर्मक्षिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते'
इति । आखुपुरीषं गुदादिपुरीषग्रहणार्थं विड्वराहश्लाकसंगृहीतपरिग्रहार्थं
च । यो देशः कीटादिसंयुक्तः तं देशम् । वाचा प्रशस्तस्योपयोगः । प्रश-
स्तमित्युच्चरिते उपयोगः । उच्चारयिता च स्वयं वाऽन्यो वा यस्तदा
प्रयतो भवति ॥ ६ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

आसीनः प्राङ्मुखोऽग्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वा चाऽग्निमुपस्पृशेदिति ॥ ७ ॥

आसनप्राङ्मुखत्वयोः पुनरुपादानं पञ्चप्राणाहुत्यन्ते तयोः पर्यवसानं
मा भूदिति । वाग्यतोऽन्नं व्रतयेत् । तूष्णींग्रहणेनैव सिद्धत्वादनुवादः ।
अकुत्सयन् अगर्हयन् अपक्वतुषपर्णपातादिदोषैः । अस्कन्दयन् भू-
मावनवकिरन् तन्मनाः अन्नमेव चिन्तयन् भुक्त्वा चाऽऽच्चान्तश्चाऽग्नि-
मुपस्पृशेदिति योजना ॥ ७ ॥

सर्वभक्ष्यापूपकन्दमूलफलमांसादीनि दन्तैर्नाऽवचेत् ॥ ८ ॥

सर्वभक्ष्योदाहरणत्वेनाऽपूपादिग्रहणम् । एतानि दन्तैर्नाऽवचेत् न
स्नानयेत् दन्तखण्डितावशिष्टं पुनर्भक्षणाय नाऽऽद्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

नाऽतिसुहितः ॥ ९ ॥

अत्यशनं वर्जयेत् । उक्तं च—

‘न भुञ्जीतोद्भूतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत्’ इति ।

अतो मितशनमिति ॥ ८ ॥

‘अमृतापिधानमसी’त्युपरिष्ठादपः पीत्वाऽऽचान्तो
हृदयदेशमभिमृशति—“प्राणानां ग्रन्थिरासि रुद्रो
मा विशान्तकस्तेनाऽन्नेनाऽऽप्यायस्वे”ति ॥ १० ॥

अमृतस्याऽपिधानमुपरि प्रच्छादनं उक्तं तत्त्वमसीति मन्त्रार्थः ।
अभिमर्शनमन्त्रस्य वामदेव ऋषिः काण्डर्षिर्वा । निचृद्गायत्री छन्दः
जीवो देवता । हृदयं जीवायतनं तत्रस्थो जीव आमन्त्र्यते । ग्रन्थिः बन्धनं
प्राणायतनं अस्ति रुद्रः अन्तकः अन्तकरस्सन् मा अन्तः विश अन्तको मा
भूरित्यर्थः । यज्जीवितं मम तेनाऽन्नेन मां आप्यायस्व वर्धय ॥ १० ॥

पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणी निस्त्रावयति—
“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशस्सर्व-
स्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगि”ति ॥ ११ ॥

पाणिभ्यामिति द्विवचनात् द्वाभ्यां हस्ताभ्यामुदकं निस्त्रावयेत् । अ-
ङ्गुष्ठमात्र इत्युचः वामदेव ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः आत्मा देवता । मात्रचप्र-
त्ययः । अद्य परमात्मा स्मृतः पुरुषः पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या । आह च
कृष्णद्वैपायनस्सावित्र्युपाख्याने—

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं विचकर्ष यमो बलात् ॥ इति ॥

तत्परिमाणश्च तदाश्रयश्चाऽसावीश्वरः जगतो जङ्गमस्य सर्वशब्दा-
स्थावरस्य शास्ता प्रभुः प्रभूतं प्रियतमं विश्वं भुनक्ति भुङ्क्ते इति वा
विश्वभुक् ॥ ११ ॥

हुतानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तस्समाचरेत्—“अद्वायां
प्राणे निविश्याऽमृतं हुतम् । प्राणमन्नेनाऽऽप्याय-
स्वे”ति पञ्च ॥ १२ ॥

पञ्चैते मन्त्राः हुतानुमन्त्रणं तत्साधनं हुतस्य भुक्तस्याऽनुमन्त्रणम-
न्वीक्ष्य वदनं तदूर्ध्वहस्तस्समाचरेत् ॥ १२ ॥

“ब्रह्माणि म आत्माऽमृतत्वाये”त्यात्मानम् ॥ १३ ॥

स्वशरीरमनुमन्त्रयत इति शेषः । जीवपरमात्मानावेकीभावयेदिति मन्त्रार्थः ॥ १३ ॥

अक्षरेण चाऽऽत्मानं योजयेत् ॥ १४ ॥

अक्षरं प्रणवः तेन आत्मानं प्रणवं क्षेत्रज्ञं वा पट्टीभूय ध्यायेदित्यर्थः ।

सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यते ॥ १५ ॥

विदुषः प्रशंसैवा । तथा च श्रुतिः—‘स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् स्यात्’ इति ॥ १५ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति ॥ १६ ॥

यथा हि तूलमैषीकम् ॥

इति बौधानीये धर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

यथा हि तूलमैषीकमग्नौ प्रोतं प्रदीप्यते ।

तद्वत्सर्वाणि पापानि दह्यन्ते ह्यात्मयाजिनः ॥ १॥

इषीकं तृणविशेषः । तूलमग्नं शुष्कमिति शेषः । आत्मयाजी यथा-विधि भुञ्जानः सर्वाणि इह जन्मनि जन्मान्तरे च कृतानि । श्रुतिरपि ‘तद्यथेपीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हाऽस्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति’ इति ॥ १ ॥

(१) केवलाघो भवति केवलादी । मोघमन्नं विन्दते इति ॥ २ ॥

एवमविदुषो निन्दया विदुषः प्रशंसा । अयं पापं इतरथा केवलाघो भवेत् । कोऽसौ ? केवलादी केवलाहारीत्यर्थः । स एव मोघमन्नं विन्दत इति अनया ऋचा निन्द्यत इति शेषः । अस्य ऋषिर्भिक्षुः त्रिष्टुप्खन्दः । अन्नदानप्रशंसा । मोघं वृथा अन्नमदनीयं विन्दते भुङ्क्ते अप्रचेताः अविद्वानित्येतत् । अहं सत्यमेव ब्रवीमि न मृषा । वधो हिंसा इत् इत्यवधारणे स इति केवलाश उच्यते । तस्य केवलाशनं वध एवेत्यर्थः । अथ वा—एतद्विश्वोर्वाक्यम्, तस्य वध इत्युक्तम्, तमावेष्टयति नाऽर्यमणं पुष्यति देवतार्थं न प्रयच्छतीति । नो सखायं नाऽप्यभ्यागतं पूजयति, स

एव केवलाघो भवति केवलादित्वात् । तदेतद्द्वितीयेन गतश्लोक-
दर्शितविस्तरः ॥ २ ॥

स एवमेवाऽहरहस्सायम्प्रातर्जुहुयात् ॥ ३ ॥

अत एतद्गम्यते—‘सर्वावश्यकावसाने’ इत्यस्य दिवसे कर्तव्या-
नामन्ते दिवाभोजिन एवमेव रात्रावित्ययमर्थ इति ॥ ३ ॥

रात्रौ भोजनद्रव्याभावे कथम् ?

अङ्गिर्वा सायम् ॥ ४ ॥

भोजनीयम्, आचमनभोजनसामान्यात् ॥ ४ ॥

मनुष्याणां पौर्वापर्यमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अग्रे भोजयेदतिथीनन्तर्वत्नीरनन्तरम् ।

बालवृद्धास्तथा दीनान् व्याधितांश्च विशेषतः ॥५॥

अन्तर्वत्नी गर्भिणी । ऋज्वन्यत् ॥ ५ ॥

अन्यथाकरणनिन्दा—

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते यथाविधि ।

भुज्यमानो न जानाति न स भुङ्क्ते स भुज्यते ॥६॥

यथाविधीति आचमनभोजनसामान्यात् भुज्यमानः क्षीयमाणोऽपि
न जानात्यात्मनो भुज्यमानताम् । न हि स भोजनकर्ता । किं तर्हि ? स
भुज्यते कर्म भवति । यथा भुज्यमानं द्रव्यं क्षीयते एवं केवलादीत्य-
भिप्रायः ॥ ६ ॥

पितृदेवतभृत्यानां मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।

वाग्यतो विघसमभ्रीयादेवं धर्मो विधीयते इति॥७॥

विघसः शेषः । तथा वसिष्ठोऽप्यतिथिपूजाप्रकरणे आह—‘श्रेयांसं श्रे-
यांसमानुपूर्व्येण । स्वगृह्याणां कुमारीबालवृद्धतरुणप्रजाताः । ततोऽप-
रान् गृह्यांश्च । श्वचण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ निर्वपेत् । शूद्रायोच्छि-
ष्टममुच्छिष्टं वा दद्यात् । शेषं दम्पती भुञ्जीयाताम्’ इति । वाग्यत इति
पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ ७ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

(१) अथौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्याऽपरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥८॥

अपरिमितं ग्रासानां परिमाणसङ्ख्यानियमो नास्तीत्यर्थः ॥ = ॥

(२) आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्नन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नतामिति ९

अनङ्गदूषग्रहणं दूष्टान्तार्थम् । नैतेषां परिमितमित्येतत्सिद्ध्यति । कर्म-
कर्तृत्वेनाऽनश्नतामेषां न सिद्धिः कर्मणः । उपवासप्रतिषेधो वाऽयम्,
आहिताग्नेर्ब्रह्मचारिणश्चोपवासे सति शश्रूषायाः कर्मणश्च लोपप्रसङ्गात् ॥

किञ्च—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु सः ॥ १० ॥

प्राणाग्निहोत्रलोपनिन्दैवा । नन्वेवं सति पञ्चाङ्गुतिलोप एव दोष-
स्यात्, नेतरग्रासलोपे । यथाऽग्निहोत्रहोमे द्रुतशेषप्राशनाभावे दोषो
नाऽस्ति तद्वदेतदपि । वक्तव्यो वा विशेषः । उच्यते—स्यादेतदेवं यद्यनश-
ननिन्दा न स्यात्, अस्ति तु । तस्मादनश्ननिन्दैवा ॥ १० ॥

किमेष एवोत्सर्गः ? सर्वदाऽशितव्यमेव ? नेत्याह—

अन्यत्र प्रायश्चित्तात्प्रायश्चित्ते तदेव विधानम् ॥११॥

उपवास एव साधीयानित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न मुञ्जे कदाचनेति ॥१२॥

कालयोरन्तराऽनश्ननं तदुपवासफलं भवेत् । अतश्च नाऽन्तरा भो-
जनं कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्यालाभे यथा जपेदिति १३

निरुद्ध भोजने व्याध्यादिना द्रव्यासम्भवेन वा तदानीं 'भूर्भुवस्स्वः'
इत्यादीन् प्राणाद्भुतिमन्त्रान् वा जपेत् ॥ १३ ॥

(१) एवमेवाऽऽचरन् ब्रह्मभूयाय कल्पते
ब्रह्मभूयाय कल्पत इति ॥ १४ ॥

इति द्वितीयप्रश्ने त्रयोदशः खण्डः ॥

ब्राह्मणा ब्रह्म तद्भूयं तद्भावः ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

येन विधिना स्वयं भुञ्जीत तत्प्रतिपादयितुमधुना परभोजनं कार-
यितुं काम्यस्य विधानमुच्यते । द्विविधं भवत्यतिथिभोजनं श्राद्धभो-
जनं च । तदिदानीं श्राद्धमुच्यते--

पित्र्यमायुष्यं स्वर्ग्यं प्रशस्यं पुष्टिकर्म च ॥ १ ॥

पितृदेवत्यं पित्र्यं श्राद्धम् । तदेव आयुष्यमायुषे हितम् । स्वर्ग्यं
स्वर्गसाधनम् । प्रशस्यं प्रशंसनीयम् । पुष्टिकर्म सर्वसुखसम्पत्तिः । एवं
लक्षणं श्राद्धं वक्ष्याम इति रुद्रहः क्रियते ॥ १ ॥

कान् पुनश्श्राद्धे भोजयेदित्याह--

(२) त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निष्वडङ्ग-
विच्छीर्षको ज्येष्ठसामिकस्सनातक इति पाङ्क्तिपावनाः ॥

त्रयो मधुशब्दवन्तो मन्वाः(३) 'मधु वाता ऋतायते' इत्यादयः ।

१. "उत्तमएवमेव" इति ख, ग, घ. पुस्तकेषु सूत्रपाठः ।

२. Cf आप. घ. २. १७. २२.

३. मधुवाता कृतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नस्सन्त्वोषधीः ॥ १ ॥

ते येन बहुशोऽभ्यस्ताः स त्रिमधुः । (१) त्रिणाचिकेतो नामाऽथर्वणां व्रतम्, तच्चारी । 'अयं वाव यः पचते' इत्यनुवाकत्रयं वा, तद्विद्वान् । (२) त्रिसुपर्णो नाम बहुवृच्चानां व्रतं तच्चारी । त्रिसुपर्णः 'ब्रह्म मेतु माम्' इत्यनुवाकत्रयं वा, तद्विद्वान् । (३) पश्चाग्निः सभ्यावसथ्याभ्यां सह । षडङ्गवित् प्रसिद्धः । (४) शीर्षकः शिरोव्रतिकः अथर्वणामेतच्छिरोव्रतं नाम । ज्येष्ठसाम 'मूर्धानं दिव' इत्यस्यामुत्पन्नं तद्योऽधीते स ज्येष्ठसामिकः । एवमुक्तलक्षणः स्नातको वेदितव्यः । पङ्क्तिपावनाः पङ्क्तिशोधकाः ॥२॥

तदभावे रहस्यवित् ॥ ३ ॥

रहस्यमरण्ये पठितव्यो ग्रन्थः, यस्तमर्थतो ग्रन्थतश्च वेत्ति सोऽपि पंक्तिपावनः श्राद्धार्हः । अत्र तदभावशब्दः पूर्वैस्सम्बन्धनीयः रहस्यवित्-तदभावे त्रिमध्वादय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ऋचो यजूंषि-सामानीति श्राद्धस्य महिमा ।

तस्मादेवंविदं सपिण्डमप्याशयेत् ॥ ४ ॥

महिमा सम्पत् । पंक्तिपावनाः । ऋगादिशब्देन तद्विदो लक्ष्यन्ते । यस्मादेवं तस्मात् एवंविदं सपिण्डमप्यशयेत् एवंविदं रहस्यविदं ब्रह्मम् । तस्मादत्यन्तगुणवानपि रहस्यवित्सपिण्डो भोजयितव्यः । रहस्यविद्धि भूतानां श्रेष्ठो भवति । आह च—

मधुनक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवः १२ रजः । मधुघ्नोऽस्तु नः पिता ॥ २ ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाः १३ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावा भवन्तु नः ॥ ३ ॥

(तै. सं. ४. २. ९)

१. नाचिकेता नाम कश्चिद्विपिरासीत्, तस्मै यमेनोपदिष्टश्चयनविशेषो नाचिकेत-शब्देनाऽभिधीयते इति प्रतिपादितं तैत्तिरीयब्राह्मणे (काठके ३. ८) विस्तरशब्दोपाख्यानान्वाख्यानपुरस्सरं कठोपनिषदि च । तदर्थं यद्व्रतं, तन्नाचिकेतं नाम । यो नाचिकेताख्यं चयनं वारत्रयमचिनोत्, स त्रिणाचिकेतः तद्विज्ञाता तदध्येता तदनुष्ठानवान् वा इति कठोपनिषद्भाष्ये ।

२. ब्रह्ममेतु माम्, ब्रह्ममेधया, ब्रह्म मेधवा इत्यनुवाकत्रयं त्रिहर्षणः ।

३. सावित्र, नाचिकेत, चातुर्होत्रिय, वैश्वसृजा, ऋणकेतुकाख्याः पञ्च चयनविशेषाः काठके (का. १. २. ३) समन्त्रकालसमाप्ताः ते पञ्चाजनयः तदध्येता, तच्छेता वा पञ्चाग्निः । छान्दोग्योपनिषदुक्तपञ्चाग्निविद्याध्येता इति मनुष्याख्याने (३. १८९) मेधातिथिः ।

४. इदमेव शिरोव्रतं मुण्डकोपनिषदि "शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चोणम्" इत्यनुदितम् ।

भूतानां प्राणिनश्चेष्टाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराश्चेष्टाः नरेषु ब्राह्मणास्समृताः ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसः विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥

ब्रह्मविद्भ्यः परं भूतं न किञ्चिदिह विद्यते ॥ इति ॥

राक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजूंषि च ।

मध्वृचोऽथ पवित्राणि श्रावयेदाशयञ्छनैः ॥ ५ ॥

राक्षोघ्नानि सामानि(१) 'अग्ने रक्षाणो अंहसः,(२) अग्ने युद्धाहि ये तव,(३) प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधाना,(४) प्रयग्ने हरसा हरः,(५) न तस्य मा यथा च न,(६) शुष्ट्यग्ने नवस्य मे,(७) यद्वा उ विशपतिः शि-
तः,(८) अग्निं होतारम्' एतत्सूक्तोत्पन्नानि । स्वधावन्ति यजूंषि च 'सो-
माय पितृपीताय स्वधा नमः' इत्यादीनि । मध्वृचः 'मधु वाताः' इत्या-
दीनि त्रीणि । पवित्राणि 'पवमानस्सुवर्जनः' इत्यादीनि । भुञ्जानान्
ब्राह्मणान् श्रावयेत् ॥ ५ ॥

(९)चरणवतोऽनूचानान्योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धा-

१. अग्ने रक्षाणो अंहसः प्रति स्म देव रिषतः । तपिष्टैरजरो दह । (सा. सं.

पूर्वाचिके १ प्रपाठके १ अर्धे, ३. दशतौ ३ क्रक्)

२. अग्ने युद्धा हि ये तवाऽश्वासो देव साधवः । अरं वहन्त्याशवः ।

(सा. सं. पू. अर्धे १. द. ३. क्र. ४.) ।

३. क्र. सं. ८. ४. ९. ४.

४. प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणाहि विश्वतस्पति । यातुधानस्य रक्षसो बलं न्यु-

ञ्ज वीर्यम् । (सा. सं. पू. प्र. १. अ. २. ५. द. क्र. ५.)

५. न तस्य मायथा चन रिपुरीशीत मर्त्यः । यो अरनये ददाश हव्यदातये ।

(सा. सं. पू. प्र. २. अ. १. १. द. क्र. ८.)

६. शुष्ट्यग्ने नवस्य मे स्तोमस्य वीर विशपते । नि मायिनस्तपसा रक्षसो दह ।

(सा. सं. पू. २. १. १. १०)

७. यद्वा उ विशपतिश्शितस्त्वप्रीतो मनुषो विशे । विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि

सेधति । (सा. सं. पू. २. १. २. ८.)

८. अग्निं होतारं मय्ये दास्वतं वसोस्सुतुं सहसो जातवेदसम् । विप्रं न

जातवेदसम् । (सा. सं. पू. ५. २. ३. ९.)

९. अ. आप. ध. २. १६. ४.

बौ० ध० २५

ज्जुचीन्मन्त्रवतस्त्रयवरानयुजः पूर्वैद्युः प्रातरेव
वा निमन्त्र्य सदर्भोपकलप्तेष्वासनेषु प्राङ्मुखा-
नुपवेशयत्युदङ्मुखान्वा ॥ ६ ॥

चरणमाचारः । यद्वा—गुरुपर्वक्रमागतं शाखाध्ययनं तद्विहितोप-
नयनं च येषां ते चरणवन्तः । वेदाङ्गाध्यायिनोऽनूचानाः । योन्यसम्ब-
न्धाः । गोत्रासम्बन्धाः असगोत्राः । मन्त्रासम्बन्धाः अशिष्योपाध्याः ।
शुचया बाह्याभ्यन्तरयोः । मन्त्रवन्तः श्रोत्रियाः । त्रिमध्वादीनामेतेषां च
सम्भवापेक्षया व्यस्तसमस्तभावः कल्प्यः । निमन्त्रणं-श्वः करिष्यामि
प्रसीदन्तु भवन्तो भोक्तुमित्येवमादि ॥ ६ ॥

अथैनांस्तिलमिश्रा अपः प्रतिग्राह्य गन्धैर्माल्यैश्चा-
ऽलङ्कृत्याऽग्नौ करिष्यामीत्यनुज्ञातोऽग्निमुपसमाधाय
सम्परिस्तीर्याऽऽग्निमुखात्कृत्वाऽऽज्यस्यैव तिस्र आहु-
तीर्जुहोति—“सोमाय पितृपीताय स्वधा नमस्स्वा-
हा । यमायाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमस्स्वाहा ।
अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमस्स्वा-
हे”ति ॥ ७ ॥

अग्नौ करिष्यामीत्युक्ते कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञात इति शेषः । अन्यदतिरो-
हितम् । दार्विहोमिकतन्त्रप्राप्त्यर्थमाग्निमुखादित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तच्छेषेणाऽन्नमभिघार्याऽन्नस्यैता एव तिस्र
आहुतीर्जुहुयात् ॥ ८ ॥

तच्छेषेण आज्यशेषेण अन्नस्य अन्नेनेत्यर्थः । एता इत्याहुतिमन्त्रान्
व्यपदिशति ॥ ८ ॥

वयसां पिण्डं दद्यात् ॥ ९ ॥

वयश्शब्देनेह काका गृह्यन्ते ॥ ९ ॥

पितृभ्यो दातव्ये वयोभ्यः पिण्डदाने कारणमाह—

“वयसां हि पितरः प्रतिमया चरन्ती”ति
विज्ञायते ॥ १० ॥

प्रतिमया आकारेण ॥ १० ॥

अथेतरत् साङ्गुष्ठेन पाणिनाऽभिमृशति ॥ ११ ॥

भोक्तुकामस्य ब्राह्मणस्य कराङ्गुष्ठेन अनखेन स्वपाणिना भोज्यद्रव्यमभिमृशति । स्वपाणिर्व्यवहितकारणम् ॥ ११ ॥

तत्रैते मन्त्राः—

पृथिवीसमं तस्य तेऽग्निरुपद्रष्टृचस्ते महिमा दत्तस्याऽप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा पितृणां क्षेष्टा अमुत्राऽमुष्मिन् लोक इति । अन्तरिक्षसमं तस्य ते वायुरुपश्रोता यजूंषि ते महिमा दत्तस्याऽप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा पितामहानां क्षेष्टा अमुत्राऽमुष्मिन् लोक इति । द्यौसमं तस्य त आदित्योऽनुख्याता सामानि ते महिमा दत्तस्याऽप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा प्रतितामहानां क्षेष्टा अमुत्राऽमुष्मिन्लोक इति ॥ १२ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः ॥

एते त्रयो मन्त्राः पृथिव्यन्तरिक्षद्युक्रमाः । लोकानां तावन्महिमा एष वेदितव्यः । यदेतद्दीयतेऽन्नं तदामन्यते । पृथिव्या समं तस्यैवविधस्य तव अग्निरुपद्रष्टा साक्षिभूतः एवमुपश्रोता अनुख्यातेति च । ऋचस्ते महिमा महत्त्वम् । एवमुपासनया दत्तास्याऽन्नस्याऽप्रमादो भवति । पृथिव्येव तव पात्रं आधारः द्यौरेवाऽपिधानं ब्रह्मणा ब्राह्मणस्य मुखे त्वा

जुहोमि । ब्राह्मणानामित्यादि जुहोमीत्यन्तं प्रतिपत्तिमात्रम् । अक्षित-
मसि मा क्षेष्टाः क्षयं मा गाः पित्रादीनां परस्मिन् लोके ॥ १२ ॥

अथैवै भवति ॥ १ ॥

अग्नौ करणशेषेण तदन्नमभिधारयेत् ।

निरङ्कुष्ठं तु यदुत्तं न तत्प्रीणाति वै पितृन् ॥२॥

हस्ताङ्कुष्ठेनाऽभिमर्शनमुक्तम् । तदभावे निन्दैषा ॥ १,२ ॥

उभयोश्शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।

(१)तदन्तरमुपासन्तेऽसुरा वै दुष्टचेतसः ॥ ३ ॥

सव्येन पाणिना भोजनपात्रमुपस्पृश्यैव मुञ्जीतेत्येतदनेन विधीयते ।
शाखयोः हस्तयोः ॥ ३ ॥

यातुधानाः पित्राशाश्च प्रतिलुम्पन्ति तद्विविः ।

तिलदाने ह्यदायादास्तथा क्रोधवशेऽसुराः ॥ ४ ॥

भोजनस्थानेष्व्वासनेषु च तिलविकिरणस्याऽक्रोधस्य च प्रशंसया ॥ ४ ॥

काषायवासा यान्कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं भवति हृद्यकव्येषु यद्विविः ॥ ५ ॥

दैवे कर्मणि पित्र्ये च काषायवासोनिषेधः श्वेतवाससा भवितव्य-
मिति विधानार्थम् । किञ्च—काषायवाससो यतीश्वराः । तेऽपि पित्र्ये
दैवे कर्मणि च जपहोमप्रतिग्रहान् कुर्वन्ते । तद्देवगमं पितृगमं च न भ-
वतीति शेषः । हृद्यं देवदैवत्यं कव्यं प्रितृदैवत्यम् ॥ ५ ॥

यच्च दत्तमनङ्कुष्ठं यच्चैव प्रतिगृह्यते ।

आचामति च यस्तिष्ठन् न स तेन समृध्यत इति ॥६॥

प्रदानप्रतिग्रहयोरङ्कुष्ठस्याऽवहिर्भावार्थः, तिष्ठतः आचमननिषेधार्थ-
श्चाऽयं श्लोकः ॥ ६ ॥

आयन्तयोरपां प्रदानं सर्वत्र ॥ ७ ॥

सर्वत्र दाने श्रद्धधानेनाऽऽदावन्ते च जलदानं कर्तव्यम् । तथा च गौ-
तमः—‘मिक्षादानमपूर्वम् । ददातिषु चैवं धर्म्येषु’ इति ॥ ७ ॥

जयप्रभृति यथाविधानम् ॥ ८ ॥

दार्विहोमिकमुत्तरतन्त्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

शेषमुक्तमष्टकाहोमे ॥ ९ ॥

इतोऽधिकमष्टकाहोमादवगमयितव्यम् । ‘आशयेष्वन्नशेषान् सम्प्र-
किरन्ति’ इत्यादि । अनेनैतत् ज्ञापितं भवति—मासिश्राद्धस्यवेदं प्रयो-
गान्तरमिति ॥ ९ ॥

(१) द्वौ देवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ १० ॥

देवे वैश्वदेवे ॥ १० ॥

इतरथा दोषमाह—

(२) सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।

पश्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

कारण्यात् स्नेहात् लोकगर्हाभयाद्वा श्राद्धविस्तरे प्रसक्ते सति प्र-
तिषेधः ॥ ११ ॥

उरस्तः पितरस्तस्य वामतश्च पितामहाः ।

दक्षिणतः प्रपितामहाः पृष्ठतः पिण्डतर्कका इति १२ ॥

इति द्वितीयप्रश्ने पञ्चदशः खण्डः ॥

श्रद्धासज्जननोऽथवाद् । पिण्डतर्ककाः पिण्डचिन्तकाः माताम-
हादयः ॥ १२ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बौधायनधर्मविवरणे

द्वितीयप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ॥

औरसेन हि पुत्रेणर्णापाकरणं भवति । ततस्तत्प्रशंसार्थमाह—

प्रजाकामस्योपदेशः ॥ १ ॥

प्रजा सत्पुत्रः, तत्कामस्योपदेशः करिष्यते ॥ १ ॥

प्रजनननिमित्ता समाख्येत्यश्विनावूचतुः ॥२॥

प्रजननमुत्पादनं तन्निमित्ता पुत्र इति समाख्या प्रसिद्धिरित्यर्थः ।
न तु दानादिनिमित्ता पुत्रसमाख्या । अतो दत्तादिरत्रप्रतिनिधिः । तत्रैते
ऋचौ भवतः—‘परिषद्वा ह्यरणस्य रेक्यो’ ‘न हि प्रभाथारणस्सुशेवः’ इति॥

प्रजाकामस्योपदेश इत्युक्तम् । कोऽसाधुपदेश इत्याह—

आयुषा तपसा युक्तस्स्वाध्यायेज्यापरायणः ।

प्रजामुत्पादयेद्युक्तस्त्वे स्वे वंशे जितेन्द्रियः ॥३॥

आयुशब्देन तत्करणं लक्ष्यते । तच्च विधिवत्सन्ध्योपासनं विप्राप-
वादाभाव इत्यादि । आह च—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

आयुर्विप्रापवादेन सन्ध्यावन्दनहानतः ॥

अतिथिपूजाहानाच्च नश्यत्यायुरपि भ्रुवम् ।

नाऽधितिष्ठेत केशास्तु न भस्मास्थिकपालकान् ।

न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ इति ॥

तथा—

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥

लोष्टमदीं तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।

स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव ॥

इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । तपो दानम् । ‘एतत्खलु वाव तप इत्याहु-
र्थस्त्वं ददातीति’ इति श्रुतेः । वक्ष्यमाणं वा ब्रह्मचर्यादि । स्वाध्यायेज्ये तु
प्रसिद्धे एव । स्वे इति स्वे स्वे वर्णे ब्राह्मणो ब्राह्मण्यामित्यादि । इन्द्रि-
यमिहोपस्थप्रभिप्रेतं पुत्रकारणत्वात् । तज्जयः परदारादिवर्जनम्,
स्वदारोपस्यकालवर्जनं च । एते प्रजोत्पत्त्युपायाः यथाविधानं क्रिय-
माणाः प्रजोत्पत्त्युपाया भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्यर्णसंयोगस्त्रिभिर्भवति जन्मतः ।

तानि मुच्याऽऽत्मवान् भवति विमुक्तो धर्मसंशयात्॥

ब्राह्मणग्रहणात् स्वमूलश्रुतिप्रमाणं द्रष्टव्यम् । त्रिभिः अवश्यकर्तव्यै-
रिति शेषः । जन्म उपनयनं ततः प्रभृति ऋणवान् भवति । ततः प्राक्
शूद्रसमत्वात् । तानि कर्माणि ऋणानि विमुच्य यथाविधि सम्पाद्य आ-
त्मवान् स्वतन्त्रो भवति । यस्मादयं धर्मसंशयात् किमेतानि यथावत्
सम्पादयितुं शक्यामो न वेत्येवंरूपसंशयाद्विमुक्तो भवति ॥ ४ ॥

केन कर्मणा तद्वृणमपाक्रियत इत्याह—

(१)स्वाध्यायेन ऋषीन् पूज्य सोमेन च पुरन्दरम् ।

प्रजया च पितृन्पूर्वाननृणो दिवि मोदते ॥ ५ ॥

सोमेन सोमयागेन ॥ ५ ॥

आयुषा युक्तः प्रजामुत्पयेदित्युक्तम् । तत्राह—

(२)पुत्रेण लोकान् जयति (३) पौत्रेणाऽमृतमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकमेवाऽधिरोहतीति ॥ ६ ॥

पुत्रेण द्रष्टेन । तत्पुत्रेण तत्पौत्रेण इत्यत्रापि द्रष्टेनेति शेषः । अमृतं
देवैस्सायुज्यम् । नाकं कमिति सुखम्, तदभावो दुःखम् । एतत्प्रतिषि-
ध्यते । दुःखाननुविद्धं सुखं ब्रह्मणः पदमिति यावत् । 'दिवि मोदते' इति
सिद्धे पुनरुपादानं बहुपुत्रोत्पादनार्थम् । यथाहुः पौराणिकाः—

एष्टव्या बहवः पुत्राः यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

(४)यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ इति ॥ ६ ॥

अथेदानीं ऋणसंयोगतदपाकरणे श्रुतिप्रमाणके इत्याह—

विज्ञायते च—(५)जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्

ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः

प्रजया पितृभ्य इति । एवमृणसंयोगं वेदो दर्श-

यति ॥ ७ ॥

१. Cf. मनु. ३. ८१, २. Cf. मनु. १. १३७.

३. आनन्त्यमश्नुते. इति. आ. इ. ग. पुस्तकेषु, मनावपि ॥

४. गौरीं वा वरयेत्कन्याम् इति घ. पु.

५. See. तै. सं. ६. ३. ११.

तदपाकरणं चेति शेषः ॥ ७ ॥

किञ्च--

सत्पुत्रमुत्पाद्याऽऽत्मानं तारयति ॥ ८ ॥

सत्पुत्रस्साद्युपुत्रः अध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पन्नो यथा भवति तथोत्पादनीयः पुत्र इत्यर्थः । 'अनुशिष्टं लोक्यं पुत्रमाहुः तस्मादेनमनुशास्ति' इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

इदं चाऽन्यत्--

सप्ताऽवरान् सप्त पूर्वान् षडन्यानात्मसप्तमान् ।

सत्पुत्रमधिगच्छानः तारयत्येनसो भयात् ॥ ९ ॥

अधिगच्छानः प्राप्नुवानः सप्तपूर्वापरानात्मपञ्चदशान् एनसस्तारयतीति सम्बन्धः । अन्यानसत्पुत्रानौरसानधिगच्छानः ग्रीन् प्राचस्त्रीन् प्रतीचः आत्मसप्तमान् तारयति ॥ ९ ॥

तस्मात्प्रजासन्तानमुत्पाद्य फलं प्राप्नोति ॥ १० ॥

तस्माद्यत्नवान् प्रजामुत्पादयेत् ॥ ११ ॥

औषधमन्त्रसंयोगेन ॥ १२ ॥

औषधिसंयोगेन हि प्रजा भवति, शुक्लपानां किमीणामपनयनात् । तथा मन्त्रसंयोगेनाऽपि रक्षःपिशाचाद्यपनयनात् । 'तस्माद्यत्नवान् प्रजामुत्पादयेत्' इत्यस्य विस्तरः ॥ १०-१२ ॥

न चैतवता--

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

इत्येवमाशङ्कनीयमित्याह--

तस्योपदेशः श्रुतिसामान्येनोपदिश्यते ॥ १३ ॥

तस्य प्रजोत्पादने यत्नवतः औषधाद्युपदेशोऽस्माभिरुपदिश्यते । केन मूलज्ञानेनेति ? श्रुतिसामान्येन श्रुतेस्समानभावस्तुल्यता ऐकरूप्यं श्रुतिसामान्यं तेन । किमुक्तं भवति ? प्रजामुत्पादयेदित्यस्याः श्रुतेः पुत्रकामेष्ट्याः, औषधमन्त्रादिषु चैकरूपेणाऽऽपेक्षिकत्वादिति ॥ १३ ॥

इदानीमृणश्रुतौ ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रदर्शनार्थमेतदित्याह--

सर्ववर्णेभ्यः फलत्वादिति फलत्वादिति ॥ १४ ॥

इति बोधानीये धर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने षोडशः खण्डः ॥

फलवत्त्वात् प्रयोजनवत्त्वात् । फलमिहोपनयनस्याऽध्ययनम्, तच्च वेदार्थज्ञानाद्युपयुक्तत्वात् त्रैवर्णिकानामित्यर्थः । यद्वा—फलवत्त्वात् औषधमन्त्रादेरपि ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बौधायनीयवर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ॥

अथाऽतस्सन्न्यासविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

सम्यक् सन्न्यासः प्रतिग्रहाणां सन्न्यासः । विधिर्विधानमतिकर्तव्यताः

सोऽत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजतीत्येकेषाम् ॥ २ ॥

स इति सर्वनाम्ना निर्दिश्यते । स च गर्भाधानादिसंस्कारैस्संस्कृतः अघोतवेदः चीर्णव्रतो गृहस्थाश्रमप्राप्तियोग्यो गृह्यते । तत्राऽपि दृष्टानु-
श्रविकविषयवितृष्णस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादेव सन्न्यासेऽधिकारो नाऽ-
न्यस्य । इदमपरं तस्य विशेषणं ब्रह्मचर्यवानिति । अतश्च विप्लुतब्रह्म-
चर्यस्याऽपि चरितनिर्वषस्य गृहस्थसन्न्यासवनाश्रमाधिकारः । प्रव्रजति
प्रकर्षेण व्रजति न प्रत्यावर्तते इत्यर्थः । तत्र दोषमाह—

चाण्डालाः प्रत्यवसिताः परिव्राजकतापसाः ।

तेषां जातान्यपत्यानि चाण्डालैस्सह वासयेत् ॥

संवासात्तत्र प्रायश्चित्तं संवर्त आह—

सन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिं व्रजेत्तु यः ।

स कुर्यात्कच्छ्रमश्रान्तं वारमासात्प्रत्यनन्तरम् ॥ इति ॥

एतदेकेषां मतम् ॥ २ ॥

अथ परेषामाह—

अथ शालीनयायावराणामनपत्यानाम् ॥ ३ ॥

शालीनयायावरा इति च गृहस्थानामेव केनचिद्बृत्तिविशेषेण
संज्ञामुत्तरस्मिन्नध्याये वक्ष्यति । अनपत्याश्चेदेतेऽपि प्रव्रजेयुः ॥ ३ ॥

एवमथ सापत्यानामपि—

विधुरो वा ॥ ४ ॥

स्वस्मिन् सज्जात इति शेषः । विधुरो मृतभार्यः भार्यान्तरोपादाना-
समर्थश्च गृह्यते ॥ ४ ॥

साम्प्रतमविधुरस्याऽपि सापत्न्यस्याऽऽह—

प्रजाः स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा ॥ ५ ॥

स्वयमसमर्थस्याऽग्निहोत्रादिषु समर्थापत्यस्याऽधिकारः ॥ ५ ॥

अयमपरः कालनियमः पूर्वैस्समुच्चीयते विकल्पार्थो वैराग्यापेक्षया—

सप्तत्या ऊर्ध्वं सन्यासमुपदिशन्ति ॥६॥

प्रायश्चास्तप्त्या ऊर्ध्वमेव भार्यानिवृत्तरजस्का गार्हस्थ्यधर्मानुष्ठानासामर्थ्यं वा भवतीति मत्वोक्तं सप्तत्या ऊर्ध्वमिति ॥ ६ ॥

वानप्रस्थस्य वा कर्मचिरामे ॥ ७ ॥

विरामोऽवसानम् । असामर्थ्यमाश्रमविहितधर्मानुष्ठाने । अस्यामवस्थायां प्रव्रज्याऽप्रव्रज्य वा वानप्रस्थेनाऽपि ध्यानपरायणेन भवितव्यं वानप्रस्थान्तरेभ्य एव भैक्षमाददानेन । उक्तावस्थाव्यतिरिक्तावस्थासु कृतोऽपि संन्यासोऽकृत एव भवति ॥ ७ ॥

सम्प्रत्युक्तलक्षणानामप्यनात्मविदां संन्यासाधिकाराभावं दर्शयितुमृचं पठति—

(१) एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य

न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ।

तस्यैवाऽऽत्मा पदवित्तं विदित्वा

न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति ॥ ८ ॥

सषाऽऽश्रमचातुर्विध्यप्रस्तावेऽस्माभिर्व्याख्याता (पृ० १८१) । तं विदित्वेत्येतदत्रोपयुज्यते ॥ ८ ॥

अस्यामृचि नित्यो महिमेति पदद्वयमस्ति । तत्तावदुपपादयति—

अपुनर्भवं नयतीति नित्यः ॥ ९ ॥

पुनर्भवः पुनर्जन्म तदभावं नयतीति नित्यः पदविन्यासेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

(२) महत्त्वं गमयतीति महिमा ॥ १० ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥ १० ॥

विधिं व्याख्यास्याम इत्युक्तं, तमाह—

केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते ॥ ११ ॥

पूर्वाह्णे वपनं कृत्वा अपराह्णे उपकल्पयते आर्जयति ॥ ११ ॥

यष्टयदिशक्यं जलपावित्रं कमण्डलुं पात्रमिति ॥ १२ ॥

यष्टयो दण्डाः द्वितीयार्थे प्रथमा । शिक्यं रज्जुनिर्मितं भिक्षापात्र-
धारणम् । जलपावित्रं आचमनार्थोदकस्य पात्रनहेतुभूतं वस्त्रम् । त-
च्चाऽभिनवं केशादिरहितं च द्विगुणं त्रिगुणं वाऽष्टाङ्गुलं प्रादेशमात्रं
भवति । उक्तः कमण्डलुः । पात्रं भैक्षाचरणार्थम् । तत्र विकल्पः—
'अलावुं दारुपात्रं वा मृण्मयं वैण्वं तथा' इति । इति शब्दः पादुका-
द्युपलक्षार्थः । तथा हि—

पादुकामजिनं छत्रं तथा सूत्रमुपानहौ ।

सूचीपल्लवचलकं च त्रिविष्टयं कमण्डलुम् ॥

विसमासोऽन्यतमाभावेऽपि दोषाभावख्यापनार्थः ॥ १२ ॥

एतत्समादाय ग्रामान्ते ग्रामसीमान्तेऽग्न्यगारे वाऽऽ-
ज्यं पयो दधीति त्रिवृत्प्राद्वयोपवसेदपो वा ॥ १३ ॥

आपरिसमाप्तेर्न भुञ्जीत । अपां त्रिवृता सह विकल्पस्सम्भवापेक्षः ॥ १३ ॥
तस्य प्राशनमन्त्रः—

ओं भूस्सावित्रीं(१) प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यम् ।

ओं भुवस्सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि ।

ओं सुवस्सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः

प्रचोदयादिति । पच्छोऽर्धर्चशस्ततस्समस्तया च

व्यस्तया च ॥ १४ ॥

पच्छः प्रणवव्याहृतिसावित्रीपादैः सावित्र्याः विहरणमेतदित्यर्थः ।
अर्धर्चशस्ततस्समस्तया च व्यस्तया च । अर्धर्चशः सावित्र्याः प्रणव-
व्याहृतीर्विहरेत् । ततस्समस्तयाऽनवानमुच्चरितया ता एव विहरेत् ।
व्यस्तया पच्छोऽन्ते विरम्योच्चरितया विहरेत् ॥ १४ ॥

एवमात्मानमात्मना—

(२) आश्रमादाश्रममुपनीय ब्रह्मपूतो भवतीति विज्ञायते ॥ १५ ॥

१. 'प्रवेशयामि' इति व. पुस्तक एव पाठः ।

२. आश्रमादाश्रममुपनीय ब्रह्मभूतः इति क. पु. एवमाश्रमा..... ब्रह्मभूत
इति, व. पु. 'ब्रह्मभूतो ब्रह्मपूतः इति स्मृतिमुक्ताफले ।

(१) आश्रमान्तरमितिवचनात्रिवृत्प्राशनेनेव संन्यासः कृत इत्येतदे-
कीयं दर्शनम् ॥ १५ ॥

अथाऽपरेषाम्—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।

भिक्षावलिपरिश्रान्तः पश्चाद्भवति भिक्षुक इति ॥ १६ ॥

न केवलं त्रिवृत्प्राशनादेव भिक्षुकः । किं तर्हि ? वक्ष्यमाणैर्होमादि-
भिरपि । भिक्षुकः इति 'संज्ञायां कन्' इति कन्प्रत्ययः ॥ १६ ॥

स एष भिक्षुरानन्त्याय ॥ १७ ॥

अनन्त एवाऽऽनन्त्यम्, स चाऽऽत्मा तद्भावाय भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥
हुतहोम इत्युक्तम्, तदिदानीं प्रपञ्चयति—

पुराऽऽदित्यस्याऽस्तमयाद्गार्हपत्यमुपसमाधायाऽन्वा-
हार्यपचनमाहृत्य ज्वलन्तमाहवनीयमुद्भृत्य गार्ह-
पत्ये आज्यं विलाप्योत्पूय सुचि चतुर्गृहीतं
गृहीत्वा (२) समिद्धत्याऽऽहवनीये पूर्णाहुतिं जुहोति
'ओं स्वाहे'ति ॥ १८ ॥

नाऽत्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ १८ ॥

एतद्ब्रह्मान्वाधानमिति विज्ञायते ॥ १९ ॥

यथा (३) दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानं तथैतदपि ब्रह्मप्रवेशस्य ॥ १९ ॥

अथ सायं हुतेऽग्निहोत्र उत्तरेण गार्हपत्यं तृणानि
संस्तीर्य तेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि सादयित्वा द-

१. 'आश्रममुपनीय' इत्येव सर्वत्र सूत्रपाठः ॥ आश्रमान्तरमिति तु न कुत्राऽपि ।

२. सप्त ते अग्ने समिधस्तप्त जिह्वास्तप्तर्षयस्तप्त धाम प्रियाणि । सप्तहोत्रा-
स्तप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा वृणस्वा दृतेन ॥ (तै० सं० १. ५. ३. २.) इति
समिद्धती ॥

३. दर्शपूर्णमासस्मभेऽग्निविहरणानन्तरं अन्वाधानं नाम विहृतेष्वग्निषु काष्ठाधानं
विहितम् । तच्च "ममाग्ने वर्चः" इत्यादिमन्त्रैः कर्तव्यम् । तच्च श्वो यक्ष्यमाणानां
देवतानां परिग्रहार्थम् ।

क्षिणेनाऽऽहवनीयं ब्रह्मायतने दर्भान् संस्तीर्य
तेषु कृष्णाजिनं चाऽन्तर्धायैतां रात्रिं जागर्ति ॥२०॥

आहवनीयशब्दः परिगृहीताग्निपरिग्रहार्थः । तेनौपासनाग्निकेनाऽपि
तत्सन्निकाश इदं कर्तव्यम् । जागर्ति बुध्यते । एषा हि ब्रह्मरात्रिः ।
अन्यदसंवृतम् ॥ २० ॥

य एवं विद्वान् ब्रह्मरात्रिमुपोष्याऽग्नीन् समारोप्य
प्रमीयते सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्याम् २१

अग्नीन् समारोप्य आत्मनीति शेषः । वक्ष्यमाणस्याऽऽत्मसमारोप-
णस्याऽस्मिन्नप्यवसरे पाठाऽस्मिन्नपि क्रमेऽग्निसमारोपणाभ्यनुष्ठानार्थः ।
एतदवस्थापन्नस्य मृतस्याऽऽश्रमफलावाप्तिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

अथ ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय काले एव प्रातरग्निं
होत्रं जुहुयात् ॥ २२ ॥

रात्रेः पश्चिमो यामः पञ्चघटिकावशेषो ब्राह्मो मुहूर्तः । उषःप्रभृ-
त्यौदयादित्येके । तत्र शक्त्यपेक्षो विकल्पः । कालग्रहणं उपोदयाभ्युषि-
तोदयकालानां यस्य योऽङ्गीकृतः कालस्तत्प्रदर्शनार्थम् ॥ २२ ॥

अथ पृष्ठयांस्तीत्वाऽपः प्रणीय वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपति सा प्रसिद्धेष्टिस्सन्तिष्ठते ॥ २३ ॥

अग्निवैश्वानरो देवता अस्य । औपासननिष्ठ आत्मसमारोपश्चेत्
तद्देवत्यश्चरुः । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

आहवनीयेऽग्निहोत्रपात्राणि प्रक्षिपेदमृण्मया-
(१)न्यनायसानि ॥ २४ ॥

उत्तरत्र मन्त्रविधानात् तूष्णीमेवाऽत्र प्रक्षेपः ॥ २४ ॥

गार्हपत्ये अरणी (२) “भवतं नस्समनसा”विति ॥ २५ ॥
प्रक्षीपतीत्यनुवर्तते ॥ २५ ॥

१. अनवममयानि. इति सर्वत्र पाठः ।

२. भवतं नस्समनसौ समोकसावरेपसौ । मा यज्ञं हि विं सिद्धं मा यज्ञपतिं जात-
वेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥ (तै. सं. १. ३. ७.)

अथाऽऽत्मन्यग्नीन् समरोपयते “(१)या ते अग्ने
यज्ञिया तनू”रिति त्रिस्त्रिरेकैकं समा-
जिघ्रति ॥ २६ ॥

एकैकमग्निं सभ्यावसथ्यावपि यदि विधेते, तथा औपासनमपि ।
जिघ्रतिः गन्धोपादाने वर्तते । ततश्च धूमायमाने नाग्नेराघ्राणं कर्तव्य-
मिति गम्यते । सर्वत्राऽयमात्मसमारोषणप्रकारः ॥ २६ ॥

अथाऽन्तर्वेदि तिष्ठन् ओं भूर्भुवस्सुवः संन्यस्तं
मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति त्रिरुपांशुकृत्वा
त्रिरुचैः ॥ २७ ॥

ब्रूयादिति वाक्यसमाप्तिः । संन्यस्तं त्यक्तम् ॥ २७ ॥

(२)त्रिषत्या हि देवा इति विज्ञायते ॥ २८ ॥

त्रिषत्याः । सुषामादिषु पाठात् षत्वम् । देवा हि सकृद्विद्वोक्ताव-
नृतमिति मन्वते, ‘अनृतसस्मिता मनुष्याः’ इति श्रुतेः । त्रिरुक्तैः प्रतिय-
न्ति श्रद्दधति ॥ २८ ॥

“अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः” इति चाऽपां पूर्ण-
मञ्जलिं निनयति ॥ २९ ॥

अस्मत्तः निर्भयानि भूतानि सन्तिवति मन्त्रार्थः । अपां पूर्णः अग्निः
पूर्णः । अञ्जलिः द्विहस्तसंयोगः ॥ २९ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं चाऽपि ह जायते इति ३०

अभयदानप्रशंसैवा । एतदन्तश्च संन्यासविधिः । ये पुनरनग्नयो
विभुरादयः तेषामप्युपकल्पनप्रभृति दानान्तः प्रयोगोऽग्निकार्यरहितो
द्रष्टव्यः ॥ ३० ॥

१. तैत्तिरीयादौ श्रयमाणमिदं वाक्यम् ॥ तै. सं. ६. ३. १०. १.

२. या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोह ॥ इति समग्रो मन्त्रः ॥

संन्यासाश्रमधर्मविधानायांत्तरः प्रपञ्चः—

स वाच्यमो भवति ॥ ३१ ॥

य एवं कृतसंन्यासः स वाच्यमस्स्यात् आत्यन्तिकमेतद्ब्रतमन्यत्र स्वाध्यायान्मन्त्रोच्चारणाच्च । उक्तं च—‘स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम्’ इति ॥ ३१ ॥

‘सखा मे गोपाये’ति दण्डमादत्ते (१) “यदस्य पारे रजस” इति शिक्यं गृह्णाति (२) “येन देवाः पवित्रेणे”ति जलपवित्रं गृह्णाति (३) “येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदाय”न्निति कमण्डलुं गृह्णाति सप्तव्याहृतीभिः पात्रं गृह्णाति ॥ ३२ ॥

अतिरोहितमेतत् ॥ ३२ ॥

यष्टयश्शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमित्येतत्समादाय, यत्राऽऽपस्तद्गत्वा स्नात्वाऽप आचम्य सुरभिमत्याऽब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन षोडश प्राणायामान् धारयित्वोत्तीर्य वासः पीडयित्वाऽन्यत्प्रयतं वासः परिधायऽप आचम्यो भूर्भुवस्सुवरिति जलपवित्रमादाय तर्पयति—ओं भूस्तर्पयाम्यो भुवस्तर्पयाम्यो सुवस्तर्पयाम्यो महस्तर्पयाम्यो जनस्तर्पयाम्यो तपस्तर्पयाम्यो सत्यं तर्पयामीति ॥ ३३ ॥

आश्रमान्तरसाधारणविहितानां स्नानादीनामनुक्रमणं षोडशप्राणा-

१. यदस्य पारे रजसश्शुक्रं ज्योतिरजायत । तन्नः पर्षदति द्विषोऽग्ने वैश्वानर स्वाहा ॥ (तै. सं. ४. २. ५. २.)

२. येन देवाः पवित्रेणाऽऽत्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मा ॥ (तै. ब्रा. १. ४. ८.)

३. येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन् येनाऽऽदित्या वसवो येन रुद्राः । येनाऽङ्गिरसो महिमानमानश्रुस्तेनैव यजमानस्त्वस्ति ॥ (तै. सं. ५. ७. २. २.)

यामानामपि विधानार्थं तर्पणान्तरविधानार्थं च। तर्पणञ्च जलपवित्रनि-
स्सृतेन जलेन ॥ ३३ ॥

**पितृभ्योऽञ्जलिमुपादाय ओं भूस्वधो भुवस्स्वधो
सुवस्स्वधो भूर्भुवस्सुवर्महर्नम इति ॥३४॥**

तर्पयतीति प्रकृतम् । देववदिति प्राचीनावीतनिवृत्त्यर्थम् । मन्त्रा
अपि स्वधाकरणमात्राः, न चतुर्थानमस्कारान्ताः ॥३४॥

एवं तर्पणे कृते--

अथो(१)दुत्यं चित्रमिति द्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते ॥३५॥

एतदपि वैशेषिकमुपस्थानम् ॥ ३५ ॥

**ओमिति ब्रह्म ब्रह्म वा एष ज्योतिः य एष ज्योतिः
य एष तर्पयैष वेदा य एव तर्पयति वेद्यमेवैतद्य एष
तर्पयति एवमैवैष आत्मानं तर्पयत्यात्मने नमस्करो-
त्यात्मा ब्रह्माऽऽत्मा ज्योतिः ॥ ३६ ॥**

प्रणवप्रशंसैषा । प्रणवो ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानम् । वेदयतीति प्रणवो
वेदः वेद्यं वेदितव्यम् । एष इत्यपरोक्षनिर्देशः । सर्वदा आदित्यप्रणवब्रह्म-
तादात्म्यप्रतिपत्त्यर्थः । एवमादित्योपस्थानवेलायां मनस्समाधानं क-
र्तव्यमित्यर्थः । तथा च पातञ्जलसूत्रम्--‘तस्य वाचकः प्रणवः । तज्जपः
तदर्थभावनम्’ इति च । तदन्यथाऽप्ययमेव समागमप्रकारः । एवमेवैष
भिक्षुरात्मानं तर्पयति नमस्करोति ब्रह्मज्योतिश्शब्दाभ्यामात्मैवोच्यते
इत्याह-आत्मा ब्रह्मा ज्योतिः ब्रह्म परिवृढः सर्वतः ज्योतिः द्युतेर्दीप्ति-
कर्मणः ॥ ३६ ॥

**सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽपरि-
मितकृत्वो वा ॥ ३७ ॥**

विवृतमेतत्तत्र ॥ ३७ ॥

अथ कमण्डलूदकग्रहणार्थमाह-

ओं भूर्भुवःस्सुवरिति पवित्रमादायाऽपो गृह्णाति ॥३८॥

पवित्रं जलपवित्रं पावयेत् जन्तुवारणार्थम् ॥ ३८ ॥

न चाऽत ऊर्ध्वमनुद्धृताभिरङ्गिरपरिस्त्रुताभिरपरि-
पूताभिर्वाऽऽचामेत् ॥ ३९ ॥

अनुद्धृताभिः अन्तर्जलाशयात् । अपरिस्त्रुताभिः अपरिमिताभिः प-
वित्रान्ते नैवाऽपरिपूताभिः ॥ ३९ ॥

न चाऽत ऊर्ध्वं शुक्लं वासो धारयेत् ॥ ४० ॥

एकदण्डी त्रिदण्डी वा ॥

इति द्वितीये प्रश्ने सप्तदशः खण्डः ॥

शुक्लप्रतिषेधात् कुङ्कुमकुसुममञ्जिष्ठा रक्तमनुज्ञातमेव ॥ ४० ॥

एकदण्डी त्रिदण्डी वा ॥ १ ॥

उक्तेऽपि दण्डत्रित्वे विकल्पाभिधानं किमर्थम् ? उच्यते-सकलाश्रम-
धर्मानुष्ठाने सति दण्डसंख्यायां नाऽभिनिवेशः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

भिन्नोर्हि द्विविधानि व्रतानि भवन्ति-महाव्रतान्युपव्रतानि च । तत्र
महाव्रतान्याचष्टे-

अथेमानि व्रतानि भवन्ति-अहिंसा सत्यमस्ते-

न्यं मैथुनस्य च वर्जनं त्याग इत्येव ॥ २ ॥

अहिंसा वाङ्मनःकायैर्भूतानां दुःखानुत्पादनम् । उक्तेऽप्यभयप्रदाने
पुनरभिधानमतिक्रमे प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । सत्यं यथाभूतार्थवादित्वम् ।
स्तेन्यं पुनः बलेन वञ्चनया चौर्येण वा परद्रव्यादानम् । मैथुनवर्जनन्तु
स्त्रिया सह सम्भाषणं, सहासनं, तत्स्पर्शनं निरीक्षणादीनां वर्जनम् ।
त्यागो दानम् । यद्यप्यनिचयो भिक्षुस्तथाऽपि औषधपुस्तकादिपरिग्रहो-
ऽस्त्येव । तथा च तत्सिद्धवत्कारेण गौतमो 'दशवर्षभुक्तं परैस्सन्निधौ-
भोक्तु'रित्यभिधायाऽभिधत्ते "न श्रोत्रियप्रव्रजितराजन्यपुरुषै"रिति ।

याज्ञवल्क्योऽपि-

'वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिकथभागिनः इति ॥ २ ॥

उक्तानि पञ्च महाव्रतानि ॥

पञ्चैवोपव्रतानि भवन्ति-अक्रोधो गुरुशुश्रूषा-

ऽप्रमादश्शौचमाहारशुद्धिश्चेति ॥ ३ ॥

गुरुशुश्रूषा पित्रोः परिचरणम्, विद्यागुरोर्वा । यद्यपि विदितवेदित-
व्यस्य संन्यासेऽधिकारः । तथाऽपि संशयस्तिरोधानं वा सम्भाव्यत

इति गुरुशुश्रूषया भवितव्यम् । असमादयकारित्वं प्रमादः तदभावोऽप्रमादः । आहारदोषोऽपि त्रिधा भवति—जात्याश्रयनिमित्तैर्लशुनपतितके-
शादिभिस्तडाहारशुद्धिः । चशब्दस्सन्तोषादिपरिग्रहार्थः । व्रतोपव्रतयो-
र्भेदेन विधानं प्रायश्चित्तगुरुलघुत्वव्यापनार्थम् ॥ ३ ॥

अथ भैक्षचर्या—ब्राह्मणानां शालीनयायावराणामप-
वृत्ते वैश्वदेवे भिक्षां लिप्सेत ॥ ४ ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षं तच्चर्या तदार्जनम् । ब्राह्मणानां गेहेष्वित्यध्या-
हारः । भिक्षां भिक्षितव्यद्रव्यं लिप्सेत याचेत ॥ ४ ॥

अथ भिक्षामन्त्रः—

(१) भवत्पूर्वा प्रचोदयात् ॥ ५ ॥

‘भवति भिक्षाम्’ इत्यादि सिद्धे सत्यारम्भात्क्षत्रियवैश्यभिक्षुकयो-
रयमेव मन्त्रः । तयोरपि संन्यासेऽधिकारोऽस्तीति ज्ञापितं भवति ।
तत्पुनर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायकृतोपमादिकां प्रसिद्धिं समीक्ष्य युक्तायुक्त-
तया विचारणीयम् ॥ ५ ॥

गोदोहनमात्रमाकाङ्क्षेत् ॥ ६ ॥

मन्त्रमुक्त्विति ॥ ६ ॥

अथ भैक्षचर्यादुपावृत्तः शुचौ देशे न्यस्य हस्तपा-
दान्प्रक्षाल्याऽऽदित्यस्याऽग्रे निवेदयेत्—(२) ‘उदुल्यं
चित्र’मिति ब्रह्मणे निवेदयते(३) ‘ब्रह्म जज्ञान’मिति ॥ ७ ॥

पृथगेतौ (४) पिष्टकस्थौ शुचौ देशे निधाय ॥ ७ ॥

अथाऽस्य प्राणाहुतय एवाऽग्निकार्यं इत्यस्मिन्नर्थे श्रुतिं दर्शयति—

(५) विज्ञायते—आधानप्रभृति यजमान एवाऽग्नयो
भवन्ति तस्य प्राणो गार्हपत्योऽपानोऽन्वाहार्यपचनो(६)

१. भवत्पूर्वमिति. ख. पु. २. मन्त्राविमौ १६७ पृष्ठे टिप्पण्यां द्रष्टव्यौ ।

३. ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतल्लुह्यो वेन आवः । स बुद्धिन्या उपमा
अस्य विष्टास्सतश्च योनिमसतश्च चिवः (तै. सं. ४. २. ८. २.) ॥

४. पृथगेतौ पिण्डौ, इति. घ. पु. ५. इतः प्रभृति सूत्रत्रयमेकसूत्रतया परिगणितं इ. पु.

६. अन्वाहार्यं नाम दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणात्वेन देय ओदनः, स यत्र पच्यतेऽग्नौ
स दक्षिणाग्निरन्वाहार्यपचनः ॥

व्यान आहवनीय उदानसमानौ सभ्यावसथ्यौ ॥ ८ ॥

आधीयन्तेऽग्नय आत्मनीत्यात्मसमारोपणमाधानं तत्प्रभृतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पञ्च वा एतेऽग्नय आत्मस्थाः ॥ ९ ॥

उक्तानुवादोऽयम् । पञ्चसंख्या सभ्यावसथ्यकरणपक्षमाश्रित्य ।
अकरणपक्षेऽपि तत्सङ्कल्पोऽस्त्येव ; 'आहनीये सभ्यावसथ्ययोस्तङ्कल्पः'
इत्याधानपरिभाषावचनात् ॥ ९ ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

आत्मन्येव जुहोति ॥ १० ॥

एवशब्दः 'यस्याऽग्नौ न क्रियते यस्य चाऽग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्य-
म्', इत्येवमाशङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥ १० ॥

स एष आत्मयज्ञ आत्मनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ आ-
त्मानं क्षेमं नयतीति विज्ञायते ॥ ११ ॥

एवं सत्यात्मयज्ञता भवति आत्मनिष्ठः यथाविध्यात्मोपासकः आ-
त्मसुखप्राप्त्यर्था यस्यैकरूपा बुद्धिः असावात्मप्रतिष्ठः । सैषा पूर्वोक्तो
पासनायाः प्रशंसा ॥ ११ ॥

भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य शेषमद्भिस्संस्पृ-
श्यौषधवत्प्रादनीयात् ॥ १२ ॥

भूतानि पक्षिसरीसृपादीनि । दया अनुकम्पा । तत्पूर्वं संविभज्य
प्रदायाऽद्भिस्संस्पृश्य शुक्लान्नं दृष्टार्थमेतत् । औषधवदिति विरसं वि-
वक्षितम् । तथा सति रसोपलब्धिर्न भवतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

प्राश्याऽप आचम्य (१) 'वाङ्म आसन्नसोः प्राण' इति
जपित्वा ज्योतिष्मत्याऽऽदित्यमुपतिष्ठते (२) उद्वयं
तमसस्परीति ॥ १३ ॥

भैक्षभोजनादन्यत्राऽप्येतद्वेदितव्यम् ॥ १३ ॥

१. वाङ्म आसन्नसोः प्राणोऽश्वोऽश्चक्षुः कर्णयोश्चोत्रं बाहुवोर्बलमुखोरोजोऽरिष्टा
विश्वान्यङ्गानि तनुस्तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥ तै.सं. १.१.१.२.
२. 'उद्वयं तमसस्परी' इतीयमेव ज्योतिष्मती, ज्योतिःपदवत्त्वात् ॥

अथ भिक्षाप्रकारः—

अयाचितमसंकलृप्तमुपपन्नं यदृच्छया ।

आहारमात्रं भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकमिति ॥१४॥

अयाचितमप्रार्थितम् । असंकलृप्तमनवधृतं मनसाऽपि । यदृच्छयो-
पपन्नं नाम केनचित् प्रयोजनान्तरवशादानीतम् । आहारमात्रं सूपोप-
दंशादिविस्तारहितम् । प्राणयात्रिकं यथा प्राणो नाऽपगच्छति ॥ १४ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्याऽपरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥१५॥

अल्पाभ्यवहारार्थोऽयं नियमः ॥ १५ ॥

भैक्षं वा सर्ववर्णेभ्य एकाग्रं वा द्विजातिषु ।

अपि वा सर्ववर्णेभ्यो न चैकाग्रं द्विजातिष्विति ॥१६॥

सर्ववर्णग्रहणात् शूद्राजमप्यभ्युपगतम् । अतश्चैकाग्रपक्षेऽपि द्वि-
जातिग्रहणं मुख्यस्यैव ॥ १६ ॥

अथ यत्रोपनिषदमाचार्या ब्रुवते तत्रोदाहरन्ति—

स्थानमौनवीरासनसवनोपस्पर्शनचतुर्थषष्ठाष्ट-

मकालव्रतयुक्तस्थ ॥ १७ ॥

यत्र ग्रहणं चित्तप्रणिधानार्थं तत्रोपनिषद्ग्रहस्य कर्तव्यतयाऽऽचार्या
ब्रुवते । तत्र तद्विशेषमन्यमुपदिशन्ति स्म । स्थानं हिमोत्सङ्गः । मौनं
वाक्संयमः स्वाध्यायतोऽपि । वीरासनमेकरूपेणाऽऽसनम् । रात्राविति
शेषः । चतुर्थषष्ठाष्टमकालता एकाहद्वयह्रद्वयहातिक्रमः व्रतमनशनं
त्रिभिस्सम्बध्यते ॥ १७ ॥

कणपिण्याकयावकदधिपयोव्रतत्वं चेति ॥१८॥

कणास्तण्डुलावयवाः । पिण्याकं तिलपिष्टम् । यवतण्डुलपक्वौ-
दनः यवागूर्वा यावकम् । सममन्यत् ॥ १८ ॥

तत्र मौने युक्तस्त्रैविद्यवृद्धैराचार्यैर्मुनिभिः(१)रन्यै-

र्वाऽऽश्रमिभिर्बहुश्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् सन्धायाऽन्तर्मुख
एव यावदर्थं सम्भाषीत न यत्र लोपो भवतीति वि-
ज्ञायते ॥ १९ ॥

अथ ग्रन्थतोऽर्थतश्च यैस्समधिगता, ते त्रैविद्यवृद्धाः अत्रैविद्य-
वृद्धा अप्याचार्याः । मुनयः परिव्राजकाः । अन्याश्रमग्रहणान्नैष्ठिक-
तापस्योर्ग्रहणम् । दन्तैर्दन्तानिति । सम्भाष्यादन्यो यथा न शृणुयादि-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

सवत्राऽशक्तावाह—

स्थानमौनवीरासनानामन्यतमेन सम्प्रयोगो न
अयं सन्निपातयेत् ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणं यत्तदपेक्षणीयम् ॥ २० ॥

अथ व्रतविषय एव किञ्चिदुच्यते—

यत्र गतश्च यावन्मात्रमनुव्रतयेदापत्सु न
यत्र लोपो भवतीति विज्ञायते ॥ २१ ॥

आपत्सु यथेष्टमशित्वा कणादीनामप्यन्यतमं पश्चान्नाशनीया-
दित्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्यदप्यस्याऽव्रतघ्नमाह—

स्थानमौनवीरासनसवनोपस्पर्शनचतुर्थषष्ठाष्टम का-
लव्रतयुक्तस्य । अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं
घृतं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौ-
षधमिति ॥ २२ ॥

हविः क्षारलवणवर्जम् । ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणाभ्यर्थना । एवम-
हविष्यमपि गुरोर्वचनात् । औषधार्थश्चाऽहविष्यमपि ॥ २२ ॥

सायं प्रातरग्निहोत्रमन्त्रान् जपेत् ॥ २३ ॥

यदग्निहोत्रेऽधीयते तदाहिताग्नेस्सतो भिक्षुकस्य ॥ २३ ॥

वारुणीभिस्सायं सन्ध्यामुपातिष्ठते मैत्रीभिः प्रातः ॥ २४ ॥

द्वयोर्द्वयोः प्रातयोः बह्वीनां विधानमेतत् । तत्र वारुण्या(१) 'यच्चि-
द्वि ते' इति तिष्ठः । मैत्र्यः पुनः (२) प्रसिद्धे द्वे '(३) प्र स मित्र' इत्येषा
च ॥ २४ ॥

अनग्निरनिकेतस्स्यादशर्माऽशरणो मुनिः ॥ २५ ॥

शर्म ग्रहणम् । शरणं परानुग्रहः । उक्तं च 'हिंसाऽनुग्रहयोरनार-
म्भो' इति । इतिशब्द एवंप्रकाराणां ग्रहणार्थः । कथंप्रकाराणाम् ?

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मुक्तिर्न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ।
न भोजनाच्छादनतत्परस्य न चैव रम्यावसथप्रियस्य ॥

इत्यादीनाम् ॥ २५ ॥

भैक्षार्थी ग्राममन्विच्छेत् ॥ २६ ॥

भैक्षशब्दो जलपवित्रादेरपि प्रदर्शनार्थः ॥ २६ ॥

स्वाध्याये वाचमुत्सृजेदिति ॥ २७ ॥

स्वाध्यायः प्रणवः समस्तवेदो वा ॥ २७ ॥

विज्ञायते च-परिमिता वा ऋचः परिमितानि सा-
मानि परिमितानि यजूंष्यथैतस्यैवाऽन्तो नाऽस्ति
यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत आचक्षीत स प्रतिगर इति ॥ २८ ॥

(४) अस्ति द्वादशाहे दशमेऽहनि मानसे ग्रहे चातुर्होत्रविधानं 'अथ
ब्रह्म वदन्ति' इति । ब्रह्म चातुर्होतारः । 'ब्रह्म वै चातुर्होतारः' इति दर्शनात् ।

१. ऋक्त्रयमिदं १५७. पृष्ठे टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

२. ऋक्त्रयमिदं १६०. पृष्ठे टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ॥

३. प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमप्यहो अहनोत्यन्तितो न दूरात् ॥

४ अयमत्र सारः—

अस्ति द्वादशाहो नाम द्वादशसुतथाकषपट्त्रिंशदिनसाध्यस्सोमयागः । तत्र दशमे
(सुत्या) दिवसे प्रजापतिदेवताको मन्त्रोच्चारणं विना मनसैव सर्वमुक्त्वाऽनुष्ठेयो मानसो
नाम ग्रहविशेषः । तत्र चातुर्होत्रमन्त्रस्यापि विधानमस्ति । (पृथिवी होता । धोरध्वर्युः
इत्यादिब्रह्महोता इत्युक्तम्) स च होत्रा पठनीयः । तेन तस्मिन् पठिते अध्वर्युः
तं 'ओं होतः' इति प्रतिगृणाति । ब्रह्म चातुर्होत्रमन्त्रोऽपि । अतश्च ब्रह्मणो ब्रह्मैव
प्रतिगर इति ॥

तस्य वाक्यशेषः परिमिता वा इत्यादि । अयमर्थः—ऋगादयो मन्त्राः परिमिताः । एतस्य पुनश्चतुर्होत्राख्यस्य ब्रह्मणोऽन्तो नाऽस्ति । तस्मात्तदेव प्रतिगृणते अध्वर्यव आचक्षत एताः । एवं कृते ब्रह्मणो ब्रह्मैव प्रतिगृह्यस्सम्पद्यते । एवं हि तत्राऽध्वर्युः प्रतिगृणाति 'ओं होतः' इति । गृणातिशब्दकर्मा भाषणकरणमित्यर्थः । किमुक्तं भवति ? यथा—मानसस्य प्रणवः प्रतिगरः एवं मौनिनोऽपि प्रणव एव स्वाध्याय इति ॥२८॥

एवमेवैष आशरीरविमोक्षणाद्वृक्षमूलिको वेद-

(१)संन्यासिकः ॥ २९ ॥

वेदसंन्यासिको गृहस्थः एव कृतकरणीयोऽभिधीयते । न हि वेद-संन्यासोऽस्ति शास्त्रविरोधात् । अतस्तदर्थानुष्ठानाय प्रतिग्रहादीनां वृत्तिकर्मणां संन्यासो यस्येत्यर्थः । अवसन्नशरीरो जरसा कृतसम्प्रतिविधानो वा पुत्रोपहृतवृत्तिस्तस्याऽयमुपदेशः आशरीरविमोक्षणात् वृक्षमूलिक इति । अथ यस्तावत्समर्थो गृहात् प्रव्रज्यायाः तस्य यथाशास्त्रं सैव भवति । असमर्थस्य पुनरुत्सृष्टाग्नेश्शास्त्राद्वा इयमेव व्यवस्थोच्यते । प्रव्रज्या च वैकल्पिकी । एवं प्रव्रज्यानन्तरमुपदेशो युज्यत इति । आह च—

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत । इत्यभिप्रायः कृतविधानो वा आसीताऽऽमृतदर्शनादिति(?) । एवमिति वक्ष्यमाणं प्रणवध्यानं परामुश्यते । एतदुक्तं भवति—परमसंयमवान् परमात्मध्यानैकावलम्बनः पुत्रैश्वर्यं सुखमासीतेति ॥ २६ ॥

वृक्षमूलिक इत्युक्तम्, तत्राऽऽह—

वेदो वृक्षः तस्य मूलं प्रणवः ॥ ३० ॥

वृक्षो ब्रश्चनात् पापस्य । प्रणवपूर्वत्वाद्धेदारम्भस्य मूलव्यपदेशः ३०

प्रणवात्मको वेदः ॥ ३१ ॥

आत्मा सारः प्रणवसारो वेदः । तथा च श्रुतिः—'तेभ्योऽमिततेभ्य' ओंकारः सम्प्रमुखाव' इति । आह च—

अकारं चाऽप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुवस्स्वरितीति च ॥ ३१ ॥

प्रणवो ब्रह्म प्रणवं ध्यायेत् ॥ ३२ ॥

उक्तार्थमेतत् 'स प्रतिगरः' इत्यत्र । परमात्मतादात्म्यध्यानमनेनाभिप्रेतम् ॥ ३२ ॥

(१) प्रणवो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच प्रजा-
पतिः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय । अमोघं हि प्रजापतेर्वाक्यम् ॥ ३३ ॥

सप्तव्याहृतिभिर्ब्रह्मभाजनं प्रक्षालयेदिति प्र-
क्षालयेदिति ॥ ३४ ॥

अथ शालीन ॥

इति द्वितीयप्रश्नेऽष्टादशः खण्डः ॥

सप्तव्याहृतयो भूराद्यास्तस्यान्ताः । ब्रह्मभाजनं भिक्षापात्रं 'अन्नं
ब्रह्म' इति श्रुतेः । यद्वा-ब्रह्मभाजनं शरीरं तद्भुक्त्वा प्रक्षालयेदिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बौधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः ॥

(२) एकदण्डी त्रिदण्डी वा ॥ १८ ॥ अथाऽतस्सन्यास-
विधिम् ॥ १७ ॥ प्रजाकामस्योपदेशः ॥ १६ ॥ अथ
वै भवति । अग्नौ करणशेषेण ॥ १५ ॥ पित्र्यमायुष्यम्
॥ १४ ॥ यथा तूलमैषिकम् ॥ १३ ॥ अथ शालीनया-
यावराणाम् ॥ १२ ॥ अथैते पञ्च महायज्ञाः ॥ ११ ॥
अथ प्राचीनावीती ॥ १० ॥ अग्निः प्रजापतिः ॥ ९ ॥
अथ हस्तौ प्रक्षाल्य ॥ ८ ॥ अथाऽतस्सन्योपासन-
विधिं व्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥ न पिण्डशेषम् ॥ ६ ॥
तपस्यमवगाहनम् ॥ ५ ॥ अब्राह्मणस्य शारीरो दण्डः
॥ ४ ॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती ॥ ३ ॥ अथ प-
तनीयानि ॥ २ ॥ अथाऽतः प्रायश्चित्तानि ॥ १ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे द्वितीयः (गृह्यसूत्रे पञ्चदशः) प्रश्नस्समाप्तः ॥

१. एवंवत् इत्येव व्याख्यानपुस्तकेषु ।

२. इमानि तत्तत्प्रदणततत्तत्खण्डादिमसूत्रप्रतीकग्रहणानि तत्तत्प्रदानान्ते प्राप्तिः
क्षोभ्येन पश्यन्तेऽध्ययनपरम्परायाम् ।

अथ तृतीयः प्रश्नः ॥

यजनदण्डकृषिवाणिज्यादयो वर्णविशेषव्यवस्थयाऽभिहिताः । अथे-
दानीमाश्रमविशेषव्यवस्थया वृत्त्युपाया वक्तव्या इत्यत आह—

अथ शालीनयायावरचक्रचरधर्मकाङ्क्षिणां
नवभिर्वृत्तिभिर्वर्तमानानाम् ॥ १ ॥

वृत्त्युपाया वक्ष्यन्त इति शेषः । गृहस्थविशेषाः केचिच्छालीनयाया-
वराः । शालीनयायावरशब्दौ स्वयमेव व्युत्पादयति—‘शालाश्रयत्वा-
च्छालीनत्वम्’ (३. १. ३.) इत्यादि । सर्वेषामप्याश्रमिणां स्वकीयधर्म-
काक्षित्वे सति विशेषोपादानमेतदर्थम् । तच्च क्षिप्रं पुरुषार्थप्रापणम् ॥ १ ॥

याभिश्शरीरयात्रा वर्तते ता वृत्तयः काश्चन भवन्ति । तत्राऽऽह—

तेषां तद्वर्तनाद्वृत्तिरित्युच्यते ॥ २ ॥

अनेन वृत्तिशब्दो व्युत्पाद्यते । तेषां शालोनयायावराणां तद्वर्तनात्
तस्य शरीरस्य वर्तनात् दर्शितमेतदस्माभिः पूर्वसूत्रे ॥ २ ॥

शालाश्रयत्वाच्छालीनत्वम् । वृत्त्या वरया यातीति

यायावरत्वम् । (१) अनुक्रमचरणाच्चक्रचरत्वम् ॥ ३ ॥

अन्वर्थसंज्ञा एताः । विस्तीर्णाभिः शालाभिर्युक्ताशालीनाः । यथा-
‘जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस । सह सर्वत
आवसथान् मापयान्चक्रे सर्वत एव मेऽन्नमत्स्यन्तीति’ । तद्वदेतेऽपीति ।
खप्रत्ययो मत्वर्थीयः । अनुक्रमेण चरणमनुक्रमचरणम् । यायावराणा-
मेवैषा संज्ञा । अनुक्रमचरणं नाम विप्रक्षत्रियविशां गेहेषु पूर्वस्य पूर्वस्था-
ऽभावे उत्तरोत्तरचरणम् । वृत्त्या वरया उत्कृष्टया यापयत्यात्मानमिति ।
णिचो लोपोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

ता अनुव्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

क्रमेण ता वृत्तीः विविच्य व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

षण्णिवर्तनी कौद्दाली ध्रुवा सम्प्रक्षालनी समूहा पा-
लिनी सिलोज्झा कापोता सिद्धेच्छेति नवैताः ॥ ५ ॥

एता अन्वर्थसंज्ञा एव । एतासामेव रूपमुपरितनेऽध्याये स्वयमेव
निपुणतरं विवरिष्यते ॥ ५ ॥

१. अनुक्रमेण चरणात् इति आ. पु.

बौ० ध० २८

तासामेव वान्याऽपि दशमी वृत्तिर्भवति ॥ ६ ॥

वान्या वनसम्बन्धिनी वन्यधान्यमूलफलाहारेण वृत्तिः, यामेनां दशमीमित्याचक्षते साऽपि तासामेवान्यतमेत्याचार्याभिप्रायः । वान्यायाः पृथगुपादानमितराभ्यः प्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम् ॥ ६ ॥

आ नववृत्तेः ॥ ७ ॥

नव वृत्तयो यस्य तस्याऽनुष्ठानं वक्ष्यत इति शेषः । आङ्गवाऽभि-
विधौ । अतश्च दशमीमाश्रितवतो वक्ष्यमाणो विधिर्न भवति ॥ ७ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते-कृष्णा-
जिनं कमण्डलुं यष्टिं वीवधं १) कुथहारिमिति ॥ ८ ॥

उपकल्पनमार्जनम् । वीवधो दृढदारुभयतश्शिक्यम् । कुथहारिः
वासवशासनदात्रम् (?) । इतिशब्दः कुङ्गालादेर्वक्ष्यमाणस्योपलक्षणार्थः ।
एतानि नवानि भवेयुः ॥ ८ ॥

त्रैधातवीयेनेष्ट्वा प्रस्थास्यति वैश्वानर्या वा ॥ ९ ॥

प्रस्थास्यति निर्गच्छति । आहिताग्नेगृहस्थस्य विधिः । इतरस्याऽपि
तद्देवत्यश्चरुष्यते । एतत्पूर्वेद्यरेव कार्यम् ॥ ९ ॥

अथाऽन्येषुः—

प्रातरुदित आदित्ये यथासूत्रमग्नीन् प्रज्वालय गा-
र्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय सुक्लृवं निष्टप्य स-
म्भृज्य स्राचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽहवनीये वास्तो-
ष्पतीयं जुहोति ॥ १० ॥

(२) “वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्” निति पुरोनुवा-
क्यामनूच्य (३) “वास्तोष्पते शग्मया संऽसदा ते”

१. कृतपहारमिति इ. ई. पुस्त.

२. वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् खावेशो अनमीवो भवानः । यत्वे महे प्रति-
तन्नो जुषस्व शन्नं पृथि द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

३. वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि श्वया गातुमत्या । आवः क्षेम
इत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥ (तै. सं. ३. ४. १०.)

इति याज्यया जुहोति ॥ ११ ॥

यथासूत्रं आत्मोयशास्त्रानुसारेण वास्तोष्पतीयहोमो यागानुष्ठानम् ।
ऋज्वन्यत् ॥ ११ ॥

सर्व एवाऽऽहिताग्निरित्येके ॥ १२ ॥

अधिकारिर्देशः । त्रैधातवीयादेरविशेषेण सर्वस्याऽऽप्याहिताग्नेः
प्रयाणे निमित्त एतदित्येकीयं मतम् ॥ १२ ॥

यायावर इत्येके ॥ १३ ॥

यायावरस्याऽऽहिताग्नेश्चेत्यपरम् ॥ १३ ॥

निर्गत्य ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते वाऽवतिष्ठते तत्र कुटीं

मठं वा करोति कृतं वा प्रविशति ॥ १४ ॥

ग्रामान्तो वास्तुसीमा । इतरा क्षेत्रसीमा । कुटी एकस्थूणमस्थूण-
वा वेश्म । मठो बहुस्थूणः ॥ १४ ॥

कृष्णाजिनादीनामुपकृष्टानां यस्मिन् यस्मिन्नर्थे ये-
न येन यत्प्रयोजनं तेन तेन तत्कुर्यात् । प्रसिद्धमग्नी-
नां परिचरणम् । प्रसिद्धं दर्शपूर्णमासाभ्यां यज-
नम् । प्रसिद्धः पश्चानां (१) महतां यज्ञानामनुप्रयो-
गः । उत्पन्नानामोषधीनां निर्वापणं दृष्टं भवति १५

उत्पन्नानां तस्मिन् काले । अग्निवानामहन्यहन्यार्जितानां वा ॥ १५ ॥

“विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामी”ति वा तूष्णीं

वा ताः संस्कृत्य साधयति ॥ १६ ॥

ओषधीनां संस्कारोऽवहननादिः । साधनं पाकः । एवंभूतमोदन
(२) मग्नौ कृत्वा तच्छेषं स्वयं वाग्यतो भुञ्जीतेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

तस्याऽध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निवर्तन्ते ॥ १७ ॥

द्रव्यार्जनस्योपायान्तरविधानादध्यापनादीनां निवृत्तिरुक्ता ॥ १७ ॥

अन्ये च यज्ञकृतव इति ॥ १८ ॥

अन्यत्वं दर्शपूर्णमासव्यपेक्षम् । एतेऽपि निवर्तन्ते । इतिकरणा-
(१)त्पूर्तादियोऽपि निवर्तन्ते ॥ १८ ॥

हविष्यं च व्रतोपायनीयं दृष्टं भवति ॥ १९ ॥

व्रतोपायनीयं भोज्यम् ॥ १९ ॥

तदाह—

सर्पिर्मिश्रं दाधिमिश्रमक्षारलवणमापिशितमपर्युषितम् । २० ।

क्षाररसः हिङ्गवादि । पिशितं पक्वं मांसम् । पर्युषितं पक्वमोदन-
मुपोऽन्तरितमतीतं च ॥ २० ॥

ब्रह्मचर्यं ऋतौ वा गच्छति ॥ २१ ॥

ब्रह्मचर्यं रेतस उत्सर्गाभावः । ऋतौ वा गच्छति कृतार्थाकृतार्था-
पेक्षा विकल्पः ॥ २१ ॥

पर्वणि पर्वणि केशश्मश्रुलोमनखवापनं शौच-

विधिश्च ॥ २२ ॥

शौचस्य ब्राह्मण्याऽऽभ्यन्तरस्य च विधिश्शौचाधिष्ठानाभ्याय एवो-
क्तः । तथाऽप्युक्तं स्मारयितुमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

भूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्युपासितम् ।

बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तश्शौचमर्हिसनम् ॥ २३ ॥

द्विविधस्याऽप्युदाहरणमाह—

(२) अङ्गिदशुद्ध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ।

अर्हिसया च भूतात्मा मनस्सत्येन शुद्ध्यतीति ॥ २४ ॥

इति तृतीयप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥

व्याख्याताश्लोकः । अन्तश्शौचमर्हिसनमित्येतद्विधानपरोऽयं प्रपञ्चः ॥ २५ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बौधायनधर्मविवरणे

तृतीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथोक्ता वृत्तीरानुपूर्व्येणाऽनुक्रमं विवृणोति—

यथो एतत् षण्णिवर्तनीति ॥ १ ॥

यथो एतदिति निपातः उक्तानुभाषणार्थः । 'यथा एतद्द्रुतः प्रहुत आहुतः' इति । यथा वा 'यथो एतदेकस्य सतः' इति । नवानां वृत्तीनां षण्णिवर्तनीति या प्रथमं पठिता तां विवरिष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

षडेव निवर्तनानि निरुपहतानि करोति स्वामिने भागमुत्सृजत्यनुज्ञातं वा गृह्णाति । प्राक्प्रातराशात्कर्षां स्यादस्यूतनासिकाभ्यां समुष्काभ्यामतुदन्नारया मुहुर्मुहुरभ्युच्छन्दयन् । एतेन विधिना षण्णिवर्तनानि करोतीति षण्णिवर्तनी ॥ २ ॥

निवर्तनं नाम भूभ्याः कर्षणं कृषीवलानां प्रसिद्धम्—इयदेकं निवर्तनमिति । निरुपहतं अकृष्टश्वेत्रं षट्संख्याविशिष्टानि निवर्तनान्यकृष्टक्षेत्राणि समापादयन्तीत्यर्थः । तत्र निष्पन्नौषधेरयं विशेषः—स्वामिने भागमित्यादि । भूस्वामिने भागोऽंशः । परक्षेत्रविषयमेतत् । सामर्थ्यात् स चेदनुजानीयात्सर्वं स्वयमेव गृह्णीयात् । स्वक्षेत्रेषु नाऽयं विधिः स्वक्षेत्रत्वात् । आपदुपायोऽयम् । प्राक्प्रातरित्यादि व्याख्यातम् । एतेन विधानेन षण्णिवर्तनीशब्दं व्युत्पादयन्नुपसंहरति ॥ २ ॥

कथं कौदालीत्याह—

कौदालीति जलाभ्याशे कुदालेन वा फालेन वा तीक्ष्णकाष्ठेन वा खनति बीजान्यावपति कन्दमूलफलशाकौषधीर्निष्पादयति । कुदालेन करोतीति कौदाली ॥ ३ ॥

अभ्याशे समीपे अपरिग्रहे । कुदालमयोमुखं काष्ठम् । फालमायस्यं खनित्रमिति यावत् । तीक्ष्णाग्रं काष्ठं प्रसिद्धम् । एतेषां सम्भवापेक्षो विकल्पः

खनति विखनति । ततो बीजान्यावपति कन्दादीनाम् । कन्दमामोपयोग्यम् । मूलं पकोपयोग्यम् । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

तृतीया वृत्तिः ध्रुवा । तामाह—

ध्रुवायां वर्तमानदशुक्लेन वाससा शिरो वेष्टयति—

“भूत्यै त्वा शिरो वेष्टयामी”ति ॥ ४ ॥

प्रत्यारम्भं इति केचित् । अहरहरित्यन्ये । एवं कृष्णाजिनादानेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

“ब्रह्मवर्चसमासि ब्रह्मवर्चसाय त्वे”ति कृष्णाजिनमादत्ते । आल्लिङ्गाभिः पवित्रम् । “बलमासि बलाय त्वे”ति कमण्डलुम् ॥ ५ ॥

आदत्तं इत्यनुवर्तते ॥ ५ ॥

“धान्यमासि पुष्टयै त्वे”ति वीवधम् । “सखा मा गोपाये”ति दण्डम् । अथोपनिष्क्रम्य व्याहृतीर्जपित्वा दिशामनुमन्त्रणं जपति—“पृथिवी चाऽन्तरिक्षं च द्यौश्च नक्षत्राणि च या दिशः । अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च पान्तु मां पथि देवता” इति । (१)मानस्तोकीयं जपित्वा ग्रामं प्रविश्य गृहद्वारे गृहद्वार आत्मानं वीवधेन सह दर्शनात्संदर्शनीत्याचक्षते ॥ ६ ॥

ध्रुवा हि वृत्तिर्भिक्षादनप्राधान्यात् । भैक्षभाजनं च वीवधः । तत्र तत्र प्रतिगृहमुपनिष्क्रम्य व्याहृतीर्जपति । दिशामनुमन्त्रणम्—“पृथिवी च” इति मन्त्रः । ‘मा नस्तोके’ इति गृहद्वारे । आत्मानं वीवधेन गृहद्वारिभ्यस्संदर्शयित्वा(?) दृष्णीमेव गोदोहनकालमात्रं तिष्ठेत् । एतस्मादेव लिङ्गादेतस्या वृत्तेस्सन्दर्शनीति संखान्तरमाचक्षते ॥ ६ ॥

वृत्तेवृत्तेरवार्तायां तयैव तस्य ध्रुवं वर्तनाद्भुवेति परिकीर्तिता ॥ ७ ॥

वृत्तेवृत्तेरिति वीप्सादर्शनात् अवार्तायामित्यध्याहार्यम् । वृत्त्यवार्ताशब्दौ द्रव्यलाभालाभवचनौ । प्रथमो वृत्तिशब्दः प्राणयात्रामात्रप्रसि-

ध्वर्थद्रव्यार्जनवचनः । तथैव भिक्षया वर्तेत । ध्रुवमित्याद्युपसंहारः ।
ध्रुवं निश्चयेन ॥ ७ ॥

किंलक्षणा सम्प्रक्षालनीत्यत आह—

सम्प्रक्षालनीति । उत्पन्नानामोषधीनां प्रक्षेपणं नि-
क्षेपणं नास्ति निचयो वा भाजनानि सम्प्रक्षाल्य
न्युञ्जतीति सम्प्रक्षालनी ॥ ८ ॥

उत्पन्नानामुत्पादयितुमङ्कुरीकृतं योग्यानां बीजानामित्यर्थः । ओष-
धीनां ब्रीह्यादिवीजानां प्रक्षेपणं बीजावापनम् । यद्वा पूर्वमेवोत्पन्नानां
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थमार्जितानामित्यर्थः । नास्तीत्येतत्काकाक्षिवत् प्रक्षेप-
णनिक्षेपनिचयेषु सम्यध्यते । निक्षेपणं निक्षेपः पाश्यां भोजनवेलायाम्,
निचयस्सञ्चयः । आमे पक्वे च सञ्चयो न कर्तव्य इत्यर्थः । किं तर्हि
कुर्यात् ? अहरेव भाजनानि सम्प्रक्षाल्य न्युञ्जति न्यञ्चं करोति सैषा
सम्प्रक्षालनी वृत्तिः ॥ ८ ॥

समूहा नाम पञ्चमी । सा कीदृशीत्याह—

समूहेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षेत्रेषु वाऽ
प्रतिहतावकाशेषु वा यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते
तत्र तत्र समूहन्या समूह्य ताभिर्वर्तयतीति
समूहा ॥ ९ ॥

अवारितस्थानान्यनिषिद्धानि । अप्रतिहतावकाशाः वृत्तिशून्या दे-
शाः । समूहनी सम्मार्जनी ॥ ९ ॥

पालनीत्याहिंसिकेत्येवेदमुक्तं भवति । तुषविहीनां-
स्तण्डुलानिच्छति सज्जनेभ्यो बीजानि वा पालय-
तीति पालनी ॥ १० ॥

सज्जनेभ्यो विद्वद्भ्यः । पालयति प्रयच्छति तस्मात्तण्डुलानेव स्वयं
गृह्णीयात् । तुषविहीनग्रहणं तुषाणामप्यसंग्रहणार्थम् । तेषु मिश्रणस-
म्भावना यतः ॥ १० ॥

सिलोज्झा पुनः—

सिलोज्झेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षेत्रेषु

वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र-
तत्रैकैकं काणिशमुञ्छयित्वा कालेकाले सिलैर्वर्तय-
तीति सिलोञ्छा ॥ ११ ॥

काणिशो धान्यस्तम्बः । उञ्छनं उत्पाटनम् । उञ्छनकालः वीप्सया
सम्बध्यते । सर्वावश्यकालः उञ्छनकालः । सिलाः ग्रासविशेषाः । याव-
द्भिरात्मयात्रा भवतीति । शेषं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

कापोताऽष्टमी, सेदानीमुच्यते—

कापोतेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षेत्रेषु वा-
ऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते त-
त्र तत्राऽङ्गुलिभ्यामेकैकामोषधिमुञ्छयित्वा सन्दर्श-
नात्कपोतवदिति कापोता ॥ १२ ॥

संदर्शनादात्मनः प्रकटीकरणात् । संदर्शनादिति पाठे खादनादित्य-
र्थः । तद्यथा कपोतो द्वाभ्यां चञ्चुभ्यां एकस्थान्यव्यक्तं गृहीत्वा पतति
एवं कापोतामास्थाय वर्तते ॥ १२ ॥

सिद्धेच्छा तर्हि वक्तव्या—

सिद्धेच्छति । वृत्तिभिश्चान्तो वृद्धत्वाद्वातुक्षयाद्वा
सज्जनेभ्यः सिद्धमन्नमिच्छतीति सिद्धेच्छा ॥ १३ ॥

पूर्वोक्ताभिर्वृत्तिभिः श्रान्तः परिक्षीणः । वृद्धता वयसा, धातुक्षयेण
रोगेण । सिद्धं पक्वान्नम् ॥ १३ ॥

तस्याऽऽत्मसमारोपणं विद्यते सन्यासिवदुपचारः
पवित्रकाषायवासोवर्जम् ॥ १४ ॥

तस्य सिद्धेच्छावृत्तेरपरो नियमः—अग्नीनामात्मनि समारोपणं परि-
व्राजकधर्माणामनुष्ठानं च । किं सर्वेषाम्? नेत्याह—जलपवित्रं पक्षपवि-
त्रं काषायवासश्च वर्ज्यम् ॥ १४ ॥

अथ वान्या वृत्तिः—

वान्याऽपि वृक्षलतावल्लयोषधीनां च तृणौषधीनां
च श्यामाकजर्तिलादीनां वन्याभिर्वर्तयतीति
वान्या ॥ १५ ॥

वृक्षलतासूपातिता वल्लीगुल्मलतासु च । ओषध्यः फलपाकान्ताः

यद्वा—द्विविधा ओषध्यः बल्लयोषध्यः तृणौषध्यश्च । यासां बल्लीभ्य एव धान्यं गृह्यते ता बल्लयोषध्यः । ताश्च कुलुत्थाद्याः । तृणौषध्यस्तु—“तस्मादुपरिष्ठादोषधयः फलं गृह्णन्ति” इत्यत्र या उक्ताः, ताश्च व्रीह्याद्याः । अत्र पुनरेवंलक्षणका एवाऽऽख्या गृह्यन्ते । अत एव श्यामाकजर्तिलादीनामित्युदाहृतम् । आदिग्रहणं सप्तानामपि सङ्ग्रहार्थम् । एवं चोपसंहारोऽप्युपपन्नो भवति—“वन्याभिर्वर्तयतीति वान्ये”ति । षष्ठी सम्बन्धमात्रलक्षणा । वृक्षादीनां फलैरिति शेषः ॥ १५ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

मृगैस्सह परिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च । तैरेव-

सहशी वृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणं प्रत्यक्षं

स्वर्गलक्षणमिति ॥ १६ ॥

इति तृतीयप्रश्ने द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणानीति परिस्पन्दः । चलनात्मिका क्रियेति यावत् । तेभिरिति ऐसो(१)लोपश्छान्दसः । मृगसदृशवृत्तित्वमस्य स्वयंविशोर्णफलादिभक्षणाद्भवत्यामद्रव्यभक्षणाच्च ॥ १६ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बौधायनधर्मविवरणे

तृतीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

उक्ता नव वृत्तयो गृहस्थस्य ;

अथ वानप्रस्थस्य द्वैविध्यम् ॥ १ ॥

वक्ष्यत इति शेषः । तच्च वृत्तिविशेषकृतम् ॥ १ ॥

तदाह—

पचमानका अपचमानकाश्चेति ॥ २ ॥

अग्निपक्वाशिनः अनग्निपक्वाशिनश्चेति सूत्रार्थः ॥ २ ॥

अत्राऽप्याह—

तत्र पचमानकाः पञ्चविधाः—सर्वारण्यका वैतुषिकाः
कन्दमूलभक्षाः फलभक्षाश्चाकभक्षाश्चेति ॥ ३ ॥

एते पचमानकप्रभेदाः ॥ ३ ॥

तत्र सर्वारण्यका नाम द्विविधाः द्विविधमारण्यमाश्र-
यन्तः—इन्द्रावसिक्ता रेतोवसिक्ताश्चेति ॥ ४ ॥

अरण्ये भवमारण्यं तच्च द्विविधं—वल्ग्यादयो मृगादयश्च । तत्र
वल्ग्यादिभक्षा इन्द्रावसिक्ताः इन्द्रेण देवेन पर्जन्यरूपिणा वृष्ट्या सिक्ताः
वर्धिताः वल्ग्यादयः । तद्भक्षणादिन्द्रावसिक्ताः । उक्तं चाऽऽचार्येण—‘अ-
थाऽस्य कर्मणस्सानुप्रदानं पितृवधो या च का च बलिप्रकृतिरिन्द्रकर्मैव
तत्’ इति । तथा रेतोऽवसिक्ताः मृगमांसाशिनः ; रेतसा हि हेतुभूतेनाऽ-
वसिक्तानि मांसानि, तदाश्रयात् । सर्वारण्यकानां च द्वैविध्यम् ॥ ४ ॥

तदिदानीं प्रपञ्चयति—

तत्रेन्द्रावसिक्ता नाम वल्लीगुल्मलतावृक्षाणामान-
यित्वा अपयित्वा सायं प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्य-
तिथिव्रतिभ्यश्च दत्त्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥ ५ ॥

भवेयुरित्यध्याहार्यम् । वल्ग्यादीनां फलानि आनयित्वा आनीय । य-
तयो भिक्षुकाः । अतिथयः प्रसिद्धाः । व्रतिनो ब्रह्मचारिणः । वल्ग्यादिफ-
लानामग्निहोत्रद्रव्यत्वेन विधानात् नित्यानां पयआदिद्रव्याणां निवृत्तिः ।
इतरद्भक्षाः शेषभक्षाश्चेति विग्रहः । इतरद्भक्षा इति सिद्धे शेषभक्षा
इति वचनं अग्निहोत्रशेषे यात्रानिर्यातितशेषे च वैश्वदेवप्राप्त्यर्थम् ।
इतरदपि शेषं कृत्वा भक्षयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथेतरानाह—

रेतोवसिक्ता नाम मांस (१) व्याघ्रवृकश्येनादिभि-
रन्यतमेन वा हतमानयित्वा अपयित्वा सायं प्रा-
तरग्निहोत्रं हुत्वा यत्यतिथिव्रतिभ्यश्च दत्त्वाऽथेतर-
च्छेषभक्षाः ॥ ६ ॥

अस्याऽपि पूर्वैव व्याख्या ॥ ६ ॥

अथ पचमानकानां द्वितीयानाह—

वैतुषिकासुषधान्यवर्जं तण्डुलानानयित्वा श्रपयि-
त्वा सायं प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्यतिथिब्रतिभ्यश्च
दत्त्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥ ७ ॥

सुषधान्यवर्जद्रव्याहरणस्य प्रयोजनं तत्स्वीकारोऽपि कथं नु नाम
स्यादिति ॥ ७ ॥

अथेतरान् त्रीन् समुच्चित्याऽऽह—

कन्दमूलफलशाकभक्षाणामप्येवमेव ॥ ८ ॥

एवमिति आनयित्वेत्यादीति शेषः ॥ ८ ॥

इदानीमपचमानकप्रकारभेदविधित्सयाऽऽह—

पञ्चैवाऽपचमानकाः—उन्मज्जकाः प्रवृत्ताशिनौ
मुखेनादायिनस्तोयाहारा वायुभक्षाश्चेति ॥

एते भेदाः ॥ ९ ॥

तेषां परस्परवैलक्षण्यं प्रतिपादयन्नाह—

तत्रोन्मज्जका नाम लोहादमकरणवर्जम् ॥

लोहकरणं द्रव्यादि । अमकरणमप्येवमाकृतिकमेव किञ्चित् ।
काष्ठान्येव करणमादान इत्यर्थः ॥ १० ॥

हस्तेनाऽऽदाय प्रवृत्ताशिनः ॥ ११ ॥

भक्षयन्तीति वाक्यसमाप्तिः ॥ ११ ॥

मुखेनाऽऽदायिनो मुखेनाऽऽददते ॥ १२ ॥

पशुवदित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

तोयाहाराः केवलं तोयाहाराः ॥ १३ ॥

केवलशब्दादुपदर्शादिस्थानेऽपि तोयस्यैव प्रवेशः कर्तव्यः ॥ १३ ॥

वायुभक्षा निराहाराश्च ॥ १४ ॥ वैखानसानां विहि-
ता दश दीक्षाः ॥ १५ ॥ यश्शास्त्रमभ्युपेत्य दण्डं

च मौनं चाऽप्रमादं च ॥ १६ ॥ वैखानसाश्शुद्धयन्ति
निराहाराश्चेति ॥ १७ ॥

वायुभक्षा इत्येतावदेवोच्यमाने वाङ्मुखादायिवत् द्वयोः कारणा-
शङ्काऽपि स्यादिति मत्वा निराहाराश्चेत्युक्तम् । मुखेनादायिप्रभृतीनां व-
याणां संज्ञासिद्धमपि सन्देहनिवृत्त्यर्थं वृत्तिविवरणमाचार्येण कृतम् ।
वानप्रस्थसंन्यासभेदः किमर्थमाचार्यकृत इति । असावेव प्रष्टव्यः । य-
द्वा—उक्तव्यतिरिक्तवृत्तिनिषेधार्थम् ॥ १४-१७ ॥

एवं भेदेषु केष्विदानीं सर्वेषां संहत्याऽऽह—

शास्त्रपरिग्रहस्सर्वेषां ब्रह्मवैखानसानाम् ॥ १८ ॥

वक्ष्यत इति शेषः । ब्रह्मणा दृष्टाः वखानसाः ब्रह्मवैखानसाः ।
यद्वा—ब्राह्मणास्सन्त इति ॥ १८ ॥

तत्र प्रथमं तावत्—

न दुह्येदं शमशकान् हिमवान् तापसो भवेत् ।

वनप्रतिष्ठस्सन्तुष्टश्चीरचर्मजलप्रियः ॥ १९ ॥

दंशादिकानामपि हिंसां नाऽऽचरेत् । द्रुः जिघांसायां वर्तते । हिम-
वान् शीतसहिष्णुः । तद्ग्रहणं धर्मस्याऽप्युपलक्षणार्थम् । आह च—

ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशकः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयन्स्तपः ॥ इति ॥

वनप्रतिष्ठः ग्रामप्रवेशवर्जः । सन्तुष्टो वितृष्णः । चीरचर्मप्रियः तद्व-
सनः । जलप्रियः कमण्डलुधारी । ऋज्वन्यत् ॥ १९ ॥

अतिथीन् पूजयेत्पूर्वं काले त्वाश्रममागतान् । देव-
विप्राग्निहोत्रे च युक्तस्तपसि तापसः ॥ २० ॥

युक्तशब्दः काकाक्षिनिरीक्षणवत् उभयत्र सम्बध्यते । देवविप्रपूजा-
धामग्निहोत्रे तपसि च युक्तः स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

कृच्छ्रां वृत्तिमसंहार्यां सामान्यां मृगपक्षिभिः । त-

दहर्जनसम्भारां कषायकटुकाश्रयाम् ॥ २१ ॥

परिगृह्य शुभां वृत्तिमेतां दुर्जनवर्जिताम् ।

वनवासमुपाश्रित्य ब्राह्मणो नाऽऽवसीदति ॥ २२ ॥

कृच्छ्रां दुःखाम् । असंहार्यां दुर्मराम् । मृगपक्षिसादृश्यामव्यापदम्
तदहर्जीविका जना वैखावसाः । तत्सम्भारास्सम्भार्या आर्जनीयाः
वैखानससकाशादेवाऽश्वस्तनिकधनमार्जयेदित्यर्थः । तदहर्जनसम्भारेति
'मुपां मुपा' इति समासः । कषायं चित्तमलम् ; कटुकं वाचिकं मलं
अप्रियभाषणम् ; न तदाश्रयः विपरीतलक्षणैषा । एषैव शुभा दुर्जनवर्जिता
च वृत्तिः । दुर्जनाः नास्तिकाः ॥ २१, २२ ॥

मृगैस्सह परिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च ।

तैरेव सदृशी वृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणम् ॥

प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणमिति ॥ २३ ॥

इति तृतीयप्रश्ने तृतीयः खण्डः ॥

फलाथवादोऽयम् ॥

इति बौधायनीये धर्मविवरणे तृतीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

उक्तं च ब्रह्मचर्यम्—

अथ यदि ब्रह्मचार्यव्रत्यमिव चरेत् ॥ १ ॥

व्रतं नियमस्तस्मै हितं व्रत्यं तदभावोऽव्रत्यम् । ब्रह्मचारिग्रहणं प्रद-
र्शनार्थम् । यस्य यस्मिन् काले ब्रह्मचर्यं चोदितमपि गृहस्थस्य भिक्षा-
वर्जमस्याऽऽश्रमिणो वक्ष्यमाणे कर्मणमधिकारः ॥ १ ॥

किं किं पुनरव्रत्यमित्याह—

मांसमदनीयात्स्त्रियं वोपेयात्सर्वास्वेवाऽऽर्तिषु ॥ २ ॥

अव्रत्यानि परिभाषायां प्रपञ्चितानि—'अथोपनीतस्याऽव्रत्यानि भव-
न्ति नाऽन्यस्याच्छुद्धं भुञ्जीत' इत्यादि । अत्र तेषां दिङ्मात्रं प्रदर्शि-
तम् । तत्र हि पुनरुपनयनं नैमित्तिकत्वेन विहितम् । इह तु होमः ।
अनयोऽशक्तिबुद्धिपूर्वव्यपेक्षया विकल्पसमुच्चयौ द्रष्टव्यौ । सर्वास्वेवा-
र्तिषु प्रदेशेषु ॥ २ ॥

अन्तरागारेऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽऽग्निमु-

खात्कृत्वाऽथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ३ ॥

आऽग्निमुखात्कृत्वेति दार्विहोमिकतन्त्रप्राप्त्यर्थम्, उपजुहोतीति श्रवणात् । एकहोमानन्तरं वक्ष्यमाणहोमादिः । पक्वहोमाश्च व्याहृतोभिस्सावित्र्या च ॥ ३ ॥

त एते मन्त्राः—

“कामेन कृतं कामः करोति कामायैवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । मनसा कृतं मनः करोति मनस एवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । रजसा कृतं रजः करोति रजस एवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । तमसा कृतं तमः करोति तमस एवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । पाप्मना कृतं पाप्मा करोति पाप्मन एवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । मन्युना कृतं मन्युः करोति मन्यव एवेदं सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहेति ॥ ४ ॥

कामेन कृतं न मया । यद्यप्यात्मा कर्मकर्ता तथाऽपि कामाधीनमेतद्ब्रत्यचरणमनुध्यातव्यमित्यभिप्रायः । एवं मनःप्रभृतिष्वपि यथासम्भवं तस्य हेतुभावो द्रष्टव्यः । कामः रागोऽर्थव्यतिकराव्यतिकराभिलाषः । मन्युः क्रोधः तद्विघातकृत्सु । तावेवाऽविहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनयोर्निदानम् । तत्सहकारीणि मनोरजस्तमांसि । पाप्मा कर्तुः पापम् । तदप्यनेकजन्मोपार्जितं कारणमेव ॥ ४ ॥

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५ ॥

इदमपि तन्त्रप्राप्तिद्योतकमेव ॥ ५ ॥

अपरेणाऽग्निं कृष्णाजिनेन प्राचीनग्रीवेणो-

त्तरलोम्ना प्रावृत्य वसति ॥ ६ ॥

अपरेणाऽग्निमग्नेः पश्चिमदेशे । ऋज्वन्त्यत्, रात्राविति शेषः ॥ ६ ॥

अथ व्युष्टायां जघनार्धादात्मानमपकृष्य तीर्थं गत्वा प्रसिद्धं स्नात्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन षोडश प्राणायामान् धारयित्वा प्रसिद्धमादित्योपस्थानात्कृ-

त्वाऽऽचार्यस्य गृहानेति ॥ ७ ॥

व्युष्टायां उपस्समये जघनार्धात् आत्मसंश्लिष्टो नामेरधोभागात् पुनर्जननमिति निर्वृत्य (?) तीर्थं नदीदेवखातादिपुण्यजलाशयः । प्रसिद्धमिति पूर्वोक्तस्तानविधिनाऽऽदित्योपस्थानपर्यन्तं करोति । अयं विशेषः—अघमर्षणमन्त्रेण षोडश प्राणायामाः । ब्रह्मचारी चेदाचार्यस्य गृहानेति । गृहस्थस्तु गृहान् ॥ ७ ॥

अथाऽस्य प्रशंसा—

यथाऽश्वमेधावभृथमेवमेवैतद्विजानीयादिति ॥

इति तृतीयप्रश्ने चतुर्थः खण्डोऽध्यायश्च ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

पापनिर्हरणप्रसङ्गादघमर्षणप्रसङ्गाद्धेदमन्यदारभते—

अथाऽतः पवित्रातिपवित्रस्याऽघमर्षणस्य

कल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

पवित्रं पुरुषसूक्तादि । तेषां मध्ये अतिपवित्रमघमर्षणं सूक्तं तस्य कल्पः प्रयोगः ॥ १ ॥

तीर्थं गत्वा स्नातः शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुद्धृत्य सकृत्क्लिष्टेन वाससा सकृत्पूर्णेन पाणिनाऽऽदित्याभिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्यायमधीयीत ॥ २ ॥

शुचिवासा इत्यस्योपसंहारः—सकृत्क्लिष्टेति । सकृत्प्रक्षालितमिति यावत् । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । स्थण्डिलमादित्यमण्डलाकारम् । पूर्णेनेति इयमपीत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सकृदेव पाणिपूरणं न पुनरादानम् । एवमन्यत्राऽपि जपेष्वापरिसमाप्तेः सोदकेन पाणिना भवितव्यम् । आदित्याभिमुखवचनात् स्थण्डिलस्य पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठन् ॥ २ ॥

प्रातश्शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरिमितं वा ॥ ३ ॥

प्रातश्शतमधीयीत । मध्यन्दिने दक्षिणाभिमुख उदङ्मुखो वा । अपराह्णे प्रत्यङ्मुखः । अपरिमितमपराह्णे नैव सम्बध्यते ॥ ३ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतयावकं प्राश्नीयात् ॥ ४ ॥

प्रसृतयावकस्वरूपमुपरितनेऽध्याये वक्ष्यति । तत्राऽस्यैव वैश्वदेव-
लिहरणादि कर्तव्यम् । 'यदशनीयस्य' इति प्रातेऽपि उत्तरत्र निषेधात् ॥ ४ ॥

ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः

सप्तरात्रात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

एवमेव सप्तरात्रे कृते गोवधादिभ्यो विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्वादशरात्राद्भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्णस्तै-

न्यं सुरापानमिति च वर्जयित्वा ॥ ६ ॥

ब्रह्महत्यादीनि महापातकानि वर्जयित्वा अन्येभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यत
इति शेषः ॥ ६ ॥

एकविंशतिरात्रात्तान्यपि तरति तान्यपि जयति ॥ ७ ॥

तानि पूर्ववर्जितानि महापातकानि । तरणं क्षपणम् । जयः पुण्यफ-
लयोग्यता ॥ ७ ॥

अथ फलार्थवादप्रपञ्चः—

सर्वं तरति सर्वं जयति सर्वक्रतुफलमवाप्नोति सर्वेषु
तीर्थेषु स्नातो भवति सर्वेषु वेदेषु चीर्णव्रतो भवति
सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवत्याचक्षुषः पर्ङ्क्ति पुनाति कर्मा-
णि चाऽस्य सिध्यन्तीति बौधायनः ॥ ८ ॥

आचक्षुषः आदृशः पथः । बौधायनसंशब्दनादन्यस्तच्छिष्योऽस्य
ग्रन्थस्य कर्तृति गम्यते । मनुब्रवीदिति वत् ॥ ८ ॥

इति तृतीये प्रश्ने पञ्चमः खण्डोऽध्यायश्च ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

प्रसृतयावकप्रसङ्गादिदमाह—

अथ कर्मभिरात्मकृतैर्गुरुमिवाऽऽत्मानं मन्येताऽऽत्मार्षे
प्रसृतयावकं अपयेदुदितेषु नक्षत्रेषु ॥ १ ॥

कर्मभिर्गर्हितैः गुरुमिवाऽजगरणीर्णमिवाऽऽत्मानं मन्येत । पुत्रदारादि-
कृतैर्नोनिवृत्त्यर्थमात्मग्रहणम् । अत एवाऽऽत्मार्षमित्युक्तम् । आत्मार्षं न

परार्थे । एतस्मादेव लिङ्गादतोऽन्यत्र पापक्षपणे आर्त्विज्यमस्तीति ग-
म्यते । । यद्वा-‘नाऽऽत्मार्यं पाचयेत्’ इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम्-प्रसृतया-
वकमात्मार्यमेव श्रपयेदिति । ततश्च वैश्वदेवातिथिभृत्यादीनां द्रव्यान्तर-
मन्वेष्टव्यं भवति । सति चैवमुत्तरसूत्रेण प्राप्तस्याऽयमनुवादः ‘न ततोऽग्नौ
जुहुयात्’ इति । प्रसृतं गोकर्णकरपरिमितं यावको यवविकारो यवागूर्वा ।
उदितेषु नक्षत्रेष्विति श्रपणकालः ॥ १ ॥

न ततोऽग्नौ जुहुयात्त चाऽत्र बलिकर्म ॥ २ ॥

‘यदशनीयस्य’ इति प्राप्तस्याऽयं प्रतिषेधः पर्युदासो वा ॥ २ ॥

अश्रुतं श्रप्यमाणं श्रुतं चाऽभिमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥

यवानामवघातावस्थायां पाकावस्थायां पक्वावस्थायां चाऽन्वीक्ष्य
मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदाह—

यवोऽसि धान्यराजोऽसि वारुणो मधुसंयुतः । निर्णो-

दस्सर्वपापानां पवित्रमृषिभिस्मृतम् ॥ ४ ॥

धान्यराजत्व(१)मन्येषु धान्येषु म्लायत्सु मोदमानतश्चोत्थानात् ।
वारुणत्वं पुनरेतेषां ‘वारुणं यवमयं चरुमश्वो दक्षिणा’ ‘वरुणाय धर्म-
पतये यवमयं चरुम्’ इत्येवमादिषु प्राचुर्येण वरुणसम्बन्धात् । मधुसंयु-
तत्वं तेनाऽभिधारितत्वात् । श्रज्जन्यत् ॥ ४ ॥

घृतं यवा मधु यवा आपो यवा अमृतं यवाः । सर्वं

पुनथ मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ ५ ॥

घृतोदिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । यवा एव सर्वपवित्रत्वेन ध्यातव्या इति
तेषां प्रशंसा ॥ ५ ॥

वाचा कृतं कर्म कृतं मनसा दुर्विचिन्तितम् । अल-

क्ष्मीं(२)कालरात्रीं च सर्वं पुनथ मे यवाः ॥ ६ ॥

कालरात्री कृत्या ॥ ६ ॥

१. “यत्राऽन्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति” “वसन्ते
सर्वसत्यानां जायते पन्नशातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशमालिनः ॥ इ-
त्यादिश्रुतिस्मृत्याद्यत्राऽनुसन्धातव्यम् ।

२. ‘कालरात्रीम्’ इति सर्वेषु मूलपुस्तकेषु पाठः ॥

श्वसूकरावधूतं यत्काकोच्छिष्टोपहतं च यत् । माता-
पित्रोरशुश्रूषां सर्वं पुनथ मे यवाः ॥ ७ ॥

श्वदिग्ग्रहणमाहारदोषकृतपापोपलक्षणाथम् ॥ ७ ॥

महापातकसंयुक्तं दारुणं राजकिल्बिषम् । बाल-
वृत्तमधर्मं च सर्वं पुनथ मे यवाः ॥ ८ ॥

दारुणं क्रूरं तत्पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । राजकिल्बिषं राजसेवानि-
मित्तम् । बालवृत्तं बालकृतं अज्ञानकृतं वा । अधर्मः पापम् । स एव
सर्वत्र विशेष्यभूतः ॥ ८ ॥

सुवर्णस्तैन्यमव्रत्यमयाज्यस्य च याजनम् । ब्राह्म-
णानां परीवादं सर्वं पुनथ मे यवाः ॥ ९ ॥

अव्रत्यं नियमलोपकृतम् । ऋज्वन्यत् ॥ ९ ॥

गणान्नं गणिकान्नं च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् । चोरस्या-
न्नं नवश्राद्धं सर्वं पुनथ मे यवा इति ॥ १० ॥

गणान्नं गणाय गणेन वा सङ्कल्पितम् । श्राद्धं पितृभ्यः सङ्कल्पितम् ।
सूतकं तत्सम्बन्ध्यन्नम् । नवश्राद्धमेकोद्दिष्टान्नम् । परगृहविषयं सङ्कल्पा-
विषयमभोज्यमेतत् । एते मन्त्रा वामदेवार्षा अनुष्टुप्छन्दसः यवदेवत्याश्च
द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

अप्यमाणे त्वयं विशेषः—

अप्यमाणे रक्षार्क्षं कुर्यात् ॥ ११ ॥

स्थाल्यां कृष्णायसादि प्रतिमुञ्चेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रैते मन्त्राः—

नमो रुद्राय भूताधिपतये द्यौश्शान्ता ॥ १२ ॥

अयमेको मन्त्रः ॥ १२ ॥

(१)“कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम्”(२)“ये देवाः

१. ‘कृणुष्वपाज’ इत्यनुवाकस्तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रश्ने
उन्तिमोऽनुवाकस्ततोऽवगन्तव्यः ।

२. ये देवाः पुरस्सदोऽग्निनेत्रा रक्षोहणस्ते नः पान्त्सु ते मोऽवन्त्सु तेभ्यो

पुरस्सदोऽग्निनेत्रा रक्षोहण” इति पञ्चभिः पर्यायैः ।

(१) मा नस्तोके (२) ब्रह्मा देवानामिति द्वाभ्याम् ॥ १३ ॥

‘ये देवाः रक्षोहणः’ इत्येतस्य पदत्रयस्य पञ्चस्वप्यनुपङ्गार्थं ‘अग्नि-
नेत्रा रक्षाहणः’ इति पठितम् । ‘नमो रुद्राय’ इत्यादि ‘ब्रह्मा देवानाम्’
इत्येवमन्ता मन्त्रा (३) रक्षामन्त्राः ॥ १३ ॥

श्रुतं च लघ्वश्चीयात्प्रयतः पात्रे निषिच्य ॥ १४ ॥

नाऽत्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ १४ ॥

“ये देवा मनोजाता मनोयुजस्सुदक्षा दक्षपितारस्ते
नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यस्स्वाहे”त्या-
त्मनि जुहुयात् ॥ १५ ॥

एते पञ्च पर्यायाः प्राणाद्भुतिमन्त्राः । तस्मान्मन्त्रो निवर्तते प्राशन
समये । कर्तुंस्तु कालाभिधाननियमात् फलविशेषः ॥ १५ ॥

त्रिरात्रं (४) मेधार्थी ॥ १६ ॥

पूर्वेण विस्तृतं प्रस्तुतयावकं प्राशनीयादित्यनुवर्तते । मेधानां गृहीतुं
त्वस्य तदशनम् ॥ १६ ॥

षड्रात्रं पित्वा पापकृच्छुद्धो भवति ॥ १७ ॥

अल्पपापकृदिति शेषः ॥ १७ ॥

सप्तरात्रं पीत्वा भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्णस्तै-
न्यं सुरापानमिति च पुनाति ॥ १८ ॥

नमस्तेभ्यस्स्वाहा ये देवा दक्षिणसदो यमनेत्रा रक्षोहणस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो
नमस्तेभ्यस्स्वाहा ये देवाः पश्चात्सदस्सवितृनेत्रा रक्षोहणस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु ते-
भ्यो नमस्तेभ्यस्स्वाहा ये देवा उत्तरसदो वरुणनेत्रा रक्षोहणस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु
तेभ्यो नमस्तेभ्यस्स्वाहा ये देवा उपरिषदो बृहस्पतिनेत्रा रक्षोहणस्ते नः पान्तु ते
नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यस्स्वाहा । इत्यनुपङ्गप्रकारः । (तै. सं. १.८.७.१.) ।

१ मानस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । बी-
शन्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते ॥ (तै. सं. ४.९.१०.३)

२. ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् । श्येनो मृग-
णां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ (तै. सं. ३.४.११.१)

३. रक्षोहणमन्त्रा इति. घ. पु. ।

४. मेधावी इति. क.

अनात्मकृतस्याऽप्येनसो निर्णोदो भवतीत्याह—

एकादशरात्रं पीत्वा पूर्वपुरुषकृतमपि पापं निर्णुदति॥१९॥

पूर्वपुरुषाः पितृप्रभृतयः ॥ १९ ॥

अपि वा गोनिष्कान्तानां यवानामेकाविंशति-
रात्रं पीत्वा गणान् पश्यति गणाधिपतिं पश्यति
विद्यां पश्यति विद्याधिपतिं पश्यतीत्याह

भगवान् बौधायनः ॥ २० ॥

इति तृतीयप्रश्ने षष्ठः खण्डः ॥

गौभ्यो जठरस्थं शकुद्धिस्सह निष्कान्तानाम् । भूयस्येषां प्रशंसाऽस्य
कर्मणः ॥ २० ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविचरणे गोविन्दस्वामिकृते
तृतीयप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

अयमपि पापनिवर्हणप्रसङ्गादेवाऽध्याय आरभ्यते । अथ कृश्माण्ड-
मुच्यते—

(१) अथ कृश्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत ॥ १ ॥

कृश्माण्डानि वक्ष्यमाणाः यद्देवादयो मन्त्राः । जुहुयादिति सोप-
स्थानस्य ग्रहणम् । प्रायश्चित्ते कृतेऽप्यपूत इव यो मन्येत ॥ १ ॥

तमुदाहरति—

यथा स्तेनो यथा भूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेत-
स्सिञ्चति ॥ २ ॥

१. इतः प्रभृति सूत्रत्रयं तैत्तिरीयारण्यकगतकृश्माण्डविधेः (तै. आ. २. ८)
अक्षरशोऽनुवादः । “अथ” इति व्याख्यानपुस्तकेषु नास्ति ।

यथा स्तेन इति । सुवर्णस्येति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतन्महापातकानाम् । महापातकप्रायश्चित्ते कृतेऽपि अपृत इव यो मन्येतेत्यर्थः । एवमेवोऽपृतो भवति योऽयोनौ रेतस्सिञ्चति । अयोनौ रेतस्सेको ब्रह्महत्यासम इति तस्य निन्दास्मृतिः—

उत्सृजेदात्मनश्शुकमक्षेत्रे कामतो नरः ।

हतं तेन जगत्सर्वं धीजनाशेन पापिना ॥

न ब्रह्महा ब्रह्महा स्यात् ब्रह्महा वृषलीपतिः ।

यस्तस्यां गर्भमाधत्ते तेनाऽसौ ब्रह्महा भवेत् ॥ इति ॥ २ ॥

अन्यदपि—

यदवाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यत इति ॥ ३ ॥

श्रुतिमेवाऽऽत्मीयत्वेन पठित्वा तस्या अभिप्रायमाह, तस्या एव वाक्यशेषं वा ॥ ३ ॥

अयोनौ रेतस्सिञ्चाऽन्यत्र स्वप्नात् ॥ ४ ॥

श्रुतौ ह्यश्रुतमेतत् 'अन्यत्र स्वप्नात्' इति ॥ ४ ॥

अरेपा वा पवित्रकामो वा ॥ ५ ॥

रेप इति पापनाम । तदस्य न विद्यते सोऽरेपाः । तथा च ब्राह्मणम्—
'पवित्रं नो ब्रूत येनाऽरेपसस्यामेति यद्देवा देवहेलनं यददीव्यन्मृणमहं बभूवाऽऽयुष्टे विश्वतो दधदित्येतैराज्यं जुहुत, वैश्वानराय प्रतिवेदयाम इत्युपतिष्ठत इति । पवित्रकामो वा जुहुयादित्येव । न वैसशरीरस्य सतः पापापहतिरस्तीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा ब्रह्मचारिकल्पेन व्रतमुपैति ॥ ६ ॥

पर्वण्युपक्रमः । ब्रह्मचारिकल्पो मधुमांसादिवर्जनम् । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । व्रतं सङ्कल्पः—कूश्माण्डैर्होष्यामीति ॥ ६ ॥

संवत्सरं मासं चतुर्विंशत्यहो द्वादश रात्रीः

षट् तिस्रो वा ॥ ७ ॥

इमे श्रुतिसिद्धाः कल्पाः । एतेषां च व्यवस्था 'यावदेनो दीक्षामुपैति' इति ॥ ७ ॥

न मांसमश्रीयान्न स्त्रियमुपेयान्नोपर्यासीत जुगु-
प्सेताऽनृतात् ॥ ८ ॥

अनृतौ नोपेयादिति ऋतौ चोपेयादेव । उपर्यासननिषेधः खट्वादौ ।
ततश्च तृणादावुपर्यासने न दोषः । जुगुप्सा निन्दा । नाऽनृतं वदेदित्यर्थः ।
ब्रह्मचारिकल्पेनेत्यनेनैव मांसभक्षणादेरभावे सिद्धे संयोगपृथक्त्वात्
कर्माङ्गत्वमप्यवगम्यते । एवं च तदतिक्रमे कर्मैव निष्फलं भवति ।
अतश्चोपधार्थमपि मांसं न भक्षयितव्यमिति गम्यते ॥ ८ ॥

अथ भक्षनियमः—

पयो भक्ष इति प्रथमः कल्पः ॥ ९ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ६ ॥

यावकं चोपयुञ्जानः कृच्छ्रद्वादशरात्रं चरेद्विक्षेद्वा
तद्विधेषु यवागूं राजन्यो वैश्य आमिक्षाम् ॥ १० ॥

उपयुञ्जानो जुहुयादिति शेषः । तप्ते पयसि दधन्यानीते यद्धनं सा
आमिक्षा भवति ॥ १० ॥

पूर्वाह्णे पाकयज्ञिकधर्मेणाऽग्निमुपसमाधाय सम्परि-
स्तीर्याऽऽग्निमुखात्कृत्वा । (१) “यद्देवा देवहेलनम्” ।

१. यद्देवा देवहेलनन्देवासश्चक्रमा वयम् । आदित्यास्तस्मान्मा सुब्रतर्तस्यतेन
मांसत ॥ १ ॥ देवा जीवनकाम्या यद्वाचाऽनृतमूदिम । तस्मान्न इह सुब्रत विश्वे
देवास्सजोषसः ॥ २ ॥ ऋतेन धावापृथिवी ऋतेन त्वऽसरस्वति । कृतान्नः पाहो नसो
यत्किञ्चाऽनृतमूदिम ॥ ३ ॥ इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ सोमो धाता बृहस्पतिः । तेनो
सुब्रन्तेनसो यदन्यकृतमारिम ॥ ४ ॥ सजातशऽसादुतजामिशऽसाज्ज्यायसदशऽ-
सादुत वा कनीयसः । अनाष्टन्देवकृतं यदेनस्तस्मात्त्वमस्माज्जातवेदो मुमुग्धि ॥ ५ ॥
यद्वाचा यन्मनसा बाहुभ्यामूर्ध्व्यामष्टौवज्रयाऽशिनैर्येदनृतं चक्रमा वयम् । अग्निमां
तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु चक्रमं यानि दुष्कृता ॥ ६ ॥ येन जितो अर्णवा-
न्निर्बभूव येन सूर्यन्तमसो निर्मुसोच । येनेन्द्रो विद्वा अजहादरातीस्तेनाहं ज्योतिषा
ज्योतिरानशान आक्षि ॥ ७ ॥ यत्कुसीदमप्रतोत्तं मयेह येन यमस्य निधिना चरा-
मि । एतच्चदग्ने अनृणो भवामि जीवन्नेव प्रतितत्ते दधामि ॥ ८ ॥ यन्मयि माता
गर्भे सत्येनश्चकार यत्पिता । अग्निमां तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु दुरिता यानि
चक्रम कसोतु मामर्नैनसम् ॥ ९ ॥ यदा पिपेध मातरं पितरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् ।

(१)“यददिव्यन्नृणमहं बभूव” । (२)“आयुष्टे विश्वतो

अहिं०सितौ पितरौ मया तत्तदने अनृणो भवामि ॥ १० ॥ यदन्तरिक्षं पृथिवीमु-
तथा यन्मातरं पितरं वा जिहि०सिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः
प्रमुञ्चतु दुरिता यानि चक्रम करोतु मामनेनसम् ॥ ११ ॥ यदाशसा निशसा
यत्पराशसा यदेनश्चक्रमा नूतनं यत्पुराणम् । अग्निर्मा० मनेनसम् ॥ १२ ॥
अतिक्रामामि दुरितं यदेनो जहामि रिप्रं परमे सधस्ये । यत्र यन्ति स्रकुतो नाऽपि
दुष्कृतस्तमारोहामि स्रकृतान् लोके ॥ १३ ॥ त्रिते देवा अमृजतैतदेनस्त्रित एत-
न्मनुष्येषु मामृजे । ततो मा यदि किञ्चिदानशेऽग्निर्मा तस्मादेनसो० मनेनसम् ॥ १४ ॥
दिवि जाता अणु जाता या जाता ओषधीभ्यः । अथो या अग्निजा आपस्तान-
श्शुन्धन्तु शुन्धनीः ॥ १५ ॥ यदापो नक्तं दुरितं चराम यद्वा दिवा नूतनं यत्पुराणम् ।
हिरण्यवर्णास्तत उत्पुनीत नः ॥ १६ ॥ इमं मे वरुण श्रुधो हवमथा च मृलय । त्वामव-
स्तुराचके ॥ १७ ॥ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यज्ञमानो हविर्भिः ।
अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुश०स मा न आयुः प्रमोषीः ॥ १८ ॥ त्वं नो अग्ने वरु-
णस्य विद्वान् देवस्य हेळोऽव यसिसीष्टाः । यजिष्ठो वह्नितमश्शोशुचानो विश्वा द्वेषा०
सि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ १९ ॥ स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो
व्युष्टौ । अव यक्ष्व नो वरुण०रराणो वीहि मृळीक०मुहवो न एधि ॥ २० ॥ त्व-
मने अयास्ययासन् मनसा हितः । अयासन् हव्यमूहिषेऽया नो धेहि मेपजम् ॥ २१ ॥
(तै० आ० २. ३.) इति कृशमण्डेष्वाद्योऽनुवाकः ॥

१. यददिव्यन्नृणमहं बभूवादिसन्वासङ्गतराजनेभ्यः । अग्निर्मा तस्मादिन्द्रश्च
संविदानौ प्रमुञ्चताम् ॥ २२ ॥ यद्वस्ताभ्याञ्चकर किलिबषाण्यक्षाणां वरुणमुपजिघ्र-
मानः । उग्रं पश्या च राष्ट्रभृच्च तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि ॥ २३ ॥ उग्रं पश्ये राष्ट्रभृत्कि-
लिबषाणि यदक्षवृत्तमनुदत्तमेतत् । नेत्रा क्रणानृणव इत्थमानो यमस्य लोके अधि
रञ्जुराय ॥ २४ ॥ अव ते हेळः ॥ २५ ॥ उदुत्तमं ॥ २६ ॥ इमं मे वरुण ॥ २७ ॥
तत्त्वा यामि ॥ २८ ॥ त्वन्नो अग्ने ॥ २९ ॥ स त्वन्नो अग्ने ॥ ३० ॥ संकुस्रको विकुस्रको
निर्ऋतो यश्च निस्वनः । तेऽस्मद्यक्षमनागासो दूराद्दूरमचीचतम् ॥ ३१ ॥ निर्यक्ष्म-
मचीचते कृत्यान्निर्ऋतिश्च । तेन योऽस्मत्समृच्छातै तमस्मै प्रमुवामसि ॥ ३१ ॥ दुश्श-
शसानुश०साम्नां घणेनानुघणेन च । तेनान्योऽस्मत्समृच्छातै तमस्मै प्रमुवामसि
॥ ३२ ॥ संवर्चसा पयसा सन्तनूभिर्गन्महि मनसा स०शशिवेन । त्वद्वा नो अत्र विद-
धातु रायोऽनुमाहूँ तन्वो १ यद्विलिष्टम् ॥ ३३ ॥ (तै० आ० २. ४.) इति द्विती-
याऽनुवाकः ।

२. आयुष्टे विश्वतो दक्षदयमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते प्राण आयाति परा यक्ष्म श्च
सुवामि ते ॥ ३४ ॥ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो धृतप्रवीको धृतयोनिरेषि ।

दध"दित्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः प्रत्यृचमाज्यस्य हुत्वा
(१)"सिंहे व्याघ्र उत या पृदाकावि"ति चतसस्सुवाहुतीः

घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुन्नमभिरक्षतादिमम् ॥ ३९ ॥ इममरन्
आयुषे वर्चसे क्षुधि तिग्ममोजो वरुण सष्टशिशधि । मातेवाऽस्मा अदिते शर्म यच्छ
विश्वे देवा जरदष्टिर्यथा ऽसव ॥ ३६ ॥ अग्रे आयूष्णि पवस आयुवोर्जमिषञ्च नः ।
आरे वाधस्व दुच्छुताम् ॥ ३७ ॥ अग्रे पवस्व स्वपा अस्मे वर्चस्सुवीर्यम् । दधर्द्यं
मयि पोषम् ॥ ३८ ॥ आग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे
महागयम् ॥ ३९ ॥ अग्ने जातान् प्रणुदानस्सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व ।
अस्मे दीदिहि छमना अहेलच्छर्मन्ते स्याम श्विरुथ उग्रौ ॥ ४० ॥ सहसा जातान्
प्रणुदानस्सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि छमनस्यमानो वयं
स्याम प्रणुदानस्सपत्नान् ॥ ४१ ॥ अग्ने यो नोऽभितो जनो वृको वारोजिघांसति ।
तां स्त्वं वृत्रहजहि वस्वस्मभ्यमाभर ॥ ४२ ॥ अग्ने यो नोऽभिदासति समानो यश्च-
निष्ठयः । तं व समिधं कृत्वा यं तुभ्यमग्नेऽपि दध्मसि ॥ ४३ ॥ यो नरशपादशपतो
यश्च नरशपतशपात् । उषाश्च तस्मै निशुक्च सर्वं पापं समहताम् ॥ ४४ ॥ यो
नस्स पत्नो यो रणो मर्तोऽभिदासति देवाः । इधमस्येव प्रक्षायतो मातस्योच्छेषि कि-
ञ्चन ॥ ४५ ॥ यो मां द्वेष्टि जातवेदो यञ्चाहं द्वेष्टि यश्च माम् । सर्वां स्तान्मग्ने
सन्दह यांश्चाहं द्वेष्टि ये च माम् ॥ ४६ ॥ यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेष्टते
जनः । निन्दाद्यो अस्मादिप्साच्च सर्वां स्तान्मग्मपा कुरु ॥ ४७ ॥ स शितं
मे ब्रह्मसंशितं वीर्यं १ बलम् । संशितं क्षत्रं मे जिष्णु जस्याऽहमस्मि पुरोहितः ॥ ४८ ॥
उदेपां बाहू अतिरमुद्वर्चो अयो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वां १ अहम् ॥ ४९ ॥
पुनर्मनः पुनरायुर्म आगात् पुनश्चक्षुः पुनश्चोत्रम् आगात् पुनः प्राणः पुनराकूतं म आ-
गात्पुनश्चित्रं पुनराशीतं म आयात् । वैश्वानरोऽद्वयस्तनूपा अव बाधतां दुरितानि
विश्वम् ॥ ५० ॥ (तै० आ० २. ५.) इति तृतीयोऽनुवाकः ।

१ सिंहे व्याघ्र उत या पृदाकौ । त्विषिरमौ ब्राह्मणे सुयं या । इन्द्रं या देवी
सुभगा जजान । सा न आगन् वर्चसा संविदाना ॥ १ ॥ या राजन्ये दुन्दुभावायतथायम् ।
अश्वस्य क्रन्थे पुरुषस्य मायौ । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा न आगन् वर्चसा
संस्विदाना ॥ २ ॥ या हस्तिनि द्वीपिनि या हिरण्ये । त्विषिरध्वेषु पुरुषेषु गोषु ।
इन्द्रं या देवी सुभगम जजान । सा न आगन् वर्चसा संस्विदाना ॥ ३ ॥ इमे अक्षेपु
वृषभस्य वाजे । वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुष्मे । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा
न आगन् वर्चसा संस्विदाना ॥ ४ ॥ (तै.सं. २. ७. ७.) इति चत्वारो मन्त्राः एकैकै
मन्त्रेणैकैश्चाहुतिः कर्तव्या ॥

जुहोति । (१) “अग्नेऽभ्यावर्तिन् । अग्ने अङ्गिरः ।
पुनरूर्जा । सह रथे”ति चतस्रोऽभ्यावर्तिनीर्हुत्वा
समित्पाणिर्यजमानलोकेऽवस्थाय (२) “वैश्वानराय
प्रतिवेदयाम” इति द्वादशर्चेन सूक्तेनोपस्थाय
(३) “यन्मे मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन ।
सर्वस्मान्मेळितो मोग्धि त्वं हि वेत्थ यथा-

१. अग्नेऽभ्यावर्तिन्नमि न आवर्तस्वाऽऽयुषा वच्सेा सन्था मेधया प्रजया धनेन ॥ १ ॥
अग्ने अङ्गिरश्शतं ते सन्त्वावृतस्सहस्रान्त उपावृतः । तासां पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमा
कृधि पुनर्नो रयिमां कृधि ॥ २ ॥ पुनरूर्जां निवर्तस्व पुनरग्न इषाऽऽयुषा । पुनर्नः
पाहि विश्वतः ॥ ३ ॥ सहस्रया निवर्तस्वाऽग्ने पिबस्व धारया । विश्वाप्सिन्था वि-
श्वतस्परि ॥ ४ ॥ इति चतस्रोऽभ्यावर्तिन्यः (तै. सं. ४. २. १. २.) ॥

२. वैश्वानराय प्रतिवेदयो यदोऽणसङ्गरो देवताछ । स एतान् पाशान् प्रमुचन्
प्रवेद स नो मुञ्चातु दुरितादवद्यात् ॥ १ ॥ वैश्वानरः पययान्नः पवित्रैर्यत्सङ्गरमभिधावाम्या-
शाम् । अनाजानन् मनसा याचमानो यदत्रैनो अत्र तत्सुवामि ॥ २ ॥ अमी ये सुभगे
दिवि विचृतौ नाम तारके । प्रेहामृतस्य यच्छतामेतद्वद्धकमोचनम् ॥ ३ ॥ विजिह्वी-
र्ष्व लोकान् कृधि बन्धान्मुञ्चासि बद्धकम् । योनेरिव प्रच्युतो गर्भस्त्वान् पयो अनुष्व
॥ ४ ॥ स प्रजान् प्रतिगृभ्णीत विद्वान् प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्य । अस्माभिर्देवं
जरसः परस्तादच्छिन्नं तन्तुमनुसञ्चरेम ॥ ५ ॥ तत् तन्तुमन्वेके अनुसञ्चरन्ति येषां दत्तं पित्र्य-
मायनवत् । अवन्चेके ददतः प्रयच्छाद्वातुं चेच्छक्नवाऽस स्वर्गं एषाम् ॥ ६ ॥ आर-
भेथामनुसङ्गरभेथाश्च समानं पन्थामवथो धृतेन । यद्वां पूर्तं परिविष्टं यदग्नौ तस्मै गोत्रा-
येह जायापती सङ्गरेभेथाम् ॥ ७ ॥ यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत धां यन्मातरं पितरं वा
जिहिऽसिम । अग्निमां तस्मादेनसो गार्हपत्य उन्नोनेषद्दुरिता यानि चक्रम ॥ ८ ॥
भूमिर्माताऽदितिर्नो जनित्रं आताऽन्तरिक्षमभि शस्त एनः । द्यौर्नः पिता पितृयाच्छं
भवासि जामिमित्वा मा विवित्सि लोकान् ॥ ९ ॥ यत्र सुहार्दं सुकृतो मदन्ते विहाय
रोगं तन्वा स्वायाम् । अश्लोणाङ्गै रहुतास्वर्गे तत्र पश्येम पितरं च पुत्रम् ॥ १० ॥
यदन्नमन्नयन्तेन देवा दास्यन्मदास्यन्नुत वा करिष्यन् । यद्वेदानां चक्षुष्यागो अस्ति
यदेव किञ्च प्रतिजग्राहमग्निमां तस्मादनृणं कृणोतु ॥ ११ ॥ यदन्नमग्नि बहुधा विरूपं
वासो हिरण्यमुत गामजामविम् । यदेवानां चक्षुष्यागो अस्ति यदेव किञ्च प्रतिज-
ग्राहमग्निमां तस्मादनृणं कृणोतु ॥ १२ ॥

३. यन्मे मनसा वाचा... । सर्वस्मान्मेळितो मोग्धि” इत्येव ‘इ’ भिन्नेषु सर्वेषु
मूलपुस्तकेषु पाठः ।

तथ९ स्वाहे”ति समिधमाधाय वरं ददाति ॥ ११ ॥

पाकयज्ञधर्मग्रहणादाहवनीयो निघर्तते । आग्निमुखात्कृत्वा अना-
म्नातया पक्वहोमं कृत्वा सौविष्टकृतं च । यद्देवादय उपहोमाः । यज-
मानलोके दक्षिणतोऽग्नेः । अन्यत्राऽप्युपस्थानचोदनायां समिप्ताणिता
समिद्भ्याधानं च द्रष्टव्यम् । (१)यन्मे मनस्सेत्यस्य वामदेवर्षिः कण्व-
र्षिर्वा । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता । यद्वाङ्मनसाभ्यां कृतमेनः कस्यां
चिदवस्थायां तस्मात् सर्वस्मात् मा मा ईळितः स्तुतः त्वं भोग्धि भो-
चय; हि यस्मात् वेत्थ त्वमेव सर्वं यथातथं वेत्सि परितः । वरः व-
रिष्ठा गौः ॥ ११ ॥

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥ १२ ॥

एक एवाऽग्नौ परिचर्यायाम् ॥ १३ ॥

येयमग्नौ परिचर्या उक्ता तस्यामेक एव स्वयं कर्ता स्यात् नाऽन्यं
कर्तारं वृणीते । तस्मादन्यत्र पापक्षपणेषु परकर्तृकताऽपि भवतीति ग-
म्यते । अग्नावित्येकवचननिर्देशाच्चाऽस्मिन्नेतत्स्वयं कर्तव्यम्, न त्वाह-
वनीयेऽपि । तत्र ह्यनादिष्टेऽध्वर्युणैव होतव्यमित्येतदेव ॥ १३ ॥

एवं तावत्पुरुषार्थतया होमविधिरुक्तः । अथेदानीं ‘कर्मादिष्वेतैर्जु-
हुयात्’ इत्येतद्याख्यास्यन्नाह—

अग्रथाधेये यद्भवो देवहेलनम् । यददीव्यन्नृणमहं बभूव ।

आयुष्टे विश्वतो दधादिति पृणाहुतिम् ॥ १४ ॥

जुहुयादिति शेषः ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रं दर्शयितुमाह—

(२)हुत्वाऽग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोत्रा हुत्वा दर्श-

१. “यन्मे मनसा” इति ख. ग. घ. पु.

२. सूत्रत्याऽस्य मूलभूतानि श्रुतिवाक्यानि—तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके
(काण्डे) द्वितीयानुवाके—“तेनैवोद् हुत्याऽग्निहोत्रं जुहुयात्” । “दर्शपूर्णमासावा-
लभमानः चतुर्होतार मनसाऽनुद्वत्याऽऽहवनीये जुहुयात्” । “चातुर्मास्यान्यालभ-
मानः पञ्चहोतार मनसाऽनुद्वत्याऽऽहवनीये जुहुयात्” । “पशुधन्वेन यक्ष्यमाणः
षडहोतार मनसाऽनुद्वत्याऽऽहवनीये जुहुयात्” । “द्वीक्षिष्यमाणः सप्तहोतार मनसाऽ-
नुद्वत्याऽऽह वनीये जुहुयात्” इति वाक्यान्त्यनुसन्धेयानि ।

पूर्णमासावारप्स्यमानश्चतुर्होत्रा हुत्वा चातुर्मास्या-
न्यारप्स्यमानः पञ्चहोत्रा हुत्वा पशुबन्धे षड्होत्रा
सोमे सप्तहोत्रा ॥ १५ ॥

(१) दशहोता 'चित्तिस्लुक्' इत्यनुवाकः । (२) 'पृथिवी होता' चतु-
होता । (३) 'अग्निर्होता' पञ्चहोता । (४) 'वाग्घोता' षड्होता । व्याख्या-
नेषु प्रायणीयायां च (५) 'सूर्ये ते' । (६) 'महाहविः' सप्तहोता । एते कू-
श्मरुदप्रदेशाः ॥ १५ ॥

१. चित्तिस्लुक् । चित्तमाज्यम् । वाग्घेदिः । आधीतं बर्हिः । केतो अग्निः ।
विज्ञातमग्निः । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो हविः । सामाऽध्वर्युः । वाच-
स्पते विषे नामन् । विषेस्त्वमस्माकं नाम । वाचस्पतिस्सोमं पिबतु । आस्माद्य-
वृष्णन्धास्वाहा ॥ इति दशहोता ॥

२. पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीव । बृहस्पतिरुपवक्ता । वाचस्पते
वाचो वीर्येण । सम्भृततमेनाऽऽयक्ष्यसे । यजमानाय वार्यम् । आतुऽस्करसत्रे । वाच-
स्पतिस्सोमं पिबति । जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा ॥ इति चतुर्होता ॥

३. अग्निर्होता । अश्विनाऽध्वर्युः । त्वष्टाऽग्नीव । मित्र उपवक्ता । सोमस्सो-
मस्य पुरोगाः । शुक्रशुक्रस्य पुरोगाः । आतास्त इन्द्र सोमाः । वातापैर्दिवनश्नुत-
स्स्वाहा ॥ इति पञ्चहोता ।

४. वाग्घोता । दीक्षा पत्नी । वातोऽध्वर्युः । आपोऽभिगरः । मनो हविः । तप-
सि जुहोमि । भुम्भुवस्सुवः । ब्रह्मस्वर्थभु । ब्रह्मणे स्वयम्भुवे स्वाहा ॥ इति षड्होता ।

५. सूर्ये ते चक्षुः । वातं प्राणः । द्यां पृष्ठम् । अन्तरिक्षमात्मा । अङ्गैर्यज्ञम् ।
पृथिवीऽशरीरैः । वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा । अच्छिद्रया जुहा । दिवि देवा
वृषहोत्रा मेरयस्व स्वाहा । इति द्वितीयषष्ठोत्तमन्त्रोऽत्रोऽलिखितः । अत्रेदं
वक्तव्यम्—तैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके "चित्तिस्लुक्" इत्यादिना दशहोत्रादयो
मन्त्राः पठिताः । तत्राऽऽदितः पञ्चस्वनुवाकेषु दशचतुःपञ्चदशस्तहोतृमन्त्राः ।
तदनन्तरं षष्ठेऽनुवाके पुनरपि षड्दोषसंज्ञकं मन्त्रान्तरमास्मानात्म 'वाग्घोते' त्यादि ।
तथा च सत्यैव पशुबन्धारम्भाङ्गत्वमिष्यते व्याख्यात्रा । परन्तु तदीयब्राह्मणपर्यालो-
चनया तत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया च "सूर्ये ते" इत्यस्यैव पश्वारम्भाङ्गत्वं प्रतीयते ।
"वाग्घोता" इत्यस्य तु चातुर्होत्रोचयन एव विनियोग इति ॥ 'यत्र सोमयागादौ
'षड्होतारं व्याख्याय' इति व्याख्यानं विहितं तत्र प्रायणीयहविरासादने च षष्पड्होता
विहितः तदुभयत्र 'सूर्ये ते' इति मन्त्र इत्यर्थः ।

६. महाहविर्होता । सत्यहविर्ध्वर्युः । अच्युतपञ्चा अग्नीव । अच्युतमवा
उपवक्ता । अनावृष्यन्नाऽप्रतिषृष्यन् यज्ञस्याऽभिगौरौ । अयास्य उद्धाता । वाचस्पते

विज्ञायते कर्मादिष्वेतैर्जुहुयात् पूतो देवलोकान् सम-
श्नुते इति हि ब्राह्मणमिति हि ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

इति तृतीयप्रश्ने सप्तमः खण्डः ॥

ब्राह्मणग्रहणं तु कर्मादिषु ब्राह्मणोक्तमेव कर्तव्यम् । अतश्चाऽग्निमुख-
स्य वरदानादेशे निवृत्तिः ॥ १६ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविवरणे तृतीये प्रश्ने सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

अयमपि पापनिवर्हणोपाय इत्याह—

अथाऽतश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

चन्द्रस्याऽयनं गमनं यथा वृद्धिहासाभ्यां युक्तं भवति तद्वत् ग्रास-
वृद्धिहासवशाच्चरतीति चान्द्रायणम् ॥ १ ॥

शुक्लचतुर्दशीमुपवसेत् ॥ २ ॥

केशादीनि वापयित्वोपवसेदिति क्रमः । उपवसेदिति वचनात्
औपवसथ्यमेतदहरिति गम्यते । अत उत्तरेद्युर्होमः । तथा च लिङ्गम्—
'पञ्चदश ग्रासान्' इति ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तार्थं चान्द्रायणे एतत् । अथाऽप्युदाहरन्ति—

केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा अपि वा श्मश्रूण्येव ॥ ३ ॥

तथा च गौतमः—'कृच्छ्रे वपनं व्रतं चरेत्' इति ॥ ३ ॥

अहतं वासो वसानः सत्यं जुवन्नावसथमभ्युपेयात् ॥ ४ ॥

द्विधे नाम् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं नाम । वाचस्पतिस्त्वोममपात् ।
मा दैव्यस्तनुश्छेदि मा मनुष्यः । नमो विधे । नमः पृथिव्यै स्वाहा ॥ इति सप्त-
होता ॥ मन्त्राणामेवामेतत्संज्ञकत्वं तैत्तिरीयब्राह्मणे (तै. ब्रा. २. ३. ११) स्पष्टं
विधृतं तत् पृवाऽवगन्तव्यम् ।

अहतं वस्त्रं नवं केशादिरहितं प्रक्षालितोपवातं च । सत्यवचनमपि चान्द्रायणाङ्गमेव । आवसथो होमस्थानम् ॥ ४ ॥

तस्मिन्नस्य सकृत्प्रणीतोऽग्निररण्योनिर्मन्थ्यो वा ॥ ५ ॥

लौकिक एवाऽग्निः कर्मान्तरार्थं प्रणीतो यथा न नश्येत् तथा धार्यः इत्येवमर्थं सकृद्ब्रह्मणम् । यावच्चान्द्रायणं नित्यं धारणमित्यर्थः । तदसम्भवेऽरण्योस्समारोपणम् । चान्द्रायणापवर्गे करिष्यमाणाय होमाय मन्थनं च । यस्य पुनररणी न स्तस्तस्याऽपि यस्मात्कस्माच्चित् काष्ठ-
द्रयात् निर्मन्थ्योऽग्निः ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारी सुहृत्प्रैषायोपकल्पी स्यात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मचारी अनुतौ । सुहृत् शोभनं हृदयं यस्य स तथोक्तः । अस्मा-
द्येन न हि शक्यते एतावन्महत्कर्म कर्तुमित्यात्मनः प्रैषकरणायाऽन्यमुप-
कल्पयते इत्युपकल्पी । उक्तं च—

‘अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् । विशेषतोऽसहायेन’ इति ।
योऽसावन्यः प्रेषितार्थकरणायोपकल्पितः असावृत्विधर्मेति केचि-
दाहुः । अन्ये लौकिकार्थधर्माऽसाविति । तत्पुनर्युक्तयुक्ततया विचार-
णीयम् ॥ ६ ॥

हविष्यं च व्रतोपायनम् ॥ ७ ॥

हविष्यमक्षारलवणं व्रतोपायनं प्रधानद्रव्यम् । यथाऽन्नादिद्रव्यम्,
नौपदंशादि ॥ ७ ॥

अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽऽग्निमुखा-

त्कृत्वा पक्वाज्जुहोति ॥ ८ ॥

अवदानधर्मेणाऽदायेति शेषः ॥ ८ ॥

अग्नये या तिथिस्स्यान्नक्षत्राय सदैवताय “अत्रा-
ह गोरमन्वते(१)”ति चान्द्रमसीं पञ्चमीं यावा-
पृथिवीभ्यां षष्ठीमहोरात्राभ्यां सप्तमीं रौद्रीमष्टमीं
सौरीं नवमीं वारुणीं दशमीमैन्द्रीमेकादशीं वैश्व-
देवीं द्वादशीमिति ॥ ९ ॥

एते द्वादशहोमा एतस्मादेव चरोरवदाय कर्तव्याः । तत्र ‘अग्नये

१. अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥

स्वाहा' इति प्रथमाऽऽहुतिः। या तिथिस्स्यात् या तदानीं वर्तमाना तिथि-
 स्यात् तस्यै द्वितीया । प्रतिपच्चेद्वर्तते 'प्रतिपदे स्वाहा' इति, द्वितीया
 चेत् द्वितीयस्यै, तृतीया चेत्तृतीयस्यै, इत्यादि । तस्यै द्वितीयेति
 सूत्रयितव्ये या तिथिरिति वचनं यतिशिशुचान्द्रायणे यथाकथंचिदि-
 त्येतस्मिंश्चैतद्विधानमस्तीति दर्शयति । नक्षत्राय तृतीया । यच्च नक्षत्रं
 कृत्तिकादि वर्तते तस्यैव तृतीयाऽऽहुतिः—कृत्तिकाभ्यस्स्वाहा रोहिण्यै
 स्वाहेति । सदैवताय यस्य नक्षत्रस्य या देवता स्यादिन्द्रादिका तस्यै
 चतुर्थ्याहुतिः—अग्नये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, सोमाय स्वाहे-
 त्यादि । चान्द्रमसीति 'सास्य देवते'ति तद्धितः । एवं रौद्रीमित्यादिषु
 द्रष्टव्यम् । षष्ठीप्रभृतिष्वपि तद्देवत्याभिः ऋग्भिर्होम इति केचित् ।
 अपरे विधिश्चदैरेव मन्त्रभूतैरिति । वयं तु ब्रूमः—षष्ठीसप्तम्यावाहुती
 चतुर्थ्याचोदिते सत्यौ विधिश्चैवमन्त्रके । अष्टम्याद्यास्तद्धितोदिताः
 ऋद्धमन्त्रका इति । एवं च सति सूत्रवैचित्र्यं साभिप्रायमुपपादितं
 भवति ॥ ६ ॥

किमेतावत्य एवाऽन्नाहुतयः ? नेत्याह—

अथाऽपरास्समामनन्ति—दिग्भ्यश्च सदैवताभ्यः

उरोरन्तरिक्षाय सदैवताय (१) "नवो नवो

भवति जायमान" इति ॥ १० ॥

एता एकादश । दिग्भ्यः चतसृभ्यः । 'प्राच्यै दिशे स्वाहा, दक्षि-
 णायै दिशे' इत्यादि मन्त्रकल्पना । कुत एतत् चतसृभ्य एव दिग्भ्य इति?
 नन्वष्टदिक्पाला इति प्रसिद्धिरस्ति, तथा क्वचिद्दश दिश इति । सत्य-
 म्—तथाऽपि 'दिग्भ्यस्स्वाहाऽवान्तरदिशाभ्यस्स्वाहा' इति व्यपदेशमे-
 दाच्चतरा एव दिग्ग्रहणेन गृह्यन्ते । देवताभ्योऽपि तावतीभ्यः 'इन्द्राय
 स्वाहा, यमाय' इत्यादि । अथ वा 'प्राची दिग्गग्निर्देवता' इत्यादि दर्श-
 नात्(२) 'अग्नय, इन्द्राय' इत्यादि द्रष्टव्यम् । उरोरिति चतुर्थ्यन्तस्य ग्र-
 हणम् । अन्तरिक्षविशेषणत्वात् । ततश्च 'उरवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा' इति
 मन्त्रः । अन्तरिक्षदैवता तु वायुः 'वायुरन्तरिक्षस्याऽधिपतिः' इति दर्श-
 नात् । आत्मेत्यन्ये । उत्तमः प्रसिद्धः ॥ १० ॥

१. नवो नवो भवति जायमानोऽङ्गां केतुरुपसामेत्यग्रे । भागं देवेभ्यो विदधा-
 त्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः । तै. सं. २.४.१४, १.

२. अस्मिन् पक्षे अग्निः, इन्द्रः विश्वेदेवाः, मित्रावरुणौ, इति चतस्रो देवताः
 द्रष्टव्याः ।

सौविष्टकृतीं हुत्वाऽथैतद्द्विविरुच्छिष्टं कंसे वा चमसे
वा व्युद्धृत्य हविष्यैर्न्यञ्जनैरुपसिच्य पञ्चदश
पिण्डान् प्रकृतिस्थान् प्राश्नाति ॥ ११ ॥

हविरुच्छिष्टं हुतशेषं हविष्याणि व्यञ्जनानि क्षीरादीनि शाकफला-
दीनि च क्षारलवणरहितानि । अत्र व्यञ्जनशब्दप्रयोगात् 'हविष्यं च
व्रतोपायनम्' इत्यत्र प्रधानद्रव्यमेव गृह्यते । तथैव च व्याख्यातमस्मा-
भिः । आस्यविकाराकारिणः पञ्चदशग्रासा अपि । एतदपि लिङ्गं पर्व-
णि होमस्य तत्र पञ्चदश ग्रासास्समन्त्रकाः । तूष्णीका इतरे । तत्रैते
मन्त्राः नित्यानां विकारकाः ॥ १२ ॥

प्राणाय त्वेति प्रथमम् । अपानाय त्वेति द्वितीयम् ।
व्यानाय त्वेति तृतीयम् । उदानाय त्वेति चतु-
र्थम् । समानाय त्वेति पञ्चमम् ॥ १२ ॥

प्राश्नातीति सम्बन्धः । एवमेकैकस्य ग्रासस्यैकैको, मन्त्रः संख्याने
भवति ॥ १२ ॥

अथ यदा पञ्चभ्यो न्यूना ग्रासाः तदाऽऽह—

यदा चत्वारो द्वाभ्यां पूर्वम् ॥ १३ ॥

यदा चत्वारो ग्रासाः प्राशितव्यास्तदा प्रथमो ग्रासो द्वाभ्यां मन्त्रा-
भ्यां, प्रसनीयः ; तदुत्तरेषामेकैकेनैकैकः ॥ १३ ॥

यदा त्रयो द्वाभ्यां द्वाभ्यां पूर्वौ ॥ १४ ॥

यदा तु त्रयाणां प्रसनं तदा द्वौ द्वाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां प्रसनीयौ ।
तृतीयस्तु पञ्चमेन ॥ १४ ॥

यदा द्वौ द्वाभ्यां पूर्वं त्रिभिरुत्तरम् ॥ १५ ॥

एकं सर्वैः ॥ १६ ॥

ऋज्वर्थे सूत्रे ॥ १५, १६ ॥

'अमृतापिधानमसि' इत्यस्य स्थाने—

“निग्राभ्यासस्थे”त्यपः पत्तिवाऽथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ १७ ॥

(१) 'निग्राभ्यास्थ देवश्रुतः' इत्यादि 'गणा मे मा वितृषन्' इत्यन्त-
मेकं यजुः ॥ १७ ॥

अथ होममन्त्राः—

(२) प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुद्ध्यन्तां ज्यो-
तिरहं विरजा विपाप्मा भूयास स्वाहा । (३) वाङ्म-
नः (४) शिरः पाणि (५) त्वक्चर्म (६) शब्दस्पर्श (७) पृ-
थिवी (८) अन्नमयप्राणमय इत्येतैस्सप्तभिरनुवाकैः ॥ १८ ॥

प्रत्यनुवाकं होमः ॥ १८ ॥

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥ १९ ॥

उत्तरं दार्विहोमिकं तन्त्रं प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

सौरीभिरादित्यमुपतिष्ठते चान्द्रमसीभिश्चन्द्रमसम् ॥ २० ॥

१. निग्राभ्यास्थ देवश्रुत आयुर्मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयताऽपानं मे तर्पयत व्यानं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयताऽऽत्मानं मे तर्पयताऽङ्गानि मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून् मे तर्पयत गृहान् मे तर्पयत गणान् मे तर्पयत सर्वगणं मा तर्पयत तर्पयत मा गणा मे मा वितृषन् ॥ तै. सं. ३. १. ८. १.

२. तैत्तिरीयारण्यकस्था इमे मन्त्राः । अत्र मन्त्राणां पाठक्रमः तेषां पृथक् पृथक्-
नुवाकत्वेन परिगणनं च द्वाविडपाठ एव दृश्यते । नाऽऽमन्त्रपाठे । अतस्सूत्रकारोऽयं
द्वाविडपाठमेवाऽऽद्रियत इति भाति ।

३. वाङ्मनश्चक्षुश्श्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतोबुध्याकृतिसङ्कल्पा मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं
विरजा विपाप्मा भूयाऽस्वाहा ।

४. शिरः पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरजङ्घाशिरनोपस्थपायवो मे० स्वाहा ॥

५. त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोस्थिमज्जा मे शुद्ध्यन्तां० स्वाहा ॥

६. शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा मे शुद्ध्यन्तां० स्वाहा ॥

७. पृथिव्याप्तेजोवाय्वाकाशा मे शुद्ध्यन्तां० स्वाहा ॥

८. अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्ध्यन्तां० स्वाहा । इति सप्त-
मन्त्राः सप्ताऽनुवाकाः । see तै. आ. १०. (तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीयप्रश्ने द्वावि-
डपाठे) अ. ११—१९.

सौर्यः—(१)‘उद्वयं तमसस्पति, उदु त्वं, चित्रम् इति तिस्रं श्रुचः ।
चान्द्रमस्यः—‘नवो नवो भवति, (२)सचित्रं चित्रम्, (३)अत्राह गौरम-
न्वत’ इति च ॥ २० ॥

शर्वर्यां संवेशनकाले—

(४)“अग्रे त्वं सुजागृही”ति संविशन् जपति ।

(५)‘त्वमग्रे व्रतपा असी”ति प्रबुद्धः ॥ २१ ॥

संविशन् शयानः । प्रबुद्धः उज्जिहानः । आचम्येति शेषः ॥

स्त्रीशूद्रैर्नाऽभिभाषेत मूत्रपुरीषे नाऽवेक्षेत ॥ २२ ॥

अभिभाषणं पूर्वभाषणम् ॥ २२ ॥

अमेध्यं दृष्ट्वा जपत्य“बद्धं मनो दरिद्रं चक्षुस्सूर्योऽज्योति-
षाऽश्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासी”रिति ॥ अथ यद्येनम-
भिवर्ष“त्युन्दतीर्विलं धत्ते”ति ॥ २३ ॥

व्याख्यातो मन्त्रः ‘उत्तरत उपचारः’ (पृ. ८३.) इत्यत्र । एते नियमा
आ परिसमाप्तेश्चान्द्रायणस्याऽनुसरणीयाः ॥ २३ ॥

प्रथमायामपरपक्षस्य चतुर्दश ग्रासान् ॥ २४ ॥

प्राशनातीत्यनुवर्तते । अपरपक्षस्य च प्रतिपदि चतुर्दश ग्रासा ग्रस-
नीया इत्यर्थः ॥ २४ ॥

एवमेकापचयेनाऽऽमावास्यायाः ॥ २५ ॥

एवं द्वितीयाप्रभृतिषु एकैको ग्रासोऽपचोयते । द्वितीयस्यां त्रयोदश
तृतीयस्यां द्वादश इत्यादि ॥ २५ ॥

१. उद्वयं, उदुत्थं, चित्रं, नवो नवः, इति मन्त्रचतुष्टयं १६७, २०८, पृष्ठयोर्दृष्टव्यम् ॥

२. सचित्रचित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्रचित्रतमं वयोधाम् । चन्द्रं रयिं पुरुषीरं
बृहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिरुणते युवस्व (क. सं. ४. ८. ५.) । ३. २४५. पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४. अग्रे त्वं सुजागृहि वयं सुमन्दिषीमहि गोपायनस्त्वस्तये प्रबुधे नः पुनर्ददः ॥

५. त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीह्यः ॥

(वै. सं. २. १. ३. १.)

एवमाऽमावास्याया नीयमाने—

अमावास्यायां ग्रासो न विद्यते ॥ २६ ॥

अतस्तस्यामुपवास एव ॥ २६ ॥

प्रथमायां पूर्वपक्षस्यैकः ॥ द्वौ द्वितीयस्याम् ॥

एते अन्यृज्वर्थे ॥ २७, २८ ॥

एवमेकोपचयेनाऽऽपौर्णमास्याः ॥ २९ ॥

उपचयो वृद्धिः । एवमा पौर्णमास्या नीयमाने चतुर्दश्यां चतुर्दश भवन्ति ॥ २९ ॥

पौर्णमास्यां स्थालीपाकस्य जुहोति ॥ ३० ॥

अग्निनिष्पष्ट्येषा तृतीयार्थे पञ्चम्यर्थे वा द्रष्टव्या । अग्निमुपस-
माधायेत्यादि प्रतिपद्यते ॥ ३० ॥

तत्रैते पक्कहोममन्त्राः—

अग्नये या तिथिस्स्यात् ॥ ३१ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ ३१ ॥

नक्षत्रेभ्यश्च सदैवतेभ्यः ॥ ३२ ॥

अत्र बहुवचनश्रवणात् सर्वेभ्यो नक्षत्रेभ्यः कृत्तिकादिभ्यो होतव्य-
मिति, तथा नक्षत्रदेवताभ्योऽपि सर्वाभ्यः । तत्र मन्त्राः नक्षत्रेष्टिषूपहो-
मत्वेनाऽऽम्नाता(१) वेदितव्याः ॥ ३२ ॥

अत एवाऽऽह—

पुरस्ताच्छ्रोणाया अभिजितस्सदैवतस्य हुत्वा

गां ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ३३ ॥

(२) अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादपादानामधस्ताच्छ्रोणाया अस्ति ।
तस्य ब्रह्मा देवता । अन्यत्सर्वं प्रथमहोमवत् । अत्राऽपि पञ्चदश ग्रासाः
प्रसनीयाः । तथा च सति तिष्ठो नीतयस्सम्पद्यन्ते पर एव तस्यास्स-

१. अग्नये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, इत्यादयः प्रतिनक्षत्रं मन्त्राः पठिताः
तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके द्वितीयानुवाके तेऽग्राऽनुसन्धेयाः ॥

२. See तै. ब्रा. १. ५, २, ३.

ख्याया नियमात् । यच्च पिपीलिकायवमध्ययोः पञ्चावशत्युत्तरशतद्वयमिति, न चैतद्युक्तम्, चान्द्रायणान्तरे पक्षयोश्च द्वावुपवासौ कृतौ भवतः(?) ॥ ३३ ॥

एवं कृते—

तदेतच्चान्द्रायणं पिपीलिकामध्यम् ॥ ३४ ॥

संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् । लुप्तोपमेयम्ः पिपीलिका हि तनुमध्यो-
भयतःस्थूला भवति तद्वदेतदपि ॥ ३४ ॥

विपरीतं यवमध्यम् ॥ ३५ ॥

अमावास्यापक्रमममावास्यान्तमित्यर्थः । अत्र हि पक्षयोश्चोपवासयोः
क्रियमाणयोश्चन्द्रगतिरप्युपसृता भवति ॥ ३५ ॥

अतोऽन्यतरच्चारित्वा सर्वेभ्यः पातकेभ्यः

पापकृच्छुद्धो भवति ॥ ३६ ॥

मुक्तो भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३६ ॥

न केवलं प्रायश्चित्तार्थमेवाऽन्यतरस्य चान्द्रायणस्य चरणम्, किं तर्हि ?

कामाय कामायैतदाहार्यमित्याचक्षते ॥ ३७ ॥

अत्रैकः कामशब्दः कर्मवचनः । अपरो भाववचनः । काम्यमानाय
फलायेत्यर्थः । यद्वा-वीप्सावचनमेतत् । अतश्च सर्वाभिप्रायकमेतदित्युक्तं
भवति ॥ ३७ ॥

तदाह—

यं कामं कामयते तमेतेनाऽऽप्नोति ॥ ३८ ॥

नाऽत्र तिरोहितमस्ति किञ्चित् ॥ ३८ ॥

एतेन वा ऋषय आत्मानं शोधयित्वा पुरा

कर्माण्यसाधयन् ॥ ३९ ॥

कर्माण्यग्रधाधेयादीनि । उक्तं चैतत्-अग्नीनां प्रास्यमानः प्राज्यमा-
त्मानं कुर्वीतेति । किमथमेतत् ? इदानींतना अपि कथं शोधयन्,
ततोऽनुतिष्ठेयुरिति ॥ ३९ ॥

तदेतद्वन्यं पुण्यं पुत्र्यं पौत्र्यं पशव्यमायुष्यं

स्वर्ग्यं यज्ञस्यं सार्वकामिकम् ॥ ४० ॥

‘तस्मै हितम्’ इति तद्धितान्तानां विग्रहः ॥ ४० ॥

नक्षत्राणां द्युतिं सूर्याचन्द्रमसोस्सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति ॥ ४१ ॥

फलार्थवादोऽयम् ॥ ४१ ॥

य उचैनदधीते य उचैनदधीते ॥ ४२ ॥

इति तृतीयप्रश्नेऽष्टमः खण्डः ॥

विद्वत्प्रशंसैषा ॥ ४२ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविधरणे गोविन्दस्वामिकृते
तृतीयप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ॥

अनश्नत्पारायणमपि पापमोचनमिति मत्वाऽऽह—

अथातोऽनश्नत्पारायणविधिं व्याख्यास्यामः ॥

वेदस्य पारं पर्यन्तं निष्ठामयन्ते गच्छन्तीति पारायणम् । तच्चाऽन-
श्नता कर्तव्यमित्यनश्नत्पारायणम् ॥ १ ॥

शुचिवासाः स्याच्चीरवासा वा ॥ २ ॥

चीरं चिरकालिकं जीर्णमित्यर्थः । न चैतावतोपभुक्तं वासोऽभ्यनु-
ज्ञातं भवति । ‘अहतं वाससां शुचिः’ इति नियमात् । समुच्चया-
र्थो वाशब्दः पूर्वस्मिन् । उत्तरत्र तु विकल्पार्थः ॥ २ ॥

हविष्यमन्नमिच्छेदपः फलानि वा ॥ ३ ॥

हविष्यमक्षारलवणम् । यदि मन्येतोपदस्यामीति तदेतद्वेदितव्यम् ।
इतरथाऽनश्नत्त्वविरोधात् ॥ ३ ॥

ग्रामात्प्राचीं वोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य गोम-
येन गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिलमुपलिप्य प्रोक्ष्य
लक्षणमुल्लिख्याऽद्विरभ्युक्ष्याऽग्निमुपसमाधाय स-
म्परिस्तीर्यैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् ॥ ४ ॥

उपनिष्कम्य शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्ते प्रोक्ष्य लक्षणमुज्ज्वल्य स्थ-
ण्डिलं कृत्वेत्यर्थः । सम्परिस्तीर्याऽऽज्यं विलाप्यात्पुय । नाऽत्र दार्विहो-
मिकं तन्त्रं विद्यते ॥ ४ ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा प्रजापतये स्वाहा वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यः स्वयम्भुव ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्यो
ऽथर्वभ्यश्श्रद्धायै प्रज्ञायै मेधायै श्रियै ह्रियै सवित्रे
सावित्र्यै सदसस्पतयेऽनुमतये च हुत्वा वेदादिमा-
रभेत सन्ततमधीयीत नाऽन्तरा व्याहरेन्न चाऽन्त-
रा विरमेत् ॥ ५ ॥

व्याहरणमवैदिकशब्दोच्चारणम् । विरामोऽवसानम् । अन्तरा
स्वाध्यायमध्ये । सन्ततविधानादेव सिद्धे अन्तरा विरमणनिषेधात् नैमि-
त्तिकेऽनध्यायेऽग्न्युत्पातादावध्ययने दोषो नास्तीति गम्यते । नित्याध्य-
यनानां सन्ध्योपासनादीनां च पूर्वमेवाऽवगन्तुं शक्यत्वात् तत्परिहरणे-
नाऽपि सङ्कल्प उपपद्यते ॥ ५ ॥

अत्राऽन्यथाकरणे प्रायश्चित्तमाह—

अथाऽन्तरा व्याहरेदथाऽन्तरा विरमेत्त्रीन् प्रा-
णानायम्य वृत्तान्तादेवाऽऽरभेत ॥ ६ ॥

अथ यदीत्यर्थः । आयमनमातमनम् । वृत्तान्तात् स्थितादुत्तरतः ॥ ६ ॥
चिरकालेनाऽप्यप्रतिभायां किं कर्तव्यमित्याह—

अप्रतिभायां यावता कालेन न वेद तावन्तं
कालं तदधीयीत स यज्जानीयात् ॥ ७ ॥

व्यवहितमपि यत्प्रत्यभात्तदधीयीतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्राऽप्यशक्तौ कथम् ?

ऋक्तो यजुष्टसामत इति ॥ ८ ॥

विजानीयादिति शेषः । ऋच्यप्रतिभातायामृगन्तरमधीयीतेत्यर्थः ।
एवं यजुषि साम्नि च ॥ ८ ॥

तत्राऽप्यप्रतिभायाम्—

तद्वाक्यं तच्छब्दसं तद्देवतमधीयीत ॥ ९ ॥

ऋचश्चेन्न प्रतिभान्ति तद्ब्राह्मणमधीयीत । तत्प्रतिभायां पुनर्मन्त्रमेव ।
तच्छ्रुत्वा तद्वैद्यं तत्तदार्थमधीयीत ॥ ६ ॥

द्वादश वेदसंहिता अधीयीत यदनेनाऽनध्यायेऽधी-
यीत यदुरवः कोपिता यान्यकार्याणि भवन्ति
ताभिः पुनीते शुद्धमस्य पूतं ब्रह्म भवति ॥ १० ॥

द्वादशेत्यत्र ऋग्यजुषेष्ण्वत्यध्याहार्यम् । संहिताग्रहणं च पदक्रमनि-
वृत्त्यर्थम् । तथा च शौनकः—'अथैके प्राहुरनुसंहितं तत्पारायणं प्रवचनं
प्रशस्तम्' इति । ताभिस्संहिताभिर्द्वादशभिः द्वादशकृत्वोऽध्यस्ताभिः पु-
नीते । कस्मात् ? अनध्यायाध्ययननिमित्तात् गुरुकोपनिमित्तादकार्यक-
रणनिमित्ताच्च ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं सञ्चयः ॥ ११ ॥

ब्रह्मभिर्हि द्वादशभिः पारायणैः पृते सञ्चयः निश्चयेयसस्य भव-
ति ॥ ११ ॥

अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिरुश-
नसो लोकमवाप्नोति ॥ १२ ॥ अपरा द्वादश वेदसं-
हिता अधीत्य ताभिर्वृहस्पतेर्लोकमवाप्नोति ॥ १३ ॥
अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिः प्रजापते-
र्लोकमवाप्नोति ॥ १४ ॥ अनश्नन्संहितासहस्रमधी-
त्य ब्रह्मभूतो विराजो ब्रह्म भवति ॥ १५ ॥

संहितासहस्रं सहस्रकृत्व इत्यर्थः ॥ १२-१५ ॥

संवत्सरं भैक्षं प्रयुञ्जानो दिव्यं चक्षुर्लभते ॥ १६ ॥

भैक्षमिति क्रियाविशेषणम् । प्रयुञ्जानः पारायणमिति शेषः । दिव्यं
चक्षुर्दूरदर्शनम् ॥ १६ ॥

षण्मासान्यावकभक्षश्चतुरो मासानुदकसक्तुभक्षो
द्वौ मासौ फलभक्षो मासमन्त्रभक्षो द्वादशरात्रं
वाऽप्राश्नन् क्षिप्रमन्तर्धीयते ज्ञातीन्पुनाति सप्ताऽवरा-
न्सप्त पूर्वाणात्मानं पञ्चदशं प्रङ्क्तिं च पुनाति ॥ १७ ॥

प्राश्नचित्यत्राऽकारप्रश्लेषः कर्तव्यः अप्राश्नन्निति । पराचीनं वा पारा-
यणं प्रयुज्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

तामेतां देवनिश्श्रेयणीत्याचक्षते ॥ १८ ॥

निश्श्रेयणी निश्श्रेयसहेतुः । निश्श्रेयसस्य संश्रयः सोपानमिति या-
वत् ॥ १८ ॥

निश्श्रेयसहेतुत्वं दशयति—

एतया वै देवा देवत्वमगच्छन्नुषय ऋषित्वम् ॥

अथेदानीमनश्नत्पारायणारम्भकालत्वेनाऽहारावयवानाह—

तस्य ह वा एतस्य यज्ञस्य त्रिविध एवाऽऽरम्भकालः प्रात-
स्सवने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मे वाऽपररात्रे ॥ २० ॥

अतश्च होमा एतेष्वेव कालेषु कर्तव्याः ॥ २० ॥

साम्प्रतं गुरुपर्वकमद्वारेण प्रशंसामाह—

तं वा एतं प्रजापतिस्सप्तऋषिभ्यः प्रोवाच सप्तर्षयो
महाजज्ञवे महाजज्ञुर्ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः ॥ २१ ॥

इति तृतीयप्रश्ने नवमः खण्डः ॥ ६ ॥

यस्मान्महाजज्ञुः ब्राह्मणेभ्यः एतमनश्नत्पारायणविधिं प्रोवाच तस्मा-
त्तेषामेवाऽत्राऽधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोरिति ॥ २१ ॥

इति बोधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
तृतीये नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ॥

पञ्चविधो धर्मो व्याख्येयतया प्रकान्तः तत्र चतुर्विधः—

उक्तो वर्णधर्मश्चाऽऽश्रमधर्मश्च ॥ १ ॥

अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा ॥ २ ॥

लिप्यत इति शेषः । अयमिति प्रत्यक्षं शरीरिणं क्षेत्रज्ञं व्यपदिशति ।

अतश्च परमात्मा न लिप्यते । पुरुषः पुरिशयः पूरयतेर्वा । तस्मात् स्त्रियोऽपि लिप्यन्ते ॥ १, २ ॥

याप्यं भाव्यं पापमिति यावत्, तद्दर्शयति—

मिथ्या वा चरत्ययाज्यं वा याजयत्यप्रतिग्राह्यस्य
वा प्रतिगृह्णात्यनाइयान्नस्य वाऽन्नमश्नात्यचरणीयेन
वा चरति ॥ ३ ॥

प्रदर्शनमेतदन्येषामपि पापानाम् । मिथ्या अथवाद्वैष्टार्थस्य कर्मणः आत्मनो लाभपुजायं चरणमित्यादि । अचरणीयमकर्तव्यं प्रतिषिद्धमित्यर्थः । यदत्र पुनरुक्तमिव लक्ष्यते तत् द्वैष्टार्थम्, स्वभावो ह्येष आचार्यस्य । अथ वा—आपद्विषयेऽनुज्ञातस्याऽप्ययाज्ययाजनादेः प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । तत्राऽपि प्रथमकल्पितचतुर्भागः कर्तव्यः उशनसो वचनात् । आपद्विहितैः कर्मभिरापादयन्तीत्यापदस्तेषां प्रायश्चित्तचतुर्भागं कुर्यात्, इति ॥ ३ ॥

याप्येन कर्मणा लिप्यत इत्युक्तम्—

तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति ॥ ४ ॥

मीमांसन्ते इति शेषः । तत्र पूर्वपक्षो न कुर्यादिति ॥ ४ ॥

कुतः ?

न हि कर्म क्षीयते इति ॥ ५ ॥

इतिशब्दो हेतौ । फलप्रदानमन्तरेण पापस्य कर्मणः क्षयाभावादित्यर्थः । आत्मसंस्थत्वात्कर्मणो जलसंस्थस्येव लवणस्य नाशो नाऽस्तीति ॥ ५ ॥

कुर्यात्त्वेव ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । कथं कर्मणः क्षय इति चेत्, प्रायश्चित्तेन कर्म क्षीयत इति वदामः । यथा सर्पदंशनलक्षणस्य कर्मणो मरणपर्यन्तस्य मन्त्रौषधादिना विनाशो दृश्यते, तद्वदस्याऽपि प्रायश्चित्तेनेत्यभिप्रायः, आगमगम्यत्वादुत्पत्तेस्तन्नाशस्य च । किञ्च तत्फलभोग एवाऽयम्, यदिदं तपः । अल्पकालपरिसमाप्तमित्येतावत् । यथा दीर्घकालोपभोग्यस्य व्याधेरल्पदुःखानुभवरूपेण भेषजादिना क्षयो भवत्येवमस्याऽप्यागमगम्यत्वादेव । तस्मात्कुर्यादेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शुभ्रकर्तृ न कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ तदागमं दर्शयति—

(१) पुनस्तोमेन यजेत पुनस्सवनमायन्तीति
विज्ञायते ॥ ७ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

(२) सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्व-
मेधेन यजत इति ॥ ८ ॥ (३) अग्निष्टुता वाऽभिशास्य-
मानो यजेतेति च ॥ ९ ॥

विषयव्याख्यर्थमनेकोदाहरणम् । पुनस्सवनं पुनर्यागः । नष्टाधिकार-
तत्समाधाने सत्येतदुपपाद्यते । सर्वग्रहणाद्विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानि-
मित्तस्याऽपि । तरणं क्षपणं । विज्ञायते प्रतीयते । उभयाभावेऽपि जन्मा-
न्तरकृतपापप्रदर्शनार्थमभिशास्यमान इत्युक्तम् ॥ ७-९ ॥

अधुना पापनिवर्हणोपायानाह—

तस्य निष्कयणानि जपस्तपो होम उपवासो दानम् ॥ १० ॥

निष्कयणं शोधनं याप्यस्य कर्मणः । यथा कंसादिगतस्य मलस्य
भस्मादि । जपो मानसो वाचिकश्च । स च वक्ष्यमाणस्योपनिषदादेर्म-
न्त्रगणस्य । तपश्चाऽर्हिसादि यद्वक्ष्यते (सू० १४) । होम आत्मीयद्रव्यस्य
देवतोद्देशपूर्वकोऽग्नौ प्रक्षेपः । उपवास इन्द्रियसंयमः । दानमात्मीयस्य
द्रव्यस्य पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥ १० ॥

जप इत्युक्तम्, तत्राऽऽह—

उपनिषदो वेदादयो वेदान्ताः सर्वच्छन्दस्सु संहिता
मधून्घममर्षणमथर्वशिरो रुद्राः पुरुषसूक्तं राजनरौ-
हिणे सामनी बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्महानामन्यो म-
हावैराजं महादिवाकीर्त्य ज्येष्ठसाम्नामन्यतमं बहि-
ष्पवमानं कूटमाण्ड्यः पावमान्यः सावित्री चेति
पावनानि ॥ ११ ॥

१. 'पुनस्तोमेनेष्टा' इति क. पुस्तके गौतमीये धर्मसूत्रे च पाठः ।

२. ४०० तै० सं० ३. १२. २.

३. अयमपि सोमयागविशेष एकदिनसाध्यः ।

उपनिषदाः वेदसंहितारहस्यानि । वेदादयः ऋग्यजुषयोरनुवाकादिः । सामानां सामवर्गादिः । वेदान्ता रहस्यमन्त्राश्च ब्राह्मणानि च । सर्वच्छन्दस्सु सर्वप्रवचनेषु संहिताः, न पदानि क्रमो वा । मधूनि 'मधु वाता' इति मधुशब्दयुक्तानि यजूंषि । अघमर्षणं (१) 'ऋतं' इति तृचम् । अथर्वशिरोऽथर्वणं प्रसिद्धम् । रुद्राः 'नमस्ते रुद्र' इति प्रश्नः । पुरुषसूक्तं प्रसिद्धम् । राजनरौहिणे सामनी 'इन्द्रं नरः' इत्यस्यामृचि गीते । बृहत् 'त्वामिद्धि' इत्यस्याम् । रथन्तरं 'अभि त्वा' इति । पुरुषगतिः 'अहमस्मि' इत्यस्याम् । महानाम्न्यो 'विदा मघवन' इत्येता ऋचः । आसूत्पन्नानि वा सामानि । महावैराजं 'पिबा सोमम्' इत्यस्याम् । महादिवाकीर्त्ये (२) विद्मद् बृहत्पिबतु इत्यस्याम् । ज्येष्ठसामानि 'शं नो देवीः' 'चित्रं देवानाम्' इत्यनयोः । वहिष्पवमानम् 'उपास्मै' इत्यासु । कूश्माण्ड्या 'यहेवा' आच्छिद्रकोऽनुवाकः । पावमान्यः 'स्वादिष्टया' इत्यृचः । सावित्री तु प्रसिद्धा । चशब्दाच्छुद्धवत्यादि । इतिशब्देन प्रकारवाचिना खिलेषु पठितं शिवसङ्कल्पादि गृह्यते ॥ ११ ॥

(३) उपसन्नयायेन पयोव्रतता शाकभक्षता फलभक्षता मूलभक्षता प्रसृतयावको हिरण्यप्राशनं घृतप्राशनं सोमपानमिति मेध्यानि ॥ १२ ॥

उपसन्नयायः आराग्रा परोवरीयसी वा । प्रसृतयावको व्याख्यातः । इतिकरणेनैवंप्रकारं पञ्चगव्यादि परिगृह्यते ॥ १२ ॥

सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः स्रवन्त्यः सरितः पुण्या
हृदास्तीर्थान्यृषिनिकेतनानि गोष्ठक्षेत्रपरि-
क्कन्दा इति देशाः ॥ १३ ॥

शिलोच्चयाः शिलानामुच्चयाः पर्वता इत्यर्थः । स्रवन्त्यो नद्यः । हृदा हृदतेः शब्दकर्मणः हृदतेर्वा शीतभावकर्मणः । अचू पृषोदरादिः । श्रीपुष्करादयः । इतः प्रभृति पुण्यानुसन्धानात् पूर्वत्राऽपुण्या अपि

१. See. P. १६७ । २. 'सा नो' इत्यस्याम् इति ल. पु. पाठः ।

३. सोमयागे उपसन्नामकेऽसिन्निधौ दीक्षितस्य व्रतग्रहणमाग्नातम् । तत्र कल्पद्वयम्—आराग्रा परोवरीयसीति । अल्पशः आरम्भः क्रमशो वृद्धिरित्याराग्रा । अर्थात् आरम्भदिनेऽल्पं पय आदिकं भक्षयेत् । प्रतिदिनं च क्रमशो वर्धयेदित्याराग्रा । तद्विपरीता परोवरीयसी तन्यायेनाऽत्रापि व्रतकल्पो विकल्पेन वादितव्य इत्यर्थः ॥

पर्वतादयोऽभ्यनुज्ञायन्ते । ऋषिनिकेतनानि ऋषिनिवासाः ऋष्या-
श्रमाः । क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् । परिष्कन्दा देवालयः गुह्यावासप्रदेशः । इति
शब्दादभ्यन्यारादयः ॥ १३ ॥

अथैतानि तपांसि—

अहिंसा सत्यमस्तैन्यं सवनेषूदकोपस्पर्शनं गुरुशु-
श्रूषा ब्रह्मचर्यमधश्चयनमेकवस्त्रताऽनाशक
इति तपांसि ॥ १४ ॥

तपांसि तपोहेतवः । सवनं पूर्वार्द्धमध्यन्दिनापराह्णाः । इतिशब्दो
देवद्विजपूजार्थः ॥ १४ ॥

उक्तं दानम्, तस्य साधनमाह—

हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिला घृतमन्न-
मिति देयानि ॥ १५ ॥

एतानि प्रसिद्धानि । इतिशब्दाद्रजतोपानच्छत्राण्यपि गृह्यन्ते ॥ १५ ॥

संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतुर्विंश-
त्यहो द्वादशाहृषडहस्त्रयहोऽहोरात्र-
मेकाह इति कालाः ॥ १६ ॥

एकं च तदहः एकाहः केवलम् । इतिशब्दात् केवलाऽपि रात्रिः ॥ १६ ॥

आनन्त्यात् पापानां प्रतिपापं प्रायश्चित्तोपदेशोऽप्यशक्य इति म-
त्वाऽऽह—

एतान्यनादेशे क्रियेरन्नेनस्सु गुरुषु गुरूणि लघुषु
लघूनि ॥ १७ ॥

विकल्पेनेति वाक्यशेषः । एतानि जपादीन्यनादेशे यानि प्रायश्चित्त-
त्तान्यन्यतोऽनुपदिष्टानि । यथाऽऽह—

‘अग्निं कार्ष्णायसीं दद्यात्सपे हत्वा द्विजोत्तमः’ इति ।

तत्र विकल्पेनतानि कर्तव्यानि—कचिजपः कचित्तपः कचिद्दानं क-
चित्सर्वाणीति । गुरुत्वं चैनसोऽभिसन्ध्याद्यपेक्षया । आह चाऽऽपस्त-

म्बः—‘यः प्रमत्तो हन्ति प्राणं दोषफलं, सह सङ्कल्पेन भूयः, एवमन्ये-
ष्वपि दोषवत्सु कर्मसु’ इत्यादि ॥ १७ ॥

(१) कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्राय-
श्चित्तिः सर्वप्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

प्रायश्चित्तानि० ॥

उक्तो वर्णधर्मश्चाऽऽश्रमधर्मश्च ॥ १० ॥ अथाऽतोऽ-
नश्नत्पारायणाविधिम् ॥ ९ ॥ अथाऽतश्चान्द्रायणस्य
॥ ८ ॥ अथ कूडमाण्डैर्जुहुयात् ॥ ७ ॥ अथ कर्मभि-
रात्मकृतैः ॥ ६ ॥ अथाऽतः पवित्रातिपवित्रस्य ॥ ५ ॥
अथ यदि ब्रह्मचार्यव्रत्यमिव चरेत् ॥ ४ ॥ अथ वान-
प्रस्थद्वैविध्यम् ॥ ३ ॥ यथो एतत्षणिनवर्तनीति ॥ २ ॥
अथ शालीनयायावरचक्रचरधर्मकाङ्क्षिणाम् ॥ १ ॥

इति तृतीयप्रश्ने दशमः खण्डः ॥

अनादेश इत्यनुवर्तत इति केचित् । इतिकरणात्पराकोऽपि । पाप-
गुरुलघुत्वापेक्षया एतेषां व्यस्तसमस्तकल्पना ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बौधायनधर्मविवरणे
तृतीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः ॥
तृतीयप्रश्नस्समाप्तः ॥

अथ चतुर्थः प्रश्नः ॥

पुनरपि प्रायश्चित्तविषयैव कथा प्रस्तूयते—

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथक्पृथक् ।

तेषु तेषु च दोषेषु गरीयांसि लघूनि च ॥१॥

नानार्थानि नानाप्रयोजनानि पृथक्पृथगनुष्ठातव्यानि न पुनर्देशकालादितन्त्रतया तन्त्रेणेति । न केवलं प्रयोजननानात्वेन पृथगनुष्ठानम् । किं तर्हि गरीयस्सु गरीयांसि, न हि त्रिरात्रोपवासेनैव एकरात्रोपवासेन नश्यति । सोऽपि त्रिरात्रोपवासेनैव नाशयितव्य इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

यद्यत्र हि भवेद्युक्तं तद्धि तत्रैव निर्दिशेत् । भूयो-

भूयो गरीयस्सु लघुष्वल्पीयसस्तथा ॥ २ ॥

यद्यत्रेति देशकालवयश्शक्त्यादीनपेक्ष्य कचिन्नानार्थानां गुरुलघूनामपि तन्त्रता भवतीत्येतदनेन कथ्यते ॥ २ ॥

लघूनीत्युक्तं तत्राऽऽह—

विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् समाचरेत् ॥३॥

श्रुतिस्मृतिशिष्टागमादि शास्त्रं तत्र दृष्टो विधिः, स च प्राणायामेषु प्रतीक्षितव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अधुना प्रायश्चित्तविषयानाह—

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् । बाहुभ्यां

मनसा वाचा श्रोत्रत्वग्घ्राणचक्षुषा ॥ ४ ॥

एतेषु समसंख्याकानेव प्राणायामान् चरेदि(१)त्यभ्याहारः ॥ ४ ॥

मनु चक्षुश्श्रोत्रमनोभिरित्यसंयुक्तैरेव पापं कर्तुं शक्यते त्वक्पादबाहुपस्थघ्राणैस्त्वन्यसंयुक्तैरेव । वाचा पापमित्यन्यस्मिन् श्रुतवत्येव । अतो विषमसमीकरणमन्याव्यमिति मत्वाऽऽह—

अथ वा चक्षुश्श्रोत्रत्वग्घ्राणमनोव्यतिक्रमेषु

त्रिभिः प्राणायामैश्शुद्ध्यति ॥ ५ ॥

एतेषु त्रिभिरितिवचनानुपस्थादिष्वधिक्यं गम्यते । प्राणायामप्रवृत्तेनाऽपि पयोव्रततादयो नियमा अनुसरणीयाः ॥ ५ ॥

अथेमान्यपराणि प्राणायामनिमित्तानि—

**शूद्रान्नस्त्रीगमनभोजनेषु केवलेषु पृथक्पृथक् । सप्ता-
हं सप्त सप्त प्राणायामान् धारयेत् ॥ ६ ॥**

शूद्रान्नभोजने शूद्रस्त्रीगमने इति पदयोजना । शूद्रान्नशब्दश्च शूद्राह-
तस्य शूद्रस्पृष्टस्याऽन्नस्य चोपलक्षणार्थः । एवं च सति शूद्रस्त्रीगमने-
न सह बहुवचनोपपत्तिः । केवलग्रहणात् प्रत्येकं प्रायश्चित्तम् । पृथग्ग्र-
हणादेकस्मिन्नपि प्रतिकर्माभ्यासः । ननु—‘शूद्रान्नस्त्रीगमनभोजनेष्ववलि-
ङ्गाभिर्वाहणीभिरप उपस्पृशेत्’ इत्युक्तम् । नैव दोषः, आतिदेशिकविषय-
त्वात्तस्य । किं तदातिदेशिकं शूद्रत्वम् ? इदं तत्—

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते ध्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ इति ॥

‘अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयश्शूद्रसधर्माणो भवन्ति’ इति च ।
तस्माददोषः ॥ ६ ॥

**अभक्ष्याभोज्यापेयानाद्यप्राशनेषु तथाऽपण्यविक्र-
येषु मधुमांसघृततैलक्षारलवणावरान्नवर्जेषु यच्चा-
न्यदप्येवं युक्तं द्वादशाहं द्वादश द्वादश प्राणायाम-
मान् धारयेत् ॥ ७ ॥**

अत्राऽनाद्यशब्दो वात्यीये अनगनीये वा द्रष्टव्यः । यथाश्रुतार्थग्रहणे
सत्यभक्ष्यशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अपण्यान्यश्वादीनि मधुमांसादिव-
र्जितानि । घृतग्रहणं क्षीरादेरपि पर्युदासप्राप्त्यर्थम् । एतेषु हि दोषग-
रिमा विद्यते ।

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

ज्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

इति वसिष्ठवचनात् । यच्चाऽन्यदित्यप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहादेरुपलक्षणा-
र्थम् । एवंयुक्तं एवंविधमित्यर्थः ॥ ७ ॥

**पातकपतनीयोपपातकवर्जेषु यच्चाऽन्यदप्येवंयुक्तम-
र्धमासं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥ ८ ॥**

पातकपतनीयवर्जेषु यच्चाऽन्यदप्येवंयुक्तं द्वादश
द्वादशाहान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥ १॥

पातकं ब्रह्महत्यादि पतनीयं तत्समानमुपपातकं गोवधादि तद्वर्जि-
तेषु जातिभ्रन्शकरादिषु एतत्प्रायश्चित्तम् ॥ ८, ९ ॥

पातकवर्जेषु यच्चाऽन्यदप्येवंयुक्तं द्वादशाऽर्धमासान्
द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥ १० ॥

यच्चाऽन्यदपीत्यनृतुगमनाभ्यासो गृह्यते । तच्च महापातकातिदेशिकं
कर्म । द्वादशाऽर्धमासाः षणमासाः । सर्वत्र गुरुलघुनोस्सहोपादाने गुरु-
लघुनोरभ्यासापेक्षयैव मतिपूर्वाद्यपेक्षया वा निमित्तं द्रष्टव्यम् । अन्यथा
विषमसमीकरणप्रसङ्गात् ॥ १० ॥

अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादश द्वादश प्राणायामान्
धारयेत् ॥ ११ ॥

योगनिष्ठस्याऽमात्यान्तनिर्गुणब्राह्मणवधादोवेव महापातकानि प्रस-
क्तानि । तेष्वेव भ्रणहत्याऽप्यन्तर्भवति ॥ ११ ॥

ऋतुमत्याः कन्याया अप्रदाने भ्रूणहत्यातुल्यदोषो भवतीत्येतद्वक्तु-
कामः कन्यादानप्रकरणमारभते—

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥ १२ ॥

गुणवते विद्याचारिवन्धुशीलसम्पन्नाय नग्निका वस्त्रपरिधाना-
भावेऽपि लज्जाशून्या, गुणहीनाय सर्वगुणाभावेऽपि कतिपयगुणसम्प-
न्नाय, नोपरुन्ध्यादिति रजोदर्शनात्प्रागेव दद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदतिक्रमे दोषमाह—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यः कन्यां न प्रयच्छति । स

तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥ १३ ॥

यतश्चैतदेवं तत ऋतुमत्तायाः प्रागेव दद्यादित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

किं सर्वत्रैतावदेव ? नेत्याह—

न याचते चेदेवं स्याद्याचते चेत्पृथक्पृथक् । एकैक-

स्मिन्दृतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत् ॥ १४ ॥

न याचते न प्रार्थयते चेत् कश्चिदपि ॥ १४ ॥

तत्र प्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—

(१) त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काक्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥ १५ ॥

सादृश्यं जातिगुणादिभिः ॥ १५ ॥

अत एवाऽऽह—

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ॥ १६ ॥

गुणा अभिजनादयो न जातिः ॥ १६ ॥

एवं स्वयंवरं परिसमाप्याऽधुना कन्यादानविषय एवाऽऽशङ्कानि-
वृत्त्यर्थमन्यदुच्यते—

बलाच्चेत्प्रहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता । अन्य-

स्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ १७ ॥

प्रहरणं मैथुनार्थमाकर्षणम् । न तु क्षतयोनित्वापादनं, तथा च सति
संस्कार एव नाऽस्ति ॥ १७ ॥

निसृष्टायां हुते वाऽपि यस्यै भर्ता श्रियेत सः । सा

चेदक्षतयोनिस्स्याद्गतप्रत्यागता सती ॥ पौनर्भवेन

विधिना पुनस्संस्कारमर्हति ॥ १८ ॥

निसृष्टा उदकपूर्वं प्रप्ता । हुते वाऽपि होमेऽपि निर्वृत्ते भर्ता वोढा
यदि श्रियते, सा चेत् भार्या अक्षतयोनिः अस्पृष्टमैथुना स्यात् गतप्र-
त्यागता ॥ १८ ॥

भर्तृविषय एव किञ्चिदुच्यते—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमती यो भार्या नाऽधिगच्छति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥ १९ ॥

यथा गर्भप्रध्वंसने भ्रूणहत्या भवति तथा तत्प्रागभावेऽपि, अविशे-
षादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।
पितरस्तस्य तन्मासं तस्मिन् रजसि शेरते ॥ २० ॥
ऋतुगमनातिक्रमनिन्दैषा ॥ २० ॥

ऋतौ नोपैति यो भार्यामृतौ यश्च गच्छति ।
तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति ॥ २१ ॥
त्रयाणामपि भ्रूणहत्यादोषस्तुल्यः सत्पुत्रोत्पत्तिनिरोधात् ॥ २१ ॥

भर्तुः प्रतिनिवेशेन या भार्या स्कन्दयेदुतम् ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं निर्धमेद्गृहात् ॥ २२ ॥

प्रतिनिवेशः प्रतिकूलता अनिच्छा वा । स्कन्दयेत् गमयेत् शोषयेद्वा
भर्तृद्वेषाद्रज औषधादिभिश्शोषयन्तीमित्यर्थः । ग्राममध्ये जनसन्निधौ नि-
र्धमेत् प्रस्थापयेत् त्यजेत् । ऋत्वतिक्रमे भर्तुर्यथा भ्रूणहत्या तथाऽस्या
अपीति निन्दैषा ॥ २२ ॥

ऋतुगमनातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह—

(१) ऋतुस्नातां न चेद्गच्छेन्नियतां धर्मचारिणीम् ।
नियमातिक्रमे तस्य प्राणायामशतं स्मृतम् ॥ २३ ॥
नियमातिक्रमः ऋतुगमनातिक्रमः । ऋत्वतिक्रमो वा । ऋज्वन्यत् २३

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा ।
पवित्रपाणिरासीनो ब्रह्म नैत्यकमभ्यसेत् ॥ २४ ॥

पवित्राणि पुरुषसूक्तादीनि । शरीरस्याऽहर्निशं पापसंचयोऽवश्यं
भवतीति मत्वा नैत्यकं ब्रह्माऽभ्यसेदित्युक्तम् ॥ २४ ॥

किञ्च—

आवर्तयेत्सदा युक्तः प्राणायामान् पुनः पुनः ।
आकेशान्तान्नखाग्राञ्च तपस्तप्यत उत्तमम् ॥
निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निश्च जायते ।
तापेनाऽऽपोऽधिजायन्ते ततोऽन्तश्शुद्धयते त्रिभिः ॥

१. एतत्प्रकरणस्थानि १५-१८. २०. २३. सूत्राणि मानववासिष्ठैः संबदन्ति ।

सू० ध० ३५

कोष्ठे वायुर्जायते । वायोरग्निः । अग्नेरापः । तैस्त्रिभिरन्तस्सूक्ष्म-
शरीरं शुद्ध्यति ॥ २५ ॥

आवर्तयेत् सदा युक्त इत्युक्तम्, तत्प्रसङ्गादिदमाह—

योगेनाऽऽवाप्यते ज्ञानं योगो धर्मस्य लक्षणम् ।

योगमूला गुणास्सर्वे तस्माद्युक्तस्सदा भवेत् ॥ २६ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः, तथोक्तम्—

प्राणायामास्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।

तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ इति ॥

स एव धर्मस्य लक्षणं हेतुः धर्मोऽपूर्वम् । योगमूलाः योगकारणकाः
गुणा रूपादयः ॥ २६ ॥

अथ प्राणायामावयवभूतानां प्रणवव्याहृतीनां प्रशंसा—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

प्रणवो व्याहृतयश्चैव नित्यं ब्रह्म सनातनम् ॥

प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।

त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २७ ॥

पर्यवस्थिताः परिसमाप्ताः व्याहृतयस्सप्त ॥ २७ ॥

एवमवयवशः प्राणायामास्तुत्वा तस्य सङ्क्षेपतो लक्षणं करोति—

सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥

अनिर्दिष्टविषये प्राणायामोऽपि प्रायश्चित्तमुच्यते इत्याह—

सव्याहृतिकास्सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि

भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ २९ ॥

अपिशब्दार्त्तिकं पुनरन्यानि गम्यते ।

एतदाद्यं तपश्च्रेष्ठमेतद्धर्मस्य लक्षणम् । सर्वदो-

षोपघातार्थमेतदेव विशिष्यते एतदेव विशिष्य-

त इति ॥ ३० ॥

इति चतुर्थं प्रथमः खण्डः ॥

दोषाः पापानि ॥ २८-३० ॥

इति गोविन्दस्वामिकृते बौधायनीयधर्मविवरणे
चतुर्थप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथक्पृथक् ।

तेषु तेषु च दोषेषु गरीयांसि लघूनि च ॥ १ ॥

यद्यत्र हि भवेद्युक्तं तद्वि तत्रैव निर्दिशेत् ।

भूयो भूयो गरीयस्सु लघुष्वल्पीयसस्तथा ॥ २ ॥

विधिना शास्त्रदृष्टेन प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ।

प्रतिग्रहीष्यमाणस्तु प्रतिगृह्य तथैव च ॥ ३ ॥

ऋचस्तरत्समन्द्यस्तु चतस्रः परिवर्तयेत् ॥ ४ ॥

(१)अभोज्यानां तु सर्वेषामभोज्यान्नस्य भोजने ।

ऋग्भिस्तरत्समन्दीयैर्मार्जनं पापशोधनम् ॥ ५ ॥

प्रायश्चित्तेषु भूयो विधिना व्याख्यातमेतत् । पुनर्वचनप्रयोजनम्—
पूर्वाध्यायनिर्दिष्टेषु प्रायश्चित्तेष्विह वक्ष्यमाणेषु यानि समानि तान्यवि-
रोधीनि समुच्चीयन्ते, विरोधीनि तु विकल्पयन्ते । प्रतिग्रहीष्यमाण-
स्त्विति अप्रतिग्राह्यमिति शेषः । परिवर्तनमावर्तनम् । ऋचः 'तरत्स-
मन्द्योऽस्त्विति केचित्पठन्ति । तरत्समन्दीत्यादिभिरेव मार्जनं उदकाक्ष-
लिना शिरस्थभिषेकः ॥ १-५ ॥

भ्रूणहत्याविधिस्त्वन्यः तं तु वक्ष्याम्यतः परम् ।

विधिना येन मुच्यन्ते पातकेभ्योऽपि सर्वशः ॥ ६ ॥

अथमन्यो भ्रूणहत्याविधिरित्यर्थः । तमावेष्टयति-विधिना येनेति ॥ ६ ॥

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा ।

जपेदधमर्षणं युक्तः पयसा द्वादश क्षपाः ॥ ७ ॥

१. अभोज्यानां तु सर्वेषां मार्जनं पावनं स्मृतम् ॥ इत्येव सूत्रपाठो व्याख्यान-
पुस्तकेषु, व्याख्याऽप्येतत्पाठानुकूलैव ॥

जपेदिति प्राणायामादिषु प्रत्येकं संबध्यते । अत एव न तेषां समु-
च्ययः । युक्तो ब्रह्मचर्यादिभिः, योगयुक्तो वा । पयसा वर्तमानः द्वादश-
रात्रीनैरन्तर्येण जपेत् ॥ ७ ॥

त्रिरात्रं वायुभक्षो वा क्लिन्नवासाऽऽप्लुतशुचिः ॥८॥

क्लिन्नवासाः आर्द्रवासाः ॥ एवंभूतो वा पूर्वोक्तानामन्यतमं त्रिरात्रं
जपेत् । शक्त्यपेक्षयाऽसौ विकल्पः ॥ ८ ॥

प्रतिषिद्धांस्तथाऽऽचारानध्यस्याऽपि पुनः पुनः ।

वारुणीभिरुपस्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यत इति ॥ ९ ॥

अध्यस्य निश्चित्य । अपिशब्दात् कृत्वा च । प्रतिषिद्धाचाराः भस्मके-
शादिष्ववस्थानादयः । उपस्पर्शनमुदकाञ्जलिना शिरस्यभिषेकः ॥ ९ ॥

अथाऽवकीर्ण्यमावास्यायां निश्यग्निमुपसमाधाय
दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कृत्वा द्वे आज्याहुती जुहोति
“कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम कामाय स्वा-
हा । कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि काम का-
माय स्वाहे”ति ॥१०॥ हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्य-
ङ्ङग्निमुपतिष्ठेत्—“सं मा सिञ्चन्तु मरुतस्समिन्द्रसं
बृहस्पतिः । सं माऽयमग्निस्सिञ्चत्वायुषा च बलेन
चाऽऽयुष्मन्तं करोत मे”ति । प्रति हाऽस्मै मरुतः प्रा-
णान् दधति प्रतीन्द्रो बलं प्रति बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसं
प्रत्यग्निरितरत्सर्वं सर्वतनुर्भूत्वा सर्वमायुरेति । त्रि-
रभिमन्त्रयेत् । त्रिषत्या हि देवा इति विज्ञायते ॥

दार्विहोमिकीमित्यत्राऽऽज्यसंस्कारमात्रं न पुनःस्थालीपाकप्रयोगोऽपि
प्रयताञ्जलिः सम्पुडिताञ्जलिः कवातिर्यङ्ङ् नाऽत्यन्ताभिमुखो नाऽपि पृष्ठतः
कुर्वन् । उक्तमेतत् ‘कवातिर्यङ्ङिङ्गोपतिष्ठेत् नैनं प्रत्यङ्गं पराङ्’ इति ।
अभिमन्त्रणमभिवीक्ष्याऽभिवर्द्धनं, त्रिषत्या हि देवा इति विज्ञायते ॥१०, ११॥

योऽपूत इव मन्येत आत्मानमुपपातकैः । स हुत्वैतैन

विधिना सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ १२ ॥

उपपातकप्रायश्चित्तं कृतेऽपि मनसो यद्यलाघवं भवति तदाऽनेन

प्रायश्चित्तेनाऽधिक्रियते एतेनैव विधिना सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते । विधि-
नेत्यभिमन्त्रणान्तरमाह । वरोऽपि दक्षिणेति ॥ १२ ॥

अपि वाऽनाद्यापेयप्रतिषिद्धभोजनेषु दोषवच्च कर्म
कृत्वाऽभिसन्धिपूर्वमनभिसन्धिपूर्वं वा शूद्रायां च
रेतस्सिक्तवाऽयोनौ वाऽल्लिङ्गाभिर्वारुणीभिश्चोप-
स्पृश्य प्रयतो भवति ॥ १३ ॥

अनाद्यं केशकीटादिभिरुपहतम् । अपेयं मद्यं मद्यभाण्डस्थितोद-
कादि । प्रतिषिद्धभोजनं चिकित्सकादिभोजनं, दोषवत्कर्म अभिचारादि ।
शूद्रायां योढा द्विजातिभिः । चशब्दात्सवर्णायामपि चलितायाम् । अयो-
निः खदवादि । चशब्दाद्रोगाद्युपहतायां स्वभार्यायामपि । पर्वणि के-
चिदिच्छन्ति । एतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥

उपदर्शनायैतदेव परमतेन द्रढयितुमाह—

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अनाद्यप्राशनापेयप्रतिषिद्धभोजनेऽ(१)विशुद्धधर्मा-
चरिते च कर्मणि । मतिप्रवृत्तेऽपि च पातकोपमैः
विशुद्ध्यतेऽथाऽपि च सर्वपातकैः ॥ १४ ॥

अविशुद्धधर्माचरिते इति पदच्छेदः । छुन्नना चरित इत्यर्थः । पात-
कोपमानि 'अनृतं च समुत्कर्षवति' इत्येवमादीन्येकविंशतिः । सर्वपातकै-
रिति प्रशंसार्थमुक्तम् । न पुनः प्रायश्चित्तमेतत् ॥ १४ ॥

त्रिरात्रं वाऽप्युपवसन् त्रिरहोऽभ्युपेयादपः ।

प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदधमर्षणम् ॥ १५ ॥

अनन्तरोक्तेन विकल्पः । त्रिरात्रं त्रिषवणास्नानम् ॥ १५ ॥

एतस्यैव विशेष उच्यते—

(२)यथाऽश्वमेधावभृथ एवं तन्मनुरब्रवीत् ॥ १६ ॥

विज्ञायते च—

(१)चरणं पवित्रं विततं पुराणं

येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।

तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः

अतिपाप्मानमरातिं तरेमेति ॥ १७ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने द्वितीयः खण्डः ॥

चरणं चलनं पापस्य पवित्रं पवनहेतुः विततं विस्तीर्णं सर्वशास्त्रेषु पुराणं पुरातनं तदेतदधमर्षणसूक्तम् । तदावेष्टयति—येन सूक्तेन पूतो मनुष्यस्तरति दुष्कृतानि पापानि । वयमपि तेन पूताः पाप्मानं शत्रुम-
तितरेमेति प्रार्थना ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

अधुना रहस्यप्रायश्चित्तान्याह—

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः ।

समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत् ॥ १ ॥

अविख्यातानि अविख्यातदोषाणि । यावता विना यत्पापं कर्तुं न शक्यते तद्व्यतिरिक्तमविख्यातदोषमुच्यते । यद्वा—अविख्यातानि अन्यै-
र्धर्मशास्त्रकारैरदृष्टानि । अथवा —प्रायश्चित्तान्येव अविख्यातानि अन्यैः
पुरुषैः । आत्मन इवाऽस्मिन्पुरुषे निमित्ते सत्येतत्प्रायश्चित्तमित्यनवग-
तानि । अत एव—विशेषतः विशिष्टपुरुषाणां विदुषामित्यर्थः । तानेव वि-
शिनष्टि—समाहितानामिति । समाहिता अविक्षिप्तचित्ताः, युक्ताश्शास्त्र-
चोदितेषु कर्मसु निरताः । प्रमादेषु अनुद्धिपूर्वकृतेषु । तथा च वसिष्ठः—

आहिताग्नेर्विनीतस्य वृद्धस्य विदुषश्च यत् ।

रहस्योक्तं प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तमितरस्य तु ॥

कथं भवेदित्याशङ्कायां वक्ष्याम इति शेषः ॥ १ ॥

ओंपूर्वाभिव्याहृतीभिस्सर्वाभिस्सर्वपातकेष्वाचामेत् ॥२॥

प्रतिव्याहृति प्रणवसम्बन्धः कर्तव्यः । एकैकया वा आचमनम् । ततः
परिमार्जनं चक्षुराद्युपस्पर्शनं च ॥ २ ॥

एवं विशिष्टं प्रशस्याऽऽचमनं अवयवशः प्रशंसितुमाह—

यत्प्रथममाचामति तेनर्वेदं प्रीणाति याद्वितीयं तेन
यजुर्वेदं यत्तृतीयं तेन सामवेदम् ॥ ३ ॥ यत्प्रथमं
परिमाष्टि तेनाऽथर्ववेदं याद्वितीयं तेनेतिहासपुराणम् ॥
यत्सव्यं पाणिं प्रोक्षति पादौ शिरो हृदयं नासिके
चक्षुषी श्रोत्रे नाभिं चोपस्पृशति तेनौषधिवनस्प-
तयः सर्वाश्च देवताः प्रीणाति तस्मादाचमनादेव
सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

‘इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्’ इति श्रुतिः । ऋग्वेदाद्यभिमा-
नित्यो देवताः प्रीता भवन्त्याचमनेनैवाप्नोति ताः देवताः । ननु कथमेत-
दाचमनं भवति ? नाऽयं पर्यनुयोगस्य विषयः, न हि वचनस्याऽतिभा-
रोऽस्तीत्युक्तत्वात् । यथाऽऽस्यगतेन सुराबिन्दुना पतितो न पयोबिन्दुना,
तदपि हि वचनावगम्यमेव, तस्माददोषः ॥ ५ ॥

अष्टौ वा समिध आदध्यात्—(१) “देवकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । यदिवा
च नक्तं चैनश्चकूम तस्याऽवयजनमसि स्वाहा ।
यत्स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चकूम तस्याऽवयजनमसि
स्वाहा । यद्विद्वांसश्चाऽविद्वांसश्चैनश्चकूम तस्याऽवयज-
नमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहे”
ति॥१॥ एतैरष्टाभिर्हुत्वा सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते॥७॥

अवयजनं निस्सनम् ॥ ६, ७ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः । कूडमाण्ड्यः
पावमान्यश्च विरजा मृत्युलाङ्गलम् । दुर्गा व्याहृतयो
रुद्रा महादोषविनाशनाः महादोषविनाशना इति ॥८॥

इति चतुर्थप्रश्ने तृतीयः खण्डः ॥

अघमर्षणं(१) 'भूतं च सत्यं च' इत्यादि । विरजाः (२) 'प्राणापान'
इत्यादिविरजाशब्दवन्तोऽष्टावनुवाकाः । मृत्युलाङ्गलं 'वेदाहमेतम्' इति
द्वितीयः पाठः । दुर्गा(३) 'जातवेदसे' इत्येषा । 'कात्यायनाय'(४) इति
च । रुद्राः 'नमस्ते रुद्र' इत्येकादशाऽनुवाकाः । अन्यत्प्रसिद्धम् ।
महादोषाः महापातकानि ॥ ८ ॥

इति गोविन्दस्वामिकृते बौधायनीयधर्मसूत्रविवरणे
चतुर्थप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः ।

समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत् ॥

व्याख्यातश्लोकः । पुनःपाठः पूर्वोक्तानामन्यतमेनेह वक्ष्यमाणा-
नामन्यतमस्य समुच्चयार्थः ॥ १ ॥

१. See P. 167 ।

२. 'प्राणापान' इत्यादयोऽनुवाकास्सप्त २६० पृष्ठे टिप्पण्यां लिखिताः । अन-
न्तरोऽनुवाकः "उत्तिष्ठ पुरुष इरी लोहित पिङ्गलाक्षि देहि देहि ददापयिता मे शुध्यन्तां
ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास स्वाहा" इत्यष्टमः (तै. आर. १० द्राविड-
पाठे. ६०,) ।

३. जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि
विधा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु
जुष्टाम् । दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः ॥ (तै० आ० १०.१.११) -

४. कात्यायनाय विद्महे कन्यकुमारि धीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात् ॥ (तै०
आ० १०.१. ७) ।

“ऋतं च सत्यं चे”त्येतदघमर्षणं त्रिरन्तर्जले पठन्
सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २ ॥

यथाविध्यधीयत ऋष्यादिज्ञानपूर्वकमिति । तथोत्तरेष्वपि मन्त्रेषु
द्रष्टव्यम् । अघमर्षणानामानुष्टुभं वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) “आयं गौः पृश्निरक्रमी”दित्येतामृचं त्रिरन्त-
र्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सर्पराजायं गायत्रं सूर्य आत्मा देवता ॥ ३ ॥

(२) “द्रुपदादिवेन्मुचान” इत्येतामृचं त्रिरन्तर्जले
पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ४ ॥

वामदेवः काण्डर्षिर्वा अनुष्टुप्छन्दः आपो देवता ॥ ४ ॥

(३) “हंसश्शुचिष”दित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन्
सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

वामदेवजगतीसूर्या ऋषिच्छन्दोदेवताः ॥ ५ ॥

अपि वा सावित्रीं गायत्रीं पच्छोऽर्द्धचशस्ततः स-
मस्तामित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पा-
पात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥

विश्वामित्रायं गायत्रीच्छन्दस्सविता देवता ॥ ६ ॥

अपि वा व्याहृतीर्व्यस्ताः समस्ताश्चेति त्रिरन्तर्जले
पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ७ ॥ अपि वा प्रण-
वमेव त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ८ ॥

१. आयं गौः पृश्निरक्रमीदसन्मातरं पुनः । पितरं च प्रयन्त्सुवः ॥ (तै०
सं० १.५.३.) ।

२. द्रुपदादिवेन्मुचानः । स्विन्नस्स्नात्वा मलादिव । पूतं पवित्रेणैवाऽन्यमाप-
श्शुच्यन्तु मैनसः ॥

३. हंसश्शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोगसत् । नृषद्वरसद्वतसम्बोमसद-
ब्जा गोजा ऋतजा अग्निजा ऋतं बृहत् ॥ (तै० सं० ४.२.१.) ।

विवृते एते च सूत्रे ॥ ७, ८ ॥

अधुना च शास्त्रसम्बन्धसम्प्रदायनियमं करोति—

तदेतद्धर्मशास्त्रं नाऽभक्ताय नाऽपुत्राय नाऽशिष्याय
नाऽसंवत्सरोषिताय दद्यात् ॥ ९ ॥

स तु शिष्यो भवति यमुपनीय वेदमध्यापयति । अन्योऽपि पुत्रात्
शिष्यः यो धर्मशास्त्रसङ्ग्रहार्थं संवत्सरावसं शुश्रूषापुरस्सरमुषितवान्
स संवत्सरोषितः, तस्मै ॥ ६ ॥

अथैतदन्यद्विधीयते—

सहस्रं दक्षिणा ऋषभैकादशं गुरुप्रसादो वा ।

गुरुप्रसादो वा ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रश्ने चतुर्थः खण्डः ॥

धर्मशास्त्रोपदेष्टे सहस्रं शतस्वर्णं वा ऋषभैकादशं वेत्यध्याहारः ।
ऋषभैकादशो भवति यस्य गोगणस्येति विग्रहः । विनयापेक्षया श-
क्यपेक्षया वा विकल्पः । गुरुप्रसादो वा अकस्मादेव यस्मिंश्चित्प्रसादो
भवति दद्यादेव तस्मै ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः ॥ •

पञ्चमोऽध्यायः ॥

एवं तावत्पुरुषार्थतया जपहोमेष्टियन्त्राणि प्रायश्चित्तान्युक्तानि ।
अथेदानीं कर्त्तव्यतया, तानि चाऽत्र शुद्धयर्थतया वक्तव्यानि । तेषां च
सारूप्यमित्यत आह—

अथाऽतस्संप्रवक्ष्यामि सामर्ग्यजुरथर्वणाम् ।

कर्मभिर्यैरवाप्नोति क्षिप्रं कामान् मनोगतान् ॥

(१) जपहोमेष्टियन्त्राद्यैः शोधयित्वा स्वविग्रहम् ।

साधयेत्सर्वकर्माणि नाऽन्यथा सिद्धिमश्नुते ॥ २ ॥

अथशब्द आनन्तर्यं । प्रकाशरहस्यप्रायश्चित्तान्तरम् । यद्वा-मङ्ग-
लार्थवाची, यस्मान्मङ्गलवाक्यानि जपादोनि अतस्तानि सम्प्रवक्ष्यामि ।
तानि विशिनष्टि—यैः जपादिभिश्शुद्धोऽनुष्ठितैः सामवेदादिविहितैः कर्म-
भिर्मनोगतानभिप्रेतान् कामान् फलान्यवाप्नोतीति ॥ १, २ ॥

एवं पापविशेषं समुदाहृत्य यद्विधीयते तत्रैवमुक्तम् । कर्मार्थं जपादि
चिकीर्षोर्नियमानाह त्रिभिश्श्लोकैः—

जपहोमेष्टियन्त्राणि करिष्यन्नादितो द्विजः ।

शुक्लपुण्यदिनक्षेत्रेषु केशश्मश्रूणि वापयेत् ॥ ३ ॥

स्नायान्निषवणं पायादात्मानं क्रोधतोऽमृतात् ।

स्त्रीशूद्रैर्नाऽभिभाषेत ब्रह्मचारी हविर्व्रतः ॥ ४ ॥

गोविप्रपितृदेवेभ्यो नमस्कुर्वन् दिवाऽस्वपन् ।

जपहोमेष्टियन्त्रस्थो दिवास्थानो निशासनः ॥ ५ ॥

जपो रुद्रैकादशिन्यादेः । होमो गणहोमादिः । इष्टिः (१) मृगारादिका ।
यन्त्राणि यमनादिन्द्रियाणां कृच्छ्रादीन्युच्यन्ते । करिष्यन् कर्तुमध्य-
वसितः । द्विजग्रहणं यन्त्राध्यायनिर्दिष्टेषु शुद्धपर्युदासार्थम् । शुक्ले पक्षे
पुण्यदिने द्वितीयादिषु च तिथिषु पुण्येषु च ऋक्षेषु रोहिण्यादिषु ।
श्मश्रुग्रहणं लोभनखानामपि प्रदर्शनार्थम् । वपनं च शिखावर्जं 'एवं
भ्रूवक्षिशिखावर्जम्' इति पर्युदासात् । यत्र पुनश्शुद्धप्राहिकया विधीयते
पथा गोघ्नप्रायश्चित्ते 'सशिखं वपनं कृत्वा' इति, तत्र भवति । न च
शिखावपनात्कथमाचमनादि कर्तव्यमित्याशङ्कनीयम् । तस्य शास्त्रार्थ-
त्वात्, शिरःकपालधारणवत् । त्रिषवणं प्रातर्मध्यन्दिने सायम् । क्रा-

१. (१) अग्नये १० होमुचोऽष्टाकपाल (२) इन्द्राया १० होमुच एकादशकपालो
(३) मित्रावरुणायामागोमुग्भ्यां (४) पयस्या वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां (५)
चरश्चिन्म्यामागोमुग्भ्यां (६) धाना मरुद्वा एनोमुग्भ्यः (७) सप्तकपालो विदे-
भ्यो देवेभ्य एनोमुग्भ्यो (८) द्वादशकपालोऽनुमत्य चर (९) रग्नये वैश्वानराय
द्वादशकपालो (१०) द्यावापृथिवीभ्याम् होमुग्भ्यां द्विकपालः ॥ (वै.सं. ७. ५. २२)
इति विहिता दशहविष्केष्टिर्मृगारेष्टिरित्युच्यते । See. आप, श्रौ २०. २३. २.

तत्र प्रथमे अहोमुगग्निर्देवता, अष्टाकपालः पुरोडाशो द्रव्यम् । द्वितीये इन्द्रोऽहोमुक्
देवता । एकादशकपालः पुरोडाशो द्रव्यम् । 'अंहः' पापं, तस्मात् मोचयतोत्यहोमुक्
इष्टिरियमश्वमेधप्रकरणे तदङ्गत्वेन विहिताऽपि स्वातन्त्र्येण पापक्षयार्थत्वेनाऽपि
विहितत्वात् तदर्थं पृथगप्यनुधीयते ।

धादन्तुत्वाऽऽत्मानं पायाद्रक्षेत् वज्रयेदित्यर्थः । क्रोधग्रहणं हर्षलोभ-
मोहदीनामन्येषामपि (१) भूतदाहीयानां प्रदर्शनार्थम्, अनृतग्रहणं च
पैशुन्यात्मस्तवनादीनाम् । अभिभाषणं अन्यत्र यथार्थमन्तर्भवत्येवं सं-
वादेषु सम्भाषेत (१) । ब्रह्मचारी अप्रस्कन्दिदरेताः अन्यत्र स्वप्नात् ।
तत्रापि च—

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजश्लोकमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः (२) पुनर्मामित्युचं जपेत् ॥

इति द्रष्टव्यम् । हविर्व्रतः 'यद्वैकैकं ग्रासम्' इत्यादि, तद्विष्यं क्षार-
लवणवज्रं व्रतयेत् । पितृग्रहणं (३) दण्डापूपिकान्यायेन मातुरण्युपलक्ष-
णार्थम् । नमस्कारश्च कायप्रणतिपूर्वकम् । दिवाऽस्वपन् निद्रामकुर्वन्
दिवास्थानः तिष्ठेदहनि । निशासनः रात्रावासीत ॥ ५ ॥

प्रथमं तावद्यन्त्रायाम् बहुवृत्तान्तत्वात्—

प्राजापत्यो भवेत्कृच्छ्रो दिवा रात्रावयाचितम् ।

क्रमशो वायुभक्षश्च द्वादशाहं त्र्यहं त्र्यहम् ॥ ६ ॥

प्राजापत्यस्तद्देवत्यस्तेन आचरितो वा । स कथं भवेदित्याह—
द्वादशाहं चतुर्धा कृत्वा त्र्यहं त्र्यहं सम्पाद्य आद्ये त्र्यहे दिवाऽशनीयात् ।
द्वितीये रात्रौ, तृतीये अयाचितम्, चतुर्थे वायुभक्ष इति अयाचितमिति
याच्ञाप्रतिषेधः । एवं प्राजापत्यः कृच्छ्रः क्लेशात्मको नियमेन स्मृत्य-
न्तरोक्तेतिकर्तव्यताको नाऽत्र ग्राह्यः । यथा गौतमेन प्राजापत्येऽभि-
हितं (४) 'रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुज्यते' इत्यादि । तद्यदि सर्वं, नि-

१. भूतदाहीयाः आपस्तम्बीये धर्मसूत्रेऽध्यात्मपटले प्रसिद्धाः तत्र द्रष्टव्याः ।

२. ऋग्विंशं ११४ पृष्ठे दिप्पण्याः द्रष्टव्याः ।

३. केनचित् पुरुषेण कस्मिंश्चिद्दण्डे बह्वीरपूपिकाः प्रोताः कृत्वा ताः कचिन्न्या-
सीकृत्य देशान्तरं गत्वा पुनः प्रतिनिवृत्त्य न्यासरक्षिता पृष्ठः भवदीयं दण्डं मूषिका
अभक्षन्तिनित्यवोचत् । तेन च निश्चितम्—यदा दण्डोऽपि मूषिकेण भक्षितः, तदा
किमु भक्ष्यं अपूपा भक्षिता इति । अयमेव दण्डापूपिकान्यायः ।

४. पुनानस्सोम धारयाऽऽपो बसानो अपीति ।

आरत्नधा योनिमृतस्य सदित्युत्सो देवो हिरण्यमयः ॥ १ ॥

दुहान ऊधर्दिव्यं मधुप्रियं प्रत्नपंसधस्थमासदत् ।

आपृच्छयं ध्वरणं वाज्यर्षसि नृभिर्घातौ विचक्षणः ॥ २ ॥

(सा. सं. उ. १. १. ९.)

इति ऋग्वेदयजुर्वेदरूपेण प्रप्रथ्य तत्र गीयमाने सामनी रौरवयौधाजयसंज्ञके ।

यताभ्येतुच्छन्दागव्यतिरिक्तानामधिकारो न स्यात् । न ह्यन्यस्य सामानि सन्ति । न च प्रायश्चित्तार्थं ग्रहणं युक्तम् । प्रतिषेधात् । स्त्रीवा-
लादेरप्यधिकारार्थं सकलधर्मशास्त्रोक्तस्त्रिवर्णसाधारणलक्षण एव वि-
धिर्द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

अहरेकं तथा नक्तमज्ञातं वायुभक्षणम् ।

त्रिवृदेष परावृत्तो बालानां कृच्छ्र उच्यते ॥ ७ ॥

अयमपि प्राजापत्यविशेष एव ॥ ७ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तृतीय इति वक्ष्यति—

एकैकं ग्रासमश्रीयात्पूर्वोक्तेन त्र्यहं त्र्यहम् ।

वायुभक्षस्तत्र्यहं चाऽन्यदतिकृच्छ्रस्स उच्यते ॥ ८ ॥

शिष्यगृहपरिमितान्नो ग्रासः पाणिपूरान्नो वा पूर्वोक्तेन 'दिव्य रात्रौ'
इत्यादिना । अन्यदिति प्रायश्चित्तविशेषणत्वान्नपुंसकलिङ्गमदोषः ।
'अतिकृच्छ्रोऽम्बुनाऽशनः' इति यदा पाठस्तदोदकपानमात्रमम्बुपगच्छ-
तीति गम्यते ॥ ८ ॥

अम्बुभक्षस्त्यहानेतान्वायुभक्षस्ततः परम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तृतीयो विज्ञेयस्सोऽतिपावनः ॥ ९ ॥

अम्बुभक्षवचनादशनधर्मणोदकपानमिष्यते । एवमन्ये त्र्यहे तदपि
नाऽस्तीति वायुभक्ष इत्युक्तम् । तृतीयत्वमस्य निर्देशापेक्षया (१) 'षष्ठो
चितिम्' इति यथा । प्रत्येकमेव शुद्धिहेतुत्वात् ॥ ९ ॥

त्र्यहं त्र्यहं पिबेदुष्णं पयस्सर्पिः कुशोदकम् ।

वायुभक्षस्तत्र्यहं चाऽन्यत् तप्तकृच्छ्रस्स उच्यते ॥ १० ॥

उष्णशब्दः पयआदिभिस्त्रिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । प्रतित्र्यहं
पयआदीनि क्रमेण भवेयुः । अत्र सकृदेव स्नानम् । कुत एतत् ?
मनुवचनात्—

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।

प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥

१. 'ओऽर्गिन् चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वोदितयो भवन्त्यथ षष्ठी चिति-
ञ्जितुते' इत्युक्तम् । अत्राऽस्यादिचिः पूर्वोपेक्षया भेदेऽपि पूर्वोक्तचितिपञ्चकापेक्षया
षष्ठीत्वमिति पूर्वमीमांसायां पञ्चमाध्याये निर्णीतम्, तदनुसंहितमत्र ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥ ११ ॥

साप्ताहिकोऽयं सान्तपनः । एकैकस्मिन्नहनि गोमूत्रादीनि क्रमेण भवेयुः । तेषु च दधिव्यतिरिक्तानि कथितानि कार्याणि ॥

तत्राऽयं केषां चित्पाठः—

गायत्र्या (१) गृह्य गोमूत्रं (२) गन्धद्वारेति गोमयम् ।
(३) आ प्यायस्वेति च क्षीरं (४) दधिक्राव्णेति वै
दधि ॥ (५) शुक्रमसि ज्योतिरसीत्याज्यं (६) देवस्य त्वः
कुशोदकमिति ॥ १२ ॥

तथा—

गोमूत्रभागस्तस्याऽर्धं शकृत्क्षीरस्य तत्त्रयम् ।

द्वयं दध्नो घृतस्यैकः एकश्च कुशवारिणः ।

एवं सान्तपनः कृच्छ्रः श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ १३ ॥

एतदुक्तं भवति—घृतं कुशोदकं च तुल्यपरिमाणम् । घृताद्विद्वगुणं दधि, तस्मादेव त्रिगुणं क्षीरम् । तस्मादेव चतुर्गुणः शकृत् । पञ्चगुणं गो-
मूत्रमिति । गोमूत्रादिषट्कमेकीकृत्यैकस्मिन्नेवाऽहनि पीत्वाऽपरेद्युरप-
वासः । एवं द्विरात्रस्सान्तपनो भवति । आह च याज्ञवल्क्यः—

कुशोदकं दधि क्षीरं गोमूत्रं गोशकृद्घृतम् ।

प्राश्याऽपरेऽह्नुपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥ इति ॥

१. आदाय इति ग० ।

२. गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥

३. आप्यायस्व समेतु ते विद्वतस्तोम वृष्णियम् ।

भवा वाजस्य सङ्गथे ॥ तै० सं० ३. २. ५.

४. दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखाकरत्प्रण आर्युं पि तारिषत् ॥ तै० सं० १. ५. ११.

५. शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि । तै० सं० १. १. १०

६. देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥

अयमपरस्सान्तपनप्रकारः—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं (१) दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चरात्रं तदाहारः पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ १४ ॥

पञ्चगव्यविधानेनेति शेषः ॥ १४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ १५ ॥

यतात्मा (२) नियतेन्द्रियः आस्तिकः । स्त्रीणां रजोदर्शने च व्रतानि-
वृत्तिः । तथा दशने पूर्वसमाप्तिप्रसङ्गात् । तथा सत्युपेक्षानर्थ-
क्यमिति ॥ १५ ॥

गोमूत्रादिभिरभ्यस्तमेकैकं तं त्रिसप्तकम् ।

महासान्तपनं कृच्छ्रं वदन्ति ब्राह्मवादिनः ॥ १६ ॥

सान्तपनस्सप्तरात्रपरिसमाप्य उक्तः । स (३) दण्डकलितदावृत्त्या
त्रिरभ्यस्त एकविंशतिरात्रो महासान्तपनो नाम भवति ॥ १६ ॥

एकवृद्ध्या सिते पिण्डे एकहान्याऽसिते ततः ।

पक्ष्योरुपवासौ द्वौ तद्धि चाद्रायणं स्मृतम् ॥ १७ ॥

चान्द्रयणाध्यायोक्तस्याऽनुवादाऽयम् ॥ १७ ॥

अयमपरश्चान्द्रायणप्रकारः—

(४) चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रस्समाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १८ ॥

अष्टावष्टौ मासमेकं पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।

नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥ १९ ॥

१. अपश्चैव घृतं तथा इति ग पु० ।

२. संयतेन्द्रियः इति ग पु० ।

३. आवृत्तिर्द्विधा—दण्डकालितवदावृत्तिः, स्वस्थानविवृद्धिरिति । यथा—कस्यचित्
क्षेत्रस्य माने कर्तव्ये क्वचित् कृत्स्नं दण्डं निवेद्य तदनन्तरदेशेऽपि कृत्स्न एव दण्डो निवे-
द्यते, न दण्डावयवः, सा दण्डकालितवदावृत्तिः । स्वस्थान एव प्रथमादिपदार्थस्य
यावद्भारमावृत्त्याऽनुष्ठाय ततो द्वितीयादीनामनुष्ठानं सा स्वस्थानविवृद्धिः । एवं च सप्त-
दायस्य तेनैव रूपेणाऽवृत्त्याऽनुष्ठानं दण्डकालितवदावृत्तिः अवयवश आवृत्तिः स्वस्थान-
विवृद्धिरिति निष्कर्षः ॥ ४. इकोकद्वयमिदं नास्ति ख. ग. पुस्तकयोः ।

यथाकथञ्चित्पण्डानां द्विजस्तिस्त्रस्त्वशीतयः ।

मासेनाऽभ्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥

चत्वारिंशदधिकशतपिण्डान्यथाकथञ्चित् मासेनाऽऽनीयात् तिष्ठो-
ऽशीतय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । तदेन्दवं नाम चान्द्रायणम् ॥ १८-२० ॥

यथोद्यञ्चन्द्रमा हन्ति जगतस्तमसो भयम् ।

तथा(?) पापाद्भयं हन्ति द्विजश्चान्द्रायणं चरन् ॥ २१ ॥

सर्वप्रकारस्याऽपि चान्द्रायणस्य प्रशंसैषा ॥ २१ ॥

कणपिण्याकतक्राणि तथा चाऽपोऽनिलाशनः ।

एकत्रिपञ्चसप्तेति पापघ्नोऽयं तुलापुमान् ॥ २२ ॥

एकस्मिन्नहनि कणान् भक्षयेत् । त्रिषु पिण्याकमित्यादि । भक्षद्रव्यप्र-
माणं च शरीरस्थितिनिबन्धनम् । एवं च सप्तदशाहिकस्सम्पद्यते ।
महतीमपि तुलामारूढः पापस्य पुरुषश्शुद्धयतीति तुलापुमान् । तथा
च पञ्चदशाहिकः कोऽपि तुलापुरुषो विद्यते । तथा याज्ञवल्क्येन—

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रस्सौम्योऽयमुच्यते ॥ इत्यभिहितम् ।

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ इति ।

अत्र चोपवासस्य निवृत्तिर्वेदितव्या । पञ्चदशाहिक इति नियमात् ।

यावकस्सप्तरात्रेण वृजिनं हन्ति देहिनाम् ।

सप्तरात्रोपवासो वा दृष्टमेतन्मनीषिभिः ॥ २३ ॥

यावक इति कस्यचित्कृच्छ्रस्याऽन्वर्थसंज्ञा । सप्तरात्रं यवान्नता ।
तावन्तं कालमुपवासो वा । वृजिनं वर्जनीयं पापमित्यर्थः ॥ २३ ॥

पौषभाद्रपदज्येष्ठा आर्द्राकाशातपाश्रयात् ।

त्रीन् शुक्लान्मुच्यते पापात्पतनीयाहते द्विजः ॥ २४ ॥

पुष्यस्तिष्यो नक्षत्रं, तेन युक्तश्चन्द्रमा यस्मिन्मासि पौर्णमास्यां
भवति स पौषमासः । भाद्रपदं प्रोष्ठपदानक्षत्रं तेन सह पौर्णमास्यां
यस्मिन्मासि वर्तते स मासो भाद्रपदो नाम । तथा ज्येष्ठया वर्तत इति

ज्येष्ठोऽपि मास एव । पाषमाद्रपदज्येष्ठा इति निर्देशः प्रथमान्तः । तेषु
यथाक्रमं आर्द्राकाशातपाश्रयात् आश्रयणात् । आश्रयशब्दः आर्द्रा-
दिषु प्रत्येकं सम्बध्यते । आर्द्राश्रयत्वं आर्द्रवासस्त्वम् । आकाशाश्रयत्व-
मातपाश्रयत्वं चाऽप्रावरणता । त्रयाणां तस्मिन् तस्मिन्मासे तत्तत् सर्वदा
कर्तव्यम् ? नेत्याह-त्रीन् शुक्लान् पक्षानिति शेषः । तत्र शुक्लपक्ष इत्यर्थः ।
'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । अतश्चाऽहर्निशमिति गम्यते ।
किमेवं कृते सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ? न ; पतनीयादृते । तस्य हि प्राय-
श्चित्तान्तरेण भवितव्यम् । द्विजग्रहणमनुवादः । 'जपहोमेष्टियन्त्राणि क-
रिष्यन्नादितो द्विजः' इत्यधीतत्वात् ॥ २४ ॥

इदं चाऽन्यत—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

यवाचामेन संयुक्तो ब्रह्मकूर्चोऽतिपावनः ॥ २५ ॥

(१) यवानां आचामो यवागः । यद्वा-आचमनं आचामः । एषः ब्रह्म-
कूर्चो नाम कृच्छ्रः । अस्य विधिः स्मृत्यन्तराद्वेदितव्यः । यथा हि—

पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्यम् ।

गृहीत्वा(२)ऽवहितो भूत्वा त्रिराचामेद्भिर्द्विजोत्तमः ॥

गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥

तथा शुक्रमसीत्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।

चतुर्दशीमुपोष्याऽथ पौर्णमास्यां समारभेत् ॥

गोमयाद्भिर्द्विगुणं मूत्रं शकृदद्याच्चतुर्गुणम् ।

क्षीरमष्टगुणं देयं तथा(३) दशगुणं दधि ॥

स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ ।

तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम् ॥

अग्नये चैव सोमाय सावित्र्या च तथैव च ।

प्रणवेन तथा कृत्वा ततश्च स्विष्टकृत्स्मृतः ॥

एवं हुत्वा ततश्शेषं पापं ध्यात्वा समाहितः ।

१. आचामशब्दो मण्डपरतया (हिन्दी भाषायां 'भांड' इति द्राविडभाषायां
"कण्जी" इति च प्रसिद्धवस्तुवाचकतया) व्याख्यातो महीधरभाष्ये (शु. य. सं.)

२. गृहीत्वा साधयित्वाऽऽचामनकर्म समारभेत् इति ग पु० ।

३. दधि पञ्चगुणं तथा इति ग पु० ।

आलोडय प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥

उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन च ॥

एवं ब्रह्मकृतं कूर्चं मासि मासि चरन् द्विजः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ इत्यादि ॥२५॥

अमावास्यां निराहारः पौर्णमास्यां तिलाशनः ।

शुक्लकृष्णकृतात्पापान्मुच्यतेऽब्दस्य पर्वभिः ॥२६॥

सांवत्सरिकमेतद्ब्रतम्, तस्मादब्दस्य पर्वभिस्सम्बन्धः । न पुनश्शु-
क्लकृष्णकृतमिति । एवं च तस्मिन् सम्बत्सरे मधुमांसवर्जनमधश्शयन-
मित्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

भैक्षाहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।

यायावरवनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥ २७ ॥

यायावरेभ्यो भैक्षाहारो दशभिर्दिनैः, वनस्थेभ्यः पञ्चभिर्दिनैः
इति योजना । अन्यच्च व्याख्यातम् । एतेऽपि च त्रयः कृच्छ्राः ॥ २७ ॥

एकाहं धनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।

कापोतवृत्तिनिष्ठस्य पीत्वाऽपश्शुद्ध्यते द्विजः ॥

एतावपि च द्वौ कृच्छ्रौ ॥ २८ ॥

ऋग्यजुस्सामवेदानां वेदस्याऽन्यतमस्य वा ।

पारायणं त्रिरभ्यस्येदनश्नन् सोऽतिपावनः ॥ २९ ॥

अन्यतमवेदपक्षे त्रिः । इतरथा सकृदेव ॥ २९ ॥

अथ चेत्त्वरते कर्तुं दिवसे मारुताशनः ।

रात्रौ जले स्थितो व्युष्टः प्राजापत्येन तत्समम् ॥

गायत्र्याऽष्टसहस्रं तु जपं कृत्वोत्थिते रवौ ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो यदि न भ्रूणहा भवेत् ॥

त्वरते कर्तुं कर्म सामर्ग्यञ्जुरथर्वणामिति शेषः । प्राणायामविशेषेण
जानुद्वयसजलस्थितस्याऽपि शास्त्रार्थस्सिद्धयतीति मन्तव्यम् । व्युष्टः उ-
पोन्तरितः । श्वोभूते अष्टौ च सहस्रं सावित्र्या जपं कुर्यात् । अत्र प्रा-
जापत्येन तत्सममिति वचनादिदमन्यत् स्मृत्यन्तराद्वेदितव्यम्, प्राजा-
पत्यादौ प्रवृत्तस्याऽशक्तस्य विप्रभोजनेनाऽपि तत्सिद्धिर्भवतीति । प्रा-

जापत्ये तावदशक्यदिनेषु प्रतिदिनं विप्रान् पञ्चावरान् शुद्धान् भोजयेत् ।
एवं विधानेनैवाऽतिकृच्छ्रे पञ्चदशावरानशक्यदिनेषु प्रतिदिनं वा विप्रमे-
कम् । एतत्सर्वत्र समानम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रे त्रिंशतम्, तत्कृच्छ्रेषु चत्वारिंश-
तम्, पराकनिर्णये पञ्चाशतम्, चान्द्रायणे षड्विंशतिम्, तुलापुंसि
तु त्रयोविंशतिम्, महासान्तपने षड्विंशतिम्, तथैकाहोपवासे पञ्च ।
त्रिरात्रे प्रत्यहं दशदशेत्यादि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

किं वाऽत्र बहुनोक्तेन—

योऽन्नदस्सत्यवादी च भूतेषु कृपया स्थितः ।

पूर्वोक्तयन्त्रशुद्धेभ्यस्सर्वेभ्यस्सोऽतिरिच्यते ॥ ३२ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने पञ्चमः खण्डः ॥

एवंविधवृत्तस्थ इत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
चतुर्थप्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

उक्तानि यन्त्राणि, जपा वक्तव्या इत्यत आह—

समाधुच्छन्दसा रुद्रा गायत्री प्रणवान्विता ।

सप्तव्याहृतयश्चैव जप्याः पापविनाशनाः ॥ १ ॥

मधुच्छन्दा यासामृचामृषिः । ताश्च शाकलसंहिताया आदितो दश
सूक्तानि । तामिस्सह रुद्राः 'नमस्ते रुद्र' इति एकादशाऽनुवाकाः । अ-
न्यत्प्रसिद्धम् । जपादिभिः प्रतिपूरणे कर्तव्ये सति एभिः प्रतिपूरणं वेदित-
व्यम् । स्वातन्त्र्येण चैषामुपयोगः । तत्र कालगणना मन्त्रावृत्तिगणना च
विशेषापेक्षया विज्ञेया ॥ १ ॥

यन्त्रजपौ वृत्तौ । काः पुनस्ता इष्टयः ? इत्याह—

मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।

इष्टयः पापनाशिन्यो वैद्वानर्या समन्विताः ॥ २ ॥

(१) मृगारं “अग्नयेऽ० होमुचेऽष्टाकपालः” इति दशहविरिष्टिः । तथा पवित्रेष्टिरपि ‘अग्नये पवमानाय’ इति दशहविरेव । त्रिहविस्सवनेष्टिः । पावमानो पावमानेष्टिः । वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वानरो । तथा समन्विता एताः पापनाशिन्यः, नैकैकशः ॥ २ ॥

आचार्य इदानीन्तनान् प्रत्याह—

इदं चैवाऽपरं गुह्यमुच्यमानं निबोधत ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादृते ॥ ३ ॥

पवित्रैर्मार्जनं कुर्वन् रुद्रैकादशिकां जपन् ।

पवित्राणि घृतैर्जुहत् प्रयच्छन् हेमगोतिलान् ॥ ४ ॥

अहपप्रयासेन बहुपापक्षयलाभात् गुह्यमित्युक्तम् । प्रथमस्सर्वशब्द एकैकस्मिन् पापाभ्यासार्थः । द्वितीयः पापभेदापेक्षः । पवित्राणि (२) सुरभिमत्यादयो मन्त्राः । रुद्रैकादशिका ‘नमस्ते रुद्र’ इत्येकादशाऽनुवाकाः । पूर्वः जपन् जुहत् प्रयच्छन् मुच्यते इति सम्बन्धः । अत्रापि वक्ष्यमाण-स्सप्तरात्रः कालो भवति ॥ ३, ४ ॥

योऽहनीयाद्यावकं पक्वं गोमूत्रे सशकृद्रसे ।

सदधिक्षीरसर्पिष्के मुच्यते सौऽहसः क्षणात् ॥ ५ ॥

प्रसूतो यश्च शूद्रायां येनाऽगम्या च लङ्घिता ।

सप्तरात्रात्प्रमुच्येते विधिनैतेन तावुभौ ॥ ६ ॥

यावकं पक्वं यवौदनो यवागूर्वा । शकृद्रसोऽपि गोरेव । तत्सहिते गोमूत्रे पक्वमित्यर्थः । तदेव दध्ना क्षीरेण सर्पिषा च संयुक्तं भवति । प्रसूतात्पापं तद्वक्ष्यमाणम्—प्रसूतो यश्चेत्यादि । सप्तरात्रादिति कालनिर्देशविरोधात् क्षणादित्ययमर्थवादः । सप्तरात्राभिप्रायो वा । ‘क्षणाः क्षणोक्तेः प्रघणतः कालः’ इति निर्वचनात् । क्रमोढायामपि शूद्रायामपरयो-त्पादनं यः करोति येन वाऽगम्या पैतृष्वसेय्यादिका लङ्घिता भवति, लङ्घनं गमनम्, तावुभाक्तेन पूर्वोक्तेन विधिना मुच्येते ॥ ५, ६ ॥

न केवलमत्र—

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राशनेऽभोज्यभोजने ।

पर्याधानेज्ययोरेतत् परिवित्ते च भेषजम् ॥ ७ ॥

१. २७९. पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२. ‘दधिक्षीरसर्पिष्के’ इति सुरभिर्मती । तस्यां सुरभिश्चन्द्रप्रवणाय ॥

अभोज्यानां परिग्रहदुष्टानां स्वभावदुष्टानां च भोजने । पर्याधानं
ज्यायसि तिष्ठत्यनाहिताग्नौ कनीयस आधानम् । आह च—
दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजेस्थिते ।

परिवेत्ता सविज्ञेयः परिवित्तस्तु पूर्वजः ॥ इति

अत्राऽग्रजशब्दस्याऽयमर्थः—अग्र एव यस्मिन् जाते सत्यात्मनो जननं
सम्भवति स तं प्रत्यग्रजः । एवं च सति पितर्यनाहिताग्नौ सति पुत्रेण
नाऽऽधातव्यमिति भवति । परोज्यायामपि एतदेव पूर्वोक्तं भेषजम् । इ-
ज्या यागः नित्येज्या ऐष्टिकपाशुकसौमिकाः, न नैमित्तिकाः काम्याश्च ।
ते पितरं ज्येष्ठं वोढ्वलङ्घ्य न कर्तव्याः, यदि कुर्यात्तत्राऽपि एतदेव प्राय-
श्चित्तं—‘योऽग्नीयाद्यावकं पक्वम्’ इत्यादि ॥ ७ ॥

अपातकानि कर्माणि कृत्वैव सुबहून्यपि ।

मुच्यते सर्वपापेभ्य इत्येतद्वचनं सताम् ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तेन प्रायश्चित्तेनेति शेषः । सतां मन्वादीनाम् ॥ ८ ॥

सर्वत्राऽत्र मूलभूतं प्रमाणमाह—

मन्त्रमार्गप्रमाणं तु विधाने समुदीरितम् ।

भरद्वाजादयो येन ब्रह्मणस्समतां गताः ॥ ९ ॥

मन्त्राणां मार्गो मन्त्रमार्गः पाठः स एव प्रमाणं यस्य विधानस्य त-
दुदीरितं पाठमूलत्वं स्यात्तादृशानामपि धर्माणामुक्तं तत्, प्राजाप-
त्यादेरपि यन्त्रस्य । विधानं मन्त्रादेर्मूलमिति । अयं किलाऽऽचार्यो मन्त्र-
प्रमाणक इव लक्ष्यते—‘पञ्चतयेन कल्पमवेक्षते ‘तच्छृन्दसा ब्राह्मरोन’
इति तच्छृन्दसो मन्त्रात्मकस्य प्रथमनिर्देशं श्रुवन्नन्यत्र शृन्दसा न
शक्नुयात् कर्तुमित्यपवाददौर्बल्यमभ्यनुजानंश्च । ब्रह्मणस्समानमिति
वचनादभ्युदयार्थमित्येतद्विधानमिति गम्यते ॥ ९ ॥

तदाह—

प्रसन्नहृदयो विप्रः प्रयोगादस्य कर्मणः ।

कामास्तांस्तानवाप्नोति ये ये कामा हृदि स्थिताः ॥

इति चतुर्थप्रश्ने षष्ठः खण्डः ॥

क्रियत इति कर्म । तच्च मन्त्रपाठप्रमाणं विधानम् । तस्यैषा प्रशंसा ॥

इति बोधायनीयधर्मसूत्रचिवरणे गोविन्दस्वामिकृते

चतुर्थप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

निवृत्तः पापकर्मभ्यः प्रवृत्तः पुण्यकर्मसु ।

यो विप्रस्तस्य सिध्यन्ति विना यन्त्रैरपि क्रियाः ॥

प्रतिषिद्धवर्जनस्य विहितानुष्ठानस्य च प्रशंसैषा । यदेवंविधस्य पु-
रुषस्य पूर्वोक्तयन्त्राभावेऽपि सामर्थ्यजुरथवर्णां कर्मण्यधिकारोऽस्तीति
दर्शयति । तस्याऽपि वक्ष्यमाणो गणहोमो भवत्येव ॥ १ ॥

अथैवंविधानां ब्राह्मणानां प्रशंसा—

ब्राह्मणा ऋजवस्तस्माद्यद्यदिच्छन्ति चेतसा ।

तत्तदा साधयन्त्याशु संशुद्धा ऋजुकर्माभिः ॥ २ ॥

ऋजुकर्माणि विहितकरणप्रतिषिद्धवर्जनलक्षणानि ॥ २ ॥

अथेदानीं निरपेक्षानेकयन्त्रोपदेशप्रयोजनमाह—

एवमेतानि यन्त्राणि तावत्कार्याणि धीमता ।

कालेन यावतोपैति विग्रहं शुद्धिमात्मनः ॥ ३ ॥

कालेन कालपरिमितेन यन्त्रेण विग्रहं शरीरम् । उपैतिर्नयत्यर्थं । त-
तश्च द्विकर्मत्वाद्विग्रहमिति द्वितीयोपपत्तिः । एनस्सु गुरुषु गुरुणि लघुषु
लघूनीत्ययमर्थोऽन्यत्र दर्शितः । आह—

यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्स्यादलाघवम् ।

तस्मिन् तावत्ततः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ इति ॥ ३ ॥

जपहोमेष्वियन्त्रायुक्तान्युपसंहरति—

एभिर्यन्त्रैर्विशुद्धात्मा त्रिरात्रोपोषितस्ततः ।

तदारभेत् येनार्द्धं कर्मणा प्राप्तुमिच्छति ॥ ४ ॥

गणहोमादर्वागेवोपसंहाराभिधानं तस्याऽपि त्रिरात्रोपवासाङ्गत्व-
ज्ञापनाय ॥ ४ ॥

क्षापवित्रं सहस्राक्षो मृगारोऽहोमुचौ गणौ ।

पावमान्यश्च कूडमाण्ड्यो वैश्वानर्य ऋचश्च याः ॥ ५ ॥

क्षापवित्रं क्षाशब्दवत् पवित्रं च, तच्च तैत्तिरीयाणां सूक्तपाठे (१) 'अ-

१. तै. ब्रा. २. ८. २. अत्र सूक्ते द्वितीयो मन्त्रः "क्षां विश्वेभिः" इति क्षा-

शब्दवान् ॥

‘नेनय’ इत्यादिषड्वचम् । अयमेको मन्त्रगणः तैत्तिरीयकपाठसिद्धो गृही-
तव्यः । सहस्राक्षस्तावत्पुरुषसूक्तं, तच्चाऽष्टादशर्चम् । मृगारो मृगाराया
दृष्टेर्याज्यानुवाक्या द्वाविंशतिर्ऋचः (१) ‘अग्नेर्मन्वे’ इत्यनुवाकः । अंहो-

१. अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पाञ्चजन्यं बहवस्समिन्यते । विश्वस्यां विशि
प्रविविशिवाऽसमीमहे स नो मुञ्चत्व हसः ॥ १ ॥ यस्येदं प्राणन्निमिषद्येजति यस्य
जातं जनमानञ्च केवलम् । स्तौम्यग्निन्नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्व हसः ॥ २ ॥
इन्द्रस्य मन्ये प्रथमस्य प्रचेतसो वृषन्नस्तोमा उप मासुपागुः । यो दाक्षुषस्तुक्तो
हवमुपगन्ता स नो मुञ्चत्व हसः ॥ ३ ॥ यस्संग्रामन्नयति सं वशी युधे यः पुष्टानि
स सुजति त्रयाणि । स्तौमिन्द्रन्नाथितो जोहवीमि स नो मुञ्चत्व हसः ॥ ४ ॥ मन्वेवां
मित्रावरणा तस्य वित्तस्त्यौजसा ह हणा यन्नुदेये । या राजान स रथं याथ
उगा ता नो मुञ्चतमागसः ॥ ५ ॥ योवा स रथं कजुरश्मिस्तस्यधर्मा मिथुश्चरन्तमुप-
याति दूषयन् । स्तौमि मित्रावरणा नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमागसः ॥ ६ ॥
वायोस्तस्यविद्विदथानि मन्महे यावात्मन्वद्विभृतो यौ च रक्षतः । यौ विश्वस्य परिभू
बभूवतुस्तौ नो मुञ्चतमागसः ॥ ७ ॥ उप श्रेष्ठा न आशिषो देवयोर्धर्मं अस्थिरन् ।
स्तौमि वायुऽसवितारन्नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमागसः ॥ ८ ॥ र-
थीतमौ रथीनामह ऊतये शुभं गमिष्टौ सुयमेभिरश्वैः । ययोर्वी देवौ देवेष्चनिशितमो-
जस्तौ नो मुञ्चतमागसः ॥ ९ ॥ यदयातं वहतु सूर्यायास्त्रिचक्रेण स सदमिच्छमानौ ।
स्तौमि देवावधिबौ नाथितो जोहवीमि तौ नो मुञ्चतमागसः ॥ १० ॥ मरुतां मन्वे
अधि नो ब्रुवन्तु प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वे । आशून् हुवे स्यमानूतये ते नो मुञ्च-
न्त्वेनसः ॥ ११ ॥ तिममामुधं वीडितं सहस्वद्विष्य शर्धः पृतवासु जिष्णु । स्तौमि
देवान्मरुतो नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वेनसः ॥ १२ ॥ देवानां मन्वे अधि नो ब्रुव-
न्तु प्रेमां वाचं विश्वामवन्तु विश्वे । आशून् हुवे स्यमानूतये ते नो मुञ्चन्त्वे-
नसः ॥ १३ ॥ यदि माऽभिषोचति पौरुषेयेण दैव्येन । स्तौमि विश्वान् देवान्नाथितो
जोहवीमि ते नो मुञ्चन्त्वेनसः ॥ १४ ॥ अनु नोऽद्यानुमतिर्धृजं देवेषु मन्यताम् ।
अग्निश्च हव्यवाहो नो भवतां दाक्षुषे मयः ॥ १५ ॥ अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शब्द नः कृ-
धि । क्रत्वे दक्षाय नो हितु प्रण आयूँ चितारिषः ॥ १६ ॥ वैश्वानरो न ऊत्पा प्रयातु
परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा ॥ १७ ॥ पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा
ओषधीराविवेश । वैश्वानरस्सहसा पृष्टो अग्निस्स नो दिवा सरिषः पातु नक्तम् ॥ १८ ॥
ये अप्रथेताममितेभिरोजेभिर्ये प्रतिष्ठे अभवतां वसूनाम् । स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो
जोहवीमि तेनो मुञ्चत म हसः ॥ १९ ॥ उर्वी रोदसी वरिवः कृणोतं क्षेत्रस्य पत्नी अधि
नो ब्रूयातम् । स्तौमि द्यावापृथिवी नाथितो जोहवीमि ते नो मुञ्चतम हसः ॥ २० ॥
यत्ते वयं पुरुषत्रा यविष्टाविद्वाँ सच्चक्रमा कश्चनाऽऽगः । कृधी स्वस्मा अदितेरनागा
क्रेणाँ सि शिश्नयो विष्वगग्ने ॥ २१ ॥ यथा इ तद्वसवो गौर्यद्विष्यदिषितामसु-

मुचौ तच्छब्दवन्तौ गणौ । तयोः(१) 'या वामिन्द्रावरुणा' इत्येकः चत्वारो मन्त्रास्सानुषङ्गाः । अपरो(२) 'यो वामिन्द्रावरुणा' इत्यष्टौ । अत्रतादृश एव सामशब्दोऽहोमुचवचनः । पावमान्योऽपि तच्छब्दवत्यः ऋचस्तप्तदश । ताश्च(३) 'पवमानस्तुवर्जनः' इत्यनुवाकः । (४) कूप्माराडयः 'श्वेवाः' इत्याद्या एकविंशतिर्नृचः । वैश्वानर्यः(५) 'वैश्वानरो न ऊत्या' इत्यष्टौ । एतेऽष्टौ मन्त्रगणाः प्रायशो विश्वेदेवार्पाः । सहस्राक्षस्तु नारायणर्षिः । तत्राऽनुकच्छन्दसः ऋदुभा वेदितव्याः । 'सहस्रशीर्षा' इत्याद्याः पञ्च अनुष्टुभः । मृगारयाज्यासु 'अनु नोऽद्यानुमतिः, अन्विदनुमते त्वम्', 'ये अग्रथेताम्, उर्वी रोदसी' इत्येता अनुष्टुभः । 'वैश्वानरो नः' इति

अता यजत्राः । एवोत्वमस्मत्प्रमुञ्चाव्याहः प्रातर्हने प्रतरान्न आयुः ॥ २२ ॥
(तै. सं. ४. ७. १९.) ॥

१. या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूस्तयेमम् हसो मुंचतम् ॥ १ ॥ या वामिन्द्रावरुणा सहस्र्या तनूस्तयेमम् हसो मुंचतम् ॥ २ ॥ या वामिन्द्रावरुणा रक्षस्य तनूस्तयेमम् हसो मुञ्चतम् ॥ ३ ॥ या वामिन्द्रावरुणा तेजस्य तनूस्तयेमम् हसो मुञ्चतम् ॥ ४ ॥

२. यो वामिन्द्रावरुणावनौ सामस्तं वामेतेनाऽवयजे ॥ १ ॥ यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्स पशुषु सामस्तं वामेतेनाऽवयजे ॥ २ ॥ यो वामिन्द्रावरुणा चतुष्पात्स पशुषु सामस्तं वामेतेनाऽवयजे ॥ ३ ॥ यो वामिन्द्रावरुणा गोष्टे सामस्तं वा०यजे ॥ ४ ॥ यो वामिन्द्रावरुणा गृहेषु सामस्तं वा०यजे ॥ ५ ॥ यो वामिन्द्रावरुणाऽप्सु सामस्तं वा०यजे ॥ ६ ॥ यो वामिन्द्रावरुणौषधीषु सामस्तं वा०यजे ॥ ७ ॥ यो वामिन्द्रावरुणा वनस्पतिषु सामस्तं वामेतेनाऽवयजे ॥ ८ ॥ इत्यष्टौ ॥ (तै. सं. २. ३. ११)

३. २९७. पृष्टे टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

४. २३८. पृष्टे टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

५. वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु परावतः । अग्निरुक्थेन बाहसा ॥ १ ॥ क्रतावानं वैश्वानरस्मृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजक्षं धर्ममहिहे ॥ २ ॥ वैश्वानरस्य दत्सनाभ्यो बृहदरिणादेकस्त्वपस्यया कविः । उभा पितरा महयन्नजायताऽग्निद्यांवापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ३ ॥ पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरस्सहसा पृष्टो अग्निरस नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ ४ ॥ जातो यदग्ने भुवना व्यह्व्यः पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा । वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूथं पात स्वस्तिमिस्सदा नः ॥ ५ ॥ त्वमग्ने शोचिषा शोशुवान आ रोदसी अपुणा जायमानः । त्वं देवा अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ ६ ॥ अस्माकमग्ने सववत्सु धारयाऽनामिश्रन्नमजर सुवीर्यम् । वयं जयेम शतिनः सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तवोतिभिः ॥ ७ ॥ वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिधीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सृणु ॥ ८ ॥ (तै. सं. १. ९. ११) ।

घृतौदनेन ता जुह्वत्सप्ताहं सवनत्रयम् ।

मौनव्रती हविष्याशी निगृहीतेन्द्रियक्रियः ॥ ६ ॥

घृताप्लुतेनौदनेन ताः प्रतिमन्त्रं हस्तेन दर्व्या वा परिभाषासिद्ध-
या 'दर्व्याऽन्तस्य जुहोति' इति । "सप्ताहमिमानि व्रतान्यनुकर्षेन्मौनव-
ती" इत्यादीनि ॥ ६ ॥

अथ प्रति सवनहोमानन्तरम्—

"सिंहे म" इत्यपां पूर्णे पात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि ॥ ७ ॥

उदपात्रमादाय चतुष्पथं गत्वा प्राङ्मुखः(१) उपस्थं कृत्वा तस्मि-
न्नेव उदपात्रेऽवेक्षमाणः पापं ध्यायन् विनयितुं ब्रूयात् ।(२) 'सिंहे मे

१. उपस्थकरणं नाम—आकुञ्चितस्य सव्यजानुन उपरि दक्षिणं पादं निक्षिप्यो-
पवेशनम् ।

२. सिंहे मे मन्युः । व्याघ्रे मेऽन्तरामयः । वृके मे क्षुत् । अश्वे मे घसिः ।
धन्वनि मे पिपासा । राजगृहे मेऽशनया । अश्वनि मे तन्निः । गर्दभे मेऽर्शः ।
शङ्ख(लघु)के मे ह्योः । अश्वत्थे मे वेपथुः । कूर्मे मेऽङ्गारोगः । बस्ते मेऽपसर्था ।
अप्रिये मे मृत्युः । आतृव्ये मे पाप्मा । सपत्ने मे निर्वृतिः । दुष्कीर्तौ मे वृद्धिः ।
परस्वति मेऽसमुद्धिः । खड्गे मे आर्तिः । गवये मे आन्वयम् । गौरि मे बाधिर्यम् ।
ऋक्षे मे शोकः । गोधार्यां मे स्वेदः । जरार्यां मे हिमः । कृष्णशकुनौ मे भीरुता ।
कशे मे पापो गन्धः । उल्ले मे स्वरूपशः । क्लोके मे ईर्ष्या । मर्कटे मे दुर्बलः ।
कुल्ले मे मर्त्यः । उल्ले मे प्रशया । उड्रे मे तृष्णा । ऋषये मे श्रमः । अत्र्यां
मे आन्वयम् । कोशे मे गन्धः । कुमार्यां मेऽलङ्कारः । सूकरे मे क्रुद्धुः । पृदाक्षुनि मे
स्वप्ना(प्लनः) । अजगरे मे दुस्स्वप्ना(प्लनः) । विद्युति मे स्मयशः । लोभार्यां मे
क्लेशः । शलमे मे पाप्माऽलक्ष्मीः । स्त्रीषु मेऽनृतम् । अजाद्य मे कर्कशः । ब्राह्मे म
इत्या । शूद्रे मे स्तेयम् । वैश्ये मे कर्मकृत्यम् । राजन्यवन्धुनि मेऽज्ञानम् । नैषादे
मे ब्रह्महत्या । कुलिङ्गे मे क्षवधुः । उल्ले मे विलासः । उद्दिद्रणि मे वमनिः ।
किपुक्षे मे रोदः । द्वीपिनि मे निष्ठपत् । हस्तिनि मे किलासः । शुनि मे दुरिप्रज्ञा ।
वन्येषु मे म्लेच्छः । विदेहेषु मे शोवधुः । महावर्षेषु मे ग्लौः । मूजवत्स मे तप्ता ।
दुन्दुभौ मे कासिका । इक्ष्वाकुषु मे पित्तम् । कलिङ्गेषु मेऽमेध्यम् । अश्वत्थार्यां मे
अप्रजस्ता । उंश्लयां मे दुश्चरित्रम् । आक्षुनि मे दुन्तरोगः । मक्षिकार्यां मे श्लेष्मकाः ।
शुके मे हरिमा । मयूरे मे जल्प्या । वृषे मे जरा । चाषे मे पापवादः । अप्सु मे
श्रमः । ब्रह्मोज्झे मे कलिबधम् ।

मन्युः' इत्यन्तमेतमनुवाकं निगद्य निनीयाऽपो नैर्ऋत्यां दिशि परास्य पात्रमनवेक्षमाणो हस्तपादान् प्रक्षाल्य तेनैव मार्गेण यथैतमेत्य । तदे-
तदुक्तम्—'सिंहे म इत्यपां पूर्णं' इति । अत्राऽपरे याज्ञिकाः प्रयोगज्ञमन्य-
माना दार्विहोमिकीं परिच्छेदां कुर्वन्ते, अनाम्नातया च एकहोमवत्ते
च स्विष्टकृदुपहोमा गणहोमा (?) इति वदन्तः । तत्तु युक्तयुक्ततया
विचारणीयम् ॥ ७ ॥

वृद्धत्वे यौवने बाल्ये यः कृतः पापसञ्चयः ।

पूर्वजन्मसु(?) वाऽज्ञानात्तस्मादपि विमुच्यते ॥ ८ ॥

फलविधिः फलार्थवादे वाच्यम् ॥ ८ ॥

भोजयित्वा द्विजानन्ते पायसेन सुसर्पिषा ।

गोभूमितिलहेमानि भुक्तवद्भयः प्रदाय च ॥ ९ ॥

विप्रो भवति पूतात्मा निर्दग्धवृजिनेन्धनः ।

काम्यानां कर्मणां योग्यः तथाऽऽधानादिकर्मणाम् ॥ १० ॥

इति चतुर्थे सप्तमः खण्डः ॥

अन्ते सप्ताहस्य । ततस्सप्तम एवाऽह्न्यापराह्निकप्रयोगानन्तरं भोजना-
दि गम्यते । द्विजास्त्यवराः । गवादीनां समुच्चयः । स च भुक्तवद्भयः
प्रत्येकं भवति । विप्रग्रहणं द्विजातिप्रदर्शनार्थम् । वृजिनं पापम्, तदेवे-
न्धनम्, तन्निर्दग्धं येनेति विग्रहः । योग्यः अधिकारी । अन्यथाऽनधि-
कारीति गम्यते । एषा तावद्ग्रहोमक्रिया ह्यात्मन एव प्रयोक्तव्या ना-
ऽन्यस्य ॥ ८, १० ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते

चतुर्थप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः ॥

अपेहि पाप्मन् पुनरपनाशितो भवा नः पाप्मन्स्तदुक्तस्य लोके पाप्मन्वेद्यविहितो
यो नः पाप्मन् जहाति तमु त्वा जदिमो वयमन्यत्राऽस्मिन्निविशतात् । सहस्राक्षो
अमर्त्यो यो नो द्वेष्टि स रिष्यतु यमु द्विष्यस्तमु जहि । सुमित्रा न आप ओषधयस्सन्तु
दुर्मित्रास्तस्मै भूयाद्ययोऽस्मान् द्वेष्टि यन्न वयं द्विष्मः पाप्मन् ॥ मन्त्रा इमे बोधा-
यनीयश्रौत्रसूत्रे संहितारूपेण पठिताः (बो. श्रौ. २. ५) तथाऽप्यव्येतुपरम्परार्थां पाद-
सौकर्याय विद्वत्स्यैव पाठात् तथैवाऽस्मान्निरूप्यत्र निवेशिताः ।

१. वाऽज्ञातः इति मूलपुस्तकेषु पाठः ।

अष्टमोऽध्यायः ॥

तत्र दोषमाह—

अतिलोभात्प्रमादाद्वा यः करोति क्रियामिमाम् ।

अन्यस्य सौऽहसाऽऽविष्टो गरगीरिव सीदति ॥ १ ॥

गोभूभ्यादिषु अतिलोभात् स्नेहात्प्रमादाद्वा योऽन्यस्य वृत्त्यर्थं गण-
होमक्रियां करोति स तेनाऽहसाऽऽविष्टः सीदति गरगीः विषभुगिव विष-
ण्णो भवति ॥ १ ॥

अन्यस्य न कुर्यादित्युक्तम्, तत्राऽपवदति—

आचार्यस्य पितुर्मातुरात्मनश्च क्रियामिमाम् ।

कुर्वन्भात्यर्कवद्विप्रस्सा कार्यैषामतः क्रिया ॥ २ ॥

यस्मादेतेषां क्रियां कुर्वन्नादित्यवद्भाति तस्मादेवाम् । मातुः पृथ-
ग्रहणात् पितरि सृते पितुर्मातुरेनानिवृत्त्यर्थमेवा पुत्रेण कर्तव्येति ग-
म्यते । आत्मग्रहणं दृष्टार्थम् । पितृग्रहणं पुनः पुत्रस्याऽपि प्रदर्श-
नार्थम् ॥ २ ॥

तदाह—

क एतेन सहस्राक्षं पवित्रेणाऽकरोच्छुचिम् ।

अग्निं वायुं रविं सोमं यमादींश्च सुरेश्वरान् ॥ ३ ॥

कः प्रजापतिः, तस्य पुत्राः सहस्राक्षान्यादयः । पवित्रेण गण-
होमेन ॥ ३ ॥

उक्तः क्रत्वर्थतया गणहोमः । अधुना स एव पुरुषार्थतयोच्यते—

यत्किञ्चित्पुण्यनामेह त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

विप्रादि तत्कृतं केन पवित्रक्रिययाऽनया ॥ ४ ॥

तादृशं फलमवाप्यते । उत्तमजातिप्राप्त्युपायोऽयमित्यभिप्रायः ॥४॥

किंच—

प्राजापत्यामिदं गुह्यं पापघ्नं प्रथमोद्भवम् ।

समुत्पन्नान्यतः पश्चात्पावित्राणि सहस्रशः ॥ ५ ॥

इदमष्टगणहोमकर्म प्राजापत्यं प्रजापतेस्सकाशात् प्रथमोद्भूतम् ।
अन्यानि तु यन्त्रायतः पश्चादुत्पन्नानि ॥ ५ ॥

अथाऽस्यैव कालाधिकल्पाः—

योऽब्दायनर्तुपक्षाहान् जुहोत्यष्टौ गणानिमान् ।

पुनाति चाऽऽत्मनो वंश्यान् दश पूर्वान् दशाऽपरान् ॥ ६ ॥

कर्तुंस्तु कालाभिनिद्यमात् फलविशेषः कल्प्यते । अब्दस्संवत्सरः ।
अयनं तदर्थः आदित्यस्य दक्षिणोत्तरायणगमनेन । ऋतुः अब्दषड्भा-
गो वसन्तादिः । तदर्थः मासः । तदर्थः पक्षः शुक्लः कृष्णो वा । अहस्तु
प्रसिद्धम् । एतदब्दादिभिरेव सम्बध्यत इति केचित् । कल्पान्तरमि-
त्यपरे ॥ ६ ॥

अथ—

एतानष्टौ गणान् होतुं न शाक्नोति यदि द्विजः ।

एकोऽपि तेन होतव्यो रजस्तेनाऽस्य नश्यति ॥ ७ ॥

तत्राऽप्यशक्तौ—

सूनवो यस्य शिष्या वा जुह्वत्यष्टौ गणानिमान् ।

अध्यापनपरिक्रीतैरंहसस्सोऽपि मुच्यते ॥ ८ ॥

अध्यापनपरिक्रीतैः तेनैवाऽध्ययनादिना ॥ ८ ॥

तदेसम्भवेऽप्याह—

धनेनाऽपि परिक्रीतैरात्मपापजिघांसाया ।

हावनीया ह्यशक्तेन नाऽवसाद्यशरीरधृक् ॥ ९ ॥

हावनीयाः होमं कारयितव्याः । अन्येनाऽपि कारयितव्यत्वे हेतुर्नाव-
साद्य इति । नाऽवसाद्यो न क्लेशनीयः । धने विद्यमाने किमित्यात्मन-
श्शरीरशोषणं हविष्यादिभिः क्रियेतेत्यभिप्रायः । एवं च मौनव्रतान्यपि
कर्तुंरेव, न कारयितुः । नाऽवसाद्य इति वचनात् । 'गरगीरिव सीदति'
इति दोषोऽपि कर्तुंरेव न कारयितुः, उपरागे वर्तमानेश्चाद्भोजनवत् ॥ ९ ॥

किञ्च—

धनस्य क्रियते त्यागः कर्मणां सुकृतामपि ।

पुंसोऽवृणस्य पापस्य विमोक्षः क्रियते कश्चित् ॥ १० ॥

अनृणस्याऽपि पुंसो ऽयं धर्मतस्त्यागः क्वचित्क्रियत इत्युच्यते । किमर्थमुक्तम् ? पुण्यानामपि कर्मणां सिद्धये । गणहोमार्थं पुनर्धनत्यागे क्रियमाणे पापस्थैव विमोक्षः क्रियते न धनस्येत्यभिप्रायः ॥ १० ॥

सोऽयं प्रशंसाप्रपञ्च आरभ्यते—द्विजः कथं रोचेत, ततोऽनुष्ठीयेतेति—

मुक्तो यो विधिनैतेन सर्वपापार्णसागरात् ।

आत्मानं मन्यते शुद्धं समर्थं कर्मसाधने ॥ ११ ॥

सर्वपापसमुद्राच्चोत्तीर्णमात्मानं कर्मयोग्यं मन्यते ॥ ११ ॥

किञ्च—

(१) ज्ञायते चाऽमरैः ह्युस्थैः पुण्यकर्मेति भूस्थितः ।

देववन्मोदते भूयस्स्वर्गलोकेऽपि पुण्यकृत् ॥ १२ ॥

ह्युस्थैर्देवैर्भूमिष्ठोऽपि पुण्यकर्मेति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः—‘यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्बन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणा दूराद्बन्धो वाति’ इति ॥ १२ ॥

(२) सर्वपापार्णमुक्तात्मा क्रिया आरभते तु याः ।

अयत्नेनैव तास्सिद्धिं यान्ति शुद्धशरीरिणः ॥ १३ ॥

प्राजापत्यमिदं पुण्यमृ(३)षीणां समुदीरितम् ।

इदमध्यापयेन्नित्यं धारयेच्छृणुतेऽपि वा ॥ १४ ॥ *

मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोके महीयते ॥

इदमिति धर्मशास्त्रमुच्यते । गणहोममात्रमेव वेत्यर्थः । अत्राऽध्यापनधारणश्रवणानां पूर्वं पूर्वं गरीयः ॥ १३, १४ ॥

अथ मन्त्रपुरश्चरणमाह—

यान् सिषाधयिषुर्मन्त्रान् द्वादशाऽहानि तान् जपेत् ॥ १५ ॥

१. सूत्रमिदं सर्वेषु मलपुस्तकेषु षष्ठसूत्रानन्तरं पठितम् । परन्तु व्याख्यानपुस्तकेष्वत्रैव पठितमित्यत्रैव निवेशितमस्माभिः ।

२. सर्वपापविशुद्धात्मा इति ग पु. ३ ऋषिभिः ऋषिणा. इति क. इ. पु.

* ‘इदमेतद्गणं होमं धारयेदथ वा जपेत् ॥ १५ ॥

शृणोतु वा विधिं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥ इत्यधिक सूत्रपाठः क. पु.

घृतेन पयसा दध्ना प्राश्य निदयोदनं सकृत् ।

द्वादशाऽहानि सकृत्सकृत्प्राश्य जपेदिति सम्बन्धः । स च “मुखं व्यादाय स्वपिति” इतिवत् द्रष्टव्यः । सिषाधयिषुः साधयितुमिच्छन् । घृतेनेति घृताच्चेनेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

(१) ऋग्यजुस्सामवेदानामथर्वाङ्गिरसामपि ।

दशावरं तथा होमः सर्पिषा सवनत्रयम् ॥ १६ ॥

पूर्वसेवा भवेदेषा मन्त्राणां कर्मसाधने ॥

मन्त्राणां कर्मसाधन इति ॥ १७ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे चतुर्थप्रश्नेऽष्टमः खण्डः ॥

वेदसम्बन्धिन्या मन्त्रसम्बन्धिन्याश्च षष्ठ्या ‘वैश्वानर्यः’ (४. ७. ५) इत्यनेन सम्बन्धः । स च वैदिकानामेव मन्त्राणामेवा पूर्वसेवा पुरश्चरणं, नेतरदिति ज्ञापनार्थम् । मन्त्राणां कर्मसाधन इति । मन्त्रैरिष्टानिष्टप्राप्तिः परिहारसिद्धावित्यर्थः । तथा च शौनकः—

‘पुरश्चरणमादौ तु मन्त्राणां सिद्धिकारणम्’ इति ॥ १७ ॥

इति बौधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
चतुर्थप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः ॥

अतिलोभात् प्रमादाद्वा ॥८॥ निवृत्तः पापकर्मभ्यः ॥

समाधुच्छन्दसा रुद्राः ॥ ६ ॥ अथाऽतस्संप्रवक्ष्यामि

॥ ५ ॥ प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामः ॥ ४ ॥ प्रायश्चित्तानि

वक्ष्यामः ॥ ३ ॥ प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामः ॥ २ ॥ प्राय-

श्चित्तानि वक्ष्यामः ॥ १ ॥

इति बौधायनीये धर्मसूत्रे चतुर्थप्रश्नः (गृह्यसूत्रे सप्तदशः

प्रश्नः) समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं बौधायनधर्मसूत्रम् ॥

**विवरणे ग्रन्थान्तरेभ्य उद्धृतानां विषयवाक्यानां
स्वस्थाननिर्देशिनी सूची ।**

विषयवाक्यानि—

स्वस्थाननिर्देशः—

एतद्ग्रन्थोऽयं—

पृष्ठम्— पङ्क्तिः—

अ.

अकारं वाऽप्युकां च
अक्षय्यं ह वै चागुमांस्त्य-
अर्के चेन्मधु विन्देत
अङ्गादङ्गात्सम्भवसि
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु
अग्नये ईहोमुचे
अग्नये पवमानाय
अग्नये स्वाहा
अग्निं जलं वा
अग्निं होतारम्
अग्निश्च मा मन्युश्च
अग्निर्होता
अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्
अग्ने नय
अग्नेर्मन्वे
अग्ने युक्ष्वाहि
अग्ने रक्षानः
अतिथिपूजाहानाच्च
अतोऽन्यतममास्थाय
अत्राह गोरमन्वत
अथ ब्रह्म वदन्ति
अथाऽऽचामेत्
अथाऽभ्यादवातोऽमं
अथैते प्रादुरनुसंहितम्
अद्विरेव काञ्चनम्
अध्यापनयाजनप्रतिग्रहाः
अर्धप्रसूतिमात्रा तु
अनाजमो न तिष्ठेत्

मनु. २. ७६.
आप. श्रौ. ८. १. १.
शाबरभाष्य १. २. ३४.
तै. मं. सं. २. १४.
महा. भा. व. २९७. १७.
हारीत. स्मृ. ४. ३७.
तै. सं. ७. ५. २२.
तै. सं. २. २. ४.
तै. मं. सं. १. १.
वा. स्मृ. २. १८.
ऋ. सं. ३. १. १९.
याज्ञिकी. ३९.
तै. आ. ३. ३.
त. सं. ४. २. १.
तै. ब्रा. २. ८. २.
तै. सं. ४. ७. १५.
ऋ. सं. ४. ५. २९.
ऋ. सं. ५. २. २०.
मनु. ११. ८६.
तै. ब्रा. १. ५. ८.
व. ध. २३. १९
आप. श्रौ. ७. ६. ४.
शौनकः
व. ध. ३. ५७.
गौ. ध. ७. ३.
दक्ष. स्मृ. ५. ७.
दक्ष. स्मृ. १. १०.

२१५ २६
१८ १९
१७६ १७
१२१ ५
१२७ २०
३७ २
२८४ १
२८४ २
२४५ २८
५० १२
१९३ ११
१५६ ९
१४३ ५
२४१ १
२८६ २५
२८७ ३
१९३ ८
१९३ ८
१९८ १५
१११ १०
२४९ २
२१४ १७
१५६ १६
७२ १०
२५४ ७
३८ १२
१४० १७
४८ २
२४ ११

विषयवाक्यानि—

अनिचयो भिक्षुः
 अनुपनीतसहभोजने
 अनुशिष्टं लोक्यम्
 अनृतसम्मिता मनुष्याः
 अनृतञ्च समुत्कर्षवति
 अन्नं प्राणमन्नमपानम्
 अन्नं ब्रह्म
 अन्नम दृतम्
 अन्विदनुभते त्वम्
 अपि यत्सुकरं कर्म
 अपो निशि न गृह्णीयात्
 अपोऽशान कर्म कुरु
 अभावप्रत्ययालम्बना
 अभिचरन् दशहोतारं
 अभि त्वा शूर
 (१) अभिपुत्य हुत्वा भक्षयन्ति
 (२) अभ्यर्हितं पूर्वम्
 अभि काष्णायसीम्
 अबह्वं मनो दरिद्रं
 अमन्त्रिका तु कार्येयं
 अमृतापिधानमसि
 अमृतोपस्तरणमसि
 अलाहुं दारुपात्रं वा
 अये वाव यः पवते
 अहेकृत्य तृचञ्च
 अव ते हेहः
 अश्रद्धया हुतं दत्तम्
 अश्रोत्रिया अनुवाक्याः
 अश्मलवणमपण्यम्
 अरुस्थितो हि तर्हि
 अस्नात्वादिनियमपर्यवसानम्
 अहरेष मित्रः रात्रिर्वहणः
 अहमस्मि
 अदिच्छन्नश्चाष्टाण्यस्सुरां

स्वस्थाननिर्देशः—

गौ. घ. ३. ११.
 गुत्समदः
 वृ. उ. १. ५. १७
 पे. ब्रा. १. ६.
 तै. ब्रा. २. ८. ८.
 तै. उ. २. २.
 तै. आ. १०. १५.
 तै. सं. ३. ३. ११
 मनु. ७. ५५.
 तै. मं. सं. २. ६.
 यो. सू. १. १२.
 तै. ब्रा. २. २. १.
 साम. सं. ५. ३. १.
 तै. सं. ६. २. ११
 व्याक. वा. २३४.
 मनु. ११. १३३
 तै. सं. ३. १. १.
 मनु. २. ६६.
 याज्ञिकी ५०.
 याज्ञिकी. ४७
 मनु. ६. ५४.
 तै. ब्रा. ३. ११. ७.
 पा. सू. ३. ३. १६९
 तै. सं. १. ५. ११.
 भगवद्गी. १७. २८.
 ब. घ. ३. १.
 व. घ. १. २९.
 शावरा भा. १. १. १
 तां. बा. २५. १०. १०.
 सा १. सं. पू. ६. १.
 तं. वा. १. ३. ४.

पुस्तकग्रन्थीय—
पृष्ठम्—पङ्क्ति—

१७७	२९
७	२०
२००	५
२०६	१३
२६९	१८
१५४	२१
२१६	८
१८५	२३
२८८	८
२४५	१३
२९	२१
१८५	२४
२४२	१९
६९	१९
२५८	७
१३९	१९
१५६	७
२५९	२४
८३	४
५५	२१
२४७	२५
१८५	२१
२०३	७
१९२	२
१६६	९
१५७	२
४६	७
१४६	२५
८	८
१८०	२१
२४	२२
१६०	३
२५८	७
७	७

१. अभिपुत्याऽऽह्वनोये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति इत्यस्यैव सङ्कुचित रूपमिदम् ।

२. व्याकरणवातिकस्याऽर्थतोऽनुवादोऽयम् ।

विषयवाक्यानि—

स्वस्थाननिदेशः—

पुस्तकप्रस्थीय—

पृष्ठम्— पङ्क्तिः—

आ

(१) आकरजानामन्युक्षितानां

शङ्खः

४६

१०

आम्नाद्यैष्णवमेकादश त्पारलं

तै. सं. २. २. ९.

६९

१६

आग्नेयी वा एषा

तै. ब्रा. ३. ७. ३.

२७

१३

आचम्याग्न्यादि सलिलं

या. स्मृ. ३. १३.

६०

२

आचार्यं स्वमुपाध्यायम्

मनु. ९. ९१

११२

२६

आचार्यकुलाद्देवमधीत्य

छा. उ. ८. १५. १.

१२

१९

आच्छाद्य चाऽर्घयित्वा

मनु. ३. २०.

९७

१९

आच्छेत्ता ते मारिषम्

तै. सं. १. १. २.

७८

१९

आत्मा ज्ञातव्य इत्येतत्

ब्रह्मो. वा. पृ. ६६९. श्लो. १०३.

१८२

१८

आदित्यो ब्रह्म

छा. उ. ३. १९. १.

१५८

२५

आदित्योऽग्नि

ऐ. ब्रा. ४०. ५.

३०

९

आपद्विहितैः कर्मभिः

उशानाः

२५६

१२

आप्तानं तीर्थं क इह प्रवोचत्

ऋ. सं. ८. ६. १७.

८१

५

आपो हिष्टा

तै. सं. ५. ६. १.

१५७

१

आयुर्विप्रापवादेन

मनु. ४. २३७.

१९८

१८

आयुर्दो देवजरासं

तै. सं. २. २. १.

२२

१५

आयुष्टे

तै. आ. २. ५.

२३९

१

आशयेष्वन्नोषात्

बो. गृ. २. ११. ४२.

१९७

६

आश्रमसमुच्चयं द्वितीयं

नार. स्मृ. १२. ७५.

११८

२४

आसामन्यतमां गत्वा

बो. श्रौ. २. ७.

२११

५

आहवनीये सम्भावसध्ययोः

व. ध. ४. ३०.

१४०

२२

आहितारितश्चेत्

व. ध. २५. २.

२७०

२३

आहितारनेर्विनीतस्य

इ

इतरेभ्यो बहिवदि

मनु. ११. ३.

१४८

२८

इतिहासपुराणं

छा. उ. ७. १. २.

२७१

११

इन्द्रं नरः

साम. सं. पू. ४. १.

२५८

६

इन्द्राय स्वाहा यमाय

तै. सं. २. १. ११.

१५७

२

इमं मे वरण

तै. सं. २. १. ७.

२२

६

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे

उ

उताऽसि मैत्रावरुणः

ऋ. सं. ५. ३. २४.

५९

३

विषयवाक्यानि—	स्वस्थाननिर्देशः—	पुस्तकग्रन्थोऽथ—	पृष्ठम्— पङ्क्तिः—
उदके मध्यरात्रे च	मनु ४। १०९.	१०६	३
उदगयन आपूर्यमाणपक्षे	आश्विन. गु. १. ४. १.	१४	३
उदुत्यम्	तै. सं. १. ४. ४३	२४९	१
उद्दीप्यस्व जातवेदः	तै. मं. सं. १. ९.	२७	१६
उद्यन्तमस्तं यन्तं	तै. आ. २. २.	१६६	२२
उद्भयं तमसरूपरि	तै. सं. ४. १. ७.	२४९	१
उपासने गुरुणा	आप. घ. १. १९. १.	३३	१३
उपास्म गायता नरः	साम. सं. उ. १. २.	२६८	११
उभयत्र दक्षाऽहानि	बृहस्पतिः	६४	७
उरवेऽन्तरिक्षाय		२४६	२६
ऋ			
ऋतञ्च सत्यञ्च	याज्ञिकी ८.	१६७	७
ऋतुस्वभावाविकल्पोणाम्	मनु. ३. ४६, ४७.	१२६	१९
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात्	मनु. ४. ९४.	१६१	२
ए			
एका लिङ्गे गुदे तिष्ठः	मनु. ९. ३६.	४७	२२
एका लिङ्गे तिष्ठो वामे	व. घ. ६. १६.	४७	२६
एकोऽपि वेदविच्	मनु. १२. ११३.	४	६
एतदक्षरमेताञ्च	मनु. २. ७८.	१६८	१७
एतदेव व्रतं कुर्युः	मनु. ११. ११७.	९३	२१
एतदेव विपरीतं	तै. आ. २. १.	३३	२१
एतत् खलु वाव तपः	तै. सं. ६. १.६.	१९८	२४
एतदुद्धृतः प्रहुतः	बौ. गु. १. १. १.	२२१	४
एनपा द्वितीया	पा. सु. २. ३. ३१.	८१	२३
एनबन्धनतरस्याम्	पा. सु. ९. ३. ३६	८१	२२
एषां तिरात्रमभ्यासात्	याज्ञ. स्मृ. ३. ३२२	२८०	१६
पृष्ठक्या बहवः पुत्राः	बृह. स्मृ. १. २.	१९९	१९
ऐ			
ऐकाश्मन्त्वाचायाः	गौ. घ. ३. ३६.	१८४	१४
ओ			
ओंकारश्चाथशब्दश्च		१६६	१६
ओं शू. ओं भुवः	याज्ञिकी ४२.	१९९	१६
ओं होतः	बो. श्रौ १२. १६.	२९६	४
ओमापो ज्योतिः	याज्ञिकी ४२,	१९९	२१

विषयवाक्यानि—	स्वस्थाननिर्देशः—	पुस्तकस्थान—	पृष्ठम्— पङ्क्तिः—
क			
कराभ्यां तोयमादाय	व्यासः	१५८	५
कवा तिर्यङ् द्विवोपतिष्ठते	तै. सं. १. ५. ९.	११५	१७
कर्त्तृकर्मणोः कृति	पा. सू. २. ३. ६५.	३	५
कर्मणैव हि संसिद्धि	भगवद्गीता. ३. २०.	१८०	२५
कर्मयोगो जनो नैव		२९	२०
कर्मविष्वेतेऽर्जुनयाव	नै. आ. २. ७.	२७२	१६
कात्यायनाय	तै. आ. १०. १. ७.	२७२	८
कामकारकृतेपि	मनु. ११. ४५.	१०८	२३
कामतो ब्राह्मणवधे	मनु. ११. ८९.	१०८	२१
कामं मातापितरौ चैनम्		१०३	१२
कामोदकं सखिप्रसा	याज्ञ. स्मृ. ३. ४.	५१	१७
कालाञ्चनोत्पन्नसंयोगे	पा. सू. २. ३. ५.	२८१	६
(१) कुण्डरेतोऽसृङ्मृत्तपुरीष-	शङ्ख.	४०	९
कुमारजन्मदिवसं	बृद्धमनुः	५४	९
कुर्वन्मेवेह कर्म्मणि	ई. उ. २.	१७९	२१
कुशोदकं दधि	याज्ञ. स्मृ. ३. ३१४.	२७८	१८
कृच्छ्रकोञ्चौ शूद्रहत्या		९४	२१
कृच्छ्रे, वापनं व्रतं चरेत्	गौ. ध. २७. २. ३.	२४४	१८
कृत्यलुप्तो बहुलम्	पा. सू. ३. ३. ११३.	१७८	८
कौपीनाच्छादनाथम्	गौ. ध. ३. १८.	१७८	१०
क्षितिस्थाश्चैव	व. ध. ३. ४६.	४२	१७
क्षीयन्ते चाऽस्य कर्म्मणि	मुण्ड. उ. २. २. ८.	१८२	६
क्षीरं च सविकारम्	व. ध. २. २९.	६६	४
क्षुधापरीतस्तु किञ्चिदेव	व. ध. १२. ३.	२५	२४
ख			
खदगे तु विवदन्ते	व. ध. १४. ३५.	६५	४
ख्यापनेनानुतापेन (वशिष्टः)	मनु. ११. २२७.	५३	१०
ग			
गर्भस्थैस्सहस्रो ज्ञेयः		१३४	५
गृहस्थोऽपि विमुच्यते	या. स्मृ. ३. २०२.	१८०	१३
गोवाह्नैः परिमार्जनम्	व. ध. ३. ५०.	३८	२३
गोचमे पञ्चतपाश्च	मनु. ६. २३.	२२८	१७

विषयवाक्यानि—	स्वस्थाननिर्देशः—	पुटम्—	पङ्क्तिः—
च			
चक्रिणेऽन्धकाय ससुपजीविने		१५२	१५
(१) चण्डालाः प्रत्यवसिताः	दश. स्मृ. ४. २१.	२०१	१६
चतुर्धा भेदमेके		१७९	१६
चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य	गौ. घ. ८. २.	८६	१३
चत्वार आश्रमाः	आप. घ. २. २१. १.	१८४	५
चरन्नभ्यवहार्येषु	व. घ. ३. ४२.	३७	२०
चरुणां क्लृप्स्तुवाणां च	मनु. ५. ११७.	७२	१९
खलुत्तश्चेन्नान् स्वधम्मं	गौ. घ. ११. ११	८८	२६
चित्तिस्त्वक्	तै. आ. ३. १. १.	२४३	४
(२) चान्द्रायणे नवश्राद्ध	अत्रि. स्मृ. २०५	१०२	१३
चित्रं देवानाम्	साम. सं. पू. ६. ३	२६८	१०
चित्रादितारकाऽन्धैः		६७	१२
चौरवल्कलधारिणां		७०	१४
छ			
छन्नोत्पन्नोस्तु	व. घ. १८. ५.	८८	३
छन्दसा अप उत्पुनाति	तै. ब्रा. ३. ३. ४.	२८९	१
ज			
जननेऽप्येवम्	गौ. घ. १४. १३.	५४	३
जपे होमे तथा दाने	दश. स्मृ. १. ११.	२४	१३
जातवेदसे	याज्ञिकी १०	२७२	८
जातिमात्रोपजीवी च	मनु. ८. २०.	४	१३
जात्युक्तं पारदार्यंश्च	व्याघ्रः	१३७	१२
जानश्रुतिर्ह पोत्रायणः	छा. उ. ४. १.	२१७	१७
त			
तच्छन्दसा ब्राह्मणेन		२८५	२०
तच्छ्रेष्ठं जन्म	आप. घ. १. १. १७.	१०३	११
तज्जातीयमेवापतेत्	गौ. घ. १४. ६.	६७	१७
तत् सविष्टः	याज्ञिकी ४२.	१५८	१६
तद्यथेपोकात्फलमग्नौ	छा. उ. ५. २४.	१८८	१७
तसकृच्छ्रं चरन्	मनु ११. २१४.	२७७	२५
तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन्	बलो. वा. १. १. १.	२४	२५
तस्मात्तद्विषयः पुण्यः	वृद्धमनुः	५४	११

विषयवाक्यानि—

तस्माद्देव्यासं पापीयान्
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं
तस्मात्प्रजननं परमं
तस्मात्तेनोभयं पश्यति
तस्मात्तेनोभयं संकल्पयन्ते
तस्मात्त्रिभ्यो निरिन्द्रियाः
तस्मादन्ने ददत्
तस्माद्विना ना ब्राह्मणः
तस्मादुपरिष्टादोषधयः
तस्माद्ब्राह्मणाय नाऽपगुरेत
तस्मद्यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यम्
तस्मिन् रूफेयन प्रहरति
तस्मै हितम्
तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति
तं स खनति खानयति वा
तस्य वा एतस्य
तस्य वाचकः प्रणवः
तस्याजिनमुर्ध्ववालं
तस्याऽऽश्रमविकल्पमेके
तस्यैषा भवति यत्ने शिल्पं
तस्यैवं विदुषो यज्ञस्य
त्रीणि स्त्रियाः पातकानि
तृणं वा किंशारं वा
तेभ्योऽभितप्तेभ्यः
तैलं दधि पयस्सोमः
अयो धर्मस्त्क्रन्धाः
त्यजेत् पितरम्
त्वामब्धिं हवामहे

द

दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा
दक्षिणं बाहुमुद्धरते
दधिक्रावणः
दधि भक्ष्यं तु शुक्तेषु
दधि मधु घृतमापो धानाः
दशवर्षभुक्तं परेऽस्त्रिभौ
द्वयौ अभ्नत्य जुहोति

स्वस्थाननिर्देशः—

तै. सं. २. ५. १. २.
भगवद्गीता १६. २४.
याज्ञिकी ७८
घा. उ. १. २. ४.
घा. उ. १. २. ६.
तै. सं. ६. ५. ८.
याज्ञिकी. ६२.
तै. सं. ६. ३. १.
तै. सं. ७. ५. १.
तै. सं. २. ६. १०
तै. सं. ३. १. ९.
आप. श्रौ. २. २६. ५. बौ. श्रौ. १. ११. ७८
पा. सू. ५. १. ५.
बौ. श्रौ. ४. २. (पृ. ११०, पं. ९.)
तै. आ. २. १५.
पात. सू. १. ३१.
गौ. ध. २३. १८.
गौ. ध. ३. १.
तै. आ. १. ७.
याज्ञिकी. ७९.
व. घ. २८. ७.
बौ. श्रौ. १. ४. (पृ. ७. पं. १०)
छा. उ. २. २३.
छा. उ. २. २३.
गौ. ध. २०. १.
साम. सं. पू. ३. १.

गौ. ध. १. ३८.
तै. आ. २. १.
तै. सं. १. ५. ११.
मधु. ५. १०.
तै. सं. २. ३. २.
गौ. ध. १२. ३४.
बौ. प. १. ६. १०.

पुस्तकग्रन्थीय—

पृष्ठम्— पङ्क्तिः—

१	१५
४६	२०
१७९	२०
८३	१४
८३	१२
१२७	१०
१५५	८
१०३	२०
२२५	२
१०८	२९
८१	१८
७८	२०
२५२	१
१७९	२२
७९	१
१०५	७
२०८	१७
११५	९
१८४	२
२२	६
१८४	२५
११९	२
७९	२
२१५	२४
७७	१
१७९	२३
११६	१८
२५८.	६

३५	१७
३३	१७
१५६	१९
६६	२५
७६	२०
२०९	२१
२८९	४

विषयवाक्यानि—

दाराग्निरहोन्नत्योर्गं
द्विगभ्यस्स्वाहा
द्विजातीनामध्ययनम्
द्विरेन्द्रवायवस्य भक्षयति
द्विवाकीर्त्तुमुदकर्था च
दोक्षितश्चेद्वृत्तं वदेत्
दुहिताऽऽचार्यभार्या च
देवेभ्यस्स्वाहा
देशकालवयश्शक्ति
देशजातिकुल
द्वेधे बहूनां वचनं
द्वौ द्वौ मासौ समाहितः
द्रव्याणि हिंस्याद्यः

ध

धन्वन्निव प्रपा असि
ध्रुवशीलो वर्षासु

न

न कर्हिचिन्मातापित्रोः
न तस्य मायया च न
न तिष्ठति तु यः पूर्वा
न तु कदाचित् ज्यायसीम्
नदीषु देवक्षातेषु
न दोषो हिंसायामाहवे
नमो रुद्राय
न पादेन पाणिना वा
नमस्ते रुद्र
नवो नवो भवति
न श्रोत्रियप्रव्रजित
न द्वाब्दशास्त्राभिरतस्य
न हि भ्रातारणस्पृशेवः
न हीहशमगायुष्यम्
नास्त्रिवर्षस्य कर्षाव्या
नाऽस्य कार्योऽग्निर्होतृः
नावेदविन्मनुते
न्यायाजितवनः
निग्राभ्यस्य देवश्रुतः

स्वस्थाननिर्देशः—

मनु. ३. १७१.
तै. सं. ७. १. १५.
गौ. ध. १०. १.
आप. श्रौ. १२. २५. २.
मनु. ५. ८५.
बौ. श्रौ. २८. ९.
नारदस्मृ. १२. ७४.
तै. सं. ३. १. ४.
या. स्मृ. २. २७५.
गौ. ध. ११. २२.
या. स्मृ. २. ७८.
आप. ध. १. १३. १९.
मनु. ८. २८८.

तै. सं. २. ५. ११.
गौ. ध. ३. १३.

पुस्तकग्रन्थीय—

पृष्ठम्— पङ्क्तिः—

२८५	३
२४६	२२
२	३
२१	१८
६१	१७
८३	३
११८	२२
१७३	५१
९३	३
७	१९
९६	२०
११९	२६
९३	११

१	१४
१७८	१३

गौ. ध. २१. १५.
ऋ. सं. ६. २. ११
मनु. २. १०३
व. ध. २. २८.
मनु. ४. २०३.
गौ. ध. १०. १६.
तै. ब्रा. ३. ७. ९.
व. ध. ६. ३३.
तै. सं. ४. ५. १.
तै. सं. २. ४. १४.
गौ. ध. १२. ३५.
व. ध. १०. १४.
ऋ. सं. ५. २. ६.
मनु. ४. १३४. १३५.
मनु. ५. ७०.
मनु. ५. ६९.
तै. ब्रा. ३. १२. ९.
या. स्मृ. ३. २०५.
तै. सं. ३. १. ८.

१३४	२३
१९३	९
१६१	१४
१४१	५
१६३	१६
९०	२४
२३५	४
१८	२३
२८३	१९
२४९	२
२०९	२२
२१४	७
१९८	८
१९८	१९
५५	६
५५	९
१८१	१६
१२७	२
२४८	१

एतद्ग्रन्थीय—

पृष्ठम्— पङ्क्तिः—

१४२	१२
८	७
२२	४
७९	६

विषयवाक्यानि—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्

नित्यं मद्यामपेयम्

नेन्मे वाक्प्राणैरनुषक्ता

नक्तृतेन पूर्वेण

प

पक्षिजग्धं गवाघ्रातं

पञ्चदशमासान्

पञ्चमौ मातृश्वभुज्यः

पञ्चमे ब्रह्मर्षस्तकामः

(१) पञ्चमे भोजनं भवेत्

(२) पञ्चमे भोजनं स्मृतम्

पतितोत्पन्नः पतितः

परकीयनिपानेषु

परस्त्रोषु दिवा च

परिषदं कारणस्य

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मणः

पर्युषितभोजनेऽहोरात्रोपवासः

पवमानस्सुवर्जनः

पवित्रं नो हृत

पशुं वेदयां च यो गच्छेत्

पादावभ्युक्ष्य सर्वाभिः

पादुकामजिनं छत्रं

पालाशं पद्मपत्रम्

पिण्याकावामतक्र-

पितुर्वा भजते शीलम्

पितुर्गृहे तु या कन्या

पितृभ्यः स्वधा नमः

पित्रे पितामहाय

पिबा सोमम्

पुनर्मा मैत्रिन्निवम्

पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः

पुरश्चरणमादौ

पूर्वाह्णे वै देवानाम्

पृथिवी च

पृथिवी होता

स्वस्थाननिर्देशः—

इलो, वा. पृ. ६७१ श्लो. ११०.

गौ. घ. २. २६

तै. ब्रा. १. ६. १.

मनु. १. ११६.

गौ. घ. २७. १३.

व. घ. ८. ३.

दक्षः

दक्षः

व. घ. १३. २०.

मनु. ४. २. ०१.

बो. गृ. १. ११.

ऋ. सं. १. २. ६.

आष. घ. १. २९. ७.

संव. स्मृ. १. १३०.

तै. ब्रा. १. ४. ८.

तै. आ. २. ७.

सं. स्मृ. १. १६४.

मनु. ६. १४.

प्रजापतिः

या. स्मृ. ३. ३२१

मनु. १०. १९.

लघु शाता. ६६

शङ्ख. स्मृ. १३. ३.

साम. सं. उ. ३. १.

तै. आ. १. ३०

मनु. ६. ३६.

शौनकः

श. ब्रा. २. ४. २. ८.

तै. सं. ४. २. १०

तै. आ. ३. २

४२ ७

२४४ १५

८ २

१३ २२

१४१ १२

१८५ ९

१२२ ३

१४४ २०

११४ २

१९८ ८

८ ११

७ २२

१५७ ४

२३७ १७

१३७ १०

३७ ६

२०३ ९

२८१ १५

२८० १४

१२२ ८

१५३ २

१७४ ३

१३० २६

२५८ ९

११४ १

१३२ २४

२९४ १४

१८५ ८

२२२ २०

२४३ ४

विषयवाक्यरनि—
 पैतृष्वसेयी भगिनीं
 प्रक्षुतः कालः
 प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः
 प्रजानिःश्रेयसं
 प्रजातिस्त्रियाम्
 प्रणष्टस्वामिकं
 प्रचानामितरे कुर्वीरन्
 प्रतिवक्षनानि हि श्रेयः
 प्रतिलोमं चरेयुस्त्वाः
 प्रत्यग्ने मिथुनादह
 प्रत्यग्रहरसाहरः
 प्रत्यासन्नमधीयानं
 प्रत्युद्धारः पृत्रजन्मना
 प्रसमित्र मर्ता अस्तु
 प्रदेशिन्यकुष्ठयोर्मध्ये
 प्रदेशिन्यकुष्ठान्थान्तु
 प्रसारितं च यत्पण्यं
 प्रागुपनयनात्कामचारं
 प्रागुत्तमास्त्रय आश्रमिणः
 प्राची दिगग्निर्द्विता
 प्राच्यै दिशे स्वाहा
 प्राणस्याऽन्नमिदं सर्वं
 प्राणायामस्तथा ध्यानम्
 प्राणापान
 प्राणे निविष्टः
 प्रायश्चिचीयतां प्राप्य

व

बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणं
 ब्रह्ममे तु माम्
 ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्
 ब्रह्म वै चतुर्ह्यतारः
 ब्रह्मा देवानाम्
 ब्राह्मणं पुरोदधीत
 ब्राह्मणक्षत्रियविद्यां
 ब्राह्मणश्चेत्प्रेक्षापूर्वं

स्वस्थाननिदेशः—
 मनु. ११. १७१
 यास्क. २. ७. ३.
 तै. उ. १. ११.
 आप. गृ. १. ८. ४. ६.
 तै. ब्रा. २. ४. ६.
 मनु ८. ३०.
 ब. घ. ४. १९
 रघु. वं. १. ७९.
 व. घ. २१. १४
 ऋ. सं ८. ४. ९.
 सा. सं. पू. १. २. ५.
 शातातपः
 ब. घ. १५. १७
 तै सं. ४. १. ६.
 ब. घ. ३. ६१
 व. घ. ३. ४५
 गौ. घ. २. १
 गौ. घ. २८. ५०.
 तै. ब्रा. ३. ११. ५.
 तै. सं. ७. १. १५.
 मनु. ५. २८. ९.
 याज्ञिकी ६६.
 याज्ञिकी ४९.
 मनु. ११. ४७.

एतद्ग्रन्थीयः—

पृष्ठम्— पङ्क्तिः—
 ८ ४
 २८४ २३
 १७९ १९
 १२७ ५
 १८ ११
 ९३ ३
 ५५ १८
 १५३ २१
 १३६ ७
 ११३ ९
 ११३ ९
 ५० २५
 ११६ १७
 २१४ २
 ३४ २२
 ३७ ४
 ४२ १५
 १३ १२
 ३ २४
 २४६ २४
 २४६ १९
 ६४ १६
 २६६ ७
 २७२ ६
 १८५ २५
 १४५ २४

आप. घ. २. २१. १६.
 याज्ञिकी ६३.
 जाबालोप. ४.
 तै. ब्रा. ३. १२. ५.
 तै. सं. ३. ४. ११.
 गौ. घ. ११. १२.
 ब. घ. २१. १४.
 ब. घ. २१. १७.

१८२ ४
 १९२ ३
 १८४ २
 २१४ १८
 २३६ ४
 ९० ९
 १३५ २४
 १३६ १४

विषयवाक्यानि—

ब्राह्मणामिहंलने
ब्राह्मणेषु च विद्वांसः
ब्राह्मणो ब्राह्मणं हत्वा
ब्राह्मणो धर्मान् प्रभूयात्
ब्राह्मणस्पत्ये तृपरमालभेत
ब्राह्मणस्याऽधिकाः प्रवचन-

भ

मिक्षादानमपूवम्
मिद्यते हृदयग्रन्थिः
भृतानां प्राणिनःश्रेष्ठाः
भूतेभ्यो नमः
भूमिमयज्ञियैस्तुणैः
भूरनये च पृथिव्यै च
भृत्यानामुपरोधेन
भ्रवक्षिशिखावर्जम्

म

मद्यं नित्यं ब्राह्मणः
मद्यभाण्डस्थिता आपः
मधुवाता कृतायते
मनुष्यलोकः पुत्रेण
मशकैर्मक्षिकामिश्र
महाहविर्होता
मातरि पितर्याचार्य
माता मातृष्वसा
मानस्तोके तनये
मासि श्राद्धे च तामेव
माजोरनकुलौ हत्वा
मूर्धानं दिवः
मृतेऽपि वा सा पुनर्भूः

य

य इन्द्रियकामो दीर्घकामः
य उभयाद्व
या करोति तु
यः प्रमत्तो हन्ति
यं यजमानो
यं यं क्रतुमधीते

श्री० अ० ३९

स्त्रस्थाननिर्देशः—

गौ. ध. २१. १७.
मनु. १. ९७.
सुमन्तुः
व. ध. १. ४१.
तै. सं. २. १. ५.
गौ. ध. १०. २.

गौ. ध. ५. १९.
मुण्ड. २. २. ८.
मनु. १. ९६.
याज्ञिको ६७.
वे. ध. १२. १०.
याज्ञिको ५.
मनु. ११. १०.
व. ध. २४. ६

गौ. ध. २. २६.
व. ध. २०. २४.
क्र. सं. १. ६. १८.
श. ब्रा. १४. ४. ३. २४.
व. ध. ३. ४५.
तै. आ. ३. ५.
आप. ध. १. १०. ४.
नार. १२. ७३.
तै. सं. ४. ५. १०.
शङ्खः
मनु. ११. १३१.
ऋ. सं. ४. ५. १.
व. ध. १७. २१

तै. सं. २. ३. ७.
तै. सं. ३. २. ६.
मनु. १२. १२.
आप. ध. १. २९. २.
बौ. श्रौ. ६. २८.
तै. आ. २. १५.

पुनर्ग्रन्थीय—

ग्रन्थम्— पङ्क्तिः—

१२४ ८
१९३ ३
१०८ ४
३ २५
६९ १७
२ ४

१९७ २
१८१ २१
१९३ १
१७४ ७
४७ ८
१८५ १९
१४७ १०
२७५ १७

१३ १६
११३ ६
१९१ २०
१७९ १०
१८६ १४
२४३ ६
१०२ २१
११८ २०
२२२ २
१०२ ७
१४ १८
१९२ ६
१३२ १

१० १३
८ ९
३२ २१
७९ ६
७९ ६
१७५ १२

विषयवाक्यानि—	स्वस्थाननिर्देशः—	पुस्तकस्थानं—	
		पृष्ठम्—	पङ्क्तिः—
यक्षाऽतस्त्रिंश आहुः	बौ. पितृ. १. ५. १५.	६०	१३
यन्निवृद्धि ते	तै. सं. ३. ४. ११.	१५७	२
यत्र यत्र कामयते	बौ. गृ. २. १२.	२४	१६
यथा कर्मस्त्रिंशः		८२	१४
यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य	तै. आ. १०. ११.	२९३	११
(१) यथा सम्भवमुत्सेदनं	शङ्खः	४०	१५
यथैवका न पातव्या	मनु. ११. १४.	९११	१२
यथैव न प्राक्त्वक्तः	छा. उ. ५. ३. ७.	१११	५
यथोपादमुत्तुरीषः	गौ. घ. २. ४.	१३	२०
यथोपतदेकस्य सतः		२२१	५
यद्दीन्यनृणं	तै. आ. २. ४.	२३९	१
यदि पद्भ्यामेव विशेषं		१०	११
यदि यज्ञो भूस्त्वोहेति	ऐ. ब्रा. २५. ३४.	८३	२
यद्देवत्यः पशुः	सा. ब्रा. ३. ८. ३. १.	११४	१३
यद्देवा देवहेलनम्	तै. आ. २. ३.	९७	१
यद्देवाः	तै. ब्रा. ३. ७. १२.	२५८	१२
यद्वा उ विज्ञपतिः	सा. सं. पू. २. १. १. ८.	१३३	१०
यन्मे मनसा वाचा	तै. आ. २. ६.	२४१	५
यस्ततो जायते	तै. सं. २. ५. १.	६१	२१
यस्य चैव गृहे मूर्खो	व. घ. ३. १०	५१	६
यस्याग्नौ न क्रियते	आप. घ. २. १५. १३.	५११	९
यस्या मनश्चक्षुषोः	आप. गृ. ३. २१.	९९	२५
यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते	मनु. ११. २३३.	४१	५
यां तिथिं समनुप्राप्य	बृहस्पतिः	१०४	८
यात्रामात्रप्रसिध्यर्थम्	मनु. ४. ३.	१४०	१२
यावज्जीवं प्रेतपरनी		१३८	१६
यावज्जीवं जुहुयात्	इ. उ. २.	२७९	२१
या वामिन्द्रावरुणा	तै. सं. २. ३. १३.	२८१	९
या वेदवाह्यास्मृतयः	मनु. १२. ९५.	२००	२०
यासां राजा वरुणः	तै. सं. ५. ६. १.	१६४	२१
ये अप्रथेताम्	तै. सं. ४. ७. १५.	२८८	९
ये चत्वारः पथयो	तै. सं. ५. ७. २.	१८४	१६
ये देवाः	तै. सं. १. ८. ७.	२३५	३
येन सूर्यस्तपति	तै. ब्रा. १२. ३. ९.	१८२	२०
योऽनधीत्य द्विजः	मनु. २. १६८.	२६२	१२

विषयवाक्यानि—

योऽधीतेऽहन्त्यहन्त्येताम्
योऽस्याऽऽत्मनः कारयिता
यो वा मिन्द्रावरुणा

स्वस्थाननिर्देशः—

मनु. १. ८२.
मनु. १२. १२.
तै. सं. २. ३. १३.

एतद्व्याख्येय—

पृष्ठम्— पङ्क्तिः—

१६३ ३
१२१ २
२८८ २

र

रक्षसां भागोऽसि
रजस्वलाऽमृतुस्नातां
रहस्यं प्रायश्चित्तं
राजा तु धर्मणाऽनुशासन्
राजा विजितसार्वभौमः
(१) राजावचिरेवाऽग्नेर्दहने
रात्रिषेपे द्वाभ्यां
रौरवयोधाजये नित्ये

त. सं. १. १. ५.
ब. ध. २०. ४२.
गौ. ध. २४. १.
ब. ध. १. ४३.
गौ. ध. १४. ७.
गौ. ध. २६. ९.

७९ ४
१०९ १३
१४५ १७
८८ २१
१०८ ९
३० १०
५८ ३
१७६ २०

व

वचनाद्बोधतो भेदाः
वरुणाय धर्मपतये
वर्णान्तरगमनं
वर्त्तयन्तु सिलोन्मृष्टाभ्याम्
वर्षासु रथकारः
वलीपलितकालेऽपि
वसाशुक्रमसृष्टमज्जा
वाग्धोता
वाचा प्रशस्तमुपयुजीत
वानप्रस्थयति ब्रह्मचारिणां
वायुरन्तरिक्षस्याऽधिपतिः
वारुणं यवमयं
विदा मधवन्
विद्यानुष्ठानसम्पन्नः
विधियज्ञाजपयज्ञः
विभूमे सन्नमुसले
विभागज्वेत्पिता कुर्यात्
विहितोरसृक्षत
विंशतिभागः शुल्कः
विशो भागः पणस्य
वेदयज्ञैरहोनानां

नार. १. १५७.
तै. सं. १. ८. १०.
गौ. ध. ४. २२.
मनु. ४. १०.
मनु. ५. १३५.
तै. आ. ३. ६.
वसिष्ठः
याज्ञ. स्मृ. २. १३७.
तै. सं. ३. ४. ५.
तै. सं. १. ८. ८.
लघुशाता. ५३.
मनु. २. ८५.
मनु. ६. ५१.
याज्ञ. २. ११४
ऋ. सं. ८. ४. १.
गौ. ध. १०. २५.
मनु. २. १८३.

९६ १४
२३३ १६
८५ १८
११९ २२
८७ २
११९ ३०
४० ५
२४३ ५
४४ १
२०९ २४
२४६ २७
२३३ १६
२५८ ८
१४६ १७
१६८ २
१७८ २४
१२७ १२
६९ १८
९१ २२
४९ १६
५१ २२

१. 'तस्मादसिर्दराजक्तं बटुश्चे' इति तैत्तिरीयब्राह्मणवाक्यस्य (तै. आ. २. १. २) अर्थतोऽनु-
वादकमिदमिति प्रतीयते ।

विषयवाक्यानि—	स्वस्थाननिर्देशः—	एतद्ग्रन्थीय—	पृष्ठम्— पङ्क्तिः
वेदसंन्यासिकानान्तु	मनु. ६. ८६.	२१५	१६
वेदानधीत्य वेदौ वा	मनु. ३. २.	१२	१७
वेदाहमेतं पुरुषं	तै. आ. ३. १३.	२७२	७
वेदिकारा वेदि कल्पयन्ते		७१	१०
वैश्वानराय प्रतिवेदयामः	तै. आ. २. ६.	२४१	३
वैश्वानरो न ऊत्था	तै. सं. १. ५. ११.	२८८	५
वैष्णवान् खनामि	तै. सं. १. ३. २.	१६६	१५
व्यभिचारेण वर्णानां	मनु. १०. २४.	८६	२१
व्यत्यस्तपाणिना कार्यं	मनु. २. ७२.	१६	२९
श			
शन्नो देवीः	सा. सं. पू. १. १.	२५८	१०
शय्यासनमलङ्कारं	मनु. ९. १७.	१३५	१२
शस्त्रेण च प्रजापालनम्	ब. ध. २. २२.	८९	११
शास्त्रानां विप्रकर्णत्वात्	तै. वा. १. ३. १.	५	१३
शुश्रूषा शुद्धस्य	आप. ध. १. १. ७.	८९	२४
शुष्टयगने नवस्य मे	सा. सं. पू. २. १. १. १०.	१९३	१०
शुद्धचेद्ब्राह्मणमभिगच्छेत्	ब. ध. २१. १.	१३६	२४
शेषेषूपवसेदहः	मनु. ५. २०.	६६	१८
श्रेयासं श्रेयांसं	ब. ध. ११. ५.	१८९	२२
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी	मनु. २. ९०.	१२१	३
शभिः खादयेद्राजा	गौ. ध. २३. १४.	९३	७
श्वहताश्च मृगा वन्याः	ब. ध. ३. ४४.	४२	१३
ष			
षडभिः परिहार्यो राज्ञा	गौ. ध. ८. १२.	९२	८
षष्ठीं चितिम्	तै. सं. ६. ४. २. २.	२७७	१८
स			
सक्रामेन सकामायाम्		९९	२४
सखिभायो समाकृष्ट	सैव. स्मृ. १. १६४.	७	२४
सङ्ग्रामे संस्थानं	गौ. ध. १०. १५	१४०	२४
सचिन्नचित्रं	अ. सं. ४. ५. ८.	२४९	२
सति प्रभृते पयसि		१६३	१९
सत्येन शापयेद्विप्रम्	मनु. ८. ११३.	५०	१०
सद्यः पतति मांसेन	ब. ध. २. ३१.	२६२	२४
सन्ध्यायां गायत्र्या अभि	तै. आ. २. २.	१५८	१
सन्ध्यास्य दुर्मतिः कविचत्	संवत्त. स्मृ. १७१.	२०१	१९
सन्निधीक्षीरमवत्साक्षीरं	ब. ध. १४. २९	६६	१

विषयवानध्याक—

स पापिष्ठो विवाहानां
सपिण्डाः पुत्रस्थानीया वा
सपिण्डे तु त्रिरात्रे
सम्माजनेनाऽऽजनेन
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः
संवीतं मानुषं
स य इदमविद्वान्
सवर्णाग्रे द्विजातीनां
सव्याहृति सप्रणवां
सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति
सर्वत एवाऽऽत्मानं गोपायेत्
सर्वं हि विचरेद्ग्रामम्
सर्वान्परित्यजेदर्थान्
सर्वेषामपि धैतेषाम्
संशिक्षं वपनं कृत्वा
सह शालया प्रस्तरं
सहोवाच किं मेऽन्नं
साऽस्य देवता
सान्त्वानिकं यक्ष्यमाणं
साधवर्णिकं भैक्षाचरणं
सिंहे मे मनु्युः
सिंहे व्याघ्र उत
सुकृतं यत्त्वया किञ्चित्
सुरां पीत्वा द्विजः
सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः
सुर्क्षा मत्तां प्रमत्तां वा
सूर्यं ते चक्षुः
सूर्यश्च मा मनु्युश्च
सृष्टीरुपदधाति
सोमाय पिपृषीताय
स्तेनो हिण्यस्य सुरां
स्तेनस्य द्वापदः कार्यः
स्नातकप्रतलोपे च
क्षीषु क्षान्तं
क्षीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यः
क्षीप्स्वन्स्तरजावातु

स्वस्थाननिर्देशः—

मनु. ३. ३४.
व. ध. १७. ७२.
मनु. ५. १२४.
मुण्ड. उ. २. २.
तै. आ. २. १.
छा. उ. ५. २४. १.
मनु. ३. १२.
व. ध. २५. १३.
छा. उ. २. २३. १.
गौ. ध. ९. ३५
मनु. २. १८५.
मनु. ४. १७.
मनु. ६. ८९.
परा. स्मृ. ८. १९.
आप. श्रौ. ३. ३. ६.
छा. उ. ५. २. १.
पा. सू. ४. २. २४.
मनु. ११. १. २.
गौ. ध. २. ४३.
बौ. श्रौ. २. ५.
तै. ब्रा. २. ७. ७.
याज्ञ. २. ७५.
मनु. ११. ९०
मनु. ११. ९९.
मनु. ३. ३४.
तै. आ. ३. ४.
याज्ञिकी २४. २५.
तै. सं. ५. ३. ४.
बौ. गृ. १. ८. ८.
छा. उ. ५. १०. ९.
मनु. ९. १३७.
मनु. ११. २०३.
आप. ध. २. २९. १६.
मनु. १०. ६.

एतदुपस्थाय—

पृष्ठम्— पङ्क्तिः—

९९ ६
५६ २१
१०२ १५
४४ १३
१८१ १९
३३ २६
१८८ ६
८४ ११
१५९ १९
३ २७
११३ १६
१५ २४
५१ १९
१५४ ८
२७५ १९
७० २०
६४ १३
२४६ ९
१४८ २३
१५ १६
२८९ १०
२४० २
९५ १९
११० २५
१११ १५
९८ २६
२४३ ६
१५६ १०
११४ २
१९३ ११
१११ ६
९२ १८
१५२ १०
१३७ २७
६० १४
८४ २२

विषयवाक्यानि—	स्वस्थाननिर्देशः—	एतद्ग्रन्थीय—	पृष्ठम्— पङ्क्तिः—
श्रीगुरुविद्वत्प्रबोधः	मनु. ११. ६६.	९३	१८
स्वधर्मो राज्ञः परिपालनं	व. ध. १९. १.	८८	२६
स्वधा पितृभ्यः	तै. सं. १. १. ११.	७९	३
स्वप्ने सिक्त्वा	मनु. २. १८१.	२७६	६
स्वमातुल्यतां प्राप्य	तं. वा. १. ३. ३.	७	६
स्वर्मांसं परमांसेन	मनु. ५. ५२.	५२	७
स्वरादित्योभवति	निरु. २. ४. २.	१५८	२७
स्वादिष्टया	ऋ. सं. ६. ७. १६.	२५८	१२
स्वाध्याय एवोत्सृजमानः	आप. ध. १. २६. ११.	२०७	४
ह			
द्वन्तिजातानजातांश्च	मनु. ८. ९९.	९६	७
हिरण्यवर्णाः	तै. सं. ५. ६. १.	१७५	३
हिरण्यशृङ्गं वरुणं	याज्ञिकी. उ. १. ७.	१५६	१३
हिसानुग्रहयोः	गौ. ध. ३. २५.	२१४	५

विवरणे ग्रन्थान्तरेभ्य उद्धृतानां विषयवाक्यानां
स्वस्थाननिर्देशिनी सूची समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाचयनधर्मसूत्रगतानां

पदानां सूची ॥

अ

अशः २, २, १२.
 अंशभाक् २, ६, ५.
 अंसम् १, १५, १३.
 अंहसः ४, ६, ५; ४, ८, ८.
 अंहसा ४, ८, १.
 अंहोमुचौ ४, ७, ५.
 अकरोत् ४, ८, ३.
 *अकस्मिन् २, ३, ४०.
 अकल्पयन् १, ९, ९; १, १०, ५.
 अकामा २, ४, १०.
 अकार्याणि ३, ९, १०.
 अकुत्सयन् २, १२, ७.
 अकुर्वताम् १, ४, २.
 अकुर्वन् १, ८, १५; २, ५, २१.
 अकुलताम् १, १०, २७; १, १०, २९.
 अकृत्वा १, ४, ९.
 अक्रमीत् ४, ४, ३.
 अकृष्टानि १, १३, ५.
 अक्षतयोनिः ४, १, १८.
 अक्षय्यम् २, ११, ८.
 अक्षरम् १, ६, ९.
 *अक्षरेण २, १२, १४.
 अक्षारलवणम् ३, १, २०.
 अक्षारलवणाग्निः १, ११, २२.
 अक्षितम् २, १४, १२.
 अगच्छन् ३, ९, १९.
 अगम्या ४, ६, ६.

अगम्याः २, ४, ११.
 अगम्यागमनम् २, २, ५.
 *अगम्यानाम् २, ४, १२.
 अगात् १, ६, ८;
 अग्नयः १, १५, ११; २, १८, ८; ९;
 अग्नये २, ८, ९; २, १४, ७; *३, ८, ९;
 *३१; *३, ९, ५.
 अग्निम् १, ४, ९; १, १०, २८; १, १४,
 १८; २, १, ३३; ३४; २, ६, २; २, ९,
 ५; २, ११, १७; २, १२, ७; २, १४, ७;
 ३, ४, ३; ६; ३, ७, ११; *३, ८, ८; ३,
 ९, ४; ४, २, १०; ११; ४, ८, ३.
 अग्निः *१, ४, २; १०; *१, ६, १४; १, ८,
 ४७; २, १, ३४; ३८; २, ४, ५; २२; *२,
 ९, १; २, १४, १२; ३, २, ६; ३, ८, ५;
 ४, १, २५; ४, २, ११.
 अग्निकायेषु १, ७, ६.
 अग्निना १, ११, ३८.
 अग्निनेत्राः ३, ६, १३.
 अग्निमुखात् २, १४, ७.
 अग्निवर्णाः १, ६, ४.
 अग्निष्टुता २, १, ४; ३, १०, ९.
 अग्निहोत्रम् २, ४, २३; ३,
 ३, ५; ६; ७;
 अग्निहोत्रपात्राणि २, १७, २४.
 अग्निहोत्रमन्त्रान् २, १८, २३.
 अग्निहोत्रिभ्यः ४, ५, २७.
 अग्निहोत्रे १, १३, ३०; २, १७, २०;

* एतच्चिह्नाङ्कितानि पदानि सूत्रारम्भकाणि । तत्रैकं पदमेकत्रैव सूत्रारम्भकं, तत्र तत्पदस्या-
 ऽऽदावेव चिह्नं कृतम् । यदि नानास्थलेषु, तदा तत्सूत्रसंख्यासमीपे चिह्नं कृतम् । अत्र सङ्ख्यात्रयं
 विधत्ते । तत्र प्रथमसंख्या प्रश्नावबोधिका, द्वितीया कण्डिकावमशिनी, तृतीया च सूत्रविधायिणी ।
 यत्र पदमेकस्यामेव कण्डिकायां वारहस्यं वारहस्यं वाऽऽवर्तते, तत्र सूत्रसंख्यैव दत्तेति वेदितव्यम् ।

अग्नीन् १, ३, ६; २, १७, २१; २६;
 ३, १, १०.
 अग्नीनां ३, १, १५.
 अग्ने २, ११, ३६; २, १७, २६; ३, ७, ११;
 ३, ८, २१.
 अग्नौ १, ४, ९; २, १३, १५; ३, १४, ७; २.
 १५, २; ३, ६, २; ३, ७, १३.
 अग्न्यगारे २, ६, ३८; २, १७, १३.
 *अग्न्याधाने १, १३, १०.
 *अग्न्याधेयम् २, ४, २३.
 *अग्न्याधेयप्रवृत्ति २, ४ २३.
 *अग्न्याधेयात् २, ४, २२.
 अग्न्याधेये ३, ७, १४.
 अग्न्युत्पात १, २१, ६.
 अग्नम् २, ५, १५.
 अग्राम्यभोजी २, ११, १७.
 अग्ने* २, १३, ५; २, १८, ७.
 *अग्नेण १, १५, २१.
 अघमर्षणम् ३, ५, २; ३, १०, ११; ४, २.
 ७; १५; ४, ३, ८; ४, ४, २.
 अघमर्षणस्य ३, ५, १.
 अघमर्षणेन २, ८, १२; २, १७, ३३; ३,
 ४, ७.
 अङ्गयित्वा १, १८, १८.
 अङ्ग १, २, १४.
 *अङ्गम् १, १५, ५.
 अङ्गवित् १, १, ८.
 अङ्गहीनः २, २, १०.
 अङ्गारम् १, ११, २२.
 अङ्गारकम् २, १, ९.
 अङ्गिरः ३, ७, ११.
 अङ्गिरस्वते २, १४, ७.
 अङ्गुलिभ्याम् ३, २, १२.
 अङ्गुलिमूलम् १, ८, १३.
 अङ्गुलीभिः १, ८, १४; २, ५, २१.
 अङ्गुल्यर्धं १, ८, १३.
 अङ्गुष्ठं २, १२, ११.
 अङ्गुष्ठमात्रः २, १२, ११

अङ्गुष्ठमूलम् १, ८, १२.
 अङ्गुष्ठाग्रम् १, ८, १३.
 अचरणोयेन ३, १०, ३.
 *अचात्वाले १, १५, १६.
 अज २, ६, ३४.
 अज एकपात् २, ९, ४.
 अजनिष्ठाः १, १९, १२.
 अजन्त्राणि २, ४, २३.
 अजातान् १, १९, १४.
 अजानतः १, १, १२.
 अजाविकेभ्यः १, १२, ४.
 अजिनम् १, ५, ६.
 अजिनानि १, ३, १५.
 अजीतिम् २, ११, १३.
 अज्ञातम् ४, ५, ७.
 अज्ञानकृतेभ्यः ३, ५, ५.
 अज्ञानात् २, ४, १४.
 अज्यानि २, ११, १३.
 अज्जन १, ३, २५.
 अज्जलिम् २, १७, २९; ३४;
 अज्जलिना २, ८, ४.
 अज्जलौ २, १, १४.
 अणवः १, १०, ३२.
 अतः १, ८, १.
 अतिकृच्छम् २, १, ७.
 अतिकृच्छः २, २, २७; ४, ५, ८.
 अतिक्रमे २, ७, १६.
 अतितरेम ४, २, ७.
 अतिथि ३, ३, ५; ६; ७;
 अतिथीन् २, १३, ५; *३, ३, २०
 अतिपावनः ४, ५, ९; २५; २९.
 अतिरिच्यते ४, ५, ३२.
 *अतिलोभात् ४, ८, १.
 अतिष्ठत् १, १, २४.
 अतिसंवरसरम् २, ११, १७.
 *अतीतव्यवहारान् २, ३, ३८.
 अतीयात् १, ४, ९; २, ६, १३.
 अतुदन् २, ४, २१; ३, २, २.

अनुदन् २, ४, २१.
 अनुलम् २, ४, ४.
 *अतैजसानाम् १, ८, ४४.
 अत्ति २, १, १८.
 अत्यन्तशः १, ३, ३३.
 अत्युग्रः २, ४, १७.
 अत्र १, २, १२ इत्यादि
 अग्निम् २, ९, १२.
 अग्निवर्णं १, ११, ४.
 अथ १, १, ८ इत्यादि
 अथर्वणाम् ४, ५, १.
 अथर्वण्यः ३, ९, ५.
 अथर्ववेदम् २, ९, १४; ४, ३, ४.
 राथर्वशिखरः ३, १०, ११.
 अथर्वोक्तिसम् २, ९, १४.
 अथो १, ४, १० इत्यादि
 अदत्त्वा २, ५, १८; *२, १३, ६.
 अदधात् १, १८, २.
 अदर्शनात् १, २, ९.
 अदस्युप्रवेद्यम् २, ६, ३१.
 अदात् २, १, ३८.
 अदायाः २, ३, ४७.
 अदायादाः २, १५, ४.
 अदितिः २, ९, १.
 अदीन्यन् ३, ७, ११; १४;
 अदूष्याः १, ९, ३.
 अदृष्टम् १, ९, ९.
 अदृष्टत्वात् २, ११, ११; *३१;
 अदोषम् १, ३, ३५.
 अद्भिः* १, ८, २; १८; २१; २३; २४; १,
 ९, ९; १, १०. ११; १, १३, ११; ३०;
 ३१; १, १४, ११; २, ८, १२; २, ११,
 २७; २, १२, ६; २, १३, ४; २, १७, ३९;
 २, १८, १२; *३, १, २४; ३, ९, ४.
 अद्भुतोत्पातेषु १, २१, २२.
 अद्भयः २, ८, ९.
 अग्नि २, ५, १८.
 अद्भोहि २, ११, २५.

अघः* १, ८, ८; १, १०, १८; *२, २,
 ३०; २, ४, ७.
 अघर्मम् ३, ६, ८.
 अघदशयनम् ३, १०, १४.
 अघस्तात्* १, ३, २८; १, २४, १५.
 अधिकः १, १९, २.
 अधिकृतत्वात् १, २०, १५.
 अधिकृत्य १, ११, १.
 अधिगच्छति ४, १, १९.
 अधिगच्छानः २, १६, ९.
 अधिगतः १, १, ६.
 अधिजायन्ते ४, १, २५.
 अधितिष्ठेत् २, ६, १६.
 अधिरूढम् १, १३, १४.
 अधिरोहति २, १६, ६.
 अधिश्रितस्य १, १८, २.
 अधिष्ठानम् २, ६, ८.
 अधीते १, ४, ९; २, ११, ८; १०; ३,
 ८, ४२.
 अधीत्य ३, ९, १२; १४;
 अधीवीत १, २१, १८; १९; ३, ५, २; ३,
 ९, ५; ७; ९; १०;
 अधेनुम् २, ६, १८.
 अधेनुः २, ६, १८.
 अधोवीतम् १, ८, ८.
 अघययन १, १८, २; ३; ४; २, ५, १९.
 अघययनम् १, ३, ४२; ४३;
 अघयस्य ४, २, ९.
 *अघयापकम् १, १८, १२.
 अघयापन १, १८, २; *२, ४, १६; ३, १,
 १७; ४, ८, ८.
 *अघयापनम् २, २, ८.
 अघयापनात् २, २, २३.
 अघयापयति १, २१, १५.
 अघयापयेत् ४, ८, १४.
 अघ्येतन्यः २, ६, ९.
 अघ्वरम् १, १३, १; ३;
 अघ्वसंयोग २, ५, १९.

अध्वानम् १, ७, ७.
 *अनग्निः २, १८, २६.
 अनकुष्ठम् २, १५, ६.
 अनद्वान् २, १३, ९.
 अनतिस्रष्टाम् २, ३, २४.
 अनेतीताम् २, ७, १५.
 अनधीयानः १, १, ११.
 अनध्यायः १, २१, ६; ८; २२; २३;
 अनध्याये ३, ९, १०.
 अनन्तरम् २, १३, ५.
 अनन्तरापुत्रः २, ३, १२.
 अनन्तरापुत्रयोः २, ३, १२.
 अनपत्यानाम् २, १७, ३.
 अनभिभाषमाणः २, ३, ४३.
 अनभिषिक्तः २, ७, २.
 अनभिसन्धिपूर्वम् १, ११, ३०; ४, २, १३.
 अनथा ४, ८, ४.
 अनलससृष्टम् २, ६, ३१.
 अनशनताम् २, १३, ९.
 अनशनत्पारायणविधिं ३, ९, १.
 अनशनम् २, १३, १०; ३, ९, १५; ४, ५, २९.
 *अनस्तमिते २, ७, १३.
 अनहंकारः १, ३, २१.
 अनागताम् २, ७, १५.
 अनास्थयः १, ३, १३.
 अनाहतम् १, ४, २.
 अनादेशे ३, १०, १७.
 अनाद्य ४, १, ७; ४, २, १३; * १४;
 अनायसानि २, १७, २४.
 अनाशकः ३, १०, १४.
 अनाद्ययान्नस्य २, ५, ८; ३, १०, ३.
 अनाहिताग्नेः २, २, ८.
 अनिकेतः २, १८, २५.
 अनिन्दितः १, १, ९.
 अनिरुद्धासु २, ५, ४.
 *अनिर्दशाहसन्धिनीक्षीरम् १, १२, ९.
 अनिलाशनः ४, ५, २२.
 अनु १, १, २; २, १०, ४.

अनुक्रमचरणात् ३, १, ३.
 अनुख्याता २, १४, १२.
 अनुगच्छेत् १, ३, ३९.
 अनुचिन्तयन् १, १०, ३४.
 अनुज्ञातम् ३, २, २.
 अनुज्ञातः १, ३, ३०; २, १४, ७.
 अनुतिष्ठेत् १, ३, ३९.
 *अनुतीर्थम् २, ५, ३; २, १०, ३.
 अनुद्धृताभिः २, १७, ३९.
 अनुधायेत् १, ३, ३९.
 अनुपरोधेन २, ५, १६.
 अनुपहत्य १, १८, १५.
 अनुपतेन १, २, ३.
 अनुप्रदानम् ३, ११, ३७.
 अनुप्रयोगः ३, १, १५.
 अनुमतये ३, ९, ५.
 अनुमता २, ४, ९.
 अनुमतेन २, ३, १७.
 अनुमत्या २, ३, ८.
 अनुमन्त्रणम् ३, २, ६.
 अनुरूपान् १, १८, २०.
 अनुरोद्धव्यः १, ११, २४.
 अनुलोमः १, १७, ९.
 अनुवर्तमानः २, ७, २४.
 अनुवाकेन १, १४, १५; २, ८, १२,
 अनुवाकैः ३, ७, ११; ३, ८, १८.
 अनुव्याख्यास्यामः ३, १, ४.
 अनुव्रज्या १, ३, ४३.
 अनुव्रतयेत् २, १८, २१.
 अनुष्ठेया २, ४, १९.
 अनुस्मरन् २, १, १६.
 अनूचायम् १, २१, १५.
 अनूचानस्य १, २१, १५.
 अनूचानान् २, १४, ६.
 अनूचानाय २, २, १८.
 अनूचाने १, ३, ३७.

अनूत्करदेवात् १, १६, १९.
 अनूणः २, १६, ५.
 अनूणस्य ४, ८, १०.
 अनूतम् १, १९, १२.
 अनूतात् ३, ७, ८, ५, ४.
 अनूते १, १९, १५.
 अनूतौ ४, १, २१.
 अनेन २, १, १६, १६.
 अनेनाः १, १९, १०.
 अन्तः १, ८, ३, २, १८, २८, ४, १, २५.
 अन्तर्क २, ९, ११.
 अन्तकः २, १२, १०.
 अन्ततः १, ८, १८, २१.
 अन्तरम् १, २, ११.
 अन्तरतमौ १, १५, १०.
 अन्तरा १, १९, १२, २, ११, १३, २, १२,
 ४, २, १३, १२, ३, ४, ३, ३, ९, ५, ६;
 अन्तरिक्षम् ३, २, ६.
 अन्तरिक्षस्य २, १४, १२.
 अन्तरिक्षाय ३, ८, १०.
 अन्तरेण १, ४, ८, ११, १५, १५, २, १;
 १४, २, २, २६, २, ६, १३, १४;
 अन्तर्जलगतः २, ८, १२, २, १७, ३३, ३,
 ४, ७.
 अन्तर्जले ४, ४, २, ८;
 अन्तर्धाय २, १७, २०.
 अन्तर्धीयते ३, ९, १७.
 अन्तर्मुखः २, १८, १९.
 अन्तर्मुखे १, ८, २०.
 अन्तर्वत्नीः २, १३, ५.
 *अन्तर्वासी १, ५, २.
 अन्तर्बद्धि १, २०, ५, २, १७, २७.
 अन्तर्बोधम् ३, १, २३.
 अन्ते १, १९, ६, २, ३, २२, ४, ७, ९.
 अन्तेवासी १, ११, ११.
 अन्ध २, ३, ३६.
 अन्धम् १, १०, ५, २, ५, ८, २१, २, ६,
 ५, ४१, ४२, २, ११, ५, २, १२, ३, ७;

२, १३, २, २, १४, ८, २, १५, २, ३, २,
 १३, ३, ६, १०, ३, ९, ३, ३, १०,
 ३, १५;
 अन्नगीतो २, ५, १८.
 अन्नदः ४, ५, ३२.
 अन्नमय ३, ८, १८.
 अन्नमस्य १, १०, २, २, १४, ८.
 *अन्ने २, ६, ४१.
 अन्नेन १, ८, २३, २, ५, ११, २, ६, ४२;
 २, १२, ३, ४, १०, १२, ४, ५, २८.
 अन्यम् १, ६, ८, २, ३, १५, २७;
 अन्यः २, ६, २६, ४, २, ६.
 अन्यत् १, ३, ३२ इत्यादि.
 अन्यतमत् २, २, २,
 अन्यतमम् ३, १०, ११.
 अन्यतमस्य ४, ५, २९.
 अन्यतमेन १, ८, २७, २, १८, २०, ३,
 ३, ६.
 अन्यतरत् ३, ८, ३६
 अन्यतरेण २, ३, २०, २३;
 अन्यत्र १, ३, २३, ११, १२, ४, १२, १,
 १३, २९, १, १८, ११, ११, १९, ४, १,
 २१, ८, २१, २, १, २४, ३, ७, ४.
 अन्यथा १, १९, १८, ४, ५, २.
 अन्यस्मै १, ३, ३०, ४, १, १७.
 अन्यस्य ४, ८, १.
 अन्या १, ४, ९.
 अन्यान् २, १६, ९.
 अन्याभ्यः १, ४, ९.
 *अन्ये ३, १, १८.
 *अन्येषाम् १, १८, १५.
 अन्येषु १, ११, १, १, ११, २२.
 अन्यैः २, ७, २.
 अन्वाहार्यपचनम् २, १७, १८.
 अन्वाहार्यपचनः २, १८, ८.
 अन्विच्छेत् २, १८, २६.
 अन्विषात् २, १, १६
 अपमृष्टम् २, ११, ८.

अपः १, ८, १६; १, १०, १७; १, ११,
 ३०; १, १६, ६; २, १, २१; २८; ३६; २,
 २, २; २४; ३, २, ६; २, ६, २; २, ७,
 २; ३३; २, ८, ४; ६; २, १०, ३; २, १२,
 ३; १०; २, १४, ७; २, १७; १३; २३;
 ३३; २, १८, १३; ३, ८, १७; ३, ९, ३;
 ४, २, १६; ४, ६, २८.
 अपकर्षति २, ४, ४.
 अपकृष्य ३, ४, ७.
 अपगच्छतात् २, ८, ६.
 अपगुरेत् २, १, ७.
 *अपगूय २, १, ७.
 अपचमानकाः ३, ३, २; ९;
 अपत्यम् १, ९, ६.
 अपत्याथ २, ३, २०; २३; २६;
 अपपात्र १, २१, १७.
 अपपात्रात् २, २, ९.
 अपरम् १, ६, १२; ४, ६, ३.
 अपरपक्षस्य ३, ८, २४.
 अपराः ३, ८, १०; ३३, ९, १२; १३; १४;
 अपरात् १, २१, २; ४, ८, ६.
 अपराह्णे ३, ६, ३.
 अपरिग्रहः २, ११, १८.
 अपरिपूर्ताभिः २, १७, ३९.
 अपरिमितम् २, १३, ८; २, १८, १६; ३,
 ९, ३.
 अपरिमितकृत्वः २, ८, १२; २, १७, ३७
 अपरिच्छताभिः २, १८, ३९.
 अपरे १, ११, १९.
 अपरेण १, १६, २३; ३३, ४, ६.
 अपर्युषितम् ३, १, २०.
 अपवपुलितम् १, १३, १९.
 अपवर्गः १, १६, २.
 अपविद्धम् २, ३, ३१.
 अपविद्धः २, ३, २३.
 *अपविध्य २, ११, २८.
 अपवृत्ते २, १८, ४.
 अपसव्यानि १, ११, २२.

अपसमानानि २, ६, १६.
 अपहृत्य २, ९, २१.
 अपहन्ति १, १६, १३; २, २, ३.
 अपाम् १, ७, ६; २, ८, ६; २, १६, ७;
 २, १७, २९; ४, ७, ७.
 *अपातकानि ४, ६, ८.
 अपान ३, ८, १८.
 अपानः २, १८, ८.
 अपानाय ३, ८, १२.
 अपि १, १, ८ इत्यादि
 अपिधानम् २, १४, १२
 अपिशितम् ३, १, २०.
 अपुत्राय ४, ४, ९.
 *अपुनर्भवम् २, १७, ९.
 अपूतः ३, ७, १३; २, १९.
 अपूप २, १२, ८.
 अपेय ४, १, ७; ४, २, १३; १४;
 अपेयम् १, १२, ९.
 *अपेयपयःपाने १, १२, १२.
 अप्रक्षालितम् १, १३, १४.
 अप्रक्षाल्य २, ८, २.
 अप्रजन्तयः २, ११, ३९.
 अप्रजननत्वात् २, ११, २९.
 अप्रजः १, २१, १९.
 *अप्रजाम् २, ४, ६.
 अप्रतिगृह्यतः २, ४, २७.
 अप्रतिग्राह्यस्य २, ९, ८; ३, १०, ३.
 *अप्रतिभायाम् ३, ९, ७.
 अप्रतिहतगुखाक्यः १, ३, २३.
 अप्रतिहतावकाशेषु ३, २, ९; ११; १२;
 *अप्रत्तासु १, ११, ९.
 अप्रदाह्य २, १२, ३.
 अप्रपन्नम् १, १६, २०.
 अप्रमत्तस्य ४, ४, १०
 अप्रमत्ताः २, ३, ३६.
 अप्रमादम् ३, ३, १६.
 अप्रमादाय २, १४, १२.
 अप्रमादी १, १०, ३४.

अप्रथतम् २, २, ११.
 अप्रयतः १, ३, २९; ३१; २, ७, २.
 अप्रयताय १, ३, २९.
 अप्राप्तस्तम् २, ६, ३४.
 अप्राप्तव्यवहारानाम् २, ३, ३७.
 अप्राप्तनृ ३, ९, १७.
 अप्रियवादिनीम् २, ४, ६.
 अप्रोक्षितम् १, १९, २०.
 अप्सु १, ३, ४०; १, ६, २; ८; २, १, ३२;
 २, ८, ७; ८;
 अप्सुमते २, ८, ९.
 अवक्षम् १, १९, ३१; ३, ८, ३.
 अवघटान् २, ९, ७.
 अवद् ४, ८, ६.
 अवद् २, २, २३.
 अवदस्य ४, ९, २६.
 अविविन्दुः १, १०, १.
 अवमक्षः ३२, २, २८; ३, ९, १७.
 अववोत् १, ४, ४; १, २१, ४; ४, १, १४;
 ४, २, १६.
 *अत्राहणस्य १, १८, १६; २, ४, १.
 *अत्राहणात् १, ३, ४२.
 अत्रुवन् २, ३, ३४.
 अत्रिलङ्गामिः २, ७, २; २, १७, ३३; ३,
 २, ९; ४, २, १३.
 *अभक्ष्य ४, १, ७.
 *अभक्ष्याः १, १२, १.
 *अभर्ग्य २, १७, २९; ३०;
 अभिक्षिता १, ४, ९.
 अभिघारयेत् २, १९, २.
 अभिवार्य २, १४, ८.
 अभिचरणीयेषु १, १३, ९; १, १९, ६.
 अभिचारः २, २, ८.
 अभिजयति २, ७, २४.
 अभिजितः ३, ८, ३३.
 अभिवृद्धः २, १, ३३; ४, २, १०.
 अभिपद्य २, ११, ३९.
 अभिपरिहरेत् १, १९, ७.

अभिपर्यावर्तते १, १९, १३.
 अभिपर्यावर्तेरन् १. १९, १३.
 अभिप्रपद्यते २, ८, ३.
 अभिमन्त्रयेत् ३, ६, ३; ४, २, ११.
 अभिमाषेत ३, ८, २२; ४, ९, ४.
 अभिमाषणम् १, ३, ४६.
 अभिमृशति २, १२, १०; २, १४, ११.
 अभिमृशेत् २, ६, २.
 अभिवदति १, १३, ३; २, ११, १३.
 अभिर्षणात् १, १३, १९.
 अभिवादनम् १, ३, ३३.
 अभिवादयेत् १, ३, ३२.
 अभिशंसितुः २, २, २२.
 अभिशस्तः १, ११, ३३.
 अभिशस्यमानः ३, १०, ९.
 अभिषिक्तः २, ७, २.
 अभिषिक्तपाणिपादः १, ६, १९.
 अभिसन्धिपूर्वम्* १, ११, ३१; ४, २, १३
 अभूत् २, १, ३८.
 अभोजनम् ४, ९, १९.
 अभोज्यम् २, ८, ११.
 अभोज्य ४, १, ७.
 अभोज्यभोजने ४, ६, ७.
 अभोज्यात् १, ९, ८.
 *अभोज्यानाम् ४, २, ९.
 अभोज्यान्नस्य ४, २, ९.
 अभ्यञ्जनात् २, २, १३.
 अभ्यञ्जनवर्जी १, ३, २९.
 अभ्यनूच्यते २, ११, ३३.
 *अभ्यन्तराणि १, १९, ८.
 अभ्यवेद्युः २, २, २.
 अभ्यस्तम् ४, ९, १६.
 अभ्यसेत् ४, १, २४.
 अभ्यस्येत् ४, ९, २९.
 अभ्यागतात् २, ९, ११.
 अभ्यादृश्यात् १, १९, २८.
 अभ्यावर्तिन् ३, ७, ११.
 अभ्यावर्तिनीः ३, ७, ११.

अभ्युक्षणम् १, १०, २१, १३, २२, १,
 १४, १५.
 अभ्युक्ष्य २, १२, ६, ३, १, ४.
 अभ्युच्छन्दयन् २, ४, २१, ३, २, २.
 *अभ्युपगम्य २, ३, १५.
 अभ्युपेत्य ३, ३, १६.
 अभ्युपेयात् ३, ८, ४, ४, २, १५.
 अभतिपूर्वके २, १, ६.
 अभत्या *२, १, ६, *१८, *२०, ३८
 *अभन्नाणाम् १, ८, २९.
 अभन्ने १, ८, २५.
 अभन्त्राः १, ११, ५.
 अभन्त्राणाम् १, १, १०.
 अभन्वत् ३, ८, १.
 अभन्ने ४, ८, १२.
 अभत्याः २, १०, २.
 अभत्यान् २, १०, २.
 अभ्यावास्या १, २१, ६.
 *अभावास्याम् ४, ५, २६.
 अभ्यावास्याम् २, १, ३३, *३, ७, ६
 *३, ८, २६, ४, २, १०.
 अभ्यावास्यायाः ३, ८, २५.
 अभुन्न २, १४, १२.
 अभुन्मिन् २, १४, १२.
 अभृण्मयानि २, १७, २४.
 अभृतम् २, ५, १८, २, १०, ३, २, १२,
 ३, १२, २, १६, ६, ५, ५.
 अभृतत्वम् २, ११, ३६.
 अभृतत्वाय २, १२, १३.
 अभृतापिधानम् २, १२, १०.
 अभृतोपस्तरणम् २, १२, ३.
 अभेध्यम् १, १०, १, १९, *१, १५, ३१,
 २, ८, ६, *३, ८, २३.
 *अभेद्यप्राप्तने २, २, २४.
 *अभेद्याभ्याधाने १, १४, १८.
 अभेद्येन १, ९, १०.
 *अभेद्येषु १, ९, ४.
 अभ्यहः १, १६, ७, १, १७, २.

*अभ्यह्यात् १, १६, ९.
 अभ्यह्यायाम् १, १७, १२.
 अभ्यह्योपसंयोगे १, १७, ९.
 *अभ्युपगमः ४, ५, ९.
 अभ्युपेतः १, ८, २८.
 *अभ्युपेय १, १०, २७.
 अभ्युपेयीति १, ८, १५.
 अभ्युपेयने ४, ८, १३.
 *अभ्युपेयकलत्राः १, २०, १४.
 अभ्युप ४, ८, ६.
 अभ्युपे १, १३, ३०.
 अभ्युप २, १, ३४.
 अभ्युप १, १८, १८.
 अभ्युपितम् २, २, २५, २६, *२, १८,
 १४, ४, ५, ६.
 अभ्युपयम् २, ५, ८, ३, १०, ३.
 अभ्युपयस्य ३, ६, ९.
 अभ्युपयिकम् १, १०, १०.
 अभ्युपयः, २, १४, ६.
 *अभ्युपयिजा १, ११, २०.
 अभ्युपयि ३, ७, २, ४, *४, १, २१, ४, २, १३.
 अभ्युपयिजितः २, २, १७.
 अभ्युपयि २, १७, २५.
 *अभ्युपयम् २, ११, १९.
 अभ्युपयनिकेतनः २, १, ३.
 अभ्युपयवातिनः २, १३, ८, २, १८, १५.
 अभ्युपयात् १, ३, २०.
 अभ्युपयोः ३, ८, ५.
 अभ्युपयि ४, २, १७.
 अभ्युपयि १, ८, ३४.
 *अभ्युपयः ३, ७, ५.
 अभ्युपयत् ४, ८, २.
 अभ्युपयः २, ६, ३६.
 अभ्युपय १, १४, १९.
 अभ्युपयः १, ११, ९.
 अभ्युपयिभाषी १, ३, २४.
 अभ्युपयि १, २०, २.
 अभ्युपय ३, १, १५.

अर्धं ४, १, १३.
 अर्धमासम् ४, १, ८.
 अर्धमासान् २, २, ९; ४, १, १०.
 अर्धमासि १, १०, २०.
 अर्धचंदाः २, १७, १४; ४, ४, ६.
 अर्धशतम् १, ६, १०.
 अर्थमा २, ९, २.
 अर्वाह् २, ११, ३६.
 अर्वाचीनम् २, २, २०.
 अर्हति २, १, २०; २, ३, ४६; ४, १, १८.
 अलक्ष्मीम् ३, ६, ६.
 अलंकारम् २, ३, ४४.
 अलंकृत्य १, २०, ३३; २, १४, ७.
 अलम्बोपवासः २, १, ३.
 *अलाडु १, १४, १०.
 अलाभे १, १३, १०.
 अलोलुपाः १, १, ६.
 अल्पधनानि १, १०, २९.
 अल्पीयसः ४, १, २६; ४, २, ३.
 अवकीर्णः २, १, ३३; ४, २, १०.
 अवकीर्णिमत्तम् १, ४, ९.
 अवकीर्णी २, १, २९; २, १३, १०; ४, २, १०.
 अवकीर्य २, २, १८; २, १२, ६.
 अवकूलनम् १, १४, १.
 अवगाहनम् २, ६, १; २, ७, ३.
 अवगाहेत १, ११, ३७.
 अवतक्षणम् १, १३, २७.
 अवतिष्ठते ३, १, १४.
 अवतीर्य १, ११, २२.
 अद्भुत्यात् १, ८, ९.
 अवदानैः २, १, ३२.
 अवदाय १, ४, ९; ८;
 अवद्योत् २, १२, ८.
 अवद्योत्स्य १, १०, २.
 अवधाय १, ८, ९; १, १४, १७.
 *अवधयः १, १८, १७.
 *अवन्तयः १, २, १४.
 अवन्तु ३, ६, १९.

अवमृद्यः २, ११, ८.
 अवमेहेत् १, १०, १०.
 अवयजनम् ४, ३, ६.
 अवरान् २, १६, ९.
 अवरान्त्वर्जेषु ४, १, ७.
 अवलेखनम् १, १३, २६.
 अवशिष्टम् १, ८, २०.
 अवशोषणम् १, १३, २४; १, १४, १२;
 अवसरम् १, ८, ७; ८;
 अवसाद्यः ४, ८, ९.
 अवसिच्य २, २, १८.
 अवसादति ३, ३, २२.
 अवस्तरण १, ९, ११.
 अवस्थाम् १, ८, ४८.
 अवस्थाय ३, ७, ११.
 अवाचीनम् १, १०, १९.
 अवाप्नोति २, ७, १४; ३, ६, ८;
 ३, ९, १२; १३; १४; ४, ६, १;
 ४, ६, १०.
 अवाप्यते २, २, २४.
 अवाप्स्यति २, ६, ३३.
 अवारितस्थानेषु ३, २, ९; ११; १२;
 अवार्तायाम् ३, २, ७.
 अविकृतः १, १६, १४.
 अविकृतम् २, २, १६.
 अविद्यथानि ४, ३, १; ४, ४, १.
 अविज्ञातम् १, ८, ४७.
 अविज्ञाता २, ३, २६.
 *अविद्यमाने ४, १, १६.
 अविद्वांसः ४, ३, ६.
 अविभक्तदायम् १, ११, ७.
 अविमुञ्चन् २, १२, ३.
 अविवाहेन १, १०, २७.
 अविशुद्धधर्माचरिते ४, २, १४.
 अविशेषात् २, ३, ३.
 अव्यक्षेत् १, १९, ३०; २, ६, २७; २८; ३,
 ८, २२.
 अव्यक्ष्य ४, ७, ७.

अक्यासाः १, ९, १०.
 अकृतत्वानि २, १८, २२.
 *अकृतानाम् १, १, १०.
 अकृत्यम् ३, ४, १; ३, ६, ९.
 अकृष्टः १, १०, ३१; २, ४, १६.
 अकृष्टेन ४, ८, ९.
 अकृत्या १, ४, ९.
 अकृत्यम् २, ६, ११.
 अकृत्यः २, १८, २५.
 अकृत्या २, १८, २५.
 अकृत्यम् २, ८, ६.
 अकृत्या २, १, १६.
 अकृत्या २, ६, ८.
 अकृत्या ४, ४, ९.
 अकृत्या ४, ६, २०.
 अकृत्या २, २, ११.
 अकृत्या १, ६, १५.
 अकृत्या २, २, ७.
 *अकृत्या २, २, १२.
 अकृत्या १, ९, ६.
 अकृत्या १, १०, ५.
 अकृत्या २, ६, ७.
 *अकृत्या ३, ६, ३.
 अकृत्या २, ५, १८; ४, ५, २०.
 अकृत्या २, १३, ९.
 अकृत्या १, १०, ६.
 अकृत्या ३, १०, ३.
 अकृत्या १, २१, २०; २, २, २५; २७;
 २, १२, ७; २, १३, ७; ३, ४, २; ३, ६,
 १४; ३, ७, ८; ४, ६, ८; १८; ४, ६, ५.
 अकृत्या २, १६, ६; ४, ५, २.
 अकृत्या १, १, १५.
 अकृत्या १, १४, ९.
 अकृत्या २, २, १७.
 अकृत्या २, ११, ३६.
 अकृत्या १, १०, ५.
 अकृत्या १, १०, ४.
 अकृत्या १, १०, ६.

अकृत्या १, १०, ६.
 अकृत्या १, १९, ८; २, ६, ३४.
 अकृत्या ३, १०, १५.
 अकृत्या ३, ४, ८.
 अकृत्या * २, १, ६; ४, २, १६.
 अकृत्या २, १, ४; ३, १०, ८.
 अकृत्या १, १९, १५.
 अकृत्या १, १०, २९.
 अकृत्या २, ९, ४; २, १६, २.
 अकृत्या १, २१, ६.
 अकृत्या २, १५, ९.
 अकृत्या २, १८, १७.
 अकृत्या ४, ५, ३१.
 अकृत्या १, २१, २३.
 अकृत्या ३, ८, ९.
 *अकृत्या १, ३, १.
 अकृत्या ४, ३, ६.
 अकृत्या * १, २०, १; * २, १३, ८; * २,
 १८, १५; २२; * ४, ३, ६; * ४, ५, १९.
 अकृत्या २, १८, १४.
 अकृत्या १, १०, ३२.
 अकृत्या ४, १, १३; १९;
 अकृत्या ४, ४, ९.
 अकृत्या २, ३, २४.
 *अकृत्या १, १३, २१.
 अकृत्या २, १, २३.
 अकृत्या ३, ३, २१.
 अकृत्या ३, ५, २.
 अकृत्या २, ११, ३६.
 अकृत्या १, १०, ३३.
 अकृत्या २, ८, ११.
 अकृत्या १, ११, ९.
 अकृत्या १, ११, २५.
 अकृत्या १, ४, ९.
 अकृत्या १, १०, १.
 अकृत्या ३, ८, ३९.
 अकृत्या २, ८, ३.
 अकृत्या १, २१, १५.

असिते ४, ६, १७.
 असुराः २, ११, ३०.
 असुराः २, १६, ३.
 अस्वक् १, ८, ४३.
 अस्वजन्यन्त १, १८, ६.
 असौ* १, ३, २७; २, १, ३६.
 अस्वन्दयन् २, २, ७.
 अस्तमयात् २, १७, १८.
 अस्तमिते १, ६, ११; * २, ६, ३; ४, १, १८.
 अस्ति २, ६, ३३; २, १८, २८; ३, २, ८.
 अस्तु १, ४, ४.
 अस्तैन्यम् २, १८, २; ३, १०, १४.
 अस्थि २, ६, १६.
 अस्थिरत्वात् १, ३, ५.
 अस्थनाम् १, ८, ४०.
 अस्मत्तः २, २, १०.
 अस्मान् २, ८, ५.
 अस्मि २, १, ३३; २, ५, १८; ४, २, १०.
 अस्मै १, ४, ३.
 अस्य १, ३, ७. इत्यादि
 *अस्यूतनासिकाभ्याम् २, ४, २१; ३, २, २.
 अस्यै १, ११, ३३.
 अस्वपन् ४, ६, ५.
 अहम् १, ३, २७; ३, ७, १४; ३, ८, १८.
 अहः २, ७, ११; ३, ३, २१; * ४, ५, ७.
 *अहतम् १, १३, ४; ३, ८, ४.
 अहतेन १, १३, ४.
 अहरहः २, ७, २४; २, ८, १४; * २, ११, २;
 * ३; * ४; * ५; * ६; २, १३, ३; ४, १, २९.
 अहर्षवासः २, ७, १६.
 अहिंसनम् ३, १, २३.
 अहिंसाया १, ८, २; ३, १, २४.
 अहिंसा २, १८, २; * ३, १०, १४.
 अहिंसिका ३, २, १०.
 अहिर्बुध्न्या २, ९, ४.
 अहोरात्रम् १, ११, २५; २८; १, २१, ६;
 २३; २, २, १३; १०, १६.

बौ० धा० ४१

अहोरात्रयोः १, १०, १०; १, २१, १; * १९;
 २, ७, १४; २४;
 अहोरात्राभ्याम् ३, ८, ९,
 *अह्ना २, ७, २२.
 अहोः १, ४, ९.

आ.

*आकराः १, १, ३.
 आकाशेत् २, १८, ६.
 आकाश ४, ६, २४.
 आकाशात् २, ११, २.
 आकाशान्तात् ४, १, २५.
 आक्रमणात् १, १३, १९.
 आखु २, १२, ६.
 आगतः २, ५, १४.
 आगतान् ३, ३, २०.
 आग्नीध्रस्य १, १५, २५.
 आग्रयणम् २, ४, २३.
 आंगिरसे १, ३, ४८.
 आचक्षते १, ११, ७; ८; ३, २, ६; ३,
 ३७; ३, ९, १८.
 आचक्षाणः २, १, ३.
 आचक्षीत २, १८, २८.
 आचक्षुषः ३, ६, ८.
 आचमनम् २, ६, ४०.
 आचमनकल्पः १, १०, २१.
 आचमनात् ४, ३, ५.
 आचमनार्थः १, १५, २८.
 आचमनीयम् १, ७, ३.
 आचम्य १, ८, २२; २३; १, ११, २२; ३८;
 २, ७, २; २, ८, १०; २, १२, ११; २,
 १७, ३३; २, १८, १३.
 आचरन् २, १३, १४.
 आचरेत् १, १०, २५.
 आचान्तः २, ५, २१; २, ८, १०; २,
 १२, १०.
 आचान्तस्य १, ८, २०.
 आचामति २, १५, ६; ४, ३, ३.

आचामयतः १, ११, ३६.
 आचामेत् १, ८, १०; ११; १९; २, ८, १०;
 २, १७, ३९; ४, ३, २.
 आचारः १, २, १०.
 आचारान् ४, २, ९.
 आचार्यं १, ११, २६.
 आचार्यं १, ४, ९.
 आचार्यः १, ११, ११.
 आचार्यजायाम् १, ४, ९.
 आचार्यपत्नीः २, १०, २.
 आचार्यवचः १, ४, ९.
 आचार्यस्य ३, ४, ७.
 आचार्याः २, ११, २९; २, १८, १७.
 आचार्यात् २, १, २४.
 आचार्यान् २, १०, २.
 आचाय १, ४, ९.
 आचार्यः २, १८, १९.
 *आच्छाद्य १, २०, ३.
 आजरणम् १, २१, ११.
 आज्यम् १, १९, ११; २, १७, १३; १८;
 ३, १, १०; ४, ९, १२.
 आज्यस्य २, १४, ५; ३, ७, ११;
 : आज्यात् १, १९, ११.
 आज्याहुती ४, २, १०.
 आज्याहुतीः ३, ४, ३; ३, ८, १७.
 आह्वयनाकुलम् २, ६, ३१.
 आतच्य २, २, ११.
 आततायिनम् १, १८, १२.
 आततायिनः १, १८, १२.
 आतपाश्रयात् ४, ९, २४.
 आत्मकृतस्य ४, ३, ६.
 आत्मकृतैः ३, ६, १.
 आत्मन् १, ४, ९.
 आत्मनः १, ७, ११; ९, ६; २, १, ३८;
 आत्मनि १, ४, ९; २, १७, २६; २, १८,
 १०; ३, ६, १९; ४, २, १९;
 आत्मनिष्ठः २, १८, ११.
 आत्मने २, १७, ३६.

आत्मपापजिघांसया ४, ८, ११.
 आत्मप्रतिष्ठः २, १८, ११.
 आत्मयज्ञः २, १८, ११.
 आत्मयाजिनः २, १३, १.
 आत्मयाजिनाम् २, १२, १.
 आत्मयाजी २, १२, १९.
 आत्मवान् २, १६, ४.
 आत्मविक्रयिणः १, २१, ६.
 *आत्मशय्या १, ९, ६.
 आत्मसंस्तमान् २, १६, ९.
 आत्मसमारोपणम् ३, २, १४.
 आत्मस्थाः २, १८, ९.
 आत्मा २, ११, ३३; २, १२, १३; २, १७,
 ८; ३६;
 आत्मानम् १, ४, ९; १, ६, १९; १, ८,
 ४८; १, १९, ७; १, २१, २; २, १, ९; २,
 ३, २८; २, ७, २; ४; २, ८, १; २, ११,
 ३४; २, १२, १३; १४; २, १६, ८; २,
 १७, ३६; २, १८, ११; ३, २, ६; ३, ४,
 ७; ३, ६, १; ३, ८, ३९; ३, ९, १७;
 ४, २, १; २; ४, ९, ४; ८, ११.
 आत्मार्थे ३, ६, १.
 आत्रेय्याः १, १९, ४; *७; २, १, ११.
 आदत्ते २, १७, ३२; ३, २, ९.
 आददते ३, ३, १२.
 आददीत १, ११, १३; १४; २, २, २७.
 आदधाति १, ४, ८; ९;
 आदधीत १, २, ६.
 आदध्यात् १, ३, २०; ४, ३, ६.
 आदशाहम् १, ११, १.
 आदाय १, ८, २२; २, १, १९; १, १७, ३३;
 ३८; ३, ३, ११.
 आदास्यन् १, ८, २२; २, ३.
 आदितः ४, ९, ३.
 आदित्यम् २, १, २७; २, ८, १३; २, ९,
 ९; २, १७, ३९; २, १८, १३; ३, ८, २०.
 आदित्यः २, ७, २३; २, १४, १२.
 आदित्यस्य २, १७, १८; २, १८, ७.

आदित्यान् २, ९, ३.
 आदित्याभिमुखः ३, ५, २.
 आदित्ये १, ६, ११; २, ७, १२; ३, १, १०
 आदित्येन १, ८, ३५.
 आदित्योपस्थानात् ३, ४, ७.
 *आदिशेत् २, ३, १६.
 आद्यम् १, ११, १६; ४, १, ३०.
 *आद्यन्तयोः २, १५, ७.
 आद्रियेत् १, २, ८; २, ११, ३०.
 आधानप्रभृति २, १८, ८.
 आधानादिकर्मणाम् ४, ७, १०
 आघाय २, १, १४; २, ११, १७; ३,
 ७, ११.
 आनन्त्याय २, १७, १७.
 आनयित्वा ३, ३, ५; ७;
 आपः *१, ९, १०; २, ८, २; ४; *११;
 १२; २, ९, ३; २, १७, ३८; २, १८, २२;
 ३, ६, ५; ४, १, २५; ४, ५, २२.
 आपणेयानाम् १, १०, ३.
 आपण्यविक्रयेषु ४, १, ७.
 आपत्सु २, ५, ७; २, १८, २१.
 आपदि १, ३, ४२.
 आपस्तम्बम् २, ९, १४.
 आप्नोति २, १, १६; ३, ८, ३८; ४१;
 आप्यायस्व २, १२, १०; १२;
 आसम् १, ५, ९.
 आमिक्षाम् ३, ७, १०.
 आयच्छेत् १, ६, १३.
 आयन् १, १३, ३.
 आयतप्राणः ४, १, २८.
 आयम्य ३, ९, ६.
 आयन्ति ३, १०, ७.
 आयुः १, १, १६; १, ३, २६; ३, ७, ११;
 १४; ४, २, ११.
 आयुधोपक्रम् १, २, ४.
 आयुषः १, ४, ५; ६;
 आयुषा २, १, ३४; *२, १६, ३; ४, २, ११.
 आयुष्मन्तम् २, १, ३४; ४, २, ११.

आयुष्यम् २, १४, १.
 आयोगव १, १६, ८.
 आयोगवः १, १७, ७.
 *आरह्णान् १, २, १५.
 आरण्यम् ३, ३, ४.
 आरण्यैः २, १८, १९.
 आरण्यमानः ३, ७, १५.
 आरब्धवन्तः २, १, ३५.
 आरभते ४, ८, १३
 आरभेत १, ८, ९; ३, ९, ५; ६;
 आरम्भेषु २, ७, ४.
 आरय २, ४, २१; ३, २, २.
 आरूढपत्तिनेन २, ४, २४.
 आर्त्तिषु ३, ४, २.
 आर्द्रं ४, ६, २४.
 आर्द्रम् १, १८, १७.
 आर्द्रवासाः २, १०, ४.
 आर्यजनभूयिष्ठम् २, ६, ३१.
 आर्यवत् १, १०, २१.
 आर्याधिष्ठितानाम् १, १०, २०.
 आर्यान् २, २, १०.
 आर्यावर्तम् १, २, १०.
 आर्षम् १, ८, १३.
 आर्षः १, २०, ४.
 आर्षात् १, २१, २.
 आलभेत २, १, ३०.
 आवपति ३, २, ३.
 आवर्तयति २, ८, ६.
 आवर्तयेत् २, ७, ५; २, ८, १२; २, १७,
 ३७; *४, १, २५.
 आवसथम् ३, ८, ४.
 आवसितुम् २, ६, ३१.
 आवसेत् २, १, ३.
 आवहात् २, ११, १३.
 आविकम् १, १२, ११.
 आविश् २, १२, ३.
 आविशति १, ४, ९.
 आविशन्ति १, ४, ९.

आविशेत् १, ९, ५.
 आविष्टः ४, ८, १.
 आवृत् १, १४, १९.
 आवायन् २, १४, ५.
 आबु ४, ७, २.
 आबौचम् १, ११, ११ १६; १७;
 आश्रमम् २, १७, १५; १६; ३, २०.
 आश्रमधर्मः २, १०, १.
 आश्रमस्थाः १, १, ८.
 आश्रमात् *२, १७, १५; १६;
 आश्रमिभिः २, १८, १९.
 आश्रयन्तः ३, ३, ४.
 आश्रितः १, १०, ८.
 आश्रित्य १, ६, ९.
 आश्रयणम् २, १, १४.
 आपाख्याम् १, १२, १७.
 आस २, ११, ३.
 आसन २, २, २३.
 आसनम् *१, ९, ६; ७, ११ २, ६, ४.
 आसनेषु २, १४, ६.
 *आसन्ध्याम् २, ६, ६.
 आसन्नम् १, ११, २५.
 आससमम् १, २१, ५.
 आसाम् २, ४, ४.
 आसिच्य १, ११, २२.
 आसीत ३, ७, ८.
 आसीनः १, ३, २९; १, ८, ९; २, ७, ५;
 २, ८, १२; *२, १२, ७; ४, १, २४.
 आसीनाय १, ३, २९.
 आसीरन् १, ११, २२.
 आसुरः १, २०, ७.
 आह १, १०, ५; ३, ६, २०; ३, ८, ९.
 आहरति १, ४, ५.
 आहरता १, ४, ४.
 आहरेत् १, ४, ६.
 आहवनीयम् १, १५, २१; २३; २, १७,
 १८; २०;
 आहवनीयं २, १८, ८,
 आहवनीये २, १७, १८; *२४; ३, १, १०.

आहवनीयोत्करो १, १५, १६.
 आहारमन्त्रसंकीर्णाः २, ५, ९.
 आहारमाश्रम् २, १८, १४.
 आहार्यम् ३, ८, ३७
 आहिताग्निः *२, १२, ९; ३, १, ११.
 आहुः १, ११, १४; १, १७, १५; ४, १, २१
 आहुतीः २, १४, ७, ८;
 आहुत्य १, ३, २०; १, १२, १८.
 आह्वयमाणम् २, १२, २.

इ

इच्छति ३, २, १०; १३; ४, ७, ४.
 इच्छताम् २, २, १२.
 इच्छन् १, ३, २६.
 इच्छन्ति ४, ७, २.
 इच्छेत् १, ७, १; १२, १, २६; ३, ९, ३.
 इज्यापरायणः २, १६, ३.
 इज्यासंयुक्तम् १, १३, ४.
 इडादधे १, १३, ३०.
 इत् १, ४, ६; २, ११, ३६.
 इतरः २, १, ३६.
 इतरत् *१, २, ५; ३, ३, ५; ७; ४,
 २, ११.
 इतरस्मिन् १, २, ५.
 इतराणि १, १०, ३३.
 इतरे १, १, ९; २, ३, ७.
 इतरेतरयाजकाः २, २, १०.
 इतरेतराध्यापकाः २, २, १०.
 इतरेषाम् २, ११, २९.
 इति १, ४, १०. इत्यादि
 इतिहासपुराण २, ९, १४.
 इतिहासपुराणम् ४, ३, ४.
 इत्यंभूतः २, १, ३५.
 इदम् ३, ४, ४; *४, ६, ३; ४, ८, ५; ११;
 *इदानीम् २, ३, ३४.
 इदं २, ११, ३४.
 इन्द्रम् २, ९, ८.
 इन्द्रः २, ८, ३; २, ९, ३; ४, २, ११.
 इन्द्रकीलपरिधौ २, ६, १३.

उत्पाद्य २, १६, ८, १०;
 उत्पूय २, १७, १८; ३, १, १०.
 उत्सर्गे २, ६, ५.
 उत्सर्ग २, ६, ३९.
 उत्सर्गः १, ६, ५; १, ८, ४४; १, १३,
 २८; १, १४, ३; १३;
 उत्सर्गिणाम् १, १३, ३०.
 उत्सर्गं १, १०, १५.
 उत्सादनेन १, १०, २७.
 उत्सिञ्चति २, १०, ३.
 उत्सृजति ३, २, २.
 उत्सृजेत् १, १९, १; २, ६, १; २, १८; २७
 उत्सृजेयुः १, १२, १७.
 उत्सृज्य १, १०, २८.
 उत्सृष्टः २, ३, २३.
 उदक् १, २, १०; १, १०, १०; २, ९, ४.
 उदक २, ६, ३१.
 उदकम् १, ६, ११; १३; १४; १, ११, २२;
 २, ८, ६; २, ११, १७; २, १२, ३.
 उदकमण्डलः १, १५, २८.
 उदकसक्तुमक्षः ३, ९, १७.
 उदकाष्टुपलेपनम् १, ८, ४७.
 उदकान्ते ३; ५, २.
 उदकाभ्यवायी २, २, ३.
 उदकुम्भपुष्पाद्गहस्तः १, ३, ३२.
 उदके १, १४, १६.
 उदकोपल्पशेनम् १, ११, ३; २, २, २९;
 ३, १०, १४.
 उदगायनदक्षिणायनयोः २, ४, २३.
 उदगात् २, ८, १३.
 उदङ्मुखः १, ८, ९.
 उदङ्मुखान् २, १४, ६.
 उदपात्रम् २, १, ३५.
 उदपात्रात् २, ११, ३.
 उदपानोदके २, ६, ३२.
 उदयनम् १, २, १३.
 उदयनीया १, ४, ८.
 उदयास्तमये २, ६, १०.

उदस्य १, ८, २२; २३;
 उदान ३, ८, १८.
 उदानसमानौ २, १८, ८.
 उदानाय ३, ८, १२.
 उदाहरन्ति १, १, ८.
 उदिते २, ७, १२; ३, १, १०.
 *उदितेषु ३, ५, ४; ३, ६, १.
 उदीचीम् ३, ९, ४.
 उदुत्यम् २, १७, ३५.
 उद्दिष्टम् १, १९, ११.
 उद्दीप्यस्व १, ६, २.
 उद्देरेत् २, ३, ४; ६; २, ६, ३८.
 *उद्दूषतपरिपूताभिः २५, ११, २७.
 उद्दूष्य १, ८, ५; १, १४, १५; १, १८, १४;
 *२, ५, ७; २, १२, ६; २, १७, १८;
 ३, ५, २३
 उद्यन् ४, ५, २१.
 उद्यमम् २, ८, १३; २, १८, १३.
 उद्ययति २, ७, २३.
 उन्मज्जकाः ३, ३, ९; १०;
 उन्मज्ज्य २, ८, ७.
 उन्मत्त १, १८, ११.
 उपकल्पयते २, १७, ११; ३, १, ८;
 उपकल्पी ३, ८, ६.
 उपक्रम्य २, ७, १२; १३;
 उपकलृप्तानाम् ३, १, १५.
 उपगच्छति ४, १, २०.
 उपघातः १, १३, १६.
 उपघाते १, १३, २४; १, १४, १२.
 उपचारः १, १५, १; ३, २, १४.
 उपजीवेत् १, १०, २२.
 उपसृष्टोति ३, ४, ३; ३, ७, ११; ३, ८, १७
 उपतिष्ठते २, १, २७; २, ७, ९; ११; २,
 ८, ९; १३; २, १७, ३५; २, १८, १३; ३,
 ८, २०.
 उपतिष्ठमानः २, ७, २४.
 उपतिष्ठेत ४, २, ११.
 उपतोष्य १, २०, ७.

उपदिशन्ति १, ६, ११ ४; २, १७, ६.
 उपदिश्यते २, १६, १३.
 *उपदिष्टः १, १, १.
 उपदेशः २, १६, ११ १३;
 उपद्रष्टा २, १४, १२.
 उपनयति १, २१, १९.
 उपनयन् १, ४, ८.
 उपनयनम् २, १, १८.
 उपनयीत १, ३, ९.
 उपनयेत् १, ३, ८; १, १६, १४.
 उपनिषदम् २, १८, १७.
 *उपनिषदः ३, १०, ११.
 उपनिष्क्रमणम् २, ६, ३१.
 उपनिष्क्रम्य ३, २, ६; ३, ९, ४.
 उपनीय २, १७, १९.
 उपपत्तिम् १, ८, ४८.
 उपपन्नम् २, १८, १४.
 उपपातकवर्जेषु ४, १, ८.
 उपपातकानि २, २, ४.
 उपपातकेभ्यः ३, ९, ९.
 उपपातकैः ४, २, १२.
 उपभृत् २, ११, ८.
 उपयच्छेत् १, २०, ९; २, १, ३८;
 उपयन् १, ४, ८.
 उपयाति २, ६, ४२.
 उपयुञ्जानः ३, ७, १०.
 उपयुञ्जीत २, ११, १७; २, १२, ६.
 उपयोजयन्ति २, २, ११.
 उपयोजयेत् १, १४, १७.
 उपरते १, २१, १४.
 उपरि २, ६, १९, ३, ७, ८.
 उपरिष्ठात् २, १२, १०.
 उपरुद्धाः २, ८, ९.
 उपरुन्ध्यात् ४, १, १२.
 उपरुन्धते २, १, ६.
 उपरुमणीनाम् १, ८, ३९.
 उपलिप्ते २, १२, २.

उपलिप्य ३, ९, ४.
 उपलेपन १, ९, ११.
 उपलेपनम् १, १३, १६.
 उपलेपनात् १, १३, २०.
 उपवसन् ४, २, १९.
 उपवसेत् २, १७, १३; ३, ८, २.
 उपवातानि १, १३, ९.
 उपवासः १, १२, १३; ३, १०, १०.
 उपवासी २, १३, १२.
 उपवासौ ४, ९, १७.
 उपविद्येत् २, ६, २९.
 उपविश्य २, १२, २.
 उपवेशयति २, १४, ६.
 उपरूपार्जनम् २, ८, ८.
 उपस्रोता २, १४, १२.
 उपसंगृहीयात् १, ३, २६.
 उपसंगृह्य २, ९, २१.
 *उपसन्ध्यायेन ३, १०, १२.
 उपसमाधाय २, १, ३३; २, १४, ७; २,
 १७, १८; ३; ४, ३, ७, ११; ३, ८, ८;
 ३, ९, ४; ४, २, १०.
 उपसिचय ३, ८, ११.
 उपस्थकृतम् २, ७, १८; ४, १, ४,
 उपस्थाय २, ७, १८; २१; २, १२, २; ३,
 ७, ११; ४, २, ९.
 उपस्पर्शन २, १८, १७.
 उपस्पृशति ४, ३, ९.
 उपस्पृशन् २, ११, १७.
 उपस्पृशेत् १, १०, १७; १, १९, ९; २,
 १२, ७.
 उपस्पृश्य १, १९, ९; २, २, २; २, ८,
 ६; ४, २, १३.
 उपहतः १, ११, ३७.
 उपहन्ति २, ८, ४.
 उपहारः २, ६, ४०.
 उपहतम् २, ९, २१.
 उपहृत्य २, ९, ११.
 उपांशु २, १७, २७.

उपाकृत्य १, १२, १७.
 उपागतः २, १, १३.
 उपासः १, ११, २८.
 उपादाय २, १७, ३४.
 उपाध्याय १, ११, २६.
 उपाध्यायम् १, २१, २३.
 उपानत् १, ३, २९.
 उपानहौ १, १, ६.
 उपानृत् १, २, १४.
 उपानृत्तः २, १८, ७.
 उपाश्रित्य ३, ३, २२.
 उपासते २, १, ९; २, ७, १५.
 उपासन्ते २, ११, ३.
 उपेयात् १, २१, २०; ३, १, २९; ३, ७,
 २; ३, ७, ८.
 उपैति १, ४, ७; ३, ७, ६; ४, १,
 २१.
 उपोष्य २, १७, २१;
 उसाः १, १, ४.
 *उभयम् १, २, ८; १, ८, १७; १, १०, ५;
 ३१;
 उभयतः *२, ७, ७; २, ११, २८.
 उभयतोदक्षिः १, २, ४.
 उभयत्र २, ११, १०.
 *उभयोः २, ११, ३.
 उभौ ४, ६, ६.
 *उरस्तः २, ११, १२.
 उरोः ३, ८, १०.
 उलूक १, १९, ८.
 उल्लिख्य ३, १, ४.
 उल्लेखनैः १, १, ११.
 उवाच २, १८, ३३.
 उशनसः २, ४, २६; ३, १, १२.
 उषित्वा २, ६, ३२.
 उष्णम् ४, १, १०.
 उष्ण्या २, १, १७.
 उष्णानि २, २, २४.
 उष्णाभिः १, ८, १४.
 *उष्णीषम् १, १, ६.

ऊ

ऊचतुः २, १६, २.
 ऊर्जम् २, १, ३; २, १०, ३.
 ऊर्जा ३, ७, ११.
 ऊर्णाविक्रयः १, २, ४.
 ऊर्जम् १, ६, ४; *१, १०, १९; १, १३, ६;
 १, २१, ११; २, २, ८; २, ४, ९; २, १७,
 ६; ३१; ४०; ३, १, ११.
 ऊर्जहस्तः, २, १२, १२.
 ऊषरे १, ४, १.

ऋ

ऋक् ४, १, १.
 *ऋक्तः ३, ९, ८.
 ऋक्षेषु ४, १, ३.
 ऋग्भिः ४, २, १.
 ऋग्भ्यः ३, ९, १.
 *ऋग्विधम् १, ७, १०.
 ऋग्विधानम् १, ७, १०.
 ऋग्वेदम् २, १, १४.
 ऋचम् ४, ४, ३-६.
 ऋचः *२, १४, ४, १२; २, १८, २८; ४,
 २, ४; ४, १, ६.
 ऋच्छति १, १८, १२; १, १९, १०; २, ६,
 ३२; ४, १, १३; १९;
 ऋजवः ४, ७, २.
 ऋजुकर्मभिः ४, ७, २.
 ऋणम् १, १०, २४; ३, ७, ११, १४;
 ऋणवा २, ११, ३१; २, १६, ७.
 ऋणसंयोगम् २, १६, ४.
 ऋणसंयोगादीनि २, ११, ३१.
 ऋतम् ४, ४, २.
 ऋतवः १, ३, ११.
 ऋतसापः १, १३, ३.
 ऋतु ४, ८, ६.
 ऋतुम् ४, १, २२.
 ऋतुमतौ ४, १, १५.
 ऋतुमतीम् ४, १, १३; १९;

*ऋतुमत्याम् १, ११, ३२.
 ऋतुमुखे २, ४, २३.
 *ऋतुल्नाताम् ४, १, २०; २३;
 ऋते ४, ६, २४; ४, ६, ३.
 ऋतेन १, १३, ३.
 ऋतो ३, ३, १; ३, १, २१; ४, १, १४; *२१;
 ऋत्विक् *१, ३, ४६; १, ११, १; ११;
 ऋत्विग्भ्यः १, १९, १०.
 ऋत्विजः १, १३, ६; ९; १, १९, ९; १२;
 २, ६, ३६.
 *ऋत्विजाम् १, ११, २७.
 ऋत्विजे १, २०, ६.
 ऋद्धिम् ४, ७, ४.
 ऋद्धय-१, १२, ६.
 ऋषभः १, १९, २.
 ऋषभैकादशम् ४, ४, १०.
 ऋषभैकाधिकम् १, १९, १.
 ऋषयः १, २, १६; २, १, ६; ३, ८, ३९;
 ३, ९, १९.
 *ऋषि-२, ६, ३६; ३७;
 ऋषिकान् ३, ९, १४.
 ऋषित्वम् ३, ९, १९.
 ऋषिनिकेतनानि ३, १०, १३.
 ऋषिपत्नीः २, ९, १४.
 ऋषिपुत्रान् २, ९, १४.
 ऋषिपूजकः २, ११, १७.
 ऋषिपुत्रान् २, ९, १४.
 ऋषिभिः ३, ६, ४.
 ऋषिभ्याः २, ११, ३६.
 ऋषीणाम् ४, ८, १४.
 ऋषीन् २, ९, १४; २, १६, ५.
 ए
 एक-४, ६, २२.
 एकम् २, १, ६; १०; *३, ८, १६; ४, ६,
 ७; १९;
 एकाः १, १, ९; २, ६, २१; *३, ७, १३; ३,
 ८, २७; ३, १०, १६; ४, ८, ७.
 एकतीयप्राथयेषु १, २१, ६.

एकतोदन्ताः २, २, १७.
 *एकदण्डी २, १८, १.
 एकदन्तम् २, ९, ७.
 एकरात्रेण २, २, ३.
 एकरात्रोपवासः ४, ६, ११.
 एकवस्त्रः २, १०, ४.
 एकवस्त्रता* २, २, ३१; ३, १०, १४.
 एकविंशतिरात्रम् ३, ६, २०.
 *एकविंशतिरात्रात् ३, ६, ७.
 *एकवृक्षया ४, ६, १७.
 एकस्थः २, ११, २२.
 एकस्मै २, ६, १२.
 एकहाभ्या ४, ६, १७.
 *एका १, १६, ५.
 एकाकिनम् १, ११, १४.
 *एकादशरात्रम् ३, ६, १९.
 एकादशीम् ३, ८, ९.
 *एकादश्याम् १, ११, २३.
 एकाधिकेषु १, ३, १०.
 *एकान्तरव्यन्तरासु १, १६, ७.
 एकाक्षम् २, १८, १६.
 एकापचयेन ३, ८, २६.
 एकाहम् १, ११, २६; २६; २८; २, २, ९;
 *४, ६, २८.
 एकाहः ३, १०, १६.
 एके १, २, ११; १, ७, ६; १, ८, १६; १,
 ११, ६; १८; १, १९, २२; १, १७, ३; १,
 २०, १६; २, ८, २; २, ११, ११; ३, १,
 १२; १३;
 एकेन १, १, १३; ४, ६, २७; २८;
 एकेषाम् २, १०, ४; २, १७, २.
 एकैकम् २, १९, १०; २, १७, २६.
 एकैकस्मिन् ४, १, १४.
 *एकैकस्थ १, १९, २८.
 एकैकाम् ३, २, १२.
 एकोपचयेन ३, ८, २६.
 एतम् २, ३, ३६; २, ११, २; ४; ३; ३,
 ९, २१.

एतत् १, २, ३.

एतथा २, १, २७; ३, ९, १९.

एतयोः १, १९, १२.

एतस्मिन् १, ४, ४.

एतस्य २, ११, ८; ११; २, १८, २८; ३, ९, २०.

एताम् २, १७, २०; ३, ३, २२; ३, ९, १८; ४, ४, ३; ४; ६; ६;

एताः २, ४, ४; २, १४, ८; ३, १, ६.

एतान् २, ४, ३; २, ११, ३०; २, १६, ११; ४, ६, ९; ४, ८, ७.

एतानि १, ९, ९; ६; २, ९, १; ४; २, ११, ३६; ३, १०, १७; ४, ७, ३.

एताभ्यः ३, ९, ४.

एताभ्याम् २, १, ३८.

एति ३, ४, ७; ४, २, ११; ४, ६, २०.

एते १, २, १४.

एतेन *१, ६, १३; ४, २, १२.

एतेभ्यः २, १३, ६.

एतेषु २, ६, ३९.

एतैः ३, ७, ११; १६; ३, ८, १८; *४, ३, ७.

एतः १, १९, १०; २, २, २०; ३, ७, ३, ११; ४, ३, ६.

एतत् ३, ८, ४२.

एतम् १, ४, ९; २, १, १६; ३९; २, ६, २९; २, ७, २०; २३;

एतसः २, १६, ९; ४, ३, ६.

एतस्य ३, १०, १७.

एतान् २, १४, ७.

एताम् १, ४, १; २, १, ३८.

*एभिः ४, ७, ४.

एवम् १, ३, ३२; *१, १४, ९; *२, १८, २९.

एवम्भूतानाम् १, ८, ४४.

एवंविदम् २, १४, ४.

एव १, २, ६; २, १८, २९.

एषः १, ३, ७.

एषा १, १३, ३.

एषाम् १, ३, १३; २, १३, ९.

ऐ

ऐकसकम् १, १२, ११.

*ऐकाश्रम्यम् २, ११, २९.

ऐन्द्रोम् ३, ८, ९.

ऐपीकम् २, १३, १.

ऐष्टिक *२, १२, १२; ३१;

ओ

ओम् १, ६, ९; *२, १, ३६; २, ९, १२;

३; *६; *६; *७; *८; *९; *१०; *११;

* १४; २, १२, ६; *२, १७, १४; १८;

२७; ३३; *३६; *३८.

ओम्पूर्वाभिः ४, ३, २.

ओदनम् ४, ८, १९.

ओषधयः २, ८, ४; ३, २, ९; ११; १२;

ओषधिम ३, २, १२.

ओषधिवनस्पतयः ४, ३, ९.

ओषधीनाम् ३, १, १६; ३, २, ८;

औ

*औदुम्बरम् २, ९, ११.

औपजङ्घनिः २, ३, ३३.

औपासनम् १, ६, ६.

औरसम् २, ३, १४; *३१;

औरसी १, २१, १९.

*औरसे २, ३, ११.

*और्णानाम् १, ८, ३९.

और्णानि १, १३, १०.

*औषध २, १६, १२.

औषधम् २, १८, २२.

औषधवत् २, १८, १२.

औषधार्थ-२, ६, १९.

औष्टिकम् १, १२, ११.

क

कंसे ३, ८, ११.

*कः ४, ८, ३.

ककुदी १, १०, ३२.

कक्षम् १, ४, २.

कच्छप १, १२, ६.

कटम् १, ११, २२.
 कटकेषु १, ३, ३५.
 कटाग्नना २, ३, ५३.
 *कण-२, १८, १८३ ४, ५, २२.
 कणिशम् ३, २, ११.
 कण्टक १, १९, ८.
 *कण्ठे १, ८, ७.
 कण्ठ्यादिभिः १, ८, १८.
 कथम् १, ११, ५; २, ७, १५; ४, ३, १;
 ४, ४, १.
 कदाचन २, १३, १२.
 कदाचित् १, ११, १३; २, ५, १७.
 कदर्याय १, १०, २६.
 कनीयान् २, ११, ३२; २, १७, ८.
 कन्द-२, १२, ८; ३, २, ३; *३, ३, ८.
 कन्दमूलभक्षाः ३, ३, ३.
 कन्या १, २०, २; ४, १, १७.
 कन्याम् ४, १, १२; १३;
 कन्यादूषणम् २, २, ५.
 कन्यावते १, २०, ४.
 कन्यासु १, ११, ५.
 कपाल-२, ६, १६.
 कपालानि १, ६, ८.
 *कपालो २, १, ३.
 कपिञ्जल १, १२, ७.
 कपिलः २, ११, ३०,
 कपोत १, १२, ७.
 कपोतवत् ३, २, १२.
 कमण्डलुम् १, ५, ४; २, ८, १; २, १७,
 १२; ३२; ३, १, ८; ३, २, ५.
 कमण्डलुः* १, ७, १; ५;
 कमण्डलुचर्याम् १, ६, १.
 *कमण्डलुना १, ७, २; ७;
 कमण्डलुहकेन १, ६, १५.
 कमण्डलौ १, ६, ६.
 करणम् १, १४, ६.
 करणशेषेण २, १५, १.
 करिष्यन् ४, ५, ३.

करिष्यामि २, १४, ७.
 करोति १, ४, ६; १, ६, १५; १, २१,
 १५; २, २, ३; ३, १, १४; ३, २, २; ३;
 ३, ४, ४; ४, ८, १.
 करोतु २, १, ३४; ४, २, ११.
 कर्णिभिः १, १८, १०.
 कर्णे १, ६, २.
 कर्तपत्यम् १, १९, १८.
 कर्तरि १, १, १५.
 कर्तव्यम् १, ७, १; २, ६, ३९;
 कर्तारम् १, १९, १०.
 कर्तारः १, १५, १७.
 कर्तुम् ४, ५, ३०.
 कर्म १, १, १६; १, ३, ७; १, ६, १५; १,
 १५, १२; ३, ६, ६; ३, १०, ५; ४, २, १३.
 कर्मकरणम् २, ४, २२.
 कर्मणः ४, ६, १०.
 कर्मणा २, ८, ३; २, ११, ३२; २, १७, ८;
 ३, १०, २; ४, ७, ४.
 कर्मणाम् १, १८, ४; ४, ७, १०; ४, ८,
 १०.
 कर्मणि २, ५, १४; ४, २, १४.
 कर्मदण्डैः २, ११, २५.
 कर्मभिः ३, ६, १; ४, ५, १.
 कर्मयुक्तः १, १०, १८.
 कर्मवादः २, ११, ११; ३१;
 कर्मसाधने ४, ८, १७.
 कर्मसु २, ६, ३९.
 कर्माणि २, १०, ४; २, ११, २८; ३, ५, ८;
 ३, ८, ३९; ४, ६, ८.
 कर्मादिषु ३, ७, १६;
 *कर्षण १, २०, १५,
 कर्षणम् १, १३, १७.
 कर्षन्ति १, १०, २०.
 कर्षी २, ४, २०; ३, २, २.
 कर्हिचित् २, ४, ४.
 कलशः १, ११, ३९.
 कलिङ्गान् १, २, १५; १६;

कलुषाभिः १, ८, १४.
 कल्पम् ३, ६, १.
 कल्पः ३, ७, ९.
 कल्पते २, १३, १४; २, १८, ३३.
 कवातिर्यङ् २, १, ३४; ४, २, ११.
 कव्यवाहनाय २, १४, ७.
 कव्यपः १, २१, ४.
 कषायकटुकाश्रयाम् ३, ३, २१.
 काङ्क्षेत ४, १, १९.
 काक-१, १९, ८.
 काकोच्छिष्टोपहतम् ३, ६, ७.
 काण्डर्षीन् २, ९, १४.
 काण्वम् २, ९, १४.
 कात्यः २, ३, ४७.
 *कानीनम् २, ३, ३२.
 कानीनः २, ३, २४.
 कापोतवृत्तिनिष्ठस्य ४, ६, २८.
 कापोता ३: १, ६; ३, २, १२.
 काम-२, ६, २१.
 कामम् *१, ३, ३०; *१, १०, २६; २, १,
 २६; २, ४, २४; २, ७, १६; ३, ८, ३८.
 कामः ३, ४, ४.
 कामकामाय २, १, ३३; ४, २, १०.
 कामयते ३, ८, ३८.
 कामवादी १, १०, ३२.
 कामाः ४, ६, १०.
 *कामात् २, ३, ३०.
 कामान् ४, ६, १४; ६, १०.
 कामाभिप्रेतः २, १, ३३; ४, २, १०.
 कामाय ३, ४, ४; *३, ८, ३७.
 कामावकीर्णः २, १, ३३; ४, २, १०.
 *कामेन ३, ४, ४.
 काम्यथानाम् ४, ७, १०.
 कायम् २, १, १७.
 कारयति ३, ४, ४.
 कारयेत् १, ११, ४; २, १, ३.
 कारस्करान् १, २, १६.
 कारुण्यलोकान् १, १०, २६.

काकहस्तः १, ९, १.
 कार्पासिकानि १, १३, १०.
 कार्यम् २, ११, २७.
 कार्यः २, ६, १९.
 कार्या ४, ८, २.
 कार्याणि २, ६, ४०; ४, ७, ३.
 कालम् १, १, १६; *१, ८, ४८; १, २१,
 ७; १७; २, ९, ११; ३, ९, ७.
 *कालः १, ८, ४७.
 कालकवनात् १, २, १०.
 कालभेदेषु १, १४, १९.
 कालरात्रीम् ३, ६, ६.
 कालविभागशः २, ६, ३६.
 कालमतयुक्तस्य २, १८, १७.
 कालाः ३, १०, १६.
 कालात् १, १३, २०.
 काले १, १६, २७; २, १७, २२; ३, ३, २०.
 कालेन ३, ९, ७; ४, ७, ३.
 काश्यपम् २, ९, १४.
 *काषायवासाः २, ११, २३; २, १६, ९.
 काषायवालोवजम् ३, २, १४.
 काष्ठम् १, १०, १०; १, १९, २०.
 काष्ठाम् १, ९, १३.
 काष्ठात् २, ११, २.
 काष्ठानाम् १, १३, २४.
 किञ्चित् १, ३, ७; १, ६, ३; ४, ८, ४.
 किञ्चिद्वम् २, १, १६.
 कीट-२, १२, ६.
 कीर्तिताः १, ६, १०.
 कोलालम् २, १०, ३.
 *कुक्कुट-१, १६, ८.
 कुक्कुटः १, १६, १२; १, १७, १४.
 कुक्कुटसूकरम् १, १२, ३.
 कुञ्जर-१, ३, ३६.
 कुटीम् २, १, ३; ३, १, १४.
 कुणपस्पृष्टानाम् १, ८, ४३.
 कुण्डपायिनाम् १, १३, ३८.
 *कुतपानाम् १, ८, ३४.

कुथहारिम् ३, १, ८.

कुहालेन ३, २, ३.

कुम्भीषाण्याः १, १, ५.

कुरुते १, २, १६; २, २, १३; २, ३, ३६;
२, १५, ५.

कुर्वात् १, ६, १०; *१, ७, २; १, १०, ३१;
१, १३, ४; १, १४, १८; २, ३, २१; २,
५, ७; २, ११, ३; ६; २७; ३, १, १५; ३,
६, ११; ३, १०, ४; *६;

कुर्युः २, १, ३७.

कुर्वते १, ११, ५; २, ११, ३६.

कुर्वन् १, २, ५; १, ७, ३; २, ३, १९; ४,
५, ५; ४, ६, ४; ४, ८, २.

कुर्वीत १, ५, १२; १, ६, १५; १, ११,
२५; २८; २, १, ७.

कुर्वीरन् २, ५, ४; ५;

कुलसङ्ग्रहाम् १, १०, ३०.

कुलानि १, १०, २७; २९;

कुलङ्कजार्जाः १, १२, ६.

कुलङ्काः १, १२, ६.

कुले १, १८, १२.

कुश-२, ६, ३१.

कुशलः १, ८, ४८.

कुशवारिणः ४, ५, १३.

कुशव्यूतानाम् १, १४, ११.

कुशलस्तम्बे १, ६, २.

कुशैः १, ६, ३.

कुशोदकम् १, ११, ३६; ४, ५, १०; १२;
१४; २५;

कुसिन्ध १, १८, १८.

कुसीदम् १, १०, २२.

कूप-१, ९, ८.

कूपम् २, ६, २७.

कूपात् २, ५, ७.

कूपान् २, ५, ६.

कूदमाण्डैः *२, २, १९; ३, ७, १.

कूदमाण्डया ३, १०, ११; ४, ३, ८; ४,
७, ५.

कुच्छम् २, १, ७; ४, ५, ११; १३;

कुच्छः १, १२, १२; २, २, २१; २५; २६;
२, ३, ४९; ४, ५, ६; १३; १५;

कुच्छद्वादशरात्रम् ३, ७, १०.

कुच्छद्वादशरात्रेण २, १, ३९.

*कुच्छाम् ३, ३, २१.

कुच्छातिक्कुच्छः २, २, २८; ४, ५, ९.

कुच्छातिक्कुच्छादीन् २, ३, ५१.

कुच्छातिक्कुच्छौ २, ४, १२; *३, १०, १८.

कुच्छान् २, १, २२.

कुच्छाब्दपादम् २, १, १८; ३८;

*कुच्छे २, २, २९.

कुण्ठव ३, ६, १३.

कुतम् २, ७, १८; २, ८, ३; ३, १, १४; ३,
४, ४; ३, ६, ५; ६; ३, ७, ११; ४, १, ४.

कुतः ४, ७, ८.

कुतवैषदेवः २, ५, १८.

कुतात् ४, ५, २६.

कुतानाम् १, २, १७.

कुतानि ३, ९, १०.

*कुताञ्जम् २, ५, २०.

कुत्रिमः २, ३, २१.

कुत्रिमौ २, ३, ३१.

कुत्वा १, ६, २; ८; १, ८, ९; १, ११, २२;

३९; २, १, ३; ३३; २, २, २; ३, १०;

२, ८, १२; २, १४, ७; ३, ४, ३; ७; ३,

७, ११; ३, ८, ८; ४, २, १०; १३; ४,

५, ३१; ४, ६, ८.

कुपया ४, ५, ३२.

कुशासः १, १०, ३२.

कृषि-१, १८, ४,

कृषिम् १, १०, ३१.

कृषिः १, १०, ३१.

कृषिविनाशाय १, १०, ३१.

कृष्ण* १, ३, १५; ४, ५, २६.

कृष्णः १, २, १३.

*कृष्णकेशः १, ३, ६.

कृष्णाजिनम् ३, १, ८; ३, २, ५.

*कृष्णाजिनादीनाम् ३, १, १५.

कृष्णाजिनानाम्* १, ८, ३३; १, १३, १३.

कृष्णाजिनेन ३, ४, ६.

कृष्णैः २, २, १८.

कृष्ण्या १, १०, २९.

केतुम् २, ९, ९.

केन ४, ८, ४.

केवलम् २, १८, १४; ३, ३, १३.

केवलेषु ४, १, ६.

केवलावः २, १३, २.

केवलादी २, १३, २.

केश १, ५, ७; २, २, ३१; २, १२, ६;

*२, १७, ११; *३, १, ८; २२; ३, ७,

६; *३, ८, ३; ४, ५, ३.

केशवम् २, ९, १०.

केशवपञ्चवर्जम् २, २, ३२.

केशान् २, १, १५.

कोव्याम् १, १०, २४.

कोपिताः ३, ९, १०.

कोश-१, १८, ३.

कौह्वाली ३, १, ५; *३, २, ३.

*कौपीनाच्छादनाः २, ११, २१.

कौमारे २, ३, ४६.

*कौशम् १, ८, ५.

क्रतुम् २, ११, १०.

क्रमशः ४, ५, ६.

क्रमेण १, ३, १३.

*क्रव्यादाः १, १२, २.

क्रिमिः १, ११, ३५; २, २, १३.

क्रिमिदृष्टः १, ११, ३६.

क्रियते ४, ८, १०.

क्रिया ४, ८, २.

क्रियाम् ४, ८, १; २;

क्रियाः ४, ७, १; ४, ८, १३.

क्रियाम्यः १, ४, ९.

क्रियारम्भे २, ६, ३७.

क्रियेरन् ३, १०, १७.

क्रोडार्थम् १, १, १४.

क्रीतम् २, ३, ३२.

क्रीतः २, ३, २६.

*क्रीता १, २१, ४.

कुच्येत् १, १५, ३०.

कूर्मम् २, ८, ६.

कोध-१, १, ५; २, ५, २१.

कोधतः ४, ५, ४.

कोधवशे २, १५, ४.

कुञ्जम् १, १५, २०.

कुञ्जवासाप्लुतः ४, २, ८.

कुम्भ-२, ३, १७; ३९;

*कुम्भम् २, ३, २७.

कचित् ४, ८, १०.

क्षणात् ४, ६, ५.

क्षत्ता १, १७, ६.

क्षत्तायाम् १, १७, ११.

क्षत्रधर्मम् २, १, १६.

क्षत्रधर्मः २, ४, १७.

क्षत्रधर्मानुगतौ १, २०, १२.

क्षत्रधर्मेण २, ४, १६.

क्षत्रस्य १, १८, ३; १, २०, १२.

क्षत्रिय-१, १६, १; २, ५, ११.

क्षत्रियः १, ८, १८; १, १७, ४; २, १, २०.

*क्षत्रियवधे १, १९, १.

क्षत्रियवधेन १, १९, ७.

क्षत्रियात् १, ६, १०; *१, १७, ४; *८.

*क्षत्रियादीनाम् १, १८, १९.

क्षत्रियायाम् १, १७, २; ६; ४;

क्षत्तृ १, १६, ८.

*क्षत्तृवद्देहकयोः १, १७, १०.

*क्षत्रे १, १८, ३.

क्षपाः ४, २, ७.

क्षाम् १, ३, १७.

*क्षापवित्रम् ४, ७, ५.

क्षार-४, १, ७.

क्षाराभिः १, ८, १६.

क्षिप्रम् ३, ९, १७.

क्षीयते ३, १०, ५.

क्षीरम् १, ११, ३६; ४, ११; १२; १४; २५;
 क्षीरस्य ४, ५, १३.
 क्षीरेण २, १, २१.
 क्षुद्रसमिधाम् १, १३, २३.
 क्षेत्र-३, १०, १३.
 क्षेत्रजम् २, ३, ३१.
 क्षेत्रजः २, ३, १७.
 क्षेत्रे २, ३, १७; ३६;
 क्षेत्रेषु ३, २, ९; ११; १२;
 क्षेत्रम् २, १८, ११.
 क्षेत्रप्रापणम् २, ४, २३.
 क्षेत्राः २, १५, १२.
 *क्षौमवत् १, ८, ४१.
 क्षौमाणि १, १३, १०.
 *क्षौमाणाम् १, ८, ३६.
 ख
 खट्वांगी २, १, ३.
 खड्गवर्जः १, १२, ५.
 खनति ३, २, ३.
 खनन-१, १५, ६.
 खननात् १, १३, १९.
 खर-२, ६, ३४.
 *खलक्षेत्रेषु १, ९, ८.
 खल १, १, ५.
 *खानि १, ८, २१.
 ग
 गङ्गायमुत्तयोः १, २, ११.
 गच्छति १, १०, ७; १, १९, १०; ३, १,
 २१; ४, १, २१.
 गच्छन् २, ३, १.
 गच्छन्तम् १, ३, ३९.
 गच्छन्ति १, ५, १३; १, १०, ३०.
 गच्छेत् १, ७, ८; २, १, १४; १५; २, ६,
 १४; १५; ४, १, २३.
 गज-२, ६, ३४.
 गणाधिपतिम् ३, ६, २०.
 गणान् ३, ६, २०; ४, ८, ६; ७; ८;
 *गणांश्च ३, ६, १०.

गजिकांश्च ३, ६, १०.
 गणौ ४, ७, ५.
 गतः २, १८, २१.
 गतप्रज्ञा २, ४, १०.
 गतप्रत्यागता ४, १, १८.
 गताः ४, ६, ६.
 *गताभिः १, ८, १८.
 गतिः १, १, १३.
 गत्वा १, २, १५; १, ११, ३९; २, २, ५;
 २, ४, १४; १५; २, ७, २; २, ८, १२;
 ११, १९; २, १७, १६; ३, ४, ७; ३, ५, २.
 गन्तुम् २, ४, २४.
 गन्धः १, ३, २५; १, ९, १०.
 गन्धद्वारा ४, ५, १२.
 गन्धैः २, १४, ७.
 गमनम् १, २, ३.
 गमनागमनम् १, २१, ५.
 गमने २, ४, १२.
 गमयति २, १७, १०.
 गरगीः ४, ८, १.
 गरीयस्सु ४, १, २; ४, २, २,
 गरीयांसि ४, १, ११; ४, २, १
 गर्तम् २, ६, २८.
 गर्दभम् २, १, ३०;
 गर्दभचर्मवासाः २, १, ३.
 गर्भमाससम्मिताः २, ११, २९.
 गर्भस्त्रावे १, ११, २९.
 *गर्भादिः १, ३, ८.
 गर्भिणी २, ३, २५.
 गर्भिण्यै २, ६, ३०.
 गहितः १, १०, २४.
 गवाम् १, ११, ३९; २, ६, ३४; ३८;
 गवानृते १, १९, १५.
 *गवार्थे २, ४, १८.
 गवे २, ६, ३०.
 गव्यात् १, १२, १२.
 *गव्ये १, १२, १३.
 गाम् २, २, १८; *२, ६, १७; ३, ८, ३३.

गान्नाणि १, ८, २३, १, २४.
 गाथाम् १, २, १२; २, ४, २६.
 *गान्धर्वम् १, २०, १६.
 गान्धर्वः १, २०, ६.
 गायत्री*१, ३, १२; ४, ६, १.
 गायत्रीम् २, ९, १४; ४, १, २८; ४, ४, ६.
 *गायत्र्या ४, ९, १२; ३१.
 गार्हपत्यम् १, १८, २६; २, १७, १८; २०;
 गार्हपत्यः २, १८, ८.
 गार्हपत्ये २, १७, १८; * २६; ३, १, १०.
 गिरम् २, ४, ९.
 गीत-१, ३, २९.
 गुड-१, १२, १४.
 गुडः १, १२, १६.
 गुणवते २, ९, १२; ४, १, १२.
 गुणवान् २, ३, १२; * १३;
 गुणहीनम् ४, १, १६,
 गुणहीनाय ४, १, २.
 गुणाः ४, १, २६.
 गुप्त्यै १, १८, २.
 गुरवः ३, ९, १०.
 गुरुम् ३, ६, १.
 गुरुः २, १, २२.
 गुरुकुले २, २, ८.
 गुरुणा १, ३, ३०.
 *गुरुतत्पगः २, १, १२.
 गुरुतत्पगमन-१, १८, १८.
 गुरुतत्पगमनम् ३, ९, ६; ३, ६, १८.
 गुरुतत्प्री २, ४, १९.
 गुरुपत्नीः २, १०, २.
 गुरुपत्नीनाम् १, ३, ३४.
 *गुरुप्रयुक्तः २, १, २२.
 गुरुप्रसादः ४, ४, १०.
 गुरुभिः २, ४, ९.
 गुरुश्रूषा ३, १०, १४.
 गुरुश्रूषी २, ११, १९.
 गुरुश्च ३, १०, १७.
 गुरुसखीम् २, २, ९.

*गुरुसङ्कुरिणः २, ९, ९.
 गुरुणि ३, १०, १७.
 गुरुन् २, १०, २.
 गुरोः १, ३, ३६; २, १, २६; २, ४, १९; २,
 १३, ७; २, १८, २२.
 गुर्वर्थ २, ९, १९.
 गुर्वीसखीम् २, २, ९.
 गुहम-३, ३, ९.
 गुहम् ४, ६, ३; ४, ८, ९.
 गुहजम् २, ३, ३१.
 गुहजः २, ३, २२.
 गुहोत्पन्नाः २, ३, २२.
 गुहम् १, ७, ७.
 गुहद्वारि १, ११, २२.
 गुहद्वारे ३, २, ६.
 गुहस्थः २, ११, १४; * २, १३, १०.
 गुहस्थस्य २, १३, ८; २, १८, १९.
 गुहात् १, ७, ७; ४, १, २२.
 गुहान् ३, ४, ७.
 गुहीत्वा २, १७, १८; ३, १, १०.
 *गुहे २, ३, २२.
 गुह्याति १, ६, १४; १, ७, ३; २, २, २०;
 २, १७, ३; ३; ३, २, २.
 गुह्यात् १, ६, ८; ११; १३;
 गुह्याताम् २, ४, १८.
 गुह्य १, ६, १०; १, १०, २४; २, ८, १;
 ४, ९, १२.
 गो-४, ९, ९; ४, ६, ४; ४, ७, ९.
 गोः ३, ८, ९.
 गोवर्ममात्रम्* १, १०, १; ३, ९, ४.
 गोत्र ३, १४, ६.
 गोत्रभाजः २, ३, ३२.
 *गोदोहनमात्रम् २, १८, ६.
 गोघा १, १२, ९.
 गोनिष्क्रान्तानाम् २, ६, २०.
 गोपाय २, १७, ३; ३, २, ६.
 गोपायति २, ७, २३.
 गोभिः* १, १०, २९; १, १३, १९.

गोमयम् १, १०, १७; १, ११, ३६; ४, ९,
११; १२; १४; २६;
गोमयेन १, ८, ३१; १, १४, ११; ३, ९, ४;
गोमहिषीरक्षणम् २, २, ६;
गोमिथुनम् १, २०, ४;
गोमूत्रम् * १, ११, ३६; * ४, ९, ११; १२;
* १४; * २६;
* गोमूत्रभागः ४, ९, १३.
* गोमूत्रादिभिः ४, ९, १६.
गोमूत्रे * १, १४, ७; ४, ६, ९.
* गोरक्षकान् १, १०, २९.
गोवधः १, १९, ३.
गोवालरज्ज्वा १, ८, ३२.
गोवालैः १, १४, १०.
गोविन्दम् २, ९, १०.
गोशकृत् १, १४, ९.
गोशकृन्मृद्वल्गभिः १, ८, २७.
गोश्वजावयः २, ३, ९.
गोष्ठ ३, १०, १३.
गोष्ठम् २, ८, २.
गोष्ठगतम् १, ९, ८.
गोसवेन १, १, ४.
गोसहस्रम् १, १९, १.
गौः ३, १०, १९; ४, ४, ३.
गौतमः १, २, ७; २, ४, १७.
गौरसर्वपकलकेन १, ८, ३६.
ग्रन्थिः २, १२, १०.
ग्रहणम् १, २०, ४.
* ग्रहणान्तम् १, ३, ४.
ग्रामम् २, ६, ३१; २, ११, १७; २, १८,
२६; ३, २, ६.
ग्राममध्ये ४, १, २२.
ग्रामयाजनम् २, २, ९.
ग्रामसीमान्ते २, १७, १३; ३, १, १४.
* ग्रामात् ३, ९, ४.
ग्रामान्ते २, १७, १३; ३, १, १४.
ग्रामे २, ६, ३२.
ग्राम्याः १, १२, १.
ग्रामम् ४, ९, ८.

ग्रास ३, ८, २६.
ग्रासाः २, १३, ८; २, १८, १९.
ग्रासाच्छादनैः २, ३, ३८.
ग्रासान् ३, ८, २४.
ग्रीष्मः १, ३, ११.

घ

* घनायाः १, १३, १६.
घर्मीच्छिष्टे १, १३, ३०.
घृत ४, १, ७.
घृतम् १, ११, ३१; २, १, ३९; २, २, २४;
२, १०, ३; २, १८, २२; * ३, ६, ९;
३, १०, १९.
घृतप्राशनम् ३, १०, १२.
घृतस्य ४, ९, १३.
घृतेन १, ८, १९.
घृतैः ४, ६, ४.
* घृतौदनेन ४, ७, ६.
घोरे १, २१, ९.
घनतः २, १, ६.
घनन्ति १, २१, ९.
घ्राण ४, १, ४; ६;
घ्राणानुकूल्यात् १, ८, ४३.

च

च १, १, ८; १, २, ८. इत्यादि
चकार २, ११, ३०.
चक्रेम ४, ३, ६.
चक्रचर ३, १, १.
चक्रचरत्वम् ३, १, ३.
चक्रवत्सु १, ३, ३९.
चक्रवाक १, १९, ८.
चक्षुः * १, ८, ४३; १, १९, ३१; २, १, ३८;
२, ८, १३; २, ११, ८; ३, ८, २३; ३, ९,
१६; ४, १, ९.
चक्षुषा ४, १, ४.
चक्षुषी ४, ३, ९.
चण्डाल १, ९, ७.
चण्डालम् १, ९, ९; १, ११, ३४.
चण्डालः १, १७, ६.

चण्डालाः १, १६, ८.
 * चण्डालीम् २, ४, १४.
 चण्डालीव्यवायः २, ४, १३.
 चतसृभिः २, ८, १२,
 चतस्रः १, १६, २३, ३, ७, ११, ४, २, ४.
 चतुरः ३, ९, १७, * ४, १, १८.
 चतुरश्रम् ३, ९, ४.
 चतुर्गृहीतम् २, १७, १८, ३, १, १०.
 * चतुर्णाम् २, २, ९.
 चतुर्थ २, १८, १७.
 चतुर्थम् ३, ८, १२.
 चतुर्थः १, ४, ९.
 चतुर्थकालः २, २, ३.
 चतुर्थकालाः २, २, १.
 चतुर्थे ४, १, १९.
 चतुर्दश ३, ८, २४.
 चतुर्दशा १, २१, १४.
 चतुर्था १, ४, ९, २, ११, ११.
 * चतुर्भिः १, १३, १९.
 चतुर्थ्यः २, २, ८.
 चतुस्रम् २, ९, ९.
 * चतुर्विंशतिम् १, ३, २.
 चतुर्विंशत्याहः ३, ७, ७, ३, १० १६.
 चतुर्होत्रा ३, ७, १९.
 चतुश्चक्रे १, १३, ३०.
 चतुष्पथे ४, ७, ७.
 चतुरात्राः २, २, २६.
 चत्वारः * १, १६, १, * १, १९, १६;
 १, २०, १०, २, ११, ११, १३, ३१, ३,
 ८, १३, ३, १०, १६.
 चन्द्रमसम् २, ९, १, ३, ८, २०.
 चन्द्रमाः ४, ९, २१.
 चन्द्रस्य ४, ९, २०.
 चमसः १, ७, ९.
 चमसपात्राणाम् १, ८, ४९.
 चमसे ३, ८, ११.
 * चरणम् ४, २, १७.
 * चरणवतः २, १४, ६.
 चरांत १, ४, ९, १०, १, १०, ३३, ३,
 १०, ३.

चरते २, १७, ३०.
 चरन् ४, ९, २१.
 चरन्तम् २, ४, ९.
 चरन्ति २, १, ३२, २, ११, ३४.
 चरितम् २, १, ३९.
 * चरितनिर्वेगम् २, १, ३७.
 चरित्वा २, १, ३९, ३८, ३, ८, ३६.
 चरेत् १, ३, १७, १, ४, ९, १, १९, ६;
 २, १, ३, ७, १८, २२, २, ३, १०, ११;
 २, १३, १०, ३, ४, १, ३, ७, १०, ४,
 ९, १९.
 चरेयुः २, २, १०.
 चर्मणाम् १, ८, ३८.
 चर्ममयः १, १, ११.
 चर्मताम् १, २०, ३.
 चर्षणीधृतः २, ७, ११.
 चलत्तुन्दी १, १०, ३२.
 चातुर्मास्यानि २, ४, २३, ३, ७, १९.
 * चातुवचम् १, १, ८.
 चात्वालोत्करौ १, १९, १९.
 चान्द्रमसीम् ३, ८, ९.
 चान्द्रमसीभिः ३, ८, २०.
 चान्द्रायणम् २, १, ७, १, १९, ६, २, ३,
 १०, २, ४, १२, ३, ८, ३४, ३, १०, १८;
 ४, ९, १७, २१;
 चान्द्रायणकल्पम् ३, ८, १.
 चारणदारेषु २, ४, ३.
 चालयन्ति २, ४, ३.
 चिकित्सेत २, १, २६.
 चितिम् १, ९, १, ११, ३४.
 चित्तम् १, ७, २.
 चित्रम् २, ८, १३, २, ९, ११, २, १७, ३९;
 २, १८, ७.
 चित्रगुप्तम् २, ९, ११.
 चित्रवाससः १, १३, ९.
 चित्रासङ्गाः १, १३, ९.
 चिलिचिमः १, १२, ८.
 चीरचर्मजलप्रियः ३, ३, १९.
 चीरवासाः ३, ९, २.

चीराजिनवासाः २, ११, १७.

चीर्णव्रतवासाः १.

चीर्णव्रतः ३, ५, ८.

चेत् १, ८, २२; २३; २४; इत्यादि

चेतसा ४, ७, २.

* चेत्वत् १, ८, ३८.

चेलानाम् १, ८, ३७.

* चैत्यवृक्षम् १, ९, ५.

चोरस्य ३, ६, १०.

चयवते २, २, १.

छ

छत्रम् १, ५, ६.

छत्रधारण १, ३, २५.

छन्दसम् ३, ९, ९.

छन्दांसि २, ९, १४.

* छागस्य १, ६, २.

छेदन १ १५, ६.

ज

जगतः २, १२, ११; ४, ५, २१.

जगतीभिः १, ३, १२.

जघनार्धात् ३, ४, ७.

* जघनेन १, १५, २२; २६;

जघन्यसंवेशी १, ३, २२.

जटिलः २, ११, १७.

जड २, २, ३९.

जनः २, ९, ५; २, १७, ३३.

जनक २, ३, ३४.

जननमरणयोः १, ११, १; * १५; १,

२१, २३.

* जनने १, ११, १७.

जनयति २, २, १०.

जनयितुः २, ३, ३४; ३६;

जनयेत् २, ४, ९.

जनर्षीन् २, ९, १४.

जनसम्भाराम् ३, ३, २१,

जनान् २, ७, ११.

जन्मतः २, १६, ४.

जप २, १५, ५; ४, ५, २; ३; ५;

जपम् ४, ५, ३१.

जपः ३, १०, १०.

जपति १, १५, ३१; ३, २, ६; ३, ८, २१.

जपन् ४, ६, ४.

जपित्वा २, १२, ५; ३, २, ६.

जपेत् * १, ६, ७; २, ५, ८; २, १२, १३;

२, १८, २३; ४, २, ७, ४, ८, १५.

जप्याः ४, ६, १.

जयति २, १, ८; २, १६, ६; ३, ५, ७; ८;

जयन्तम् २, ९, ८.

* जयप्रभृति २, १५, ८; ३, ४, ५; ३, ७,

१२; ३, ८, १९.

जयेरन् २, ३, ४८.

जतिलादीनाम् ३, ३, १५.

जलम् १, ९, ५; ८;

जलपवित्रम् २, १७, १२; ३२; ३३;

जलवत् १, १, १५.

जलान्तरेण

जलाभ्यामे ३, २, ३.

जले ४, ५, ३०.

जल्पन् १, ८, १५.

जहि २, १, १५.

जागति २, १७, २०,

जाग्रतः ४, ३, ६.

जातम् १, १८, १२; २, ३, १५.

जातः १, १६, १३; १, १७, ११; २, ३,

२४; २५; २७; २९;

जातवीर्यः १, ३, ३४.

जातवेदः १, ६, २.

जातान् १, १९, १४.

जातिमात्रोपजीविनाम् १, १, १०.

जानाति २, १३, ६.

जानीयात् ३, ९, ७.

जान्वन्तरा १, ८, ९.

जान्वोः १, ३, २८.

जायते १, ३, ७; १, ९, १०; १, ११, ३३;

२, ११, ३५; २, १६, ७; २, १७, ३०;

जायमानः २, ११, ३५; २, १६, ७; ३, ८, १०.

जाया १, ९, ६.

जितेन्द्रिया २, १६, ३; २, १७, १६;

जीवितन्म्य १, ३, ५.
जीवेत् २, ४, १६.
जुगुप्सेत् ३, ७, ८.
जुषन्ते १, १९, ४३; १, १३, १.
जुष्टम् ३, १, १६.
जुहुयात् १, ६, ६३; १, १९, १९; २, १, ३८,
२, १३, ३३; २, १४, ८; २, १७, २३;
३, ६, २; १५; ३, ७, १; १६; ३, ९, ४.
जुहुः २, ११, ८.
जुहोति २, १, ३३; २, १२, ३३; २, १४, ७;
२, १७, १८; २, १८, १०; ३, १, १०;
३, ८, ८; ३०; ४, २, १०; ४, ८, ६.
जुहोमि २, १२, ३३; २, १४, १२.
जुह्वति ४, ८, ८.
जुह्वत् ४, ७, ६.
जुह्वन् २, ३, १; ४, ६, ४.
जैष्ठ्यम् २, ४, २५.
ज्ञातः २, ३, २२; ३, ५, ८.
ज्ञातयः २, १, ३५.
ज्ञातिपत्नीः २, १०, २.
ज्ञातीन् २, १०, २; ३, ९, १७.
ज्ञातीनाम् १, ४, ८.
ज्ञानम् ४, १, २६.
*ज्ञानकृतेभ्यः ३, ५, ५.
ज्ञानात् २, ४, १४.
ज्ञानेन १, ८, २; ३, १, २४,
*ज्ञायते ४, ८, १२.
ज्येष्ठम् २, ३, ५.
ज्येष्ठः २, ३, ४, ६;
ज्येष्ठसामिकः २, १४, २.
ज्येष्ठसाम्नाम्ना ३, १०, ११.
ज्येष्ठाः ४, ५, २४.
ज्येष्ठावाम् २, ३, १२.
ज्येष्ठांशः २, ३, ९.
ज्योतिः २, १७, ३६; ३, ८, १८; ४, ४, १२.
ज्योतिषाम् १, १५, ३१; ३, ८, २३.
ज्योतिष्टोमः २, ४, २३.
ज्योतिष्मत्या २, १८, १३.
ज्वलन्तम् १, १०, २८; २, १७, १८.
ज्वलन्तीम् २, १, १३,

ङ

ङिङ्गिक १, १९, ८.
ङेरिक १, १९, ८.

त

तम् १, ११, ३८; १, १४, १५; *१, १६,
१४. इत्यादि.
तक्राणि ४, ५, २२
तक्षणम् १, ८, ३०
तच्छुचिः १, ८, २०.
*तच्छेषेण २, १४, ८.
तज्जातवर्जम् २, ३, ४१.
तण्डुलान् २, २, १४; ३, २, १०; ३, ३, ७;
*तण्डुलानाम् १, १४, १३.
तत् १, १, १२; १, ३, ४४; १, ८, २२;
२३; २४; १, १०, ५; ३३; इत्यादि.
ततः १, ७, १; १, १०, ३४; १, ११, ३३;
तत्कालम् १, २१, ९.
तत्कृतम् ४, ८, ४.
तत्पत्न्याम् १, ३, ३८.
तत्परिपूर्णनेत्रवदनः २, ६, ३३.
तत्परिहरणात् १, ११, १८.
तत्पुत्रवर्जम् १, ११, ७.
तत्पुत्रे १, ३, ३७.
तत्पुत्रेषु १, ११, २६.
तत्प्रत्ययम् १, ११, २२.
तत्प्रत्ययत्वात् १, २०, १२.
तत्र *१, २, ६; १, १०, ३२; १, ११, ३५;
इत्यादि.
*तथाजातः १, १२, १६.
तथा १, २, १८; १, ८, ४८; *१, १०, ३;
२५; *१, १२, ३; *६; *१, १५, २,
इत्यादि.
तदन्तरम् २, १५, ३.
तदनुमानज्ञाः १, १, ६.
तदप्रत्ययत्वम् २, २, २.
*तदभावे १, १, ७; १, ११, ११; १२;
२, १४, ३.
तदष्टमेषु १, ३, ८.

तदा ४, ७, २.
 तदाहारः ४, ५, १४.
 तद्वामी १, ११, ९.
 तद्विवस्योषम् १, २१, १०.
 तद्वत् १, १, १५; *१, १०, १३; २, ६,
 ४०; *२, १३, १.
 तद्वर्तनात् ३, १, २.
 तद्विधा १, ४, १.
 तद्विधेषु ३, ७, १०.
 तन् २, १७, २६.
 तन्तुम् २, ३, ३६.
 तन्तुः २, २, १७.
 तन्त्रम् २, ११, ३४.
 तन्मनाः २, १२, ७.
 तन्मासम् ४, १, २०.
 तन्वते २, ११, ३४.
 तपः १, १०, ६; २, ९, ५; २, ११, ३६;
 २, १३, १०; २, १७, ३३; ३, १०, १०;
 ४, १, २५; ३०;
 तपशीन् २, ९, १४.
 तपश्चोलीः २, ११, १७.
 तपसा २, १६, ३.
 तपसि ३, ३, २०.
 *तपस्यम् २, ५, १.
 तपस्वी १, १०, ३४.
 तपांसि ३, १०, १४.
 तप्तकृच्छ्रः २, २, २४; ४, ५, १०.
 तप्ते २, १, १२.
 तप्तेन १, १८, १८.
 तप्यते ४, १, २६.
 तमः २, ५, ९; ३, ४, ४.
 तमसः २, ८, १३; २, १८, १३; ३, ४, ४;
 ४, ५, २०;
 तमसा ३, ४, ४.
 तमोमूढाः १, १, १२.
 *तयोः १, ३, ४४.
 तरति २, १७, २१; ३, ५, ७; ८; ३, १०,
 ८; ४, २, १७;

तरत्समन्दीयम् २, ५, ८.
 तरत्समन्दीयैः ४, २, ५.
 तरत्समन्थाः ४, २, ४.
 तरत्समाः ४, ३, ८.
 तरेत् २, ६, २६.
 तरेम ४, २, १७.
 तर्पयत २, १०, ३;
 तर्पति २, १७, ३६.
 तर्पयति २, ८, १५; ३२, १७, ६;
 तर्पयामि २, ९, १; २; ३; ४; ५; ६; ७;
 ८; ९; १०; ११; १२; १४; २, १०, १३;
 २, १७, ३३.
 तर्पयित्वा २, ५, २.
 तव १, १९, १२.
 तस्मात् १, १, १३; *१, ३, १०; १, ४, २.
 इत्यादि.
 तस्मिन् १, २, १०; २, ४, २२; *३, ८,
 ५; ४, १, २०.
 तस्म १, ४, ४.
 तस्य *१, १, २; १, २, १६; *१, ५, ८; *१
 १८, ८; इत्यादि
 तस्याम् २, ३, २४; २५; २७;
 तस्याः २, ३, १६.
 ताम् १, ४, ५; १, २१, ४; २, १, ३; *२,
 ८, ५; *३, ९, १८; ४, १, २२,
 ताः १, ४, ८; २, ४, ३; *३, १, ४; १६;
 तान् १, १०, ५; २, ७, १६; २, ११, ३०;
 ४, ८, १६.
 तानि १, २, २; २, ११, १; २, १६, ४; २,
 १८, २२; ३, ५, ७.
 तान्तः २, ७, ८.
 तापसः ३, ३, १९; २०;
 तापेन ४, १, २५.
 तामिः ३, २, ९; ३, ९, १०; १२; १३; १४;
 *ताम्र १, ८, २८.
 तारयति २, १६, ८; ९;
 तार्प्य १, १३, १२.
 तावत् १, २, १३; १, ६, १३; १५; इत्यादि

तावन्तम् १, २१, ७; १७; ३, ९, ७.
 तासाम् २, ४, ५; ३, १, ६.
 *तासु १, १६, ६.
 तिसिरि १, १२, ७.
 तिथिः ३, ८, ९; ३;
 तिरस्कृत्य १, १०, १०.
 तिल ४, ७, ९.
 तिलदाने २, १९, ४.
 तिलामश्रः २, ८, ७.
 तिलसंस्त्रप्राशने २, ६, २.
 तिलान् २, २, १४; ४, ६, ४.
 तिलान्नः ४, ५, २६.
 तिलैः २, २, १३; १८;
 तिष्ठन् १, ८, १५; २, ७, १०; २, १५, ६;
 २, १७, २७,
 तिष्ठन्तम् १, ३, ३९.
 तिष्ठेत् १, ५, ११.
 तिष्ठुभिः २, ८, १२.
 तिष्ठः *१, १६, ३; *२, १, ९; ३, ७, ७;
 ४, ५, २०;
 तीक्ष्णकाष्ठेन ३, २, ३.
 तीर्त्वा २, १७, २३.
 तीर्थम् १, ८, १२; १, ११, २२; १, १५,
 १५; २, ८, ११; ३, ४, ७; *३, ५, २.
 तीर्थानि ३, १०, १३.
 तीर्थेन १, ८, ११;
 तीर्थेषु ३, ५, ८.
 तु १, १, ४. इत्यादि
 तुलया १, १०, २४.
 तुलापुमान् ४, ५, २२.
 तुल्यम् ४, १, १३; १९; २१;
 तुलयाः १, १०, ३५.
 तुल्यापकृष्टवधे १, १८, २०.
 तुष २, ६, १६.
 तुषधान्यवर्जम् ३, ३, ७.
 तुषविहीनान् ३, २, १०.
 तुष्टः २, ५, १८.
 मूलम् २, १३, १.
 मृण्णीम् २, १२, ४; ३, १, १६;

मृण्म् १, १०, १०; १७; *२, २, १६;
 मृणानाम् १, १३, २१.
 मृणानि १, ९, ७; २, १७, २०.
 मृणैः १, ६, ३.
 मृणौषधीनाम् ३, २, १५.
 मृतीयम् ३, ८, १२; ४, ३, ३.
 मृतीयः *१, १, ४; ४, ५, ९.
 मृतीयांशहराः २, ३, ११.
 मृतीयायाम् १, १६, ११.
 मृतीये २, ३, १६.
 मृप्यत २, १०, ३.
 ते १, १, ११; *१, ३, १९. इत्यादि.
 तेजसा २, ११, ३३.
 तेन १, ४, ९; १, १८, १२; १, २१, १५;
 २, १, ३; १५; २६; २, ११, १८; २, १५,
 ६;
 तेभिः ३, २, १६.
 तेभ्यः ३, ६, १५.
 तेषाम् १, ८, १९; १, ४, ४; १, ११, ७;
 १, १३, १०; *१, १६, २, *१, १८, २०.
 *१, २०, १०.
 तेषु १, ८, १९; १, १३, ३०; *१, १५, २७;
 १, २०, १०; २, १७, २०; ४, १, १; ४,
 २, १.
 तैः १, १०, ३५; २, ११, ३६; ३, ३, २३.
 तैजसम् *१, ८, २२.
 *तैजसवत् १, ८, ३९;
 *तैजसानाम् १, ८, २७; १, १४, ४.
 तैल ४, १, ७.
 तैलसर्पिणी १, १४, १७.
 तैष्याम् १, १२, १७.
 तोकै ३, ६, १३.
 तोयम् १, १, १५;
 तोयाहाराः ३, ३, ९; *१३;
 तौ ४, ६, ६.
 स्थम् २, ८, १३.
 स्थक्त्वा २, ३, २७.
 स्थजेत् १, १०, ३१; २, ४, ६.
 त्यागाः २, १८, २; ४, ८, १०.

त्रयम् २, १८, २०; ४, ६, १३.

त्रयः १, १, ८; ११, २, २, २६; २, ३,
१९; २, ६, ४; २, १३, ६; ३, ८, १४; ३,
१०, १६.

*त्रयीम् २, ११, ३६.

त्रि ४, ६, २२.

त्रिः १, ८, ६; १६; *१६; *१, १०, १२;
१, ११, २३; २, १, २८; २, ८, १; ६; २,
१७, २६; २७; ४, १, २८; ४, २, ११;
१६; ४, ४, २; ३; ४; ६; ७; ८; ४,
६, २९;

त्रिदण्डो २, १८, १.

त्रिपाचिकेतः २, १४, २;

त्रिपदायाम् ४, १, २७.

त्रिपुरुषम् १, ११, २.

त्रिभिः २, २, २; ३; *२, ७, ८; २, ११,
३६; २, १६, ४; ३, ७, ११; ४, १,
६; २६;

*त्रिमधुः २, १४, २.

त्रिरहः ४, २, १९.

त्रिरात्रम् १, ११, २६; २६; ३१; १,
१२, १३; १, २१, १४, ३, ६, १६; *४,
२, ८; *१९;

त्रिरात्रेण २, १, ३९.

त्रिरात्रोपोषितः ४, ७, ४.

त्रिविक्रमम् २, ९, १०.

त्रिविधः ३, ९, २०.

त्रिवृत् १, ८, ६; २, १७, १३; ४, ६, ७.

त्रिषत्या *२, १७, २८;

त्रिषत्याः ४, २, ११.

त्रिषवणम् २, २, २९, ४, ६, ४.

त्रिषु ४, ८, ४.

त्रिष्टुप् १, ३, १२.

त्रिसप्तकम् ४, ६, १६,

त्रिसप्तकृत्वः १, ८, ४३.

त्रिसुपर्णः २, १४, २,

त्रिहविः ४, ६, २.

*त्रीणि १, ९, ९; ४, १, १३; १६, १९.

त्रीन् *१, १९, १३; १६;

२, १, २२; २, ३, १०; २, ६, ७; २,
८, १२; २, १६, १०; ३, ९, ६; ४,
६, २४;

त्रेताशिहोत्रमन्त्रान् २, १३, १३.

*त्रैधातवयिन ३, १, ९.

त्रैविद्यबुद्धैः २, १८, १९.

त्रैविद्यबुद्धेभ्यः १, ११, १२.

*त्रयधिकेषु १, ३, ९.

त्रयवरान् २, १४, ६.

त्रयहम् १, ११, ३६; १, २१, ८; २, २, ९;

*२६; ४, ६, ६; ८; *१०;

त्रयहः ३, १०, १६.

त्रयहात् १, १९, ६.

त्रयहान् २, २, ९; ४, ६, ९.

त्वम् १, १९, १२; २, ४, २७.

३, ७, ११; ३, ८, २१.

त्वक् *२, १२, ६; ३, ८, १८; ४, १, ४; ६;

त्वया २, १, ३५.

त्वरते ४, ६, ३०.

त्वरमाणः १, ८, १९.

त्वष्टा २, ९, २.

त्वा २, १४, १२; ३, २, ४; ६; ३, ८,
१२; ४, ६, १२.

द्व

दंशमशकान् ३, ३, १९.

दक्षपितारः ३, ६, १९.

दक्षिणम् *१, ३, २६; १, ८, ६; ९; १,
१६, १३; २, ६, ३८.

दक्षिणतः १, २, १; २, २, १९, १२.

दक्षिण्या २, ६, ४२.

दक्षिणा ४, ४, १०.

दक्षिणाद्वाराणि २, ९, २.

दक्षिणापथाः १, २, १४.

दक्षिणाप्रतीच्योः २, १, १४,

दक्षिणामुखः १, १०, १०.

*दक्षिणासु १, २०, ६.

दक्षिणे १, ६, २; १, ७, ३; २, १२, ११.

दक्षिणेन १, २, १०; १, ३, २६; *१, १६,
२३; २, १७, २०.

दण्डम् १, ५, २; ३, ६, ७; २, १७, ३२;

३, २, ६; ३, ३, १६.

दण्डः १, ३, ४१; २, ४, १३

दण्डाः १, ३, १६.

दण्डान् १, १८, २०.

दक्षवृत्रिमौ २, ३, ३१.

दक्षम् १, १८, ६३; २, १५, ६.

दक्षः २, ३, २०.

दक्षस्य २, १४, १२.

दत्त्वा १, १०, ७; १, २० ४; २, १७, ३०;

३, ३, ५; ६; ७;

ददत् २, ४, ५; २, ११, ८.

ददतः २, ४, २.

ददाति २, २, १५; ३, ७, ११.

दद्यात् २, २, १८; २, ३, २८; २, ५, १२;

१५; २, ११, ५; २, १४, ९; ३, ८, ३३ *

४, १. १२; ४, ४, ९.

दद्याताम् १, १०, २६.

दधति ४, २, ११.

दधि १, ११, ३६, १, १२, १४; २, १७, १३

२, १८, १८; ४, ५, ११; १२, १४; २५;

दधिक्राव्य ४, ५, १२.

दधिधर्म १, १३, ३०.

दधिधानीसधर्माः २, २ ११

दधिधान्याम् २, २, ११.

दधिमिश्रम् ३, १, २०.

दधनः ४, ५, १३.

दधना ४, ८, १५.

दन्तजनभात् १, ११, १.

दन्तधावनम् २, ६, ४.

दन्तलग्नेषु १, ८, २०.

दलवत् * १, ८, १९, २०.

दलसक्तेषु १, ८, १९.

दन्तान् २, १८, १९.

दन्तानाम् १, ८, ४१.

दन्तैः २, १२, ८, २, १८, १९.

दम्भ १, १, ५.

दयापूर्वम् २, १८, १२.

दरिद्रम् १, १५, ३१; ३, ८, २३.

दरिद्रोद्धृत्य १, ४, ९.

दपं १, १, ५.

दभान् १, १५, २७; २, ७, ५; २, ८, १२;

२, १७, २०;

दभेषु * २, ७, ५; २, ८, १२;

दभैः १, १३, ३०.

दर्शनात् १, ३, ४८; ३, २, ६.

दर्शपूर्णमासाभ्याम् ३, १, १५.

दर्शपूर्णमासौ १, ५, ६; २, ४, २३; ३, ७, १५

दर्शयति २, १६, ७;

दश १, ६, १०; १, १९, २; १५; १, २१,

२; ३, ३, १५; ४, ८, ६,

दशकृत्वः २, ७, ७.

दशपणम् १, १८, १४.

दशभिः ४, ५, २७.

दशमे २, ४, ६.

दशमी ३, १, ६.

दशमीम् ३, ८, १.

दशारात्रम् १, ११, १६.

दशारात्रः १, ११, १५.

दशारात्रात् ३, ६, ७.

दशाहोत्राः १, ११, १६; ३, ११, १५;

दशांशान् २, ३, १०।

* दशानाम् १, ३, ६.

दशावरम् २, ८, १२; ४, ८, १६.

दशावरा १, १, ७; ८;

दशावराम् १, ६, ८.

दशाहम् १, ११, १७; २२;

दष्टः १, ११, ३९.

दहति १, ४, २.

दहनम् १, ८, २९; १, ११, ४; १, १४, २,

दहनात् १, १३, १९,

दहेत् २, १, १७; २, ३, ५३;

दहान्ते २, १३, १.

दाक्षायण्यते १, १३, ३०.

दाता २, १, ३७.

दातृयाजकपञ्चमाः २, १, ३९.

दान १, १८, २, ३, ४;

दानम् २, ६, ४०; ३, १०, १०.

दानात् २, २, १३

दानेषु २, ६, ३९.

दानोदरम् २, १, १०,

दायम् २, ३, २; १०;

दायविभागः २, ३, ८.

*दारवाणाम् १, ८, ३०.

दाराः २, ४, २.

दारुणम् ३, ६, ८.

दारुमयः १, १, ११.

*दारुमयानाम् १, १३, २६.

*दारुवत् १, ८, ४०.

दार्विहोमिकम् २, १, ३३; ४, २, १०.

दार्विहोमाणाम् २, ११, १२; ३१;

दासीम् १, २१, ४.

दाह्यात् १, ६, २.

द्विधैः १, १८, १०.

द्विभ्यः ३, ८, १०.

दिनेन ४, ५, २८.

दिनैः ४, ५, २७.

दिवसात् १, ११; १६.

दिवसे ४, ५, ३०.

दिव्या* २, १, २८; ४, ३, ६; ४, ५, ५; ६;

दिव्यास्थानः ४, ५, ५.

दिव्यास्वप्नशीलेन २, ४, २४.

दिवि २, १६, ५.

दिव्यम् ३, ९, १६.

द्विषाम् २, ८, ५; ३, ९, ४.

द्विषाः ३, २, ६.

द्विषाम् ३, २, ६.

द्विषि २, ८, ५; ३, २, ६.

द्विषोः २, १, १४.

दीक्षाः ३, ३, १५.

दीक्षित १, ११, १.

दीक्षितः १, १५, २९.

दीधे १, १५, ३१; ३, ८, २३.

दीनान् २, १३, ५.

दीयते १, २०, २.

दीर्घम् १, ३, २६; २, ५, ९.

दीर्घसत्रम् १, ४, ७.

*दीर्घसोमेषु १, १३, ७.

दुरनुया १, १, १३.

दुरितानि २, ४, ४.

दुर्गन्धरसाभिः १, ८, १४.

दुर्गाः ४, ३, ८.

दुर्जनवर्जिताम् ३, ३, २२.

दुर्वलाय २, ६, ३०.

दुर्मित्राः २, ८, ५.

दुर्विचिन्तितम् ३, ६, ६.

दुश्चरितम् २, ८, ११.

दुष्कृतम् २, ८, ३; ३, ६, ५.

दुष्कृतानि १, १०, ३४; ४, २, १७.

दुष्टः २, १, ६.

दुष्टचेतसः २, १५, ३.

दुष्यति १, २, ५.

दुष्यन्ति १, ९, ४; २, ४, ४.

दुहितरम् २, २, १५.

दुहितरः २, ३, ४४.

दुहितरि २, ३, १५.

दुहिता २, ४, २७.

दुहितृ १, २, ३.

दुहित्रोः २, ४, २६.

दूषयेत् १, ७, २.

दृष्टम् ३, १, १५; १५; ४, ५, २३.

दृष्ट्वा १, १५, ३१; २, १२, ६; ३, ८, २३.

देयः २, ६, ३०.

देया ४, १, १७.

देयानि ३, १०, १५.

देव १, ५, १२; २, ११, १७; ३, ३, २०.

देवम् २, ९, ५.

देवकृतम् ४, ३, ८.

देवकृतस्य ४, ३, ६.

देवगमम् २, १५, ५.

देवगृहम् २, ८, २.

देवताः १, १०, ६; २, ५, २; २, ८, १५;

३, २, ६; ४, ३, ५.

देवताभ्यः ३, ९, ४.

देवत्रा १, १३, १५.

देवत्वम् ३, ९, १९.
 देवनिःश्रेयणी ३, ९, १८.
 देवयज्ञम् २, ११, २.
 देवयज्ञः २, ११, १.
 देवयानाः २, ११, १३.
 देवरात् २, ४, ९.
 देवविपितुतर्पणम् २, ५, ४.
 देवधीन् २, ९, १४.
 देवलोकांश्च ७, १६.
 देववत् ४, ८, १२.
 देवस्य २, ९, ६; २, १७, १४; ४, ५, १२.
 देवहितम् २, ८, १३.
 देवहेलनम् ३, ७, ११; १४;
 देवाः १, ९, ९; १, १०, ४; ५; १, १३, १;
 २; २, ११, १३; २, १७, ३२; ३, ६, १३;
 १५; ३, ७, ११; ३, ९, १९; ४, २, ११.
 देवान् १, १०, ३२.
 देवानाम् ३, ६, १३.
 देवीम् २, ९, १०.
 देवे २, १५, १०.
 देवेभ्यः २, ११, ३५; २, १६, ७; ३, १,
 १६; ३, ९, ५.
 देवैः २, ११, ३०; ३, ५, ८.
 देश १, १४, १९.
 देशम् १, ८, ४८; १, ११, ३८; १, १४,
 १५; २, १२, ६;
 देशकालौ २, १५, ११.
 देशपति १, २१, ६.
 देशप्रामाण्यम् १, २, ६.
 देशाः ३, १०, १३.
 देशे १, ८, ९; २, ५, २१; २, १२, २;
 २, १८, ७.
 देहि २, ८, ३.
 देहिनाम् ४, ५, २३.
 दैन्यम् २, ४, २५.
 दैवम् १, ८, १३.
 दैवः १, २०, ५.
 दैवत २, १३, ७.
 दवत्तम् ३, ९, ९.

दैवतानि २, ९, १, २, ३, ४;
 दैवात् १, २१, २.
 दैवानि २, १०, ४.
 दैवे १, २१, ४.
 दोषम् ४, १, १३; १४; १९;
 दोषः १, ४, ९.
 दोषनिर्णये १, २, १७;
 दोषवत् ४, २, १३.
 दोषविशेषात् १, ९, ११.
 दोषाणाम् १, २, १७.
 दोषेषु ४, १, १; ४, २, १;
 दौहित्रम् २, ३, १५,
 द्यावापृथिवी २, ११, १३.
 द्यावापृथिवीभ्याम् ३, ८, ९.
 द्युतिम् ३, ८, ४१.
 द्युस्थैः ४, ८, १२.
 द्युतम् २, २, ८.
 द्यौः २, १४, १२; ३, २, ६; ३, ६, १२;
 द्रव्य १, १४, १९.
 द्रव्यम् १, ८, ४८.
 द्रव्यप्रयोजनम् १, ८, ४८.
 द्रव्यसंविभागः २, ५, १९;
 द्रव्यालाम्बे २, १३, १३.
 द्रव्येण १, २१, ४.
 दुपदादिष्वेभ्यस्तुचानः ४, ४, ४.
 दुष्टे ३, ३, १९.
 द्रोहः २, ५, २१.
 द्वन्द्वम् २, १७, २०.
 द्वयम् १, २१, १५; ४, ५, १३.
 द्वयोः २, ३, १८.
 द्वात्रिंशत् २, १३, ८; २, १८, १५;
 द्वादश १, ३, २; २, १, २; २, २, ९; २,
 ६, ३२; ३, ७, ७; ३, ९, १०; १२; १३;
 १४; ४, १, ७; ८; ९; १०; ११; ४, २, ७;
 द्वादशकपालम् २, १७, २३.
 द्वादशराश्रम् १, १९, १९; ३, ६, १७;
 द्वादशरात्रात् ३, ५, ६.
 द्वादशाचैर्न ३, ७, ११.

द्वादशाहम् २, २, ९; १९; ४, १, ७; ४,
५, ६; १५;
द्वादशाहः ३, १०, १६.
द्वादशाहान् २, २, ९; ४, १, ९;
द्वादशाहानि ४, ८, १५.
द्वादशीम् ३, ८, ९.
द्वादशे २, ४, ६.
द्वादश्याम् १, ११, २३.
द्वाभ्याम् २, ७, ९; ११; २, १७, ३५; ३,
६, १३; ३, ८, १३; १४; १५;
द्विः १, ८, १६.
द्विचुरिणः १, १२, ६.
द्विगोत्रः २, ३, १८.
द्विजः ४, ५, ३; २०; २१; २४; २८; ४, ८,
७;
द्विजन्मा १, २१, १६.
द्विजाः १, १, १४.
द्विजातयः २, ५, ४.
*द्विजातिप्रवरात् २, ३, २९.
द्विजातिषु २, १८, १६.
द्विजातीनाम् १, ३, १; २, ३, ६.
द्विजान् ४, ७, ९.
द्वितीयम् ३, ८, १२; ४, ३, ३; ४;
द्वितीयः १, १, ३.
द्वितीयस्याम् ३, ८, २८.
द्वितीयायाम् १, १६, १०.
द्वितीये २, ३, १६.
द्विनामा १, २१, १६.
द्विपिता २, ३, १८.
*द्विपितुः २, ३, १९.
द्विमुखः १, २१, १६.
*द्वियज्ञोपवीती १, ५, ५.
द्विरताः १, २१, १६.
द्विविधम् ३, १, २३; ३, ३, ४.
द्विविधाः ३, ३, ४.
द्विष्मः २, ८, ५.
द्वे*१, १६, ४; २, १, ३३; ४, २, १०.
द्वेष्टि १, ६, ८; २, ८, ५.
द्वेष्याः २, ८, ५.

द्वैविध्यम् ३, ३, १,
द्वौ २, २, ६; २, ३, १०; *२, १६, १०;
३, ८, १६; २८; ३, ९, १७; ३, १०,
१६; ४, ५, १७;
धत्ते ३, ८, २३.
*धनस्य ४, ८, १०.
धनात् २, ४, २.
धनिनः ४, ५, २८.
धनुज्या १, ३, १४.
धनेन*१, २०, ७; २, ३, ५;*४, ८, ९.
धन्यम् ३, ८, ४०.
धान्वन्तरिम् २, ९, १२.
धान्वन्तरिपार्षद्भान् २, ९, १२.
धान्वन्तरिपार्षदीः २, ९, १२.
धयन्तीम् २, ६, १७.
धर्मम् १, १, १२; १, १८, १६; २, ९, ११.
धर्मः १, १, १, १४; २, १३, ७;
धर्माकांक्षिणाम् ३, १, १.
धर्मद्वल्येषु २, २, ११.
धर्मचारिणीम् ४, १, २३.
धर्मतः २, १, ६.
धर्मतन्त्रोपरोधनात् १, १०, ८.
धर्मपाठकः १, १, ८.
धर्मराजम् २, ९, ११.
धर्मवित् १, १, १६.
धर्मव्यपेक्षया २, ४, १८.
धर्मशास्त्रम् ४, ४, ९.
धर्मशास्त्ररथारूढाः १, १, १४.
धर्मशैयात् २, १६, ४.
धर्मसन्ततिम् १, ७, ९.
धर्मस्य १, १, ९, १३; १, १९, १०; २,
११, ११; ४, १, २६.
धर्मान् २, २, १०,
धर्मार्थी १, ४, १.
*धर्मेण १, १, ६;
धर्मेण्युः १, ८, ४८.
धातुक्षयात् ३, २, १३.
धान्यम् १, ९, ८; ३, २, ६.
धान्यराजः ३, ६, ४.

धान्यानाम् २, ६, ३४.

धावण १, ३, २५.

धावणा १, ८, १९.

धारयमाणः २, ७, ५३ २, ८, १२.

धारयित्वा २, ८, १२३ २, १७, ३३३, ४, ७.

धारयेत् १, ५, २३ १, ७, १३ २, १, ३३

२, ६, ७३ १३ २, १७, ४०३ ४, १, ६३ ७३

८३ ९३ १०३ ११३ ४, ८, १४.

धाराः १, ९, ३.

धार्मिकः २, ६, ३१३ २, ७, १५.

धावन्तम् १, ३, ३९.

धियाः २, १७, १४.

धीमता ४, ७, ३.

धीमहि २, १७, १४.

धेनुभव्या २, ६, १९.

धेनुवरप्रदानात् ३, ४, ६३ २, ७, १२३ ३,

८, १९.

धेन्वन्तुहोः * १, १९, ५३.

ध्यायन् १, १२, ४.

ध्यायेत् १, ६, ९३ २, १८, ३२.

ध्रुवम् ३, २, ७.

ध्रुवा २, ११, ८३ ३, १, ५३ ३, २, ७.

* ध्रुवायाम् ३, २, ४.

ध्वंसते २, ११, ३६.

ध्वजम् २, १, ३.

न

न १, १, ९३ १०३ १३३ हत्यादि.

नः १, ६, ८३ २, १७, १४.

नकुलादीनाम् १, १९, ८.

नक्तम् * १, २१, १८३ २, ६, २५३ ४, ३,

६३ ४, ५, ७.

नक्षत्रनिर्देशः २, २, ८.

* नक्षत्राणाम् ३, ८, ४१.

नक्षत्राणि २, ९, ५३ ३, २, ६.

नक्षत्राय ३, ८, ९.

* नक्षत्रेभ्यः ३, ८, ३२.

नक्षत्रेषु ३, ५, ४३ ३, ६, १.

नक्ष २, २, ३१३ २, १२, ६.

नखपापनम् १, ५, ७३ ३, १, २२.

नखायात् ४, १, २५.

नखानि २, १७, ११३ ३, १, ८३ ७, ६३

३, ८, ३.

नगरे २, ६, ३३.

नग्नः २, ६, २४.

नग्निकाम् ४, १, १२.

नदीम् १, ११, ३९३ २, ६, २६.

नभः २, ४, २४.

नमः २, ८, ९३ २, १०, १३ २, १४, ७३

* ३, ६, १२.

नमस्करोति २, १७, ३६.

नमस्कुर्यात् २, ११, ४.

नमस्कुर्वन् ४, ५, ५.

नयति २, ३, ३५३ २, १७, ९३ २, १८, ११.

नरकम् २, १, ३९.

नरके १, २१, ५.

नरेन्द्रस्य २, ४, १५.

* नल १, १४, ११.

नवः २, १, ८३ ३, १, ५.

नवः ३, ८, १०.

नवभिः ३, १, १.

नवमात् १, ११, १६.

नवमीम् ३, ८, ९.

नववृत्तेः ३, १, ७.

नवश्राद्धम् ३, ६, १०.

नवैः १, ११, ३९.

नश्यति ४, ८, ७.

नाकम् २, १६, ६.

नाट्याचार्यता २, २, ५.

नानार्थानि ४, १, ३४ २, १.

* नानावर्णः २, ३, १०.

नामिम् १, ८, १३ ३, ५.

नामैः * १, १०, १८३ १, १, १५.

नाभ्यै १, १०, १९.

नाम १, १०, २४३ २, ११, ३०३ ३, ३, ४३

५३ १०३ ४, ५, १५.

नामधारकाः १, १, ११.

नामनी २, ३, १९.

नाम्या ३, २, २.

नारायणम् २, ९, १०.
 नारी १, २१, ४.
 नावः १, ९, ७.
 नासाग्रप्रमाणाः १, ३, १६.
 नासिके ४, ३, ९.
 नास्तिकाय १, १०, २६.
 निक्षेपणम् ३, २, ८.
 निगिरन् १, ८, २०.
 निगुप्तान् २, ४, ३.
 निगृहीतेन्द्रियक्रियाः ४, ७, ६.
 *निग्राभ्यास्थ ३, ८, १७.
 निचयः ३, २, ८.
 नित्यम्* १, ९, ११, १०, ३४; ४, १,
 २७; ४, ८, १४.
 नित्यः २, ११, ३२; २, १७, ८; ९;
 नित्ययज्ञोपवीती २, ३, १.
 नित्ययुक्तस्य ४, १, २७.
 नित्यस्वाध्यायी २, ३, १.
 नित्याभक्तिकाः २, ९, १६.
 *नित्योदकी २, ३, १.
 निदधयुः २, ३७.
 निनयति २, १७, २९.
 निनयेयुः २, १, ३९.
 निन्धः १, १९, १०.
 निन्धते १, १९, १०.
 निपतनात् २, १, १४.
 निपातने २, १, ७.
 निषोधत ४, ६, ३.
 निमज्ज्य १, ११, २२; २, ८, ७.
 निमज्ज्य २, १४, ६.
 नियच्छन्ति १, ३, ७.
 नियताम् ४, १, २३.
 नियतात्मा ४, ९, १९.
 नियमलोपः २, १, १९.
 नियमातिक्रमे ४, १, २३.
 नियुज्यात् २, ९, १४.
 निरङ्गुष्ठम् २, १९, २.
 निरवसाययन्ति २, ३, ९.
 निरसन १, १९, ६.

निरहङ्काराः १, १, ९.
 निराहारः ४, ९, २६.
 निराहाराः ३, ३, १४; १७;
 *निरिन्द्रियाः २, ३, ४७.
 निरीक्षत २, ६, १०.
 निरुक्षति २, ८, ९.
 निरुद्धासु* २, ९, ९; ७;
 निरुद्धे २, १३, १३.
 निरुपहतानि ३, २, २.
 निरोधात् ४, १, २९.
 *निर्गत्य ३, १, १४.
 निर्गन्ध ३, १, २३.
 निर्णिकम् १, ९, ९.
 निर्णुदति ३, ६, १९.
 निर्णोदः ३, ६, ४.
 निर्दग्धवृजिनेन्धनः ४, ७, १०.
 निर्दिशेत् १, १, १६; ४, १, २; ४, २, २३;
 निर्देशात् १, १३, २९.
 सिधमनम् १, १८, १८.
 निर्धमेत् ४, १, २२.
 निर्मन्थ्यः ३, ८, ९.
 निर्लेपः ३, १, २३.
 निर्वर्तते २, २, ११.
 निर्वपति २, १७, २३.
 निर्वपामि ३, १, १६.
 निर्वोपणम् ३, १, १९.
 निर्विशङ्केन १, ७, १.
 निर्विशेषम् १, २१, १३.
 निर्वेशः २, २, ६; १;
 निर्वर्तनानि ३, २, २.
 निर्वर्तनी ३, १, ९; ३, २, १; २;
 निर्वर्तन्ते ३, १, १७.
 निर्वर्तेत १, १८, ९.
 निविश्य २, १२, १२.
 निविष्टः २, १२, ३.
 निवीतम् १, ८, ७.
 निवीती २, ९, १३.
 *निवृत्ताः ४, ७, १.
 निवृत्तधारावसम्पाते २, ११, २४.

निवेदयते २, १८, ७,
 निवेदयेत् २, १८, ७.
 निवेदितम् २, १९, ३.
 निवेश २, ६, १९.
 निशासनः ४, ६, ६.
 निशि २, १, ३३; ४, २, १०; ४, ८, १६.
 निश्रयः २, ४, १९.
 निषादम् २, ३, ३२.
 निषादः १, १७, २; २, ३, २९.
 निषादाः १, १६, ७.
 *निषादात् १, १६, ११; १, १७, १३.
 निषादेन* १, १३, १३.
 निषाद्याम् १, १६, १३; १, १७, १४.
 निषिच्य ३, ६, १४.
 निष्कलमपाः २, ४, ६.
 निष्कृतिम् १, २, १६; २, १, ६.
 निष्कृतिः २, १, ६.
 निष्कयणानि ३, १०, १०.
 निष्टप्य ३, १, १०.
 निष्पादयति ३, २, ३.
 निष्ठष्टायाम्* ४, १, १८.
 निष्ठावयति २, १२, ११.
 नीयमानासु १, २०, ६.
 नीरजस्का २, ४, १०.
 नीलम् २, ९, ११.
 नीवीम्* १, १०, १७.
 नीहारे १, २१, ७.
 नृत्त* १, ३, २६; १, २१, ७.
 नृपवर २, ६, ३६.
 नृपाः २, ६, ३७.
 नैर्कत १, १९, ६.
 *नैर्कतः २, १, ३१.
 नैत्यक्रम ४, १, २४.
 नैपुणीयम् २, २, २४.
 *नौशिलाफलक १, ३, ३९.
 न्यम्बि २, १७, २०.
 *न्यस्तम् २, १२, ३.
 न्यस्तानाम् १, १३, २१.

न्यस्य २, १८, ७,
 न्युञ्जति ३, २, ८.

प

पक्रम ४, ६, ६.
 पक्रात् ३, ८, ८.
 पक्ष ४, ८, ६.
 पक्षयोः ४, ६, १७.
 *पक्षिणः १, १२, ७.
 पक्षिणी १, ११, २६.
 पङ्क्तिम् ३, ६, ८; ३, ९, १७.
 पङ्क्तिपावनाः २, १४, २.
 पचमानकाः* ३, ३, २; ३;
 पच्छः २, १७, १४; ४, ४, ६.
 पञ्च* १, १, १; १, १२, ६; ६; ७; १, १९,
 १६; २, ८, १४; २, ११, १; २, १२, ३;
 * ४; १२; २, १९, ११; २, १८, ३; ९;
 * ३, ३, ९; ४, ६, २२.
 पञ्चगव्येन ४, ६, १४.
 पञ्चदश ३, ८, ११.
 *पञ्चदशम् ३, ९, १७.
 पञ्चदशी १, २१, २४.
 पञ्चदशे २, ४, ६.
 पञ्चधा १, २, १.
 पञ्चनखाः १, १२, ६.
 पञ्चभिः २, ८, १९; ३, ६, १३; ४, ६, २७.
 पञ्चमम् ३, ८, १२.
 *पञ्चमात् १, १३, २०.
 पञ्चमाषकी १, १०, २३.
 *पञ्चमाष्टमी १, २०, १३.
 पञ्चमीम् ३, ८, ९.
 पञ्चरात्रम् ४, ६, १४.
 पञ्चविंशत् १, ६, १०.
 *पञ्चविंशतिः १, १०, २३.
 पञ्चविधाः ३, ३, ३.
 पञ्चसु २, ६, २९.
 पञ्चहोत्रा ३, ७, १९.
 पञ्चाग्निः २, १४, २.
 पञ्चानाम् ३, १, १९.

पठन् ४, ४, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८;
 पठेत् ४, २, १५.
 पणमानः २, २, १५.
 पण्यम् १, ९, १, २, २, १७.
 पतति २, २, १०, २, २, २३.
 पतनीय ४, १, ८.
 पतनीयवर्जेषु ४, १, ९.
 पतनीयात् ४, ५, २४.
 पतनीयानि २, २, १.
 पतनीयानाम् २, २, १२.
 पतन्ति १, २१, ५.
 पतिम् २, ३, २७, ४, १, १५.
 *पतित २, ३, ४१.
 पतितम् १, ११, ३४, २, ३, २७.
 पतितः २, ४, १४.
 पतितप्रवृत्तिः २, २, ६.
 पतितस्पृष्टम् १, ९, ७.
 पतिताम् २, २, ५, २, ३, ४३.
 पतिताः २, २, १०.
 पतितेन २, २, २३.
 पतितैः २, ३, ४२, २, ६, २२.
 *पत्तः १, १८, ६.
 पत्नी १, २१, ४.
 पत्नीम् २, ९, ६.
 पत्नीयमानो १, १३, ५, १, १५, १०, १७;
 पत्न्याः १, १५, २६.
 पथयः २, ११, १३.
 पथि १, ९, ७, ३, २, ६.
 पथिषु ३, २, ९, ११, १२;
 पदम् २, ११, २८.
 पदवित् २, १७, ८.
 पदा १, ४, ९, २, ६, ८.
 पद्म्याम्*१, २, १६, १, ३, २८, २, ७,
 १८, ४, १, ४.
 पद्मनाभम् २, ९, १०.
 *पन्थाः २, ६, ३०.
 पयः १, ९, ८, १, १९, १९, २, १, ३५;
 २, २, ११, २४, २, १७, १३, २, १८, २२,
 ४, ५, १०.

पयसा* १, ८, ४२, ४, २, ७, ४, ८, १५.
 *पयोभक्षः ३, ७, ९.
 पयोविकारे १, १४, १६.
 पयोव्रतत्वम् २, १८, १८.
 पयोव्रतता ३, १०, १२.
 परम् २, २, २५, ४, २, ६, ४, ५, ९.
 परः २, ११, ३४.
 परकृतान् २, ५, ६.
 परपापम् १, १५, ३०.
 परबीजानि २, ३, ३६.
 परमम् १, १०, ६, १, ११, १४, २, ६, ४१.
 परमः १, १, १४, १, १०, ६.
 परमर्षयः १, ५, १३.
 परमर्षीन् २, ९, १४.
 परमाम् १, ५, १३.
 परमेष्ठिनम् २, ९, ५.
 परमेष्ठिनः १, ५, १३.
 पररेतसः २, ३, ३५.
 *परशवोपस्पृशने १, ११, ३०
 परस्मै २, ६, ११, १७;
 पराक्रः २, २, २४, २५, २६, ४, ५, १५.
 परान् १, १०, ३५.
 परावृत्तः ४, ५, ७.
 परि २, १८, १३.
 परिकीर्तिता ३, २, ७.
 परिक्रीणाति १, ४, ९.
 परिक्रीतैः ४, ८, ९.
 *परिगृह्य ३, ३, २२.
 परिगृह्यते २, ३, २०, २३, २६;
 परिचरणम् ३, १, १५.
 परिचर्या १, १८, ५.
 परिचर्यायाम् ३, ७, १३.
 परिचेष्टाम् २, १, ३३, ४, २, १०.
 परिच्छिन्नाः २, ११, २८.
 परित्यज्य २, ११, १८.
 परिदत्त २, ११, १३.
 परिदधीरन् १, १३, ५.
 परिदहनम् १, ६, ३.

परिधाया १, १०, १७; २, ८, १२; २, १७, ३३.
 परिपठ्यते १, ६, २.
 परिपाल्य १, १८, १६.
 परिमार्जनम् १, ८, २७; ४३; १, १४, १०.
 *परिमार्जनद्रव्याणि १, १४, ६.
 परिमाष्टि ४, ३, ४.
 परिमिताः २, १८, २८.
 परिमितानि २, १८, २८.
 परिमृजोत् १, ६, २.
 परिमृजेत् १, ८, १६.
 परिमृष्टानाम् १, १४, ४.
 परिलुप्तकृत्याप १, १०, २६.
 परिवर्जयेत् १, ७, ६; २, ६; २, १६, ११.
 परिवर्तयेत् ४, २, ४.
 परिवालय २, १, १४.
 परिचितः २, १, ३९.
 परिविन्दति २, १, ३९.
 परिविन्दति २, १, ३९.
 परिमृजेत् २, ११, १८.
 परिमृजकः २, ११, १४; *१८;
 परिष्ठापनम् १, १४, ७.
 परिशिष्यते १, ४, ९.
 परिषत् १, १, ७.
 परिषत्त्वम् १, १, १०.
 परिषदि २, १, ३९.
 परिषिष्य २, १२, ३.
 परिष्कन्दाः ३, १०, १३.
 परिस्पन्दः ३, २, १६; ३, ३, २३.
 परिस्तम् २, १०, ३.
 परिहितम् १, १३, १४.
 परोवादम् ३, ६, ९.
 पक्ष्याः २, ६, २०.
 परेत्य २, ३, ३९.
 परेषाम् १, ६, १९; १, ९, ६.
 *परोक्षम् १, १०, २.
 *परोक्षोपहतानाम् १, १३, २२.
 पर्याप्तिकरणम् १, ६, ३.

पर्यवस्थिताः ४, १, २७.
 पर्याधानेज्ययोः ४, ६, ७.
 *पर्यायाः १, १०, १४.
 पर्यायेः ३, ६, १३.
 पर्युपासितम् ३, १, २३.
 *पर्युषितम् १, १२, १४.
 पर्युषितभोजनम् १, २, ३.
 पर्युषिताः २, १, २१.
 *पर्वणि ३, १, २२.
 *पर्वाणि १, २१, २४.
 पर्वभिः ४, ६, २६.
 पर्वसु* १, ६, ७; १, २१, १९; *२१;
 पर्वत् १, १, ८.
 पलपूलनम् २, ८, ८.
 पवमानः १, १४, १६; २, ८, १२.
 पवमानेष्टिम् १, १४, १८.
 पवित्र ३, २, १४.
 पवित्रम् १, ९, १०; २, ३, ४; *२, ११, २६; २, १७, ३८; २, २, ६; ४; ४, २, १७;
 पवित्रकामः ३, ७, ६.
 पवित्रक्रियया ४, ८, ४.
 पवित्रपाणिः ४, १, २४.
 पवित्रसमूहेन २, ७, ४.
 पवित्राणि १, ९, ११; २, १४, ६; ४, १, २४;
 ४, २, ७; ४, ६, ४; ४, ८, ६.
 पवित्रातिपवित्रस्य ३, ९, १.
 *पवित्रे २, ८, २२.
 पवित्रेण २, १७, ३३; ४, २, १७; ४, ८, ३.
 पवित्रेष्टिम् १, २, १७; १८;
 पवित्रेष्टिः ४, ६, २.
 पवित्रैः २, ७, २३ *४, ६, ४.
 पक्षवः १, १२, १३ *२, २, १७;
 पक्षव्यम् ३, ८, ४०.
 पशुम् २, १, ३०.
 पशुः १, १९, ११; २, १, ३१; २, ४, २३;
 पशुपतिम् २, ९, ६.
 पशुपतेः २, ९, ६.

पशुपालनसंयुक्तम् १, १८, ४.
 पशुबन्धे ३, ७, १८.
 पशुभिः १, ६, ८.
 पशोः १, १५, ११.
 पश्चात्* १, २, १३; २, १७, १६; ४, ८, ५.
 पश्चिमाम् २, ७, १३; १५;
 पश्यति ३, ६, २०.
 पश्यते १, १९, १५.
 पाकयज्ञिकधर्मेण ३, ७, ११.
 पाकयज्ञसंस्थानि १, ५, १२.
 पाजः ३, ६, १३.
 पाणि १, ६, १५; ३, ८, १८.
 पाणिम् १, ८, २१; ४, ३, ५.
 पाणिना १, ६, २; २, ७, ५; २, १२, ३;
 २, १४, ११; ३, ५, २.
 पाणिमुखाः* १, २१, १२.
 पाणी १, ८, ९; २, १२, ११.
 पाणेः १, १०, १०; १४;
 पाणौ १, ६, २.
 *पातक ४, १, ८; ९;
 पातकम् ४, १, १४.
 *पातकवर्जम् २, २, १८.
 *पातकवर्जेषु ४, १, १०.
 पातकात् १, ३, २३; ४, ६, ३; ४, ७, ७.
 *पातकाभिर्हासने २, २, २३.
 पातकेभ्यः ३, ८, ३६; ४, २, ६.
 पातकेषु ४, १, ११.
 पातकोपमेः ४, २, १४.
 पातितः १, १०, १.
 पात्रम् २, १४, १२; २, १७, १२; ३२; ३३;
 पात्राणि २, १७, २०.
 पात्राणाम् १, १३, २६; ३२; १, १४, १; ४;
 पात्रात् १, १४, १६.
 पात्रान्तरानयने १, १४, १६.
 पात्रे ३, ६, १४; ४, ७, ७.
 पात्र्याम् २, ६, १.
 पादः १, ४, १; १, ६, १५; *१, १९, १०.
 *पादप्रक्षालनोच्छेपणेन १, ८, १०.

पादस्य २, ६, ८.
 पादाङ्गुष्ठे २, १२, ११.
 पादुके २, ६, ४.
 *पादोपहतम् १, १५, ४.
 पादौ १, ८, ९; २१; १, १०, ३५; १, ११,
 ३८; २, ८, १३; ४, ३, ५;
 पानम् १, ७, १.
 पाने २, १, १८.
 पान्त्तु ३, २, ६; ३, ६, १५.
 पापम् १, १, १२; १५; १, २, १६; २, २,
 २; ३; २, ६, ४२; २, ७, १८; ३, ५, ५;
 १९; ४, १, ४.
 पापकर्मभ्यः ४, ७, १.
 पापकृत् ३, ६, १७; ३, ८, ३६.
 पापकेन २, ११, ३२; २, १७, ८.
 पापघ्नम् ४, ८, ५.
 पापघ्नः ४, ५, २२.
 पापनाशिन्यः ४, ६, २.
 पापशोधनम् ४, २, ५.
 पापया २, ११, ३४.
 पापविनाशनाः ४, ६, १.
 पापसञ्चयः ४, ७, ८.
 पापस्य ४, ८, १०.
 पापीः १, २१, ५.
 पापात् १, १०, ३४; ४, २, १२; ४, ३, ५;
 ७; ४, ४, २; ३; ४; ५; ६; ७; ८; ४, ५,
 २१; २४; २६;
 पापानि २, १३, १.
 पापीयसे १, १०, २६.
 पापीयान् १, २०, ११.
 पापेभ्यः १, २, १८; २, ८, ३.
 पाप्मनः ३, ४, ४.
 पाप्मना ३, ४, ४.
 पाप्मा १, १०, ६; ३, ४, ४.
 पाप्मानम् २, १७, २१; ३, १०, ८.
 पायसेन ४, ७, १.
 पायात् ४, ५, ४.
 पायोः १, १०, १४.

पाराशवः* १, १७, ३३ २, ३, ३०.
 पारायणम् ४, ५, २९.
 पारायणविधिम् ३, ९, १.
 पारियात्रम् १, २, १०.
 पारे २, १७, ३२.
 पालयति ३, २, १०.
 *पालाशम् २, ६, ४.
 पालिनी ३, १, ५३ *३, २, १०.
 पावकः १, ६, २.
 पावकस्य १, ४, ९.
 पावकाः १, १३, ३३ २, ८, १२.
 पावनम् १, २, १७; १, ३, ४४;
 पावनानि ३, १० ११.
 पावमानो ४, ६, २.
 पावमानोभिः २, ७, २३ २, १७, ३३.
 पावमान्यः ३, १०, ११; ४, ३, ८; ४, ७, ५.
 पावयन्ति २, ८, १४.
 पाशुक २, ११, १२; ३१;
 पिङ्गलाम् २, २, १८.
 पिण्डम् २, १२, ६३ २, १४, ९.
 पिण्डतर्ककाः २, १५, १२.
 पिण्डदानम् २, ३, १९.
 पिण्डशेषम् २, ६, १.
 पिण्डाः २, ३, १९.
 पिण्डान् २, ५, ७; ३, ८, ११; ४, ५, १८;
 १९;
 पिण्डानाम् ४, ५, २०.
 पिण्डे २, ३, १६; १९; ४, ५, १७.
 *पिण्डोदकक्रिया १, ११, ४.
 पिण्याक २, १८, १८; ४, ५, २२.
 पितरम् २, ३, १६.
 पितरः * २, ९, २३ २, १४, १०; २, १५, १२;
 ४, १, २०.
 पितरि* १, २१, १४; २, ३, ८.
 पिता १, ११, ७; ११; *२, ३, ४६; २,
 ११, ३३.
 पितामहम् २, ३, १६.
 पितामहः १, ११, ७.

पितामहाः २, १५, १२.
 पितामहान् १, १९, १३; १५; २,
 १०, १.
 पितामहानाम् २, १४, १२.
 पितामहीः २, १०, १.
 पितुः* १, ११, १९; *२, ३, ८; *२, ४,
 १५; ४, ८, २.
 पितृ २, ११, १७; *२, १३, ७.
 पितृकार्ये २, १५, १०.
 पितृकृतस्य ४, ३, ६.
 पितृणाम् १, ४, ९, २, १४, १२.
 पितृतर्पणम् २, ६, २.
 *पितृदेवासिक्तार्थेषु १, ७, ६.
 पितृदेवताभ्यः २, ५, १८.
 पितृपीताय २, १४, ७.
 पितृभिः २, २, १३.
 पितृभ्यः १, ८, ६; २, ११, ३५; २, १५,
 ३; २, १६, ७; *२, १७, ३४.
 पितृमते २, १४, ७.
 पितृमान् २, ११, ३३.
 पितृयज्ञम् २, ११, ३.
 पितृयज्ञः २, ११, १.
 पितृव्य १, ३, ४६.
 पितृशासनम् ४, १, १५.
 पितृव्यम् १, २, २.
 पितृसंयुक्तानि १, ५, १२; २, १०, ४.
 पितृन् १, १९, १३; *२, २, १४; २, १०,
 १; ३; २, १५, २; २, १६, ५.
 पित्र्य १, १५, ६; *१, २१, १०.
 पित्र्यम् १, ८, १३; *२, १४, १.
 पित्र्ये १, २१, ४.
 पित्र्येषु १, १५, ३.
 पिपीलिकामभ्यम् ३, ८, ३४.
 पिबन् १, १९, १९.
 पिबेत् १, ८, १५; २, १, २१; २८; ४, ५,
 १०.
 पिशाचाः १, २१, २१; २, १५, ४.
 पीडयित्वा २, ८, १२; २, १७, ३३.

पीत्वा १, ११, ३६; २, १, १७; २०; २,
१२, ३; १०; ३, ६, १७; १८; १९; २०;
३, ८, १७; ४, ५, २८;
पीवरः १, १०, ३२.
पुंसः ४, ८, १०.
*पुंलाम् २, ३, ५२.
पुण्यम् ३, ८, ४०; ४, ८, १४.
पुण्यकर्मसु ४, ७, १.
पुण्यवर्मा ४, ८, १२.
पुण्यकृत् ४, ८, १२.
पुण्यदिन ४, ५, ३.
पुण्यनाम ४, ८, ४.
पुण्याः ३, १०, १३.
पुण्ड्रान् १, २, १५.
पुत्र १, ३, ४५.
पुत्रम् २, ३, ५; १४; ३४; ३५; २, ४, ९.
पुत्रः १, ११, ७; २, ३, ३६; ४६;
पुत्रपौत्रम् १, ११, ७.
पुत्रपौत्रवृत्तम् १, ११, १४.
पुत्रस्य २, १६, ६.
पुत्राः १, ११, २०; १, १६, ६; २, ३, ३०.
पुत्राणाम् १, २१, ३.
पुत्रान् २, २, १०.
पुत्रिकापुत्रम् २, १३, १५; ३१;
पुत्रिकासुतः २, ३, १६.
पुत्रिणः १, १९, १६.
पुत्रेण २, ११, ३३; *२, १६, ६.
पुत्रेभ्यः २, ३, २.
पुत्रैः १, ६, ८.
पुत्र्यम् ३, ८, ४०.
पुनः १, ६, २; ८; ९; हत्यादि.
पुनय ३, ६, ५; ६; ७; ८; ९; १०;
पुनन्ति ४, १, २९.
पुनन्तु २, ८, ३; ११;
पुनर्भवांम् २, १३, २७.
पुनस्तत्रेनम् ३, १०, ७.
पुनस्तोमेन १, २, १५; *३, १०, ७.
पुनाति ३, ५, ८; ३, ६, १८; ३, ९, १७;

४, ८, ६.
पुनातु २, ८, ११.
पुनीते ३, ६, १०.
पुरः १, २, १३;
*पुरद्वारि २, ६, १३.
पुरन्दरम् २, १६, ५.
*पुरेणुकुण्डितशरीरः २, ६, ३३.
पुरस्कृत्य १, ११, २२.
पुरस्तात् २, १२, ३; *३, ८, ३३.
पुरस्सदः ३, ६, १३.
पुरा १, ७, १; २, ३, ३४; *२, १७, १८;
३, ८, ३९.
पुराणम् ४, २, १७.
पुरीष १, ६, ५; १, ८, ४३; १, १३, ११;
२८; ३२; १, १४, ३; ६;
पुरीषाणाम् ४, ६, ७.
पुरीषाणि २, १२, ६.
पुरीषे १, १०, १३.
पुरषम् २, ९, ५.
पुरषः २, १२, ११; ३, १०, २;
पुरषगतिः ३, १०, ११.
पुरषसूक्तम् ३, १०, ११.
पुरषस्य १, १०, १९.
पुरषावृत्ते १, १९, १५.
पुरषाज्ञम् १, १४, १५.
पुरोडाशः २, १, ३१.
पुरोमुवाक्याम् ३, १, ११.
पुरोहितम् १, १८, ७.
पुलकस १, १६, ८.
पुलकसः १, १६, ११; १, १७, १३.
पुष्टिम् २, ९, १०.
पुष्टिकर्म २, १४, १.
पुष्ट्यै ३, २, ६.
पुष्पान्नहस्तः १, ३, ३२.
पुष्पफलोपगाः १, ९, ४.
पुष्पाणि १, ९, ४.
पुष्पेभ्यः २, ११, ४.
पूलयेत् २, ५, ११; २, ६, ३५; ३, ३, २०

पूज्य २, १, १८, २, १६, १.
 *पूज्यान् २, ६, ३१.
 पूज्यौ २, ६, ३७.
 पूतम् १, ६, १५३, ९, १०.
 पूतः २, ८, १५३, ७, १६३, ४, २, १७.
 पूता २, ८, ११.
 पूताः ४, २, १७.
 पूतात्मा ४, ७, १०.
 पूतिगन्धे १, २१, ७.
 पूयशोणितसम्भवे १, ११, ३५.
 पूर्णम् २, १७, २९.
 पूर्णाम् २, ११, ८.
 पूर्णाहुतिम् २, १७, १८३, ७, १४.
 पूर्णं ४, ७, ७.
 पूर्वम् २, १३, ६३, ३, २०३, ८, १३; १५३;
 पूर्वं १, २०, १०.
 पूर्वजन्मसु ४, ७, ८.
 पूर्वपक्षस्य ३, ८, २७.
 पूर्वपुत्रपक्षतम् ३, ६, १९.
 पूर्वपूर्वप्राधान्यम् १, १४, १९.
 पूर्ववत् १, १४, ४३, २, २, २७.
 *पूर्वलेवा ४, ८, १७.
 पूर्वाम् १, २०, ४३, ७, १२३, १५३;
 पूर्वां १, २१, २३, २, १६, ५३, ९३, ९,
 १७३, ४, ८, ६.
 पूर्वानुष्ठितत्वात् २, १, १९.
 *पूर्वाह्ने ३, ७, ११.
 पूर्व १, २०, १०.
 पूर्वेषु २, १४, ६.
 पूर्वेषाम् १, १८, ५.
 पूर्वोक्तः २, ४, १५.
 पूर्वोक्तयन्त्रश्रुतेभ्यः ४, ५, ३२.
 पूर्वोक्तानाम् १, ८, ४३.
 पूर्वोक्तेन ४, ५, ८.
 *पूर्वोत्थायी १, ३, २२.
 पूर्वा १, १०, २६३, ८, १४.
 पूर्वा २, ९, ४.
 प्रच्छेत् १, १९, ११.

पृथक् ४, १, १३, ६३, १४३, ४, २, १.
 पृथिवी २, ८, ११३, २, १४, १२३, २, ६३
 ३, ८, १८३
 पृथिवीम् २, ८, ११.
 *पृथिवीसमम् २, १४, १२.
 पृथ्वीम् २, ६, १३.
 पृदाको ३, ७, ११.
 पृथिनः ४, ४, ३.
 पृषत् १, १२, ६.
 पृष्ठतः २, १५, १२.
 पृष्ठ्यान् २, १७, २३.
 पेशाचः १, २०, ९.
 पौत्रः १, ११, ७.
 पौत्रेण २, १६, ६.
 पौत्र्यम् २, ८, ४०.
 पानर्भम् २, ३, ३२.
 पौनर्भम् २, ३, २७.
 पौनर्भवेन ४, १, १८.
 पौराणम् १, ३, १.
 *पौर्णमासी १, २१, ६.
 पौर्णमास्याम् १, १२, १७३, ३, ७, ६३, *३,
 ८, ३०३, ४, ५, २६.
 *पौष ४, ६, २४.
 प्रकल्पयेत् १, १८, १५३, २०३
 प्रकीर्य २, १, १५.
 प्रकृतिस्थान् ३, ८, ११.
 प्रक्रमात् १, १३, ६.
 प्रक्षालनम् १, १०, ९; ११३, १, १३, ११३
 २१३, ३०३, ३१३, १, १४, ११३, ५, ८.
 प्रक्षालयेत् २, ८, १.
 प्रक्षालयेत् १, १५, ४३, २, १८, ३४.
 प्रक्षालितोपवातानि १, ८, १२. १, १३, ५.
 प्रक्षालितपादपाणिः *२, ७, २.
 प्रक्षाल्य १, ८, ९३, *१, ११, ३८३, १, १३,
 २४३, १, १४, १२३, २, ८, १३, २, १८, ७.
 ✓ प्रक्षिपेत् २, १७, २४.
 ✓ प्रक्षिप्य १, ६, ८.
 प्रक्षेपणम् ३, २, ८.

प्रचक्षते २, ३, ३१, ३२;
 प्रचरेयुः १, १३, ९.
 प्रचलाक १, १९, ८.
 प्रचोदयात् २, १७, १४; २, १८, ५.
 प्रच्छादनम् १, १३, १८.
 *प्रजनननिमित्ता २, १६, २.
 प्रजया २, ११, ३५; २, १६, ५; ७;
 प्रजा १, २१, १; १५;
 प्रजाम् १, १८, १; २, १६, ३; ११;
 प्रजाः १, ४, ४; *२, १७, ५.
 *प्रजाकामस्य २, १६, १.
 प्रजाता २, १, ३८.
 प्रजातिम् २, ११, ३६.
 प्रजापतये ३, ९, ५.
 प्रजापतिम् २, ९, ५; २, १२, ४.
 प्रजापतिः १, १०, ५; २, ९, १; २, १८,
 ३३; ३, ९, २१.
 प्रजापतिगीतौ २, ७, १५.
 प्रजापतेः १, ५, १३; ३, ९, १४.
 प्रजार्भिः २, ११, ३५.
 प्रजायते १, २१, १५.
 प्रजासन्तानम् २, १६, १०.
 प्रज्ञाय ३, ९, ५.
 प्रज्वाल्य १, ६, ३; ३, १, १०.
 प्रणतः १, ८, १५.
 प्रणवम् २, ९, १४; २, १८, ३२; ४, १,
 २४; ४, २, ७; ४, ४, ८.
 प्रणवा* २, ८, १४; २, १८, ३०; *३२;
 *३३; ४, १, २७.
 प्रणवाम् २, ७, ७.
 प्रणवात् २, ११, ६.
 *प्रणवात्मकः २, १८, ३१.
 *प्रणवाद्याः ४, १, २७.
 प्रणवास्त्विता ४, ६, १.
 प्रणवे ४, १, २७.
 प्रणष्टस्वामिकम् १, १८, १६.
 प्रणासयेत् १, १, १५.
 प्रणीय २, १७, २३.

प्रति ४, २, ११.
 प्रतिकाण्डम् १, ३, ३.
 प्रतिगरः २, १८, २८.
 प्रतिगृणते २, १८, २८.
 प्रतिगृहीतम् १, २१, १३.
 प्रतिगृह्यताः २, ४, २७.
 प्रतिगृह्याति ३, १०, ३.
 प्रतिगृह्य २, ४, १४; ४, २, ३.
 प्रतिगृह्यते २, १५, ६.
 प्रतिग्रहम् २, ८, ११.
 प्रतिग्रहः २, ६, ४०; २, ८, ३.
 प्रतिग्रहभोजनयोः १, २१, १०.
 प्रतिग्रहसंयुक्तम् १, १८, २.
 प्रतिग्रहाः ३, १, १७.
 प्रतिग्रहान् २, १५, ५.
 प्रतिग्रहीष्यमाणः ४, २, ३.
 प्रतिग्रहैः २, ४, १६.
 प्रतिग्राह्य २, ५, ८; २, १४, ७.
 प्रतिग्राह्यस्य २, ५, ८.
 प्रतिजानीहि ३, १, ११.
 प्रतिव्यहम् २, २, २४.
 प्रतिनिवेशेन ४, १, २२.
 प्रतिपत्तिः १, १९, १७.
 प्रतिमया २, १४, १०.
 प्रतिरुम्पन्ति २, १५, ४.
 प्रतिलोमम् २, ३, ५१.
 प्रतिलोमः १, १७, १०.
 *प्रतिलोमाः १, १६, ८.
 प्रतिवक्ता १, १, ९.
 प्रतिवेदम् १, १, १; १, ३, २.
 प्रतिवेदयामा ३, ७, ११.
 प्रतिशौचम् १, ६, १६.
 प्रतिषिद्धभोजने ४, २, १४.
 प्रतिषिद्धभोजनेषु ४, २, १३.
 प्रतिषिद्धवर्जम् २, ११, १७.
 *प्रतिषिद्धान् ४, २, ९.
 प्रतिष्ठाप्य २, १७, ५.
 प्रतिसायम् २, ६, २३.

प्रत्तासु १, ११, ५,
 प्रत्यक् १, २, १०.
 प्रत्यग्द्वाराणि २, ९, ३.
 प्रत्यक्षम् ३, २, १६; ३, २, ३३.
 प्रत्यङ्मुखः *१, १५, १४; २, ७, ५.
 प्रत्यगन्तरत्वात् २, ४, १६; १९;
 *प्रत्यभिवादः १, ३, ४७.
 प्रत्याह २, १, ३६.
 प्रत्युत्थाय १, ३, ४६.
 प्रत्यृचम् ३, ७, ११.
 प्रथमम् २, ५, १३; ३, ८, १२; ४, ३, ३५;
 प्रथमः २, ३, ३३; ३, ७, ९.
 प्रथमायाम् १, १६, ९; *३, ८, २४; *२७;
 प्रथमे २, ३, १६.
 प्रथमोज्ज्वलम् ४, ८, ५.
 प्रदक्षिणम् १, ६, ३; २, ८, ६; २, १२, ३.
 प्रदातव्यम् २, ६, ४१.
 प्रदानम् ३, १५, ७.
 प्रदाय ४, ७, ९.
 प्रदीप्यते २, १३, १.
 प्रधानतः १, १९, १७.
 प्रपद्यते १, २, १६.
 प्रपद्ये २, ८, ३.
 प्रपद्येते १, १५, २१.
 प्रपद्येरन् १, १५, १७.
 प्रपितामहः १, ११, ७.
 प्रपितामहाः २, १५, १२.
 प्रपितामहान् २, १०, १.
 प्रपितामहानाम् २, १४, १२.
 प्रपितामहीः २, १०, १.
 प्रपौत्रः १, ११, ७.
 प्रवृद्धः ३, ८, २१.
 प्रब्रूयात् २, ६, ११; १७;
 प्रभुः २, १२, ११.
 *प्रभूतैष २, ६, ३१.
 प्रमत्त १, १८, ११.
 प्रमत्ताम् १, २०, ९.
 प्रमाणम् १, २, १०.

प्रमादतः २, ४, १५.
 प्रमादात् ४, ८, १.
 प्रमादेषु ४, ३, १; ४, ४, १.
 प्रमीयते २, १७, २१.
 प्रमुच्यते १, १०, ३४; २, ७, १८; ३, ५,
 ५; ४, २, ९; १२; ४, ३, ५; ४, ४,
 २; ३; ४; ५; ६; ७; ८;
 प्रमुच्येते ४, ६, ६.
 प्रयच्छति ४, १, १३.
 प्रयच्छन् ४, ६, ४.
 प्रयच्छन्ति १, २१, ५.
 प्रयतम् २, १७, ३३.
 प्रयतः १, ११, ३८; २, ७, २; ४; ३, ६,
 १४; ४, २, १३.
 प्रयताञ्जलिः २, १, ३४; ४, २, ११.
 प्रयमणम् २, ८, ८.
 प्रयुज्जानः १, २, १८; ३, ९, १६.
 प्रयोगात् ४, ६, १०.
 प्रयोजनम् ३, १, १५.
 प्रयोजयेत् १, १०, २४.
 प्रवर्तने २, १, ७.
 प्रविशति १, ४, ९; ३, १, १४.
 प्रविशामि २, १७, १४.
 प्रविशेत् २, ११, १७.
 प्रविश्य ३, २०, ६.
 प्रवृत्तः ४, ७, १.
 प्रवृत्ताग्निः ३, ३, ९; ११;
 प्रवेष्टव्यम् २, ८, २.
 प्रव्रजित १, १९, १६.
 प्रव्रजति २, १७, २.
 प्रवृत्तम् २, ११, ३६.
 प्रवृत्तन्ति १, २, १७; १, २०, १६.
 प्रशस्तम् २, १२, ६.
 प्रशस्यम् २, १४, १.
 प्रशस्यते १, ९, १.
 प्रसज्येत २, १५, १०.
 *प्रसन्नहृदयः ४, ६, १०.

*प्रसङ्ग १, २०, ८.
 प्रसाधन १, ३, ३६३ ३८;
 प्रसारितम् १, ९, १.
 प्रसितम् ३, ६, १३.
 प्रसारितपादः १, ८, १९.
 प्रसिद्धः ३, १, १९.
 प्रसिद्धम् ३, १, १९; ३, ४, ७.
 प्रसिद्धा २, १७, २३.
 प्रसृतः २, ३, १७; *४, ६, ६;
 प्रसृतयावकम् ३, ६, ४; ३, ६, १.
 प्रसृतयावकः ३, १०, १२.
 प्रस्थस्थिति ३, १, ९.
 प्रस्नवने १, ९, २.
 प्रहरेत् १, १८, १४.
 प्रहता ४, १, १७.
 प्रहः १, ८, १९.
 प्राक् १, २, १०; *२, ४, २०; २२; २, ७,
 ४; ३, २, २.
 प्राग्द्वाराणि २, ९, १.
 प्राङ्मुखः *१, ८, ९; *१, १९, १३; २,
 ७, १०; २, ८, १२; २, १२, २; ७;
 प्राङ्मुखान् २, १४, ६.
 प्राचीम् ३, ९, ४.
 प्राचीनप्रीयेण ३, ४, ६.
 प्राचीनावीती २, १०, १.
 *प्राजापत्यम् ४, ८, ९; १४;
 प्राजापत्यः १, २०, ३; *४, ९, ६.
 प्राजापत्यान् १, २१, २.
 प्राजापत्येन ४, ९, ३०.
 *प्राण ३, ८, १८.
 प्राणम् २, ६, ४१; २, १२, १२.
 प्राणः २, १८, ८; १३;
 प्राणमय ३, ८, १८.
 प्राणयात्रिकम् २, १८, १४.
 *प्राणाग्निहोत्रमन्त्रान् २, १३, १३.
 प्राणाग्निहोत्रलोपेन २, १३, १०.
 प्राणान् १, ६, ११; २, १, ३; २, २, १४;
 ३, ९, ६; ४, २, ११; १९;

प्राणानाम् २, १२, १०.
 प्राणापानयोः २, १४, १२.
 प्राणाय २, १२, ३; *३, ८, १२.
 प्राणायासः ४, १, २८.
 *प्राणायामसः २, ७, ६.
 प्राणायामसत्तम् १, ११, ३९; ४, १, २३.
 प्राणायामाः ४, १, २९.
 प्राणायामान् २, ८, १२; २, १७, ३३; ३,
 ४, ७; ४, १, ३; ६; ७; ८; ९; १०; ११;
 *२४; २५; *४, २, ७;
 प्राणायामैः २, ७, ८; ४, १, ९.
 प्राणाहुतीः १, १२, १; ३; ४;
 प्राणे २, १२, ३; १२;
 प्रातः २, २, २६; *२६; २, ९, ४; ११; २,
 ७, १०; १९; १६; २, १३, ३; २, १४, ६;
 २, १७, २२; २, १८, २३; २४; *३, १,
 १०; ३, ३, ९; *३, ९, ३; ४, ९, १८.
 प्रातराशम् २, १३, १२.
 प्रातराशात् २, ४, २०; ३, २, २;
 प्रातरस्वने ३, ९, २०.
 प्रानूनान् १, २, १९.
 प्राप्ताः २, ६, ३७.
 प्राप्नुम् ४, ७, ४.
 प्राप्नोति २, १६, १०.
 प्रायच्छत् १, ४, ४.
 प्रायणीया १, ८, ७.
 प्रायणेषु १, २१, ६.
 प्रायस्यम् १, ९, ११.
 प्रायश्चित्तम् १, ११, ३९; २, २, २४; ३,
 १०, ४.
 प्रायश्चित्तात् २, १३, ११.
 *प्रायश्चित्तानि १, १, १६; २, १, १; *४,
 १, १; *४, २, १; ३; ४, ३, १; ४, ४, १.
 प्रायश्चित्तिः २, २, १२; २, ४, १२.
 प्रायश्चित्ते २, १३, ११.
 प्रावरणम् १, १३, १४;
 प्रावृत्तकण्डः १, ८, १९.
 प्रावृत्त्य १, १०, १०; ३, ४, ६.

प्राधाने २, ६, २३, ४, ७.

प्राधानेषु ४, १, ७.

प्राशिताभिः १, ८, १८.

प्राशित्रम् २, १, ३२.

प्राशनाति ३, ८, ११.

प्राशनीयात् २, १, २५; २, ५, २१; २, १८, १२; ३, ४, ५.

प्राश्य १, ११, ३९; २, १, २०; २, १७, १३; *२, १८, १२; ३, ५, ४.

प्रासाद १, ३, ३५.

प्राहुः १, २, १६.

प्राह्वादिः २, ११, ३०.

प्रीणाति २, १२, ११; २, १५, २; ४, ३; २, ५; ४, ३, ३; ५; ५.

प्रेङ्गयोः *२, ६, १४.

प्रेतपत्नी २, ४, ७.

प्रेते १, ११, ४.

प्रेष्यात् १, १०, २५.

प्रोक्षण १, ९, ११.

प्रोक्षणम् १, १३, २५.

प्रोक्षति ४, ३, ५.

प्रोक्षेत् १, ८, २२; २३; २४; २५.

प्रोक्ष्य २, ७, २३; ४; २, १२, ६; ३, ९, ४; २, १२, १.

प्रोधाच्च ३, ९, २१.

प्रोषेत् १, ३, ४१.

प्लावयेत् २, १, ५.

फ

फल २, ११, ५; २, १२, ८; ३, २, ३; ३, ३, ८.

फलम् २, ४, १०; २, १६, १०.

फलत्वात् २, १६, १४.

फलभक्षः ३, ९, १७.

फलभक्षतां ३, १०, ११.

फलभक्षाः ३, ३, ३.

फलमयानाम् * १, ८, ३२.

फलवातने १, ९, २.

फलानि १, ९, ४; ३, ९, ३.

फालकृष्टम् २, ११, १७.

फालेन ३, २, ३.

ब

बन्धून् २, ११, १८.

बन्धून् ३, ७, ११; १४;

बन्धु ९, १९, ८.

बन्धुम् २, ३, १८.

बहिर्णि १, १९, ८.

बलम् १, १, १६; १, १८, ३; ३, २, ५.

*बलात् ४, १, १७.

बलाय ३, २, ५.

बलिम् २, ५, ११.

बलिकर्म ३, ६, ७.

बलेन २, १, ३४; ४, ३, ११.

बस्तोजिनानि १, ३, १५.

बहिः २, ६, ९.

*बहिर्गणौचम् १, ८, ४.

बहिर्जातु २, ६, ४०.

बहिर्जातुः १, ८, १५.

बहिर्वेदि २, ५, १९.

बहिष्पवमानम् ३, १०, ११.

बहु *२, ५, ८.

बहुतेन १, १, १३.

बहुद्धारस्य १, १, १३; ३.

बहुश्रुतेः २, १८, १९.

*बहुनाम् १, २, १७; १, १३, २५; २, ५, १२; ३.

बान्धवाः १, ११, ६.

बाल १, १८, ११.

बालवृत्तम् ३, ६, ८.

बालवृद्धान् २, १३, ५.

बालानाम् ४, ५, ७.

बाल्ये ४, ७, ८.

बाहुम् १, ८, ५; १; २, ६, ३८.

बाहुकः २, ६, २६.

बाहुभ्याम् २, ७, १८; ४, १, ४.

बाह्याम् ३, १, २३.

बाह्याः * १, १५, ९.

विन्दवः १, १०, ३६.
 विभृयात् २, १, ३८; २, ३, ४३; २, ११, २६.
 विभृयुः २, ३, ३८.
 विभ्यन्तः २, ३, ३६.
 विल्व १, १४, १०.
 विल्वतण्डुलैः १, ८, ३३.
 बीजानि ३, २, ३; १०;
 बुद्धिः १, ८, २; ३, १, २४.
 बुद्ध्या १, १, १६.
 बृहच्छिरः १, १२, ८.
 बृहद्व्यन्तरे ३, १०, ११.
 बृहद्वन्तरम् २, ११, ३३.
 बृहत्पत्तिम् २, ९, ९.
 बृहत्पतिः २, १, ३४; २, ८, ३; २, ९, १; ८, ११.
 बृहत्पतेः ३, ९, १३.
 बौधायनम् २, ९, १४.
 बौधायनः १, ५, १३; १, ६, १६; १, ७, ८; ३, ५, ८; ३, ६, २०.
 ब्रह्म १, ४, २; *४; *१, १८, २; २, १७, ३६, २, १८, ७; २८; ३२; ३, ९, १०; १५; ४, १, २४; २७;
 ब्रह्मकूर्चः ४, ५, २५.
 ब्रह्मचर्यम् १, ४, ७; ९; १०; २, ३, ५२; २, ११, ३६; *३, १, २१; ३, १०, १४.
 ब्रह्मचर्यवान् २, १७, २.
 ब्रह्मचर्येण २, ११, ३५; २, १६, ७.
 ब्रह्मचारिकल्पेन ३, ७, ६.
 ब्रह्मचारिगतम् १, ९, १.
 ब्रह्मचारिणम् १, ४, ४.
 ब्रह्मचारिणः * २, १, २४; २, १३, ८; २, १८, १५.
 ब्रह्मचारिणे १, २०, २; ४, १, १२.
 ब्रह्मचारिवर्जम् १, ११, १.
 ब्रह्मचारी १, ४, ५; २, १, २९; *२, ११, १४; * १५; २, १३, ९; १०; ३, ४, १; ३, ८, ६; ४, ५, ४.
 बौ० ध० ४६

ब्रह्मणः २; २, १४, १२; ४, ६, ९.
 ब्रह्मण्यपतिः २, ८, ११.
 ब्रह्मणा १, ७, १.
 *ब्रह्मणि २, १२, १३.
 ब्रह्मणे २, १८, ७.
 ब्रह्मपार्षदान् २, ९, ५.
 ब्रह्मपार्षदोः २, ९, ५.
 ब्रह्मपूतः २, ७, २४; २, १७, १५.
 ब्रह्मपूता २, ८, ११.
 ब्रह्मपुष्टम् १, ४, २.
 ब्रह्मभाजनम् २, १८, ३४.
 ब्रह्मभूत ३, ९, १५.
 ब्रह्मभूयाय २, २३, १४; २, १८, ३३.
 ब्रह्मयजमानौ १, १५, २१.
 ब्रह्मयज्ञम् २, ११, ६.
 ब्रह्मयज्ञः २, ११, १; ७;
 ब्रह्मयज्ञस्य २, ११, ८.
 ब्रह्मयज्ञाः २, ८, १४.
 ब्रह्मयज्ञैः २, ८, १५.
 ब्रह्मरान्निम् २, १७, २१.
 ब्रह्मर्षीन् २, ९, १४.
 *ब्रह्मलोकम् २, ७, २४.
 ब्रह्मलोकात् २, ३, १.
 ब्रह्मलोके ४, ८, १४.
 ब्रह्मवर्चसम् १, २, १३; * ३, २, ५; ४, २, ११;
 ब्रह्मवर्चसाय ३, २, ५.
 ब्रह्मवादिनः १, ६, ११; ४, ५, १६;
 ब्रह्मवैखानसानाम् ३, ३, १८.
 * ब्रह्मस्वम् १, ११, १४.
 ब्रह्मस्वन्वासापहरणम् २, २, २.
 ब्रह्महत्या १, १८, १८.
 ब्रह्महत्याम् २, १७, २१; ३, १० ८.
 ब्रह्महृदयेन २, ७, ८.
 ब्रह्मा २, ९, ३; ३, ६, १३.
 ब्रह्माणम् २, ९, ५.
 ब्रह्मान्वाधानम् २, १७, १९.
 ब्रह्मायतनम् १, १५, २३.

ब्राह्मणतने २, १७, २०.

ब्रह्मोदनेषु १, १३, ३०.

ब्राह्मम् १, ८, १२.

ब्राह्मः १, २०, २.

ब्राह्मण * १, ५, ९; १, १६, १; २, २,

१७; २, ५,

ब्राह्मणम् १, ३, ८; १, ४, १०; २,

१, ६; २, ८, १४; २, ११, ९; ३, ७, १६.

ब्राह्मणः १, १, ११; * १, ४, ९; १, ९, ५;

१, १७, २; १, १८, १०; १, २१, १२;

२, १, २०; २, २, ३; २, ३, १; २, ४,

१४; २, ६, ३२; २, ७, २४; २, ११, ३५;

२, १६, ७; ३, ३, २२.

ब्राह्मणकाम्या २, १८, २३.

ब्राह्मणस्मपदम् २, १९, ११.

ब्राह्मणवत् २, १, ११.

* ब्राह्मणवधे १, १८, १९.

ब्राह्मणस्य * १, ११, ३५; १, १६, २; *

१, १८, १८; १, २०, १०; १, २१, १५;

२, ४, १७; २, ११, ३२; * २, १६, ४; २,

१७, ८.

ब्राह्मणस्वम् १, ११, १३; १४;

ब्राह्मणाः २, १, ३५; २, ७, १५; २, ८, २;

* ४, ७, २;

ब्राह्मणात् १, ६, १०; * १, १७, २.

* ब्राह्मणातिक्रमः १, १०, २८.

ब्राह्मणातिक्रमेण १, १०, २७.

ब्राह्मणादीनाम् २, ३, ६२.

ब्राह्मगाथाः १, ३, १९.

ब्राह्मणान् १, २१, १५.

ब्राह्मणानाम् १, ९, ९; २, ६, ३८; २,

१४, १२; २, १८, ४; ३, ५, ९.

ब्राह्मणाय २, ६, ३०.

ब्राह्मणाय २, ४, १८.

ब्राह्मणासः २, ११, ३४.

ब्राह्मणेभ्यः २, ११, ५; ३, ८, ३३; ३, ९,

२१.

ब्राह्मणेषु १, १८, २.

ब्राह्मणैः १, १८, ११.

ब्राह्मण्याम् १, १७, ६; ७; ८;

ब्राह्मणुन्नः १, २१, २.

ब्राह्मे २, १७, २२; ३, ९, २०.

* ब्राह्मेण १, ८, ११.

ब्रुवतः १, १९, १२.

ब्रुवते २, ८, २; २, १८, १७.

ब्रुवन् ३, ८, ४.

ब्रूयात् १, ४, २; १, १९, ९; २, ६, १२;

१८; १९; २०; २, ११, ३३.

ब्रूयुः १, १, १४; २, १, ३५; २, २, १०.

भ

भक्षयेत् २, ६, ५.

भक्षाणाम् ३, ३, ८.

भक्ष्याः * १, १२, ५; २, १३, ८; २, १८,

१५.

भक्ष्याणाम् १, १०, ३.

भग १, १८, १८.

भगः २, ९, २.

भगवान् ३, ६, २०.

भगिनी २, ४, ११.

* भग्ने १, ६, ६.

भयम् २, १७, ३०; ४, १, २७; ४, ५, २१.

भयात् २, १६, ९.

भरद्वाजम् २, ९, १२.

भरद्वाजादयः ४, ६, ९.

भर्गः २, १७, १४.

भर्ता २, ३, ३; ४६; ४, १, १८.

* भर्तुः ४, १, २२.

* भर्तृहिते २, ३, ४८.

भम् २, ९, ५.

भवतम् २, १७, २५.

भवतः २, ७, १५.

भवति १, १०, ३३; १, ११, ९; ३८; १,

१६, १४; १, १७, ९; १, १८, १२; १,

१९, १०; १, २१, १; ३; १५; २, १, ६;

१८; २, ३, १३; १८; २, ७, २; ४; २, ८,

५; २, ११, १०; २, १३, २; २, १५, १;

५; २, १६, ४; २, १७, १५; १६; ३१; २,
१८, १९; २१; ३, १, ६; १५; १९; ३, २,
१०; ३, ५, ८; ३, ६, १७; ३, ७, २; ३,
८, १०.
*भवत्पूर्वाम् १, ३, १७; १८; २, १८, ५.
भवदन्त्याम् १, ३, १८.
भवन्ति १, ८, ४६; १, १३, १०; १, २०,
१४; १, २१, २१; २, ४, २३; २, ११,
३५; २, १८, २; ३; ८; ३, ९, १०.
भवन्मध्याम् १, ३, १८.
भवत्य २, ९, ६.
भवेत् १, ८, २०; १, ११, ३५; ३६; ३९;
१, १९, १२; २, ४, १; १५; २, ७, १८;
२, १३, १०; ३, ३, १९; ४, १, २; ४;
२६; ४, २, २; ४, ३, १; ४, ४, १; ४, ५,
६; ३१; ४, ८, १७.
भस्म १, १४, ५; * २, ६, १६; २, १२, ६.
भस्मनि १, १०, २८.
भागम् ३, २, २.
भागः १, ४, ४.
भागनेयी २, ४, ११.
भाजनानि ३, २, ८.
भाण्डे २, १, २१.
भाति ४, ८, २.
भाद्रपद ४, ५, २४.
भार्या ४, १, २२.
भारतसाय २, ६, ३०.
भार्याम् २, ३, ३५; २, ४, १५; ४, १, १९;
२०; २१;
भार्याः १, १६, २.
*भार्यादिः २, ४, २२.
भाल्लविनः १, २, १२.
भावे २, ३, ४६.
भास १, १९, ८.
भिक्षते १, ४, ९.
भिक्षमाणेषु २, ५, १९.
भिक्षाम् १, ४, ९; २, १८, ४.
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः २, १७, १६.

भिक्षामध्याम् १, ३, १७.
भिक्षितव्याम् १, ४, ९.
भिक्षुः २, १७, १७.
भिक्षुकः २, १७, १६.
भिक्षेत ३, ७, १०.
भिक्षेत १, ३, १८; १, ४, ९; २, ११, २४.
भिक्षताम् १, ६, ८.
*भोत १, १८, ११.
भामम् २, ९, ५.
भौमस्य २, ९, ६.
भुक्तम् * १, २१, १३; २, ८, ३.
भुक्तवद्भयः ४, ७, ९.
भुक्त्वा २, ४, १४; २, १२, ७.
भुङ्क्ते २, १३, ६; १२;
भुज्यते २, १३, ६.
भुज्यमानः २, १३, ६.
भुञ्जीत २, ५, १७; २, ६, ६; २, ११, १७;
२, १२, ५; २, १८, १४.
भुनक्ति २, ५, १८.
भुवः २, ९, ५; २, १७, १४; ३३; ३४;
भूः २, ९, ५; २, १७, १४; ३३; ३४;
भूत २, ११, १७.
भूतयज्ञम् २, ११, ४.
भूतयज्ञः २, ११, १.
भूतरक्षणसंयुक्तम् १, १८, ३.
भूतात्मा १, ८, २; ३, १, २४.
भूताधिपतये ३, ६, १२.
भूतानाम् १, ८, ४७; २, ११, २५.
भूतानि १, ४, ९; २, ६, ४१.
भूतिकर्माणि १, ५, १२.
*भूतेभ्यः २, १८, १२.
भूतेषु ४, ५, ३२.
भूत्यै ३, २, ४.
भूत्वा १, १, १२; १, ४, ९; २, २, १३; २,
११, ३६; ४, २, ११.
भूमि ४, ७, ९.
भूमिम् १, ६, ८; १, १०, १७.
भूमिः* १, ६, ८; १, १३, १९; २, १०, १५.

भूमिकम्प १, २१, ६.
 भूमिगताः १, ९, १०.
 भूमिगैः १, १०, ३९.
 भूमेः * १, ९, १११ १, १०, ११, १३, १६
 भूमौ १, ८, १०१ १, १३, २१.
 भूम्यवृत्तम् २, २, २.
 भूम्यवृत्ते १, १९, १९.
 भूयः २, १२, ४१ ४, १, २१ ४, २, २१ ४,
 ८, १२.
 भूयांसम् २, ११, ८१ ३, ८, १८.
 भूयासुः २, ८, ९.
 भूयास्म १, ६, ८.
 भूयुवसुवः २, १२, २१ ५; २, १७, २७;
 ३३; ३४ ३८;
 भूस्स्थितः ४, ८, १२.
 भूत्वजनावशिष्टम् २, ९, १८.
 भूत्यातिथीनाम् २, ९, १८.
 भूत्वानाम् २, १३, ७.
 भेदम् २, ११, ११.
 भेदन १, १९, ६.
 भेदान् २, ११, ३०.
 भेषजम् ४, ६, ७.
 भेषजकरणम् २, २, ९.
 भैक्षम् * १, ९, १०; १, ९, ११; २, १, ३१;
 २, ११, १७; * २, १८, १६१ ३, ९, १६.
 भैक्षवर्ग २, २, ८; २, १८, ४.
 भैक्षवर्गात् २, १८, ७.
 भैक्षस्य १, ४, ९.
 * भक्षार्थी २, १८, २६.
 * भैक्षाहारः ४, ९, २७.
 भैवज्यायं २, १, २९.
 भोः १, ३, २७.
 * भोजन २, २, १३.
 भोजनम् १, २, ३१ २, ६, ४०.
 भोजनाचमनयोः २, ६, ३९.
 भोजने २, ६, ३८; २, १३, १३; ४, २, ९.
 भोजनेषु * १, २१, १११ ४, १, ६.
 * भोजयित्वा ४, ७, ९.

भोजयेत् २, १३, ९; २, १९, १०.
 भोज्यम् १, ९, ८.
 भ्रातरः १, ११, ७.
 भ्रातृपत्नीनाम् १, ३, ३४.
 भ्रातृपुत्रः १, ३, ४९.
 भ्रूणघ्नीम् ४, १, २२.
 भ्रूणहत्याम् १, १०, २४.
 भ्रूणहत्यायाः २, २, २०, ३, ७, ३.
 भ्रूणहत्यायै ४, १, १३; १९;
 * भ्रूणहत्याविधिः ४, २, ६.
 भ्रूणहनम् ४, १, २९.
 भ्रूणहननम् ३, ९, ६१ ३, ६, १८.
 भ्रूणह्ता १, १०, २४; १, १८ १२; * २, १,
 २; ३, ७, २१ ४, ९, ३१.

म

मग्धाः १, २, १४.
 मज्जति २, २, १३.
 मठम् ३, १, १४.
 मणिधनुः २, ६, १२.
 मण्डूक १, १९, ८.
 मताः १, ११, ९१ २, ३, ४७.
 मतिपूर्वम् २, १, ६.
 मतिप्रवृत्ते ४, २, १४.
 मत्त १, १८, ११.
 मत्ता २, १७, २९.
 मत्ताम् १, २०, ९.
 मत्स्य २, ६, २.
 * मत्स्याः १, १२, ८.
 मायित्वा १, १४, १८.
 मद्य २, ४, ७.
 मद्य १, १२, १४; २, १, ३९; २, ४, ७; ३,
 ६, ९; ४, १, ७.
 मद्यस्युतः ३, ६, ४.
 मद्यसुदनम् २, ९, १०.
 * मद्युक्ते १, १४, १६.
 मधूना ३, १०, ११.
 मध्वन्दिने ४, ९, १९.
 माध्यमम् २, ११, २८.

मध्याह्ने ३, ९, ३.
 मध्ये २, ६, ३८.
 मध्वचः २, १४, ५.
 मनः *१, ८, २३ १, १५, ३१; २, ११, ८;
 ३, १, २४; ३, ४, ४; ३, ८, १८; २३;
 मनसः १, ८, ४४; ३, ४, ४.
 मनसा १, ७, २; १, १०, ३४; २, ७, ७;
 १८; २, ८, ३; २, १२, ४; ३, ४, ४; ३;
 ६, ६; ३, ७, ११; ४, १, ४.
 मनसि १, ६, ३.
 *मनश्शुद्धिः १, ८, ३.
 मनस्समाधानार्थम् १, ३, २७.
 मनीषिणः १, १७, १५.
 मनीषिभिः ४, ५, २३,
 मनीषी २, ११, ३०.
 मनुः *२, ३, २; ४, १, १४; ४, २, १६.
 मनुते २, ११, ३३.
 मनुष्य २, ११, १७.
 मनुष्यकृतस्य ४, ३, ६.
 मनुष्ययज्ञम् २, ११, ५.
 मनुष्ययज्ञः २, ११, १.
 मनुष्यसंभुक्तम् १, १३, १५.
 मनोगतान् ४, ५, १.
 मनोजाताः ३, ६, १५.
 मनोयुजः ३, ६, १५.
 मनोव्यतिक्रमेषु ४, १, ५.
 मन्त्र १, १४, १९.
 मन्त्रतः १, १०, २९; *३०.
 *मन्त्रमार्गप्रमाणम् ४, ६, ९.
 मन्त्रवत् २, ७, ३.
 मन्त्रवतः २, १४, ६.
 मन्त्रवता १, १५, ७.
 मन्त्रविवर्जिते १, १०, २८.
 मन्त्रसंयोगेन २, १६, १२.
 मन्त्राणाम् ४, ८, १७.
 मन्त्रान् ४, ८, १५.
 मन्त्रासम्बन्धान् २, १४, ६.
 मन्त्रैः ४, १, १७.

मन्थति २, २, ११.
 मन्थते १, ६, ३; ८, ११.
 मन्थवे ३, ४, ४.
 मन्थुम् १, १८, १२.
 मन्थुः १, १८, १२; ३, ४, ४.
 मन्थुना ३, ४, ४.
 मन्थत ३, ६, १; ३, ७, १; ४, २, १२.
 मम २, ८, ११.
 मया २, १७, २७; ३, ६, ५.
 मयूर १, १२, ७.
 मयांभुवः २, ८, १२.
 *मरणे १, ११, २२.
 मरिष्यसि १, १९, १२.
 मरुतः १, १३, ३; २, १, ३४; ४, २, ११.
 मर्तव्यम् १, ४, १.
 महः २, ९, ५; २, १७, ३३; ३४;
 महत् १, १०, ३०; *२, १७, १०.
 महतः २, ९, ६; ४, ६, ३; ४, ७, ७.
 *महताम् १, १३, २४; १, १४, १५; ३,
 १, १५.
 महर्षीन् २, ९, १४.
 महाकिल्बिषकारकाः १, २१, ५.
 महाजज्ञे ३, ९, २१.
 महाजज्ञुः ३, ९, २१.
 महादिवाकीर्त्यम् ३, १०, ११.
 महादोषविनाशनाः ४, ३, ८.
 *महानद्याम् १, १४, ८;
 महानाम्नाः ३, १०, ११.
 महान्तम् २, ९, ५.
 *महापातकसंयुक्तम् ३, ६, ८.
 महापातरः २, ९, ३.
 महायज्ञाः २, ११, १.
 महाघम् १, १०, १४.
 महावैराजम् ३, १०, ११.
 महाव्याहृतिभिः २, १२, ३.
 महासन्नाणि २, ११, १.
 महासान्त्वयनम् ४, ५, १६.
 महासेनम् २, ९, ८.

महिमा २, १४, ४; १२; २, १७, ८; १०;
 महिमानम् १, १८, २.
 महिष १, १२, ६.
 महोयते ४, ८, १४.
 मद्यम् १, ४, ४.
 मा १, १५, ३१; २, १, ३४; ३६; इत्यादि
 माम् १, ६, ९; २, १, १५; १६; इत्यादि
 मांस १, १२, १४; २, ४, ७; *२, ५, २;
 ३, ३, ६; ४, १, ७.
 मांसम् १, २१, २०; ३, ४, २; ३, ७, ८;
 ४, ५, १९.
 मांसोदानि २, १२, ८.
 मागध १, १६, ८.
 मागधः १, १७, ६,
 माध्याम् १, १२, १७.
 मातरम् १, ४, ९; १, ६, ८; २, ३,
 १६; ४३;
 माता १, ६, ८.
 *मातापितृभ्याम् २, ३, २०; २३.
 *मातापितृविहीनः २, ३, २८.
 मातापित्रोः १, ११, १७; *२१; २, १, २४;
 *२, ३, २६; २, १३, ७; ३, ६, ७.
 मातामहान् २, १०, १.
 मातामहोः २, १०, १.
 मातुः *१, ११, १८; *२, ३, ४४; ४, ८, २.
 मातुःपितामहान् १, १०, १.
 मातुःपितामहोः २, १०, १.
 मातुःप्रपितामहोः २, १०, १.
 मातुःप्रपितामहान् २, १०, १.
 मातुल १, २, ३; २, ६, ३६; ३७; २, ४,
 ११; २, ६, ३६.
 *मातुलपितृष्वसा २, ४, ११.
 मातुलश्वशुरो २, ६, ३७.
 मातुलानाम् १, ३, ४६.
 मातुलानी २, ४, ११.
 मातुवत् २, १, ३८.
 मातुः २, १०, १.
 माधवम् २, ९, १०.

माध्यन्दिने ३, ९, २०.
 मानम् १, ४, २.
 मानसात् १, २१, २२.
 मानसे *१, २१, २३.
 मानस्तोकीयम् ३, २, ६,
 मनुष्यहोमेभ्यः १, १९, १६.
 मास्तः १, १, १५.
 मास्ताशनः ४, ५, ३०.
 मास्तेन १, ९, ७.
 माज्जनम् ४, २, ५; ४, ६, ४.
 मार्जयति २, ८, १२.
 मार्जयित्वा २, ८, १२; २, १७, ३२,
 मार्जोलीये १, १३, ३१.
 मालाम् २, ६, ९.
 माल्य १, ३, २५.
 माल्यैः २, १४, ७.
 मासम् ३, ७, ७; ३, ९, १७.
 मासात् ४, १, २९.
 मासान् २, ४, ८; ३, ९, १७.
 मासि १, १०, २०; २, ४, ४.
 मासेन ४, ५, २०; २७.
 मासेभ्यः २, २, ८.
 मासौ ३, ९, १७.
 मितभोजिनः २, २, २.
 मित्रः २, ७, ११; २३; *२, ९, ३.
 मित्रस्य २, ७, ११.
 मिथः २, २, १०.
 मिथ्या १, २, ७; १, २०, ६; *२, २, ११.
 *३, १०, ३.
 मिन्दा २, १, ३८.
 मीमांसन्ते १, ६, ११.
 मीमांसित्वा १, १०, ५.
 मुक्म् २, १५, ३.
 *मुक्कः ४, ८, ११.
 मुक्कशिखाः १, ८, १५.
 मुखे २, १४, १२.
 मुखेन ३, ३, ९; *१२;
 मुख्य २, १६, ४.

सुच्यते २, २, २०३ ४, ६, २४३ २६३ ३१३
 ४, ६, ३३ ६३ ८३ ४, ७, ७३ ४, ८, १४.
 सुच्यन्ते १, १९, १०३ ४, २, ६.
 सुच्येत २, १, १६.
 सुनिः २, १७, ३०३ २, १८, २९.
 सुनिभिः २, १८, १९.
 सुनिमुखैः १, ७, १.
 सुनेः २, १३, ८३ २, १८, १९.
 सुखलम् २, १, १९३ १६३
 सुहुमुहुः २, ४, २१३ २, २, २.
 सुहृतेम् १, ३, ३१.
 सुहृते २, १७, २२.
 सुहृति २, ३, १९.
 सूत्र १, ६, ९३ १, ८, ४३३ *१, १३, ११३
 २८३ *३३३ १, १४, ३३ ६३
 सूत्रपुरीषयोः २, १, २०.
 सूत्रपुरीषे १, ७, ३३ १, १९, ३०३ ३, ८, २२.
 *सूत्रवत् १, १०, १९.
 *सूत्रे १, १०, ११.
 सूत्रैः १, १०, ७३ ८;
 सूत्राः १, १, १२.
 सूत्रे १, १०, २८.
 सूत्रं १, ३, १६.
 मूल २, १२, ८३ ३, २, ३३ ३, ३, ८.
 मूलम् २, १८, २२३ ३० २, ११, ९.
 मूलफलशालकभ्यः
 मूलफलाशी २, ११, १७.
 मूलभक्षता ३, १०, १२.
 मृगः १, १, ११.
 मृगग्रहणे १, ९, २.
 मृगपक्षिभिः ३, ३, २१.
 मृगार ४, ७, ९.
 *मृगारेष्टिः ४, ६, २.
 *मृगैः ३, २, १६३ *३, ३, २३.
 मृगमथानाम् १, १३, २३ *१, १४, १३
 मृत् १, १४, ९.
 मृत्प्रजाम् २, ४, ६.
 *मृत्तल्य २, ३, १७.

मृत्पिण्डम् २, ८, १.
 मृत्पिण्डान् २, ९, ७.
 मृत्पथे १, ४, ४.
 मृत्पुम् १, ४, ९३ २, ९, ११३ २, ११, ८.
 मृत्पुः २, ९, १८.
 मृत्पुलाङ्गलम् ४, ३, ८.
 मृत्पुः १, ४, ९.
 मृदा १, ८, ३७३ १, १०, १०३ १, १३, ११.
 मृषा १, १९, १४३ १९३
 मे २, १, ३४३ ३८३ २, १०, ३३ २, १७,
 ३२३ २, १७, १३३ ३, ६, ६३ ७३ ८३ ९३
 १०३ ३, ८, १८.
 मेखलाः १, ३, १४.
 मेडितः ३, ७, ११.
 मेघा २, ११, ८.
 मेघायै ३, ९, ९.
 मेघार्थी ३, ६, १६.
 मेघवम् १, ९, १३ १, १०, १९३ १, १३, १८.
 मेघयः १, ७, ९३ १, ९, २.
 मेघयानि ३, १०, १२.
 मैत्रीभिः २, १८, २४.
 *मैत्रीभ्याम् २, ७, ११.
 मैथुनल्य २, १८, २.
 माक्षः २, १, १९.
 मावित्र ३, ७, ११.
 मावम् २, ३, ३६३ २, १३, २.
 मादने २, १६, ९३ ४, ८, १२.
 माह १, १, ९.
 माहात् २, ९, १८.
 मोहात् २, ९, २१.
 *माज्जा १, ३, १४.
 मौञ्जाभ्यन्धनात् १, ३, ७.
 माद्रल्यः २, ४, ८.
 मान २, १८, १७३ २०३ २२३
 मानम् ३, ३, १६.
 मानवतो ४, ७, ६.
 मौने २, १८, १९.
 म्रियेत २, १, २२३ ४, १, १८.

य

यम् २, ३, २१.
 यः १, २, १०३ १, २, १६.
 यक्ष्यमाण २, ५, १९.
 यच्छेत् २, १२, २.
 यजते ३, ११, ८.
 यजन १, १८, २३ ३३ ४३
 यजनम् ३, १, १५.
 यजमानलोके ३, ७, ११.
 यजमानः २, १८, ८.
 यजमानस्य १, १५, २३.
 यजुः ४, ५, १.
 यजुर्मर्थः ३, ९, ५.
 यजुर्वेदम् ४, ३, ३.
 यजुष्टः ३, ९, ८.
 यजुषि २, १४, ४३ ५३ १२३ २, १८, २८.
 यजेत १, २, १५३ २, १, ४३ ३, १०, ७३ ९३
 यज्ञम् १, ११, ३६.
 यज्ञस्तवः ३, १, १८.
 यज्ञस्य १, १५, १५३ ३, ९, २०.
 यज्ञाङ्गानि १, १५, ८.
 यज्ञाङ्गेन १, १५, ७.
 *यज्ञाङ्गेभ्यः १, १५, ११.
 यज्ञानाम् ३, १, १५.
 यज्ञिया २, १७, २६.
 यज्ञे १, ८, ४५.
 यज्ञेन २, ११, ३५३ २, १६, ७.
 यज्ञोपवोतम् १, ८, ५.
 यज्ञोपवोतानि १, ११, २२.
 यत् १, १, १२३ १४३ १५३ इत्यादि
 यत्किञ्चित् १, १३, ४.
 यतः २, ३, ३४.
 यतमानाः २, ३, ४८.
 *यतात्मनः ४, ५, १५.
 यति ३, ३, ५३ ६३ ७३
 यतिचान्द्रायणम् ४, ६, १९.
 यतेत २, ६, ३१.
 यत्नवान् २, १६, ११.

यत्नात् १, १९, ११.
 यत्र १, ४, १३ १, १०, १३ १९, १०.
 यथा १, १, ११३ १५३ इत्यादि
 *यथाकथञ्चित् ४, ५, २०.
 यथाक्रमम् २, ३, १०.
 यथातथम् ३, ७, ११.
 यथादृष्टम् १, १९, ९.
 यथाबालम् १, ११, २२३ १, १८, २०,
 यथाविधानम् २, १५, ८.
 यथाविधि २, ११, १८३ २, १३, ६.
 यथागति २, ५, ११३ ११३
 यथाश्रुतम् १, १९, ९.
 यथालुप्तम् ३, १, १०.
 यथास्थानम् १, ९, ११.
 *यथो ३, २, १.
 यथोक्तेन १, ११, ६.
 *यथायुक्तः १, २१, १.
 यदा १, १०, ३३३ २, १, २७.
 यदि १, ८, १०३ १, ११, १६३ *२, ५, १२,
 *२, ६, १२३ १५३ ३, ४, १३ १, १७,
 ४, ५, ३१.
 यदृच्छया २, १८, १४.
 यन्मस्थः ४, ५, ५.
 यन्मन्त्राण ४, ५, ३३ ४, ७, ३.
 यन्मन्त्राद्यैः ४, ५, २.
 यन्मन्त्रैः ४, ७, १३ ४३
 यमम् २, ९, ११.
 यमः २, ९, ४.
 यमदैवतः २, १, ३१.
 यमराजम् २, ९, ११.
 यम भादने २, ३, ३५.
 यमस्य २, ३, ३४.
 यमादीन् ४, ८, ३.
 यमाय २, १४, ७.
 *यवः ३, ६, ४.
 यवमध्यम् ३, ८, ३५.
 यवस २, ६, ३१.
 यवाः ३, ६, ५३ ६३ ७३ ८३ ९३ १०.

यवागूम् ३, ७, १०.
यवाचामेन ४, ५, २५.
यवानाम् ३, ६, २०.
यवीयसाम् १, ३, ४६.
यशः १, १०, ३०.
यशस्व्यम् ३, ८, ४०.
*यष्टयः २, १७, १२३ ३३.
यष्टिम् ३, १, ८.
यस्मिन् ३, १, १५.
यस्य २, १, ३५; ४, ८, ८.
यस्याम् २, ४, १०; ३, ८, ५.
यस्यै ४, १, १८.
या १, ४, ८; १, २१, ४; *२, ३, २५.
याम् १, ४, ४; ५; ८; *१, १९, १२३ २,
३, २४.
याः ४, ७, ५; ४, ८, १३.
याचतः २, ४, २७.
याचते ४, १, १४.
याचितः २, ८, ३.
याज्जान्ताम् १, ३, १७.
याजकः २, १, ३९.
याजन १, १८, २; २, २, २३; २, ४, १६;
३, १, १७.
याजनम् ३, ६, ९.
याजयति १, २१, १५; ३, १०, ३.
याजयित्वा २, ५, ८.
याजयेत् १, १६, १४.
याज्यया ३, १, ११.
याज्ञवल्क्यम् २, ९, १४.
याज्ञिकस्य १, ३, १६.
यातयति २, ७, ११.
याति ३, १, ३.
*यातुधानाः २, १५, ४.
यादृशम् १, १०, ३३.
यान् २, १५, ५; *४, ८, १५.
यान २, २, २३.
यानम् १, ९, ७.
यानि* १, २, २; १, १०, २९.

द्वौ घञ ४७

यानैः १, १०, २९.
यान्ति १, १०, २७; २९; ३२; २, १, ३९;
४, ८, १३.
याप्येन ३, १०, २,
यामि २, ७, ९.
याथावर ३, १, १
याथावरः ३, १, १३.
याथावरत्वम् ३, १, ३.
याथावरवनस्येभ्यः ४, ५, २७.
याथावराणाम् २, १२, १; २, १७, ३; २,
१८, ४.
यावक २, १८, १८.
*यावकम् ३, ७, १०; ४, ६, ५.
*यावकः ४, ५, २३.
यावकभक्षः ३, ९, १७.
यावत् १, २, १३; १, ३, ७; हृत्पादि.
यावता ३, ९, ७; ४, ७, ३.
यावदर्थम् २, १८, १९.
*यावदर्थसम्भाषी १, ३, २४.
यावदुच्ययनम् १, ३, ४३.
यावन्तम् २, ११, ८.
यावन्मात्रम् २, १८, २१.
यासु १, ९, १०.
युक्तम् १, ३, ३२; ४, १, २; ७; ४, २, २.
युक्तः २, १६, ३; २, १८, १९; ३, ३, २०;
४, १, २५; २६; ४, २, ७.
युक्तानाम् ४, ३, १; ४, ४, १.
युञ्ज्यात् १, १३, १५.
युज्येत १, १८, ११.
युवतीनाम् १, ३, ३४.
यूपम् १, ९, ५; १, ११, ३४.
यूष १, १२, १४.
ये १, ९, ४; १, १०, ३५; १, २१, ५; २,
११, ११; १३; ३, ६, १३; ४, ६, १०.
येन २, ११, ३३; ३, १, १५; ४, २, ६; ४,
६, ९.
येषाम् १, १, ६.
यैः ४, ५, १,

योगः ४, १, २६.
 योगमूलाः ४, १, २६.
 *योगेन ४, १, २६.
 योग्यः ४, ७, १०.
 योजयेत् २, ७, १५; २, १२, १४.
 योनि २, १४, ६.
 योनियोनौ २, ११, ३३.
 यौनात् २, २, २३.
 यौवने १, १०, ३३; २, ३, ४६; ४, ७, ८.

र

रक्षः १, २१, २१.
 रक्षति २, ३, ४६.
 रक्षथ २, ३, ३६.
 रक्षन्ति २, ३, ३५.
 रक्षाम् ३, ६, ११.
 रक्षेत् १, १८, १.
 रक्षोदैवतः २, १, ३१.
 रक्षोहणः ३, ६, १३.
 रक्ष्यतामाः २, ४, २.
 रङ्गावतारे २, ४, ३.
 रङ्गोपजीवनम् २, २, ५.
 रजः २, ४, ४; २, ६, ३४; २, ११, ३६;
 ३, ४, ४; ४, ८, ७.
 रजत १, ८, २८.
 रजसः २, १७, ३२; ३, ४, ४.
 रजसा ३, ४, ४.
 रजसि ४, १, २०.
 रजस्वल्गाम् ४, १, १२.
 रतिसंसर्गं १, ९, २.
 *रथ २, ६, ३४.
 रथकारः १, १७, ५.
 रथकारेषु १, ५, ९.
 रभसः १, १०, ३२.
 रथ्या ३, ७, ११.
 रविम् ४, ८, ३.
 रवौ ४, ५, ३१.
 रसान्विताः १, ९, १०.
 रहस्यवित् २, १४, ३.

राक्षस १, १५, ६.
 राक्षसः १, २०, ८.
 *राक्षोत्तानि २, १४, ५.
 राजकिल्बिषम् ३, ६, ८.
 राजगामि १, १९, १२.
 राजन् २, १, १६.
 राजनरौहिणे ३, १०, ११.
 राजन्य १, ५, ९; १, १९, १६.
 राजन्यम् १, ३, ९.
 राजन्यः १, ३, १८; ३, ७, १०.
 राजन्यस्य १, १६, ३; २, १, ८.
 राजर्षीन् २, ९, १४.
 राजा १, ११, १२; १३; १४; १, १८, १;
 १६; १, १९, १०; २, ७, १५.
 राजानम् १, १९, १०; २, १, १५; १६;
 राजीवाः १, १२, ८.
 राजोपसेवया १, १०, २९.
 राज्ञः १, १९, १.
 राज्ञे २, ६, ३०.
 राज्ञ्यः १, ११, २९.
 रात्रिम् १, ४, ४; ५; १, १९, १२; २, ७,
 ९; २, १७, २०.
 रात्रिकृतात् २, ७, २१.
 रात्रीः ३, ७, ७.
 रात्रौ ४, ५, ६; ३०;
 *रात्र्या २, ७, १९.
 रात्र्युपवासः २, ७, १६.
 राहुम् २, ९, ९.
 रिकथम् १, १८, १६.
 रिकथभाजाः २, ३, ३१.
 रुक्मकुण्डले २, ६, ७.
 रुदित १, २१, ७.
 रुद्रम् २, ९, ५.
 रुद्रः २, ९, १; २, १२, १०.
 रुद्रपार्षदात् २, ९, ६.
 रुद्रपार्षदीः २, ९, ६.
 रुद्रस्य २, ९, ६.
 रुद्रा ४, ६, १.

रुद्राः ३, १०, ११; ४, ३, ८.
 रुद्रान् २, ९, २; ६;
 रुद्राय ३, ६, १२.
 रुद्रैकादशिकाम् ४, ६, ४.
 रुह १, ३, १५.
 रुक्षाः २, ६, २०.
 रूपम् १, १८, १४.
 रेणवः १, ९, ३.
 रेतः १, २१, १५; २, १, २८; ३, ७, २; ४;
 ४, २, १३.
 रेतःप्रभृत्युत्सर्गः १, १३, ३२.
 रेतःप्रभृत्युपहृतानाम् १, ६, ५; १, १३.
 ११; २८; ३२; १, १४, ३; ६; १.
 रेतसः १, १०, १५.
 रेतस्याभिः २, १, २८.
 *रेतोधाः २, ३, ३५.
 रेतोवसिष्ठाः ३, ३, ४; *६.
 रेतोमृत्पुरीषाणाम् ४, ६, ७.
 रोचते १, ४, १०.
 रोदेत् १, १५, ३०.
 रोम २, ६, १६.
 रोमश १, १२, ८.
 रोमशाम् २, २, १८.
 रोरुयमाणः १, १०, ३२.
 रोहित १, ६, ५; १, १२, ८.
 रौद्र १, १५, ६.
 रौद्रीम् ३, ८, ९.
 ल
 लक्षणम् ४, १, २६; ३०;
 लक्ष्यते १, १०, १.
 लघु ३, ६, १४.
 लघुषु ३, १०, १७; ४, १, २; ४, २, २;
 लघूनि ३, १०, १७; ४, १, १; ४, २, १.
 लङ्घिता ४, ६, ६.
 लता ३, ३, ५.
 लभते ३, ९, १६.
 लभेरन् २, ३, ४४.
 लम्बोदरम् २, ९, ७.
 ललाट १, ३, १६.

ललाटे १, १८, १८.
 लवण ४, १, ७.
 लवणम् २, १, ३५; ३, ९, ४.
 लवणानि २, ४, ७.
 लवणाभिः १, ८, १४.
 लवणोद्घृतः २, २, १७.
 लाजाङ्गुतिम् १, २०, ४.
 *लिङ्गम् २, १, १४.
 लिप्यते २, ११, ३२; २, १७, ८.
 लिप्सेत १, ५, ९; २, १८, ४.
 लोकम् २, ३, ४८; २, ७, २३; २, ११, ८;
 ३, ९, १२; १३; १४;
 लोकः १, ११, २४; २, ११, ८.
 लोकसङ्ग्रहणार्थम् १, ११, ५; *१, १६, ९.
 लोकान् २, १६, ६.
 लोके २, १४, १२.
 लोकेषु ४, ८, ४.
 लोपः २, १८, १९; २१;
 लोभ २, ६, २१.
 लोभमोहिताः १, २१, ५.
 लोम १, १, ५; १, ५, ७; २, २, ३१; २,
 १७, ११; ३, १, ८; २२; ३, ७, ६; ३,
 ८, ३;
 लोष्टम् १, १०, १०.
 लोहनायने २, १, १२.
 लोहाभमकरणवर्जम् ३, ३, १०.
 लोहित १, १३, ११; २८; ३२; १, १४, ३; ६;
 लोहितवाससः १, १३, ९.
 लोहितस्य २, १, ७.
 लोहितोष्णोषाः १, १३, ९.
 व
 वंशे २, १६, ३.
 वंदयान् ४, ८, ६.
 वः २, ३, ३६.
 वक्त्रम् १, १, १२.
 वक्रतुण्डम् २, ९, ६.
 वक्ष्यामः ४, १, १; ४, २, १; ४, ३, १;
 ४, ४, १.

वक्ष्यामि ४, २, ६.
 वङ्गान् १, २, १५.
 वचः १, ४, ३.
 वचनम् २, १८, २२; ४, ६, ८,
 *वचनात् १, ८, ४५.
 *वत्सः १, ९, २.
 *वत्सतन्तीम् २, ६, १५.
 वदति १, ७, १०.
 वदन् १, १९, १४; १५;
 वदन्तः २, ११, २८.
 वदन्ति १, १, १२; १, ११, १; १, २१,
 १५; २, १, ६; ४, ५, १६.
 वदेत् १, १५, ३०.
 वधः १, १८ १९; १, १९, ७; २, ४, ३.
 वधात् १, १९, ४.
 वधे* १, १९, ६; ८; २, १, १५.
 वनप्रतिष्ठाः ३, ३, १९.
 वनवासम् ३, ३, २२.
 वने २, ११, १७.
 वन्याभिः ३, २, १५.
 *वपन २, १, १९.
 वपनम् १, १०, २०.
 वपेत् १, ४, १.
 वयम् २, ८, ५.
 वयः १, १, १६.
 *वयसाम् २, १४, ९; १०;
 वयसि १, १०, ३३.
 वरम्* १, १८, १४; *२, ३, ४; ३, ७, ११.
 वरदम् २, ९, ७.
 वरया ३, १, ३.
 वरत्विजो २, ६, ३७.
 वराह १, १२, ६.
 वरुण १, ६, ९; २, ७, ९.
 वरुणम्* १, ६, ९; २, ८, ३; २, ९, ५.
 वरुणः २, ७, २०; २, ८, ३; २, ९, ४.
 वरुणाय २, ८, ९.
 वरेण्यम् २, १७, १४.
 वर्जनम् २, १८, २.

वर्जयित्वा १, ९, ३; ३, ५, ६.
 वर्जयेत् १, १०, १८; १, २१, २४; २, ४,
 ७; २५; २, ६, ४; ८;
 वर्ण १, ९, १०.
 वर्णम् २, २, ३.
 वर्णधर्मः ३, १०, १.
 *वर्णसङ्क्रात् १, १७, १५.
 वर्णाः १, १६, १; १, १९, १६; २, ५, ४.
 वर्णानाम् २, ३, ९; २, ४, २; १८;
 वर्णानुपूर्व्येण १, ३, ११; १, १६, २;
 वर्णेषु १, ३, १८.
 वर्तनात् ३, १, २; ३, २, ७.
 वर्तमानः ३, २, ४.
 वर्तमानानाम् ३, १, १.
 वर्तयति ३, २, ९; १५;
 वर्तयेत् २, १, २१.
 वर्तत १, १८, ८.
 वर्धते २, ११, ३२; २, १७, ८.
 वर्धयेत् १, ३, १७.
 वर्मो १, १२, ८.
 वर्ष १, २१, ८.
 वर्षवर्जम् १, २१ ९.
 वर्षाकालात् १, २१, ८.
 *वर्षाकाले १, २१, ९.
 वर्षाणाम् १, ३, ८.
 वर्षाणि १, ३, १४, १, १३; १५; १९.
 *वर्षासु २, ११, २२.
 वर्षे २, ४, ६; ४, १, १५.
 वर्षः २, २, २; ३;
 *वल्कलवत् १, १३, १३.
 वल्ली ३, ३, ५.
 *वशा २, ४, १०.
 वसति १, ४, ५; ३, ४, ६.
 वसन् २, ६, ३३.
 *वसन्तः १, ३, ११.
 वसन्ते २, ४, २३.
 *वसवः २, ९, ४.
 वसानः ३, ८, ४.

वसानि १, ४, ६.
 वसिष्ठम् २, ९, १४.
 वसुन् २, ९, १.
 वस्त्रम् १, ९, ६.
 वहन्तीः २, ६, ३.
 वा १, १, ९, इत्यादि
 वाक् १, ७, १०३ २, ११, ८३ २, १८, १३३
 ३, ८, १८.
 वाग्यतः* १, ६, ११३ २, १३, ७.
 *वाङ्मनःकर्मदण्डैः २, ११, २५.
 वाचम् २, ११, ३४३, १२, २३ ५३ २, १८, २७.
 वाचम्यमः २, १७, ३१.
 वाचः २, ६, २०.
 वाचा १, ९, ९३ २, ८, ३३ २, १२, ६३ *
 ३, ६, ६३ ३, ७, ११३ ४, १, ४.
 वाच्या १, १, १३.
 वाजसनेयिनम् २, ९, १४.
 वाणिजकान् १, १०, २५.
 वाणिज्य १, १८, ४.
 *वाते १, २१, ७.
 वातोद्भूताः १, ९, ३.
 वादित्र १, ३, २५३ १, २१, ७.
 वानप्रस्थः २, ११, १४३* १६३
 वानप्रस्थस्य* २, १७, ७३ ३, ३, १.
 *वानस्पत्ये १, ८, २६.
 वान्या ३, १, ६३ *३, २, १५.
 वापयित्वा २, १७, ११३ ३, १, ८३ ३, ७,
 ६३ ३, ८, ३.
 वापयेत् ४, ५, ३.
 वापीषु १, ९, ८.
 वाप्सुः २, ३, ३६.
 वामतः २, १५, १२.
 वामनम् २, ९, ९;
 वायसप्रभृत्युपहतानाम् १, ६, ४३ १, १४, १५.
 वायुम् २, ९, ५३ ४, ८, ३.
 वायुः २, ९, २३ २, १४, १२३ ३, २, ६३ ४,
 १, २५.
 वायुभक्षः ४, २, ८३ ४, ५, ६३ ८३ ९३ १०३

वायुभक्षणम् ४, ५, ७.
 वायुभक्षाः ३, ३, ९३ *१४३
 वायोः ४, १, २५.
 वारणवर्जाः १, १२, ७.
 वारणाः १, १२, ७.
 वारुणः ३, ६, ४.
 वारुणीम् २, १, २०३ ३, ८, ९.
 वारुणीभिः २, ७, २३ २, १७, ३३३ *२,
 १८, २४३ ४, २, ९३ १३३
 *वारुणीभ्याम् २, ७, ९.
 वारुण्यै २, ८, ९.
 वार्धुषिः १, १०, २४.
 वार्धुषिकाः १, १०, २४.
 वार्धुषिकान् १, १०, २५.
 वार्ध्राणस १, १२, ७.
 वासः २, २, ८३ २, ६, ३९३ २, ८, ८३ १२३
 २, १७, ३३३ ४०३ ३, ८, ४३ ३, १०, १५.
 वाससा १, १३, ४३ ३, २, ४३ ३, ५, २.
 वाससाम् १, १३, ४३ २, ६, ३४.
 वासांसि १, १३, ५३ १०३ २, ८, १२.
 *वासोवत् १, १३, १२.
 वासोवर्जम् ३, २, १४.
 वास्तोष्पतीयम् ३, १, १०.
 *वास्तोष्पते ३, १, ११.
 विकल्पः १, ८, २६.
 विकल्पो १, १, ८.
 विक्रीणीते २, २, १४३ १५३
 विक्रीयम् २, २, १६.
 विख्याप्य ४, १, २२.
 विगतमत्सराः १, १, ५.
 विग्रहम् ४, ७, ३.
 विघसम् २, १३, ७.
 विघ्नम् २, ९, ७.
 विघ्नपार्षदान् २, ९, ७.
 विघ्नपार्षदीः २, ९, ६.
 विचक्षणः १, १९, ११.
 विजानीयात् ३, ४, ८.
 विज्ञाता २, ३, २५.

विज्ञाय १, ८, ४८; १, २०, २.
 विज्ञायते; १, ६, १६; १, २१, १३; २१; २, १४, १०; *२, १६, ७; *२, १८, ८; ११; २१; *२८; *३, ७, १६.
 विज्ञेयः ४, ५, ९.
 विद् १, १६, १३; २, ११.
 विद्सु *१, १८, ४.
 विततम् ४, २, १७.
 वित्तस्य २, ११, ८.
 विदित्वा २, ११, ३२; २, १७, ८.
 विद्यते १, १, १०; २, २, ११; २, ४, १०; २, ८, ८; २, १४; ३, ८, २६; ४, १, २७.
 विद्यन्ते ३, २, ९; ११; १२;
 विद्यया १, ४, १.
 विद्याम् १, २१, २४; २, ९, १२; २, ११, ३६; ३, ६, २०.
 विद्यात् २, ३, १४.
 विद्याधिपतिम् ३, ६, २०.
 विद्यावताम् २, १४, १२.
 विद्युत् १, २१, ८.
 विद्वत् २, ६, ३६.
 विद्वांसम् १, ४, ९.
 विद्वांसः ४, ३, ६.
 विद्वान् १, ४, १०; २, ११, ८; २, १७, २१.
 विधानम् २, १३, ११; २, १५, ८.
 विधाने ४, ६, ९.
 विधावति १, २, १३.
 विधिना १, ५, १३; ३, २, २; *४, १, ३; १८; ४, २, ३; १२; ४, ६, ६; ४, ८, ११.
 विधिवत् २, ३, १; ४, १, १७.
 *विधुरः २, १७, ४.
 विना ४, ७, १.
 विनायकम् २, ९, ६.
 विनालानाम् १, १४, १०.
 विन्दते २, ३, ४५; २, १३, २.
 विन्देत् २, ३, २७.
 विन्देत १, ४, ९; ४, १, १५.

विपक्वेन २, १, २१.
 विपरीतम् *१, ८, ६; २५; *१, १५, ३; *३, ८, ३४.
 *विपर्येय १, १६, १२.
 विपाप्मा ३, ८, १८.
 विप्र ३, ३, २०.
 विप्रः १, ८, १८; १, ११, ३९; १, २१, १६; २, ४, १४; ४, ६, १०; ४, ७, १; १०; ४, ८, २.
 विप्रत्तिपत्तिः १, २, १.
 विप्रमुच्यते १, २, १८.
 विप्रविशौ २, ४, १८.
 विप्रव्रजता २, २, १०.
 विप्रस्य १, ६, २.
 विप्राः १, १, ८; २, ७, १५.
 विप्रादि ४, ८, ४.
 विप्रान् १, १०, २५.
 *विभक्तदायान् १, ११, ८.
 विभजेरन् १, ३, ७; १०;
 विभ्रमेण १, १०, ३३.
 विसुक्तः २, १६, ४.
 विसुच्यते ४, ७, ८.
 विमोक्षः ४, ८, १०.
 विद्यन्ति २, ११, १३.
 विरजाः ३, ८, १८; ४, ३, ८.
 विरमेत् ३, ९, ५३;
 विलाप्य २, १७, १८; ३, १, १०.
 विलोकयन् १, ८, १५.
 *विवत्सान्यवत्सयोः १, १२, १०.
 विवर्जिताः १, १, ५.
 विवर्णाभिः १, ८, १४.
 विवहमानः २, २, १०.
 विवाहः १, २१, १.
 विवाहाः १, २०, १.
 विविष्किराः १, १२, ७.
 विव्र २, १२, १०.
 विवाहस्य २, ९, ७.
 विशिष्यते १, ६, २; १, १०, ५; २, ७, ३.
 २, १२, १५; ४, १, ३०.

विशुद्धात्मा ४, ७, ४.
 विशुष्यति १, ११, ३९.
 विशुष्यते ४, २, १४.
 विशेषतः २, १३, ५; ४, ३, १; ४, ४, १.
 विश्रुतम् ४, ८, ४.
 विश्वतः ३, ७, ११; १४;
 विश्वभुक् २, १२, ११.
 विश्वान्देवान् २, ९, ५.
 विश्वेदेवाः २, ९, ३.
 *विश्वेभ्यः ३, १, १६; ३, ९, ५.
 विषम् १, ११, १४; २, ५, १८.
 विषमम् १, १०, ५.
 विषयात् १, १८, १८.
 विष्णुम् २, ९, ९.
 विष्णुः २, ९, ३.
 विष्णुपार्षदान् २, ९, १०.
 विष्णुपार्षदीः २, ९, १०.
 *विसंस्थिते १, १५, १८.
 विसन्नाह १, १८, ११.
 विसरणी १, २, १३.
 विसर्गं २, १, १६.
 विसृजेत् २, १२, ५.
 विस्तरः २, १५, ११.
 विस्तरे २, १५, १०.
 विज्ञस्य १, १०, १७.
 विहरन्तः २, २, २.
 विहारः १, १५, १.
 विहारात् १, १५, १२.
 विहितम् २, ७, ३.
 विहितः १, ७, १; २, ५, १६.
 विहिता ३, ३, १५.
 वीरम् २, ९, ६.
 वीरासन २, १८, १७; २०, *२२.
 वीरुधम् ३, १, ८; ३, २, ६.
 वीरुधेन ३, २, ६.
 वृक ३, ३, ६.
 वृकलानाम् १, १३, १२.
 वृक्षलतावस्त्रयोषधीनाम् ३, २, १५.

वृक्षः २, १८, ३०.
 वृक्षमूलिकः २, १८, २९.
 वृक्षाः १, ९, ४.
 वृक्षाणाम् ३, ३, ५.
 वृजिनम् ४, ५, २३.
 वृणुयात् १, १८, ७.
 वृत्तान्तात् ३, ९, ६.
 वृत्तिम् ३, ३, २१; २२.
 वृत्तिः १, ५, ८; ३, १, २; ३, २, १६; ३,
 ३, २३.
 वृत्तिक्षीण २, ५, १९.
 वृत्तेः ३, ३, २, ७.
 वृत्त्या १, ३, ७; ३, १, ३.
 वृद्ध १, १८, ११.
 वृद्धत्वात् ३, २, ११.
 वृद्धत्वे ४, ७, ८.
 वृद्धाय ३, ६, ३०.
 वृद्धिम् १, १०, २४.
 वृद्धये १, १८, ३; ४.
 विषपर्वः २, ४, २६.
 वृषलान्नवर्जो २, ३, १.
 वृषलीपतिः २, ६, ३२.
 वृषाकपौ १, १३, ९.
 वेणु १, १४, ११.
 वेत्थ ३, ७, ११.
 वेद ३, ९, ७.
 वेदः १, १, ६; *१, १०, ३१; २, १६, ७; *
 २, १८, ३०.
 वेदखड्गधराः १, १, १४.
 वेदपारंगेभ्यः २, ५, १९.
 वेदब्रह्मचर्यम् १, ३, १.
 वेदयन्ते १, ४, ३.
 वेदविक्रयम् १, ९, ५.
 वेदविक्रयिणम् * १, ११, ३४.
 वेदविदः १, ६, १.
 वेदविनाशिनी १, १०, ३१.
 वेदसन्ध्यासिकः २, १८, २९.
 वेदसंहिता ३, ९, १०; १२; १३; १४.

वेदस्य १, १०, २७; ४, १, २९.

*वेदस्वीकरणशक्तिः १, २१, ३.

वेदाः १, ४, १; २, १७, ३६; ४, १, २७.

वेदादयः ३, १०, ११.

वेदादिम् ३, ९, ५.

वेदानाम् १, १८, २.

वेदान्ताः ३, १०, ११.

वेदितव्यम् २, २, १०.

वेदेषु १, ३, ७; ३, ५, ८.

वेद्यम् २, १७, ३६.

वेद्ययति ३, २, ४.

वेद्ययामि ३, २, ४.

वेष्टितगिराः १, ८, १५.

वै १, ४, ५; १, १०, १९. इत्यादि

*वैखानसः २, ११, १७.

वैखानसशास्त्रसमुदाचारः २, ११, १६.

*वैखानसाः ३, ३, १७.

*वैखानसानाम् ३, ३, १५.

वैण १, १६, ८.

वैणः १, १६, १०; १, १७, १२.

वैणवम् १, ५, २; २, ६, ७.

वैणवानाम्* १, ८, ३१.

वैतुषिकाः ३, ३, ३; ३, ७.

वेदिकानि २, ११, २८.

वेदेहक १, १६, ८.

वेदेहकः १, १७, ७.

वेदेहकात्* १, १७, १२.

वेरनिर्यातनार्थम् १, १९, १.

वेनतेयम् २, २, १०.

वैवस्वतम् २, ९, ११.

वैवस्वतपार्षदात् २, ९, ११.

वैवस्वतपार्षदीः २, ९, ११.

वैद्य १, ५, ९.

वैद्यम् १, ३, १०.

वैद्यः १, ३, १८; १, ८, १८; १, १०, १२; २, २, १, ५; ३, ७, १०.

वैद्यवृत्तिः* २, ४, १९.

वैद्यशूद्राः १, २०, १४.

वैद्यशूद्राणाम् १, २०, १३.

वैद्यस्य १, १६, ४; २, १, ९.

वैद्यत् १, ५, ९.

वैद्यथादपु २, ३, २१.

वैद्यथायाम् १, १७, २; ४; ६;

वैद्ये १, १९, २.

वैद्यवर्जितेषु २, ५, १९.

वैद्यवदेवम् २, ५, ११.

वैद्यदेवात् ३, ८, १.

वैद्यदेवे २, १८, ४.

वैद्यवानरम् १, २, १६; २, १७, २३.

वैद्यवानराय ३, ७, ११.

वैद्यवानरीम् १, २, १८.

वैद्यवानर्यः ४, ७, ५.

वैद्यवानर्या ३, १, ९; ४, ६, २.

व्यङ्गारे २, ११, २४.

व्यङ्गनैः ३, ८, ११.

*व्यतिक्रमे २, ३, ४९.

व्यमजत् २, ३, २.

व्यमिचारवन्तः १, २१, २१.

व्यवहरणम् २, २, २.

व्यवहारप्रापणात् २, ३, ३७.

व्यसनि २, ३, ३९.

व्यस्तया २, १७, १४.

व्यस्ताः ४, ४, ७.

व्याख्यातः १, १९, ७; २, ४, १२.

व्याख्यातानि १, ११, ३३.

व्याख्यास्यामः १, १, २; १, २, २; १, ८, ४; २, ६, १; २, १३, १; २, १७, १; ३, ५, १; ३, ८, १; ३, ९, १.

८, ४; २, ६, १; २, १३, १; २, १७, १; ३, ५, १; ३, ८, १; ३, ९, १.

३, ५, १; ३, ८, १; ३, ९, १.

व्याघ्र ३, ३, ६.

व्याघ्रितयोः ३, ८, १९.

व्याघ्रितादीन् २, ३, ३९.

व्याघ्रितान् २, १३, ५.

व्याधीयीत २, १, २५.

व्यान ३, ८, १८.

व्यानः २, १८, ८.

व्यानाम् ३, ८, १२.

व्यासम् २, ९, १४.

व्याहरेत् ३, ९, ६; ६.
 व्याहृतयः २, ८, १४; ४, १, २७; ४, ३, ८.
 व्याहृतिभिः १, ६, ६; २, ७, २.
 व्याहृतीः २, ९, १४; ३, २, ६; ४, १, २४;
 ४, २, ७; ४, ४, ७.
 व्याहृतीभिः ४, ३, २.
 व्युद्ध्यत्य ३, ८, ११.
 व्युष्टः ४, ५, ३०.
 व्युष्टायाम् ३, ४, ७.
 व्रणद्वारे १, ११, ३५.
 व्रजेत् १, ७, ७; २, ४, १४; २, ६, २१; २, ३;
 व्रत २, १, १९.
 व्रतम् ३, ७, ६.
 व्रतपा ३, ८, २१.
 व्रतयेत् २, १२, ४.
 व्रतानि १, ११, ३३; २, १८, २.
 व्रतावृत्तिः २, १, २४.
 व्रतिभ्यः ३, ३, ६; ७;
 व्रतोपायनम् ३, ८, ७.
 व्रतोपायनीयम् ३, १, १९.
 *व्रतोपेतः १, १५, २९.
 व्रातपती १, २, १८.
 व्रात्यान् १, १७, १६.
 *व्रीहीणाम् १, १४, १२.
 श
 शकुनयः १, १२, २.
 शकुनिः १, ९, २.
 शकृत् ४, ५, १३.
 शक्तिमान् १, १०, ३१.
 शक्तिविषये १, ३, ३१.
 शक्नुयात् २, ५, १२.
 शक्नोति ४, ८, ७.
 शक्यम् १, ४, २; २, ४, २४.
 शङ्कापिहितचारित्रः १, १०, ८.
 शङ्ख १, ८, ४१.
 शङ्खपुष्पी २, १, २१.
 शतम् १, ६, ६; १०; १, १८, १४; *१, १९;
 २; १५; ३, ५, ३.

शतकृत्वः २, ७, ६; २, १७, ३७.
 शतधा १, १, १२.
 शनैः २, १४, ५.
 शनैश्चरम् २, ९, ९.
 शब्द ३, ८, १८.
 शब्दम् १, ८, १५; २, ५, २१.
 शयनम् १, ९, ७; २, २, ३०.
 शयने २, ११, १०.
 शयानः १, ३, २९; २, ११, १०.
 शयानाय १, ३, २९.
 शयीत २, १, १२; ३, ४, ७.
 शर १, १४, ११.
 शरत् १, ३, ११.
 *शरीरम् १, १, १६.
 शरीरधृक् ४, ८, ९.
 शर्ब २, ९, ५.
 शर्वस्य २, ९, ५; ६;
 शल्यक १, १२, ५.
 शवकर्मणा २, १, २४.
 शवशिरः २, १, ३.
 शश १, १२, ५.
 शस्त्र १, १८, ३.
 शस्त्रम् २, ४, १८.
 शाक १, १२, १४.
 *शाकपुष्पफलमूलौषधीनाम् १, १०, ९.
 शाकभक्षता ३, १०, १२.
 शाकभक्षाः ३, ३, ३.
 शाकभक्षणां ३, ३, ८.
 शाकौषधीः ३, २, ३.
 शाखयोः २, १५, ३.
 शाठ्यम् २, ४, २५.
 शाणी १, ३, १४.
 शाधि २, १, १५.
 शान्ता ३, ६, १२.
 शान्तिम् २, ६, ४२.
 शाम्यति २, ६, ४२.
 शाम्यते २, ६, ४२.
 शार १, २, ४, १.

*वालाभयत्वात् ३, १, ३.
 बालीन २, १२, १३, १७, ३३, २, १८,
 ४३, १, १.
 बालीनत्वम् ३, १, ३
 बासने १, १८, ८३, २, १, १६.
 बास्त्रम् २, ७, २४३, ३, १६.
 बास्त्रद्वयेन ४, १, ३३, ४, २, ३.
 *बास्त्रपरिमहः ३, ३, १८.
 बास्त्रविहिताः २, ६, ३६.
 बास्त्रातिगः १, १०, ८.
 बािक्यम् २, १७, १२३, ३३, ३३३
 बािक्षिताम् २, ४, ५.
 *बािक्षागुण्डः २, ११, २०.
 बािरः १, ८, ५३, २३, १, १०, १०३, ३, २,
 ४३, ३, ८, १८, ४, ३, ४.
 बािरसा ४, १, २८.
 बािलोचन्याः ३, १०, १३.
 बािवः २, १२, ३.
 बािवाविवावे १, २१, १८.
 बािशुचान्द्रायणम् ४, ५, १८.
 *बािशौ १, ३, ४८.
 *बािशवनात् २, १, ३२.
 *बािशट्स्मृतिविरोधदर्शनात् १, २, ९.
 बािष्टाः *१, १, ५३, ६३
 बािष्टागमः १, १, ४.
 बािष्टागमविरोधदर्शनात् १, २, ९.
 बािष्टैः ३, १, २३.
 *बािष्य १, ११, २८.
 बािष्यम् १, २१, २४.
 बािष्यसङ्कुरिणः २, ५, ९.
 बािष्याः ४, ८, ८.
 बािष्येषु १, ३, ४५.
 बािशुपानम् १, २, ४.
 बािषेकः २, १४, २.
 *शुक्ताः २, ६, २०.
 *शुक्तानि १, १२, १५.
 शुक्ति १, ८, ४१.
 शुक्रम् २, ९, ९३, ४, ५, १२.

शुक्र १, ८, ४३३, ४, ५, ३३, २६;
 शुक्रम् २, २, ११३, २, १७, ४०.
 *शुक्लचतुर्दशीम् ३, ८, २.
 शुक्लप्राधान्यात् १, ११, १९,
 शुक्लात् ४, ५, २४.
 शुक्लेन ३, २, ४.
 शुक्ल्यः १, ९, ३३, १, १३, २, ३३, २, ८, १२.
 शुचि १, १३, ४.
 *शुचिम् १, १३, १.
 शुचिः १, ८, १८, १९९, १, ९, २३, १, ११,
 ३६३, ३९३, २, ५, १८, ४, २, ८.
 शुचिकामाः १, १०, ४३, *१, १३, २.
 शुचिजन्मानः १, १३, ३.
 शुचिभ्यः १, १३, ३.
 *शुचिवासाः ३, ९, २.
 शुचिषत् २, १, २७, ४, ४, ५.
 *शुची १, १३, ३.
 शुचीनाम् १, १३, ३.
 शुचीनि १, ९, ६.
 *शुचेः १, १०, ५.
 शुचौ १, ८, ९३, २, ५, २१३, २, १८, ७.
 शुद्धम् ३, ९, १०३, ४, ८, ११.
 शुद्धः १, ९, १३, ११, ३०३, ३, ८, ३६.
 शुद्धवत्यः ४, ३, ८.
 शुद्धशरीरिणः ४, ८, १३.
 शुद्धिम् ४, ७, ३.
 शुद्धिः १, ६, १६३, १, ८, ४७.
 शुद्धेन १, ७, २३, ४, २, १७.
 शुद्धयति १, ८, २, १, ९, ७३, १, १०, १३
 २, १, ३९३, ३, १, २४३, ४, १, ५, ४, १६,
 १४, २७, २८;
 शुद्धयते १, १३, १९३, ४, १, २५३, ४, ५, २८.
 शुध्यन्ताम् ३, ८, १८.
 शुध्यन्ति १, ८, २३, १, ११, ६३, ३, ३, १७.
 *शुना १, ११, ३७, ३९३
 शुभम् २, ६, ३४.
 शुभाम् ३, ३, २२.
 शुक्कः १, १८, १३३, १, २१, ५.

*शुलकेन १, २१, ५.
 शुश्रूषा *१, ३, ४३; १, ४, १.
 *शुष्कम् १, १०, १०.
 *शुद्ध १, २१, १७.
 *शुद्धम् २, ३, ५३.
 *शुद्धः २, ५, १४.
 शुद्धकर्मसु २, ७, १५.
 शुद्धताम् १, १६, १३.
 शुद्धवत् १, १०, २५; १, १९, ८.
 *शुद्धवधेन १, १९, ३.
 शुद्धसमः १, ३, ७.
 शुद्धसाधर्म्यम् २, ६, ३२.
 शुद्धसेवनम् २, २, २.
 शुद्धस्य १, ८, १७; १, १६, ५; २, १, १०.
 शुद्धाः १, १६, १.
 *शुद्धाणाम् १, १०, २०.
 *शुद्धात् १, ६, १०; १, १७, ६; १४;
 शुद्धान् २, ५, ११.
 *शुद्धाङ्ग ४, १, ६.
 शुद्धान्नम् ३, ६, १०.
 शुद्धामिजननम् २, २, २.
 शुद्धायाम् १, १७, २; ४; ५; १३; ४, २,
 १३; ४, ६, ६.
 शुद्धे १, १९, २; *२, ३, ५०.
 शुद्धेण २, ६, २२.
 *शुद्धेषु १, १८, ५.
 शुग्म् २, ९, ६.
 शृङ्ग १, ८, ४१.
 शृङ्गोदकेन १, ११, ३९.
 शृणुते ४, ८, १४.
 *श्रुतम् ३, ६, १४.
 श्रुतधाना १, १२, १४.
 श्रोते ४, १, २०.
 *शोषम् २, १५, ९; २, १८, १२.
 *शोषक्रियायाम् १, ११, २४.
 शोषभक्षाः ३, ३, ६; ७;
 शोषाणाम् २, ३, १३.
 *शोचेत् १, १०, ३४.

शोणितम् २, १, ७.
 शोधयित्वा ३, ८, ३९; ४, ५, २.
 शोधयेत् ४, ५, १३.
 *शौच १, १४, १९.
 शौचम् १, ७, १; १, ८, ९; ४७; ४८; १,
 १४, १६; २, ४, ५; २, १५, ११; २, १८,
 ३; ३, १, २३.
 शौचज्ञः १, ८, ४८.
 शौचविधिः ३, १, २२.
 शौचाधिष्ठानम् १, ८, १.
 शौचायम् १, ७, १.
 शौनकम् २, ९, १३.
 श्मशान १, २१, ६.
 श्मशानम् २, ८, २.
 श्मशाने २, १, ३.
 श्मशु १, ५, ७; २, २, ३१; २, १७, ११;
 ३, १, ८; २२; ३, ७, ६; ३, ८, ३.
 श्मश्रूणि ३, ८, ३; ४, ५, ३.
 श्यामाक ३, २, १५.
 श्येनादिभिः ३, ३, ६.
 श्वधत् २, ५, १८.
 श्वधानस्य १, १०, ५.
 श्वदा १, १०, ६.
 श्वदाम् २, ११, ३७.
 श्वदापूतम् १, १०, ५.
 श्वदायाम् २, १२, १२.
 श्वदायै ३, ९, ५.
 श्रपयित्वा ३, ३, ६; ७;
 श्रपयेत् ३, ६, १.
 श्रप्यमाणम् ३, ६, ३.
 *श्रप्यमाणे ३, ६, ११.
 श्रयेत् ४, १, १६.
 श्रवणसन्दर्शनयोः १, २१, १७.
 श्राद्धकर्म १, ११, २३.
 श्राद्धसूतकम् ३, ६, १०.
 श्राद्धस्य २, १४, ४.
 श्रान्तः ३, २, १३.
 श्रामणकेन २, ११, १७.

*आवण्याम् १, १२, १७.

आवयेत् २, १४, ५.

अितानि २, ६, ४१.

अियम् २, ९, १०.

अिये ३, ९, ५.

अीधरम् २, ९, १०.

अुतपीन् २, ९, १४.

*अुतगीले १, २०, २.

अुतिः १, ३, ६; १, ८, ४६; १, ९, १; १, १०, १९; १, २१, १३; २, ३, २; ५; ४७; २, ६, ४१; ४२;

अुतिप्रत्यक्षहेतवः १, १, ६.

*अुयते ३, १, २३.

अुयन्ते १, ११, २०.

अेयः १, ७, १.

अेयान् १, २०, १०.

अेष्टम् ४, १, ३०.

अेष्टाः १, १५, ३१; ३, ८, २३.

अेणायाः ३, ८, ३३.

अेणिम् १, १५, २४.

अेन् ४, १, ४; ५;

अेन्त्रिय १, १९, १६; १, २१, ६; २, ५, १९.

अेन्त्रियम् १, २१, १५.

*अेन्त्रियाय २, ५, १५.

अेन्त्रे १, ३, २७; ४, ३, ४.

अेलाघमानः १, ३, ४०.

अेलयेत् २, १, १३.

अेलोकौ २, ७, १५.

अेवपाकम् ४, ५, १३.

अेपाकः १, १६, ९; १, १७, ११.

अेवायसप्रभृत्पहतानाम् १, ६, ४; १, १४, १५.

अेविष्टायाम् २, २, १३.

अेवशूर १, ३, ४६; २, ६, ३६.

अेवशूरी २, ६, ३७.

*अेवसुकरावधूतम् ३, ६, ७.

अेवा १, ९, २; २, ६, ३४.

अेवानम् १, ११, ३४.

अेवाविद् १, १२, ५.

अ

अद् २, १६, ९; ३, १, ६; ३, २, १; ३; ३, ७, ७.

अद्गुविव २, १४, २.

अद्दम् २, १, २१; २, २, ९.

अद्दः ३, १०, १६.

अद्दोता २, ४, २३.

अद्दोत्रा ३, ७, १५.

*अद्भागभूतः १, १८, १.

*अद्भागम् ३, ६, १७.

अद्दिवम् १, ८, ४७.

अण्णाम् २, ३, १९.

अण्मासाः ३, १०, १६.

*अण्मासान् २, ४, ८; ३, ९, १७.

अण्मुखम् २, ९, ७.

अष्ट २, १८, १७; २२;

अष्टम् १, १६, १४.

अष्टसप्तमी १, २०, १२.

अष्टात् १, १३, २०.

अष्टीम् २, ९, ८; ३, ८, ९.

अष्टश २, १३, ८; २, १७, ३३; २, १८, १५; ३, ४, ७; ४, १, २९.

अ

अंयम् ४, २, १५.

अंयुक्तः ४, ५, २५.

अंयोगः १, २०, ६.

अंयोगात् १, ७, ५.

अंयत्सरम् १, १८, १६; २, १, १०; २, ३, ६२; ३, ४, ७; ३, ७, ७; ३, ९, १६; ४, १, ११.

*अंयत्सरः ३, १०, १६.

अंयत्सरगतागतौ २, ६, ३७.

अंयत्सरावमम् १, ३, ३.

*अंयत्सरेण २, २, २३.

अंयत्सरी २, २, ६.

संवादे २, ४, २६.
 संवासः ३, २, १६६ ३, ३, २३.
 संविभज्य २, १८, १२.
 संविभागः २, ३, १६
 संविशन् ३, ८, २१.
 संवृत्ते २, ५, २१
 संव्यवहारः २, ३, ४२.
 संवाये १, १, १३.
 संशुद्धाः ४, ७, २.
 संश्लिष्यामहे २, ११, २८.
 संसर्गसामान्यात् १, ११, २१.
 संसर्जयन्ति २, ४, ३.
 संस्कार १, २४, १९.
 संस्कारम् २, १, २०३ ४, १, १८.
 संस्कृता ४, १, १७.
 संस्कृतायाम् २, ३, १४.
 संस्कृत्य १, ४, १३ ३, १, १६.
 संस्क्रियते २, ३, २५.
 संस्तीर्य २, १७, २०.
 संस्मृणाति १, १५, २७.
 *संस्थिते १, १५, १९.
 संस्पृश्य १, ३, २७३ १, ८, २१३ १, ११,
 २२३ ३८३ २, १८, १२.
 संस्पृष्टम् १, ६, ३.
 संस्त्राववत् १, ८, १९.
 संहिता ३, १०, ११.
 संहितासहस्रम् ३, ९, १५.
 संहृत्य १, ६, ८.
 सः १, १, १४३ १, २, १०३ १, १६;
 हृत्यादि
 सकामम् २, ३, २२.
 सकामायाम् १, २०, ६.
 *सकामेन १, २०, ६.
 सकृत् १, ११, १०;
 सकृत्स्यान् १, ११, ८.
 *सकृत् १, ८, १७३ २, २, २७, ३, ५, २३ ४,
 ८, १६.
 सकृत्पूर्णेन ३, ५, २.

सकृत्प्रणीतः ३, ८, ५.
 सकृत्तुवर्जम् १, १२, १४.
 *सखा २, १७, ३२३ ३, २, ६.
 सखिपत्नीः २, १०, २.
 सखिपथः २, ४, ११.
 सखीन् २, १०, २.
 *सगोत्राम् २, १, ३८.
 सङ्कीर्णयोनयः १, २, १४.
 *सङ्ख्या १, ३, ८.
 सङ्ग्रहाणि २, ९, १३ ३३ ४;
 सङ्ग्रहणे २, ४, १.
 सङ्गरे २, ४, १८.
 सङ्ग्रामे *१, १८, ९.
 सचेलः १, ९, ५३ १, ११, ३०३ ३७;
 सज्जनेभ्यः ३, २, १०३ १३३
 सञ्चयः ३, ९, ११.
 सञ्चरः १, १५, १९.
 सञ्चरेत् २, १० ४.
 सत् १, १०, ३३.
 सतः २, ८, ८.
 सताम् ४, ६, ८.
 सति २, ३, ८.
 सती ४, १, १८.
 सतीर्थः १, ११, २८.
 *सत्क्रियाम् २, १५, ११.
 *सत्पुत्रम् २, १६, ८३ ९;
 सत्यम् १, १३, ३३ २, ९, ५, २, ११, ८३
 २, १७, ३३३ २, १८, २३ ३, ८, ४३ ३,
 १०, १४३ ४, ४, २.
 सत्यधीन् २, ९, १४.
 सत्यवादी ३, ३, २१३ ४, ५, ३२.
 सुस्थाषाढम् २, ९, १४.
 सत्येन १, ८, २; ३, १, २४.
 सत्रेषु १, १३, ७.
 सत्र्या १, ४, ८.
 सत्त्वम् १, ११, १२.
 सदधिक्रीसपिष्के ४, ६, ५.
 सद्ने २, ३, ३४.

सदर्भोपकल्लेषु २, १४, ६.
 सदसस्पतये ३, ९, ५.
 सदा १, ३, २०; १, ७, १; २, ५, ७; २,
 १३, १२; ४, १, २६.
 सदृशम् २, ३, २१; ४, १, १५.
 सदृशी ३, २, १६; ३, ३, २३.
 सदृशे ४, १, १६.
 सदैवतस्य ३, ८, ३३.
 सदैवताय ३, ८, ९; १०;
 सदैववाभ्यः ३, ८, १०,
 सदैवतेभ्यः ३, ८, ३२.
 सद्यः १, ११, ३०; ३९; २, ४, ६.
 सद्योजातम् २, ९, ५.
 सनक्षत्राणि २, ९, १; २३; ३; ४;
 सनत्कुमारम् २, ९, ७.
 सनातनम् ४, १, २७.
 सनाभयः १, ११, ६.
 सन्ततम् ३, ९, ५.
 सन्तताः १, ९, ३.
 सन्ततिः २, ७, १४.
 सन्तिष्ठते २, १७, २३.
 सन्ति २, ८, ४.
 सन्तुष्टः ३, ३, १९.
 सन्दर्शनात् ३, २, १२.
 सन्दर्शनी ३, २, ६.
 सन्धाय २, १८, १९.
 सन्धीयते २, ७, १९; २२;
 सन्धिषु २, ७, २४.
 सन्ध्ययोः १, २१, १९; *२, ७, १४.
 सन्ध्याम् २, ७, १५; १८; २, १८, २४.
 सन्ध्योपासनम् १, ७, १.
 सन्ध्योपासनकालात् २, ७, ४.
 सन्ध्योपासनविधिम् २, ७, १,
 *सन्नसुसले २, ११, २४.
 सान्निधौ २, ६, ३८; ४, १, २०.
 सन्निपतेयुः १, ११, १६.
 सन्निपातयेत् २, १८, २०.
 सन्निपाते १, ११, १५; १, २१, ८.

सन्नियोज्या २, ४, १०.
 सन्निवर्तते २, २, ११.
 सन्निष्पाद्य २, २, १०.
 सन्न्यस्तम् २, १७, २७.
 सन्न्यासम् २, १७, ६.
 सन्न्यासविधिम् २, १७, १.
 सन्न्यासिवत् ३, २, १४.
 सपरिवृद्धणः १, १, ६.
 सपिण्डम् २, १४, ४.
 *सपिण्डता १, ११, २.
 सपिण्डान् १, ११, ७.
 *सपिण्डाभावे १, ११, १०
 सपिण्डेषु* १, ११, १; २;
 सप्त* १, १९, १४; २, १, ३; २, १६, ९;
 ३, ९, १७; ४, ५, २२.
 सप्तकृत्वः १, ८, ४३.
 *सप्तत्या २, १७, ६.
 सप्तपूर्वान् ३, ९, १६.
 सप्तभिः ३, ८, १८.
 सप्तमः १, १६, १४.
 सप्तमी १, ४, ९.
 सप्तमीम् ३, ८, ९.
 सप्तरात्रम् १, ४, ९; १, १४, ७; *३,
 ६, १८.
 सप्तरात्रात् ३, ५, ५; ४, ६, ६.
 सप्तरात्रेण २, २, २४; ४, ५, २३.
 सप्तरात्रोपवासः ४, ५, २३
 सप्तर्षयः ३, ९, २१.
 सप्तर्षिभ्यः ३, ९, २१.
 सप्तर्षीन् २, ९, १४.
 सप्तव्याहृतयः ४, ६, १,
 सप्तव्याहृतिभिः २, १७, ३२; *२,
 १८, ३४.
 सप्तसु ४, १, २७.
 सप्तहोत्रा ३, ७, १५.
 सप्ताक्षराम् १, ३, १७.
 सप्ताहम् ४, १, ६; ४, ७, ६.
 सप्रणवाम् ४, १, २८.

सप्रणवाः ४, १, २९.
 सफेनाभिः १, ८, १४.
 सखुद्धुदाभिः १, ८, १४.
 सख्वाचरिषु १, ११, २८.
 सभासदः १, १९, १०.
 सभ्यावसय्यौ २, १८, ८.
 समम् १, १०, ५१, ३२, ३, ७.
 समकम्पल १, १०, २४.
 समताम् २, ४, १४; ४, ६, ९.
 समतोलयेत् १, १०, २४.
 समधिगच्छति १, १, १२.
 समनसौ २, १७, २६.
 समर्घम् १, १०, २४.
 समर्थम् ४, ८, ११.
 समवसाय २, २, १०.
 समवाये १, ३, ३३.
 *समशः २, ३, ३.
 समञ्जुते १, १०, ३२; ३, ७, १६.
 समस्तया २, १७, १४.
 समस्ताम् ४, ४, ६.
 समस्ताः ४, ४, ७.
 समाः २, १, २; ८; २, ६, ३२.
 समाख्या २, १६, २.
 समाचरन् २, २, २३.
 समाचरेत् १, ८, ४८; १, ११, ३४; २,
 १२, १२; ४, १, ३.
 समाजिघ्रति २, १७, २६.
 समादाय २, १७, १३; ३३;
 *समाधुच्छन्दसा ४, ६, १,
 समानः १, ११, १५.
 समानाः ३, ८, १८.
 समानाय ३, ८, १२.
 समाप्नुयात् २, ७, १२.
 समाप्नोति २, ११, २; ३; ४; ५; ६;
 समामनन्ति ३, ८, १०.
 समाप्नोताम् १, १३, ८.
 समारोपयते २, १७, २६.
 समारोप्य १, १४, १८; २, १७, २१.

समावृत्तल्य २, २, ८.
 समाश्रितः २, १२, ११.
 समाहितः ४, ५, १८.
 समाहितानाम् ४, ३, १; ४, ४, १.
 समित् २, ६, ३१.
 समित्पाणिः ३, ७, ११.
 समिद्धः १, ४, १०.
 समिद्धारी १, ३, ३२.
 समिद्धति २, १७, १८.
 समिधम् १, ४, ४; ५; ६; ९; १, १५, २०,
 ३, ७, ११.
 समिधः १, ३, २०; १, ४, ८; ४, ३, ६.
 समिन्द्रः ४, २, ११.
 समीक्ष्य १, १, १६.
 समुत्पन्नानि ४, ८, ५.
 समुदीरितम् ४, ६, ९; ४, ८, १४.
 समुद्रगाम् १, ११, ३९.
 समुद्रसंयानम् १, २, ४; २, २, २.
 समुपलब्धयेत् १, १०, १७.
 समुष्काभ्याम् २, ४, २१; ३, २,
 समुहूतानि २, ९, १; २; ३; ४;
 समुद्रम् १, १०, १.
 समुह्न्या ३, २, ९.
 समुह्न्याः २, ६, ३४.
 समुद्रा ३, १, ५; ३, २, ९.
 समुद्रा ३, २, ९.
 समुद्रम् २, ६, ३१.
 समुद्रानि १, १०, ३०.
 समुध्यते २, १५, ६.
 समेतानाम् १, १, १०.
 सम्पत्तौ २, ७, १४.
 सम्पन्नम् २, ५, १८.
 सम्परिस्तीर्य २, १४, ७; ३, ४, ३; ३, ६,
 ११; ३, ८, ८; ३, ९, ४.
 सम्प्रक्षालिनी ३, १, ५; ३, २, ८.
 सम्प्रक्षाल्य ३, २, ८.
 सम्प्रतिपत्स्यथ २, २, १०.
 सम्प्रयच्छेत् १, ११, १२.

सम्प्रयोगः २, २, ११; २, १८, २०.
 सम्प्रलीयते १, १, १६.
 सम्प्रवक्ष्यामि ४, ५, १
 सम्भाषीत २, १८, १९.
 सम्भार्जन १, ९, १०.
 सम्मृज्य ३, १, १०.
 सम्मृष्ट २, १२, २.
 सरस्वतीदेवीम् २, ९, १०.
 सरितः ३, १०, १३.
 सर्पाः २, ९, १.
 सर्पिः १, ११, ३६; १, १२, १४; ४, ५, १०;
 ११; १४; २५;
 *सर्पिर्मिश्रम् ३, १, २०.
 सर्पिषा २, २, १२; ४, ८, १६.
 सर्वम् १, १३, ४; १, १९, १५; १, २१, ५;
 २, १, २५; २, ८, ११; २, १७, २१; ३; ४,
 ४; ४, २, ११.
 *सर्वाः ३, १, १२.
 सर्वकर्मणाम् २, ७, ४.
 सर्वकर्माणि ४, ६, २.
 सर्वकृतफलम् ३, ५, ८.
 सर्वकृतयाजिनाम् २, १२, १५-
 सर्वच्छन्दस्सु ३, १०, ११.
 सर्वतनुः ४, २, ११
 सर्वतोजुरम् १, १८, ७.
 सर्वत्र १, ३, २३; २, १५, ७.
 सर्वदेवजनान् २, ९, १४.
 सर्वदोषोपधातार्थम् ४, १, ३०.
 सर्वधर्मेषु १, १०, २४.
 सर्वधर्मेः २, २, २.
 सर्वपातकेषु ४, ३, २.
 सर्वपातकैः ४, १, १४.
 सर्वपापप्रणाशनः ४, ५, १५.
 सर्वपापानाम् ३, ६, ४
 सर्वपापार्णमुक्तात्मा ४, ८, १३.
 तर्जपापार्णसागरात् ४, ८, ११.
 सर्वपापेभ्यः ४, ५, ३१; ४, ६, ३; ८; ४,
 ७, ७; ४, ८, १४.

सर्वपापैः ४, २, ९.
 सर्वपृष्ठया १, २, १५.
 सर्वप्रायश्चित्तिः ३, १०, १८.
 सर्वभक्ष्यस्वम् २, ४, ५.
 *सर्वभक्ष्य २, १२, ८.
 सर्वभूतानि २, ९, १४,
 सर्वभूतेभ्यः २, १७, २९; २०;
 सर्वशः ४, २, ६.
 *सर्ववर्णेभ्यः २, १६, १७; २, १८, २६.
 सर्ववेदान् २, ९, १४.
 सर्वस्मात् ३, १, ७, ११; ४, २, १२; १४; ४
 ३, ७; ४, ४, २; ३; ४; ५; ६; ८;
 सर्वस्य २, १२, ११.
 सर्वस्वहरणम् १, १८, १९.
 सर्वा १, २१, १५-
 सर्वाः १, १०, २३; ३, १०, १३; ४, २, ४.
 सर्वाणि* १, ५, १२; २, १३, १.
 सर्वातिथिः २, ११, १७.
 सर्वाङ्ग १, १९, १०; २, ४, २४; २, १०, २.
 सर्वाङ्गुलम् २, ११, ३४.
 सर्वाङ्गभोजिना २, ४, २४.
 सर्वापराधेषु १, १८, १७.
 सर्वाभिः २, ५, ११; ४, ३, २.
 सर्वाण्यकाः ३, ३, ३; ४;
 *सर्वाविषयकावसाने २, १२, २.
 सर्वासु ३, ४, २.
 सर्वे १, ९, ३५; २, ३६; २, ११, १३;
 *३, १, १२; ३, १०, १३; ४, १, २६.
 सर्वेभ्यः ३, ८, ३६; ४, ५, २२.
 सर्वेषाम् १, २०, १६; २, ३, ३; २, ४,
 २; ३, ३, १८; ४, २, ५.
 सर्वेषु १, ३, १८; १, १३, ३०; *३१;
 ३, ५, ८.
 सर्वैः ३, ५, ८; ३, ८, १६.
 सलोकताम् ३, ८, ४१; ४, ५, २०
 सवन २, १८, १७; २२;
 *सौविष्टकृतीम् ३, ८, ११.
 सौवीराः १, २, १४.

सवनम् ३, १०, ७.
 सवनत्रयम् ४, ७, ६; ४, ८, १६.
 सवनानुकरषम् २, २, २.
 सवनीयम् २, १, ३७.
 सवने ३, ९, २०.
 सवनेषु २, ११, १७; ३, १०, १४.
 सवर्णाः १, १६, ६; १, १७, १; २, ३, ११.
 सवर्णानन्तरासु १, १६, ६;
 *सवर्णापुत्र २, ३, १२.
 *सवर्णायाम् २, ३, १४.
 सवर्णायाः १, ११, ७.
 सवर्णासु १, १७, १.
 सविता २, ८, ३; २, ९, २.
 सवित्रे ३, ९, ५.
 सवृषणम् २, १, १४.
 सव्यम् १, ३, २६; १, ८, ५; २१; १,
 १५, १४; ४, ३, ५.
 *सव्याहृतिकाम् ४, १, २८.
 *सव्याहृतिकाः ४, १, २९.
 सव्ये १, ७, ३.
 सव्येन १, ३, २६; २, १२, ३.
 सवाकृदसे ४, ६, ५.
 ससव्याहृतिकाम् २, ७, ७.
 सह १, ४, १; १, ७, २; १, १०, ३५.
 सहधर्मम् १, २०, ३.
 सहस्रम् १, १९, १५; *४, ४, १०.
 सहस्रकृत्वः २, ७, ५; २, ८, १२; २,
 १७, ३७.
 सहस्रदंष्ट्रः १, १२, ८.
 सहस्रशः १, १, ९; १०; ४, ८, ५.
 सहस्राक्षम् ४, ८, ३.
 सहस्राक्षः ४, ७, ५.
 सहासनम् १, ३, ३५.
 सहोढम् २, ३, ३२.
 सहोढः २, ३, २५.
 सा १, २, १७; १, ४, ८. इत्यादि
 साक्षिणम् १, १९, १०; *११;
 साक्षिणः १, १९, १६.
 साक्षी १, १९, ९; १४; १५;

साक्ष्यम् १, १९, १४; १५;
 साङ्गम् २, २, १०.
 साङ्गुष्ठेन २, १४, ११.
 सादयित्वा २, १७, २०.
 साधयति ३, १, १६.
 साधयन्ति ४, ७, २.
 साधयेत् ४, ५, २.
 *साधवः १, २१, २.
 साधु १, २१, १५.
 साधुवृत्तः १, १०, ३३.
 साधुवृत्ताय १, ३, ३०.
 साधूनाम् १, ७, ४.
 साध्याम् २, ९, ५.
 सान्तपनम् ४, ५, ११.
 सान्तपनः ४, ५, १३.
 साम ४, ५, १.
 सामतः ३, ९, ८.
 सामन्थः ३, ९, ५.
 सामवेदम् २, ९, १४; ४, ३, ३.
 सामवेदानाम् ४, ५, २९; ४, ८, १६.
 सामवेदेषु १, २१, ७.
 सामानि २, १४, ४; ५; १२; २, १८,
 २८.
 सामान्याम् ३, ३, २१.
 *सामुद्रः १, १८, १३.
 साम्पराये २, ३, ३६; २, ११, ३३.
 साम्प्रदायिकम् २, ३, ४४.
 सायम् २, २, २६; २६; *२, ५, ११;
 २, ७, १५; १६; १८; २, १३, ३; ४;
 २, १७, २०; *२, १८, २३; २४; ३,
 ३, ५; ६; ७;
 सायमायाम् २, १३, १२.
 सायुज्यम् ३, ८, ४१.
 सारानुरूप्येण १, १८, १५,
 सार्वकामिकम् ३, ८, ४०.
 सार्ववर्णिकम् २, ७, ३.
 सावित्री २, ८, १४; ३, १०, ११.
 सावित्रीम् १, ६, ८; २, ७, ६; २, ८,
 १२; २, १४; २, १७, १४; *३७;
 ४, ४, ६

सावित्र्यै ३, १, ६.
 साहोरात्राणि २, १, १३ २३ ३३ ४३
 *सिद्धे ४, ७, ७.
 सित्तवा २, १, २८ ३, ७, ४, ४, २, १३.
 सिचम् १, १६, ६.
 सिद्धति ३, ७, २३ ४, १, २१.
 सिद्धतु ४, २, ११.
 सिद्धन्तु २, १, ३४ ४, २, ११.
 सिते ४, ६, १७.
 सिद्धम् ३, २, १३ ३, ४, ६ ३, ७,
 १२, ३, ८, १९.
 सिद्धहविषाम् १, १४, १४.
 सिद्धिम् २, ६, ३३ ४, ६, २३ ४, ८,
 १३.
 सिद्धिः २, १३, ९.
 सिद्धिच्छा ३, १, ६ ३, २, १३.
 सिध्यति १, ७, ४.
 सिध्यन्ति ३, ६, ८.
 सिन्धु १, २, १४.
 सिन्धुः १, २, १३.
 सिरीः २, ११, ३४.
 सिद्धैः ३, २, ११.
 सिलोच्छा ३, १, ६ ३, २, ११.
 सिपाधयिषुः ४, ८, १६.
 सोदति ४, ८, १.
 सीमान्तम् १, ७, ७.
 सुकृतम् १, १९, १२.
 सुकृताम् ४, ८, १०.
 *सुकृतांशान् २, २, १६.
 सुखे २, ११, १०.
 सुजागृहि ३, ८, २१.
 सुतम् २, ९, ६.
 सुतेकरासः २, ११, ३४.
 सुदक्षाः ३, ६, १६.
 सुनिगुप्तान् २, ३, ३७.
 सुनिथतात्मा २, ६, ३३.
 सुपश्चात् २, ७, १३.
 *सुपूर्वम् २, ७, १२.
 *सुसाम् १, २०, ९.

*सुप्रक्षालितपादपाणिः २, ६, २१.
 सुषड्वि ४, ६, ८.
 *सुब्राह्मण २, ६, १९.
 सुमित्रा २, ८, ४.
 सुरभिमतया २, ७, २३ २, १७, ३३.
 *सुरास् २, १, १७.
 सुराकरम् १, ९, ३.
 सुराधाने २, १, २१.
 सुराध्वजान् १, १८, १८.
 सुरापानम् ३, ६, ६ ३, ६, १८.
 सुरापानेषु १, १८, १८.
 सुराष्ट्राः १, २, १४.
 सुरेश्वरान् ४, ८, ३.
 सुतः १, १४, १६ २, ८, १२ २, ९,
 ६ २, १२, २३ ६ २, १७, १४ २ ७,
 ३ ३ ३ ४ ३ ८.
 सुवर्णरजताभ्याम् १, ११, ३९.
 सुवर्णस्तेन्यम् ३, ६, ६ ३, ६, ९,
 १८.
 सुवर्णानाम् १, ८, २८.
 सुश्रवसः १, २१, १६.
 *सुचिरायाः १, १३, १७.
 सुतसुद्धः २, १६, १०.
 सुसपिपा ४, ७, ९.
 सुदितः २, ११, १०.
 सुहृज्जनस्य २, ६, १८.
 सुहृत्प्रेषाथ ३, ८, ६.
 सुतेन ३, ७, ११.
 सुक्ष्मा १, १, १३.
 सुतः १, १७, ८.
 सूत्रकारम् २, ९, १४.
 *सुनवः ४, ८, ८.
 *सुमिम् २, १, १३.
 सूर्यम् *२, ६, १९ २, ९, ६.
 सूर्यः १, १६, ३१ २, ११, ३३ ३, २,
 ६ ३, ८, २३.
 सूर्यस्य १, २, १३.
 सूर्याचन्द्रमसोः ३, ८, ४१.
 सूर्य ४, ६, १८.

सुगल १, १८, १८.
 सेतुकृत २, ५, ५.
 सेतुन् २, ५, ६.
 सेन्द्रियः २, २, १०.
 सेवमानः २, २, ३.
 सैधकम् २, १, १५.
 *सोदकम् १, ५, ४.
 सोदकेन २, ७, ५.
 सोदर्याः १, ११, ७.
 सोपचयान् २, ३, ३७.
 सोमम् २, ९, ९; ४, ८, ३.
 सोमः १, १५, ११; *२, ४, ५; २, ९, १.
 सोमपानम् ३, १०, १२.
 सोमभक्षेण १, १३, ३१.
 सोमसंयोगात् १, ७, ५.
 सोमात् १, १५, ११.
 सोमाय २, १४, ७; ३, ९, ५.
 सोमे ३, ७, १५.
 सोमेन १, ८, ४६; २, १६, ५.
 सौत्रम् १, ८, ५.
 सौमक २, ११, १२; ३१;
 सौरीम् ३, ८, ९.
 *सौरीभिः ३, ८, २०.
 *सौविष्टकृतीम् ३, ८, ११.
 सौवीराः १, २, १४.
 सौवीरान् १, २, १५.
 स्कन्दम् २, ९, ७.
 स्कन्दपार्ष्दान् २, ९, ७.
 स्कन्दपार्ष्दीः २, ९, ७.
 स्कन्दयेत् ४, १, २२.
 स्कन्धेन २, १, १५; *१६;
 स्तनयित्तु १, २१, ८.
 *स्तुवतः २, ४, २७.
 स्तूयमानस्य २, ४, २७.
 स्तेनः * २, १, १५; १६;
 स्तेनात् २, १, १६.
 स्त्रियम् १, २१, २०; २, १, २९; ३, ४,
 २; ३, ७, ८.
 स्त्रियः १, ९, २; १, ११, ५; २, २,
 ११; *२, ४, ४; ५;

स्त्रिया २, ६, २२.
 स्त्रियाः १, ८, १७; २, १, १०; २, २,
 ३२; २, ३, ४७.
 खो १, १८, ११; २, १, ३९; २, ३,
 ४५; ४६;
 खीगमन ४, १, ६.
 खीणाम् *१, ११, ६; २९; २, २, १२;
 २, ३, ३४.
 खीपुत्रसमवाये २, ३, १०.
 खीप्रजाम् २, ४, ६.
 खीबालवृद्धानाम् २, २, २६.
 खीभिः १, ३, २४.
 खीवधः १, १९, ३.
 खीशूद्रैः * ३, ८, २२; ४, ५, ४.
 खीशूद्रौ १, ८, १८.
 स्थण्डिलम् ३, ५, २; ३, ९, ४.
 स्थानिरे २, ३, ४६.
 स्थान २, १८, १७; *२०; *२२;
 *स्थानासनफलम् २, ७, १७.
 स्थानासनाभ्याम् २, २, २.
 स्थालीपाकस्य ३, ८, ३०.
 स्थितम् १, १, १५.
 स्थितः ४, ५, ३२.
 स्थिताः ४, ६, १०.
 स्थिते ४, ५, १९.
 स्नातः ३, ५, २; ८;
 स्नातकः २, १४, २.
 स्नातकव्रतानि २, ५, १०.
 स्नातकस्य १, ५, १.
 स्नात्वा १, ४, ९; १०; १, ११, ३६; ३९;
 २, १७, ३३; ३, ४, ७.
 स्नानम् १, ११, ३४; २, ६, ३; २, ७, ३.
 स्नापन १, ३, ३६; ३८;
 स्नायात् १, ३, ४०; २, ६, २४; २५;
 *४, ५, ४.
 स्नास्यन् १, ४, ८.
 स्नुषा २, ४, ११.
 स्नेहानुगतत्वात् १, २०, १६.
 स्पर्धमानः २, ११, ३०.
 स्पर्शनम् १, १०, १८.

*रुपशान्ति १, १०, ३६.
 रुष्टय १, ८, १८.
 रुष्टा १, ९, ५१; १, ११, ३०; ३४;
 रुमः २, ११, ३६.
 *रुमार्तः १, १, ३.
 रुमुतम् १, ६, १०; २, ६, ४०; ३, ६,
 ४१; ४, १, २३; ४, ५, ११; १७; १८;
 रुमुतः १, १, १४; १, १०, ८
 रुमुताः २, ६, ३६; २, ७, १५.
 *रुमुतौ १, १९, १७.
 रुयाम् २, ५, १८.
 रुयात् १, १, ९; १, २, ६; १, ३, ३१;
 १, ८, २०; २२; २३; २४; १, १०, ३६.
 रुयाताम् १, ४, १.
 रुयुः १, १, ९; २, २, २; ११; २,
 ३, १९.
 रुवन्तीषु २, ५, ४.
 रुवन्त्यः ३, १०, १३.
 रुवन्तेषु १, ८, १९.
 रुवायित्वा १, ८, १०.
 रुक्चुवम् ३, १, १०.
 रुविः २, १७, १८; ३, १, १०.
 रुवः २, ११, ८.
 रुवाहृतीः ३, ७, ११.
 रुवम् १, १८, २.
 रुवकम् २, १, ३.
 रुवकमस्याः १, ३, १९.
 रुवधर्मे २, १७, ५.
 रुवधा २, १०, १; २; ३; २, ११, ३.
 २, १४, ७; २, १७, ३४.
 रुवधारिकथमाक् २, ३, १८.
 रुवधावन्ति २, १४, ५.
 रुवपन्तः ४, ३, ६.
 रुवप्नात् ३, ७, ४.
 रुवप्नान्तम् १, २१, १८.
 *रुवभ्यक्तः २, ११, १०.
 रुवयम् १, ११, ७; १३; २, ३, १४;
 २१; २८;
 रुवयंदत्तम् २, ३, ३२.

रुवयंदत्तः २, ३, २८.
 रुवयंभुवम् २, ९, ५.
 रुवयंभुवे ३, ९, ५.
 रुवयंभुः १, ७, २.
 रुवयंम् १, ३, २६; १, १०, ७; २, ३,
 ४८; २, ७, २३; २, ११, ८.
 रुवयः २, ११, ८.
 रुवयंरक्षणम् ३, २, १६.
 रुवयंलोके ४, ८, १२.
 रुवयंम् २, १४, १; ३, ८, ४०.
 रुवयंस्तेयम् १, १८, १८.
 रुवयिषहम् ४, ५, २.
 रुवलुताम् १, २१, ५.
 रुवाम् १, ४, ९.
 रुवातन्त्रयम् २, ३, ४५; ४६;
 रुवाध्याय २, ६, ३९; २, १६, ३.
 रुवाध्यायम् १, ४, ९; २, ११, ६; ८;
 ३, ५, २.
 *रुवाध्यायः २, ११, ७.
 रुवाध्याये २, ६, ३८; *२, १८, २७.
 *रुवाध्यायेन २, १६, ५.
 रुवामिप्रायम् १, १०, ८.
 रुवामिने ३, २, २.
 रुवाहा २, १, ३३; २, ८, ११; २, ११,
 २; २, १२, ३; २, १४, ७; २, १७,
 १८; ३, ४, ४; ३, ६, १५; ३, ७, ११;
 ३, ८, १८; ३, ९, ५; ४, २, १०; ४,
 ३, ६.
 रुविष्टकृते २, १४, ७.
 रुवे २, ३, १७; २, १६, ३.
 रु
 रु १, ४, ७; ९; हस्यादि
 *हंस १, ११, ८.
 हंसः २, १, २७.
 हतम् १, १०, ५; ३, ३, ६.
 हत्वा २, १, ६.
 हन्ति १, ११; १३; १५; * १, २१;
 २३; २, १५, ११; ४, ५, २१; २३;
 हन्यात् १, १८, १२; २, १, १५.

हरणात् १, २०, ८.
हरिण १, १२, ६.
हरेत् १, ११, ११; १४; १, १८, १६.
*हवनम् २, ६, ४०.
हविः १, २, १६; १, १०, ४; ६; २, ६,
४१; २, १६, ४; ५; २, १८, २२.
हविर्बुध्न्यः २, ९, ४.
हविभ्यः १, १५, ११.
हविर्भतः ४, ५, ४.
*हविष्यम् ३, १, १९; ३, ८, ७;
३, ९, ३;
हविष्यस्य ४, ५, १९; २०;
हविष्याशो ४, ७, ६.
हविष्यैः ३, ८, ११
हवींषि १, १५, ११.
हन्यकव्येषु २, १५, ५.
हव्याः १, १३, ३.
हसन् १, ८, १५.
हस्तपादान् २, १८, ७
हस्तात् २, ३, २६.
हस्ती १, १, ११.
हस्ते १, ७, ३.
*हस्तेन ३, ३, ११.
हस्तौ २, ८, १.
हारीतः २, २, ११.
हावनोयाः ४, ८, ९.
हासीः १, १५, ३१; ३, ८, २३.
हि १, १, १३. इत्यादि
हिनोमि १, १३, ३.
हिमवन्तम् १, २, १०.
हिमवान् ३, ३, १९.
*हिरण्यम् ३, १०, १५.
हिरण्यकेशिनम् २, ९, १४.

हिरण्यगर्भम् २, ९, ५.
हिरण्यप्राशनम् ३, १०, १२.
हिरण्यवर्णाः २, ८, १२.
हिरण्यवर्णाभिः २, ७, २; २, १७, ३३.
*हिरण्यश्लम् २, ८, ३.
*हिरण्यार्थं १, १९, १९.
हीनानि १, १०, २९.
हुतम् २, १२, १२.
हुतहोमः २, १७, १६.
हुताग्निहोत्रः २, ५, १८.
*हुतानुमन्त्रणम् २, १२, १२.
हुते २, १७, २०; ४, १, १८.
*हुतेन २, ६, ४२.
हुत्वा १, २०, ४; *२, १, ३४; २, १२,
४; ३, ३, ५; ६; ७; ३, ७, ११; *१५;
३, ८, ११; ३३; ३, ९, ५; *४, २,
११, १२; ४, ३, ७.
हूयते १, १०, २८.
हृदयम् १, ८, १८, ४, ३, ५;
हृदयङ्गमाः १, ८, १५; २, १, २८.
हृदयदेशम् २, १२, १०.
हृदि ४, ६, १०,
हृषीकेशम् २, ९, १०.
हेम ४, ६, ४.
हेमानि ४, ७, ९.
होतव्यः ४, ८, ७.
होतुम् ४, ८, ७.
होतुः १, १५, २४.
होमः ३, १०, १०; ४, ८, १६.
हृदाः ३, १० १३.
ह्रिय ३, ९, ५.
होमान् १, ३, २१.

श्रीमद्बौधायनधर्मसूत्रस्थपदानां सूची समाप्ता ॥

* ॐ तत्सत् *